Михайло Грушевський

Історія України-Руси

ТОМ X

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Том X

ВІД СМЕРТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ДО ГАДЯЦЬКОЇ УМОВИ.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА"
НЬЮ-ЙОРК 1958

Передрук з видання, що вийшло в Києві 1936 р.
за відповідальною редакцією К. М. Грушевської.

Надруковано в друкарні „Іст Сайд Прес" — Е. Сарахман
71 Іст 7-ма вул., Нью-Йорк, Н. Й.

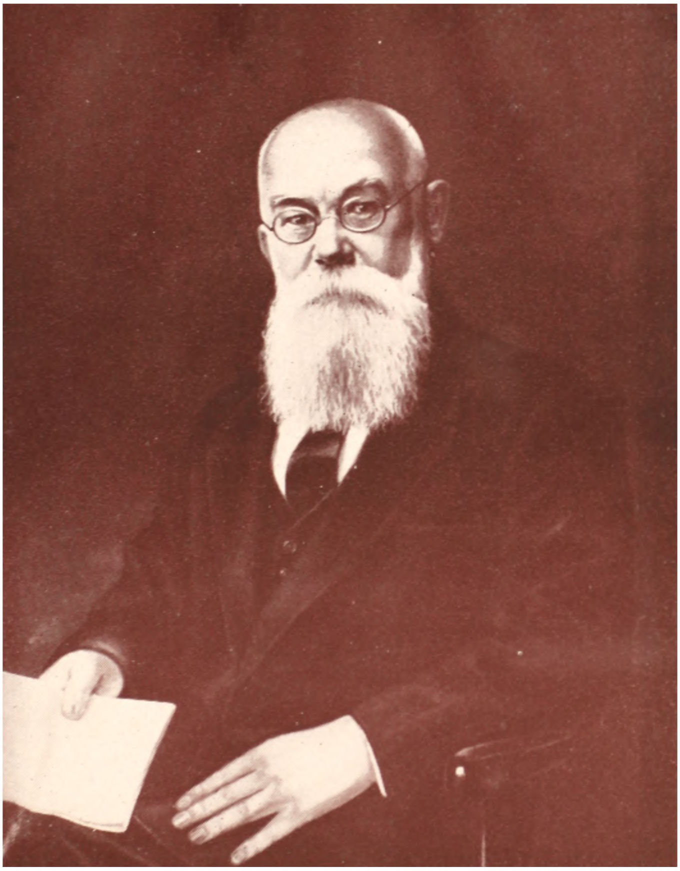
MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY OF UKRAINE-RUS'

Volume X

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1958

PRINTED BY EAST SIDE PRESS 71 EAST 7TH STREET NEW YORK N Y

Портрет М. С. Грушевського роботи Володимира Крахмалюка.
Оригінал зберігається в Українському Інституті Америки.
Фоторепродукція М. Олефера.

З М І С Т

ТОМУ ДЕСЯТОГО

I

ВИБОРИ ГЕТЬМАНА І МИТРОПОЛИТА. ОФОРМЛЕННЯ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

Смерть Хмельницького лишила непорішеною цілу низку важних питань, а передусім, розуміється, вимагала негайного вирішення справи наступства. Хоч від проголошення на раді в квітні Юрко Хмельниченко формально вважався гетьманом, співреґентом свого батька, і напр. Желябужський, бувши в війську за два тижні до смерти Богдана, і пізніше знову — за два-три дні, не інакше називає Юрія як гетьманом, і в словах старшини, тих, що він переказує, так же його титулує, — але може власне ті події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його, своєвільні виступи козаків і т. под., — дали привід тій частині старшини, яка не хотіла регенства Виговського, поставити питання про перегляд старого рішення, — щоб Юрко заступив місце батька. Желябужський оповідає як свідок, бувши в таборі Хмельниченка, що коли 1 серпня н. с., за 5 днів до смерти Богдана, Юрій дав наказ війську виступити в похід в Польщу „воювати", козаки з усіх полків прийшли до гетьманського становища і заявили рішуче, що без царського наказу вони на Польщу не підуть; осавули пробували їх розігнати і змусити їх до походу (очевидно — „осавульськими комишинами"), але козаки стояли на своїм твердо і в похід не пішли. Простоявши два дні, Юрій дав наказ повертати під Білу Церкву — чи наслідком цього бунту, чи тому, що прийшли вісті про погром, заданий татарами Ракоцієвому війську [1]). Так чи інакше факт непослуху війська молодому гетьманові давав, кажу, зручний привід поставити питання про його дієздатність. Лілієкрона, бувши в Чигрині від кінця червня, в своїй реляції 8. н. с. липня записує, що серед старшини побоюються, що з смертю гетьмана Виговський захопить всю владу, і на цім пункті старшина поділилася на дві партії, прихильники регенства, себто наступства Юрка, під'юдили старого гетьмана на противників, гетьман звелів убити потайки чотирьох

[1]) Рус. Ист. Библ. VIII. ст. 1243-258, див. в попереднім томі Історії У.-Р. с. 1469-70.

провідників опозиції [2]), але це небагато поправило ситуацію, опозиція трималася далі, і можна було передбачати, що на з'їзді старшини і козаків, з нагоди похорону гетьмана — визначеного на чотири тижні, на день 4 н. с. вересня, питання наступства в тій чи іншій формі підійметься і стане предметом обговорення.

Настрій в момент смерти гетьмана був особливо тривожний з огляду на глухі вісті про бунти в війську. Відгомони цих поголосок чуємо в Москві: „10 серпня були в посольському приказі запорізькі посланники Павло Тетеря з товаришами на розговорі, і посланникам об'явлено: писали з Путивля воєвода Зузін та дяк Наумов, що гетьман Б. Хм. помер, а в війську після його смерти настав бунт, убито двох полковників: ніженського та миргородського, а Ракоція поляки побили і т. д. І посланники на це сказали, що тих полковників ще за гетьмана не любили в війську" [3]).

Був намір виїхати до війська Виговському, мабуть з іншими нотаблями, для заспокоєння. Ліліскрона другого дня по смерті гетьмана писав з Чигрина, — починав з відомостей про погром Ракоція, полишеного козаками і волохами, а далі: „Невірність козаків так вразила гетьмана Хмельницького, що, наказуючи викликати Антона, він так розгнівавсь, що його трапила апоплексія, п'ять днів він пролежав без язика і шостого дня, 27 липня, спочив. Я не сподівався, що це нещастя трапиться ще при мені — настане така велика переміна і переб'є виконання даного мені від в. кор. в. доручення. Мені не лишається нічого більше, як разом з *канцлером Виговським їхати до війська* і довідатися, що надумає молодий гетьман [4]) з полковниками супроти того, що робив і наказував покійний гетьман в своїм тестаменті. З смертю його треба сподіватися змін, бо люди тутешні неспокійні, а канцлера підозрівають, що він хоче підняти постання проти молодого гетьмана і зв'язатися з неприятелями. Козацьке військо одначе пішло за татарами, що відійшли під Кам'янець; їх хочуть заскочити при повороті . . . З усього бачу, що вони стараються якось виправдати Антона і заховати приязнь з семигородським князем. Останнє розпорядження пок. гетьмана було, щоб Антона й іншу старшину скарано на смерть, але це ще не виконано, поки не приїхав молодий гетьман".

Вісті, що прийшли слідом з війська, принесли спокійніші на-

---

[2]) Архив Ю.З.Р. ч. III, т. VI, с. 308. Ty först ähr Fäldtherren mechta ilia siuk, Cantzlären som elliest.

[3]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 759 (я титулятуру скоротив).

[4]) Der Junge Hatman. Архив III, VI, с. 319.

строї: до бунту не прийшло, військо розпущене додому, молодий гетьман вертався.

Старий Виговський, приїхавши на заговини до Києва і довідавшися тут про смерть гетьмана, повідомляв Тетерю про ситуацію в таких виразах:

„Дорогий сину, милостивий пане Тетере, доброго здоров'я і щасливого пробування вашій милості в тій подорожі од Господа, як сам собі бажаю! З нагоди, що його мил. п. воєвода київський А. В. Бутурлін посилає з листами до столиці до й. в. й різних панов, то я через свій лист навідую в. м. в добрім здоров'ї, як в. м. Господь милує в тій дорозі? Ми ж тут, з ласки Божої, обоє здорові і пані дружина моя з ласки Божої здорова: будучи в Києві тут у домі в. м. з дружиною твоєю заговини справляли. А то в. м-і, об'являю, що пан гетьман минулого вторку упокоївся — юля 27, в п'ятій годині дня. Військо наше з ласки Божої здорове до дому вернулося — всіх розпустили, а старшина, скільки її було в війську, з гетьманичем до Чигрина вернула, і син мій Данило також. Ті козаки, що через Київ вертали, оповідають, що (польське військо) пішло короля виручати — обложив його король шведський [5]). А тут з Ракоцієм такий договір учинили: обіцяв Ракоцій дати полякам мільйон на жовнірів, гетьманам і Чарнецькому 150 тис., Орді 100 тисяч. Орда, довідавшися під Кам'янцем про таку згоду з ляхами, розгнівалася, що без неї згоду чинили. Ляхи Ракоція зараз по згоді попровадили до угорської границі, — як йому обіцяли ціло відпровадити, а він їм обіцяв 10 тис. пішого війська і щось гармат; а татари, розгнівавшися на Ракоція і на угрів, пішли за ними слідом, щоб їх бити. Не знати, чи догонили, але й вернувши додому не матимуть потіхи, бо козаки за наказом гетьманським трохи не всю Орду спустошили, побили, а кого живим забрали. Треба сподіватися великого неспокою, бо татари будуть мститися; треба скоро їх сподіватися в наших краях з ляхами, венграми, мунтянами і волохами — так кажуть, і не дай того Боже — козаки сами не дадуть ради з усіми тими неприятелями. Конче треба бити чолом й. ц. вел., щоб нас оборонити зволив, і війська свого прислав на оборону всього православія. Пильно того треба, коли й. ц. в. хоче, щоб православна віра і піддані його були цілі. А в. милость прошу також: бийте чолом й. ц. в., щоб мені дав спокійніше життя на Литві — бо я тут, будучи старий, з козаками нічого не докажу. Але й Литва, хоч уся на підданство й. ц. в. присягла, вся готу-

---

[5]) Тут в тексті не все в порядку, реставрую, як можу.

ється на війну; і ті декотрі, що п. гетьманові присягли, також бунтуються, не держачися присяги; хочуть ці краї воювати, а ц. вел. не мати за господаря. Конче потрібно, щоб царські люди були на Литві й бунтуватися не давали — бо ляхи люди не постійні, одні — кажуть — Ракоція хочуть мати королем, а інші Леопольда — теперішнього електа на цісарство"... [6]).

Одержавши цього листа, Тетеря з товаришими пробували добитися від царського уряду певної санкції такого стану речей — признання Юрія на гетьманстві і т. под. Він говорив на „розговорі" 24 серпня, що давніше сам радив писати грамоту до війська загалом не згадаючи Юрія [7]), але тому, що побоювався повстання (котре вже й засигналізував воєвода Зюзін в своїй реляції) — тепер же з листа старого Виговського він бачить, що ніякого розруху на Україні нема, в війську спокій, і Юрій буде признаний гетьманом без опозиції, і годилось би цареві його не ображати, ігноруючи його вибір. А посилати тепер великих царських людей на Україну і збирати раду, переглядати питання про приємство і т. д. — це значило б дати привід до нової боротьби і бунту, і сам Юрій з своїми приятелями може бути проти ради — бо батько його правив без ради, і така рада може підорвати гетьманський авторитет [8]). Але міркування і арґументи послів, так як вони записані в московських протоколах, могли тільки зміцнити московську постанову — використати цей момент, щоб поширити і скріпити свої впливи на Україні, внісши на раду різні питання, в яких гетьманський уряд не йшов йому на руку. Він не погодився на пропозицію послів і потвердив свій намір вислати своїх людей на Україну, щоб скликати раду для потвердження статтей 1654 р. і всяких інших справ.

Сам Виговський на запитання путивльського воєводи так пояснив ситуацію: 16 (26) серпня: „Хоч я тобі, милому другóві, не написам зразу, як помер й. м. п. гетьман, але написав тобі оногди про його смерть — що одійшов з цього світу й. м. п. гетьман 27 юля. А що хочеш знати, в. м., кого вибрано гетьманом запорізьким, то думаю, тобі відомо, що ще за живота покійного вся старшина вибрала на гетьманство сина його, й. м. пана Юрія Хмельницького, котрий і тепер гетьман [9]), а як далі буде, не знаю, але скоро по похороні тіла буде рада всієї старшини і декого

---

[6]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 765 (москов. переклад).

[7]) Такої його ради в московських протоколах не знаходимо. Нижче їх навожу.

[8]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 762-4.

[9]) „Которой и ныне гетманом пребывает", але це московський переклад.

з черні [10]), і що на ній урядять, не знаю, я по всіх трудах воєнних радо б одпочав і ніякого уряду і начальства не бажаю. Військо запорізьке розпущено тому, що ніякої небезпеки не було. Ракоцій, не маючи ніякого страху [11]), почав з ляхами згоду робити, але та згода йому не пощастила, бо ляхи, обіцявши його з усім військом до землі Венгерської провести, тої правди не додержали і тільки самого Ракоція з 40 чоловіками людей його перевели до його землі, а все військо татарам (віддали) [12]), а (татари) його до Криму погнали. Всією силою на городи його ц. вел. збираються [13]) — як тільки коней підгодують, зараз хочуть іти в багаті краї на багатий хліб, на Волинь і на тутешні городи й. ц. в., тільки чекають Орди тої, що до Криму не пішла, а стоїть в полях Очаківських і хоче зійтися з поляками. З королем іще цісарське військо, і сам король під Краковом стоїть. Гетьмани одні на Волині під Луцьком, інші на Підгір'ю людей збирають" [14]).

В записках Шебеша — що пробував в Чигрині ще 13 день по смерті гетьмана до 17 н. с. серпня, маємо деякі небезінтересні звістки й завваження.

„7 серпня, бувши з Виговським, розвідувавсь я у нього про нашого пана, і він сказав мені, що (Ракоцій) в таборі під Зборовим. Татари його окружили. Поляки стоять окремо, їх також окружено. Хан гнівається, що вони помирились без нього — інакше ті гроші, що (Ракоцій) дав полякам, припали б йому, і сам Ракоцій також. Розповів також, що гетьман писав до війська, аби рішили, як хочуть, і вертали до дому.

"Більше як 2 тис. прийшло з обозу. Це ноги без голови, не мають кого слухати. Кличуть мене у військо. Але я написав, що прийду тільки в такім разі, коли вони запевнять таку владу (autoritas), що я зможу по своїй волі карати кожного за провину. Інакше нехай лишаються в лісах, я до них не піду" (544).

„Згоду з уграми ми заховуємо — бо маємо згоду не тільки з князем, але і з державою. Князь ніколи не інформував нас, чого він хоче, як ідуть справи; ніколи не вживав нашої поради. Коли й писав щось, то була чиста брехня. Пощо йшов він до Прусії — відти назад до Кракова, до Замостя? Тільки військо розтратив, коней погубив, понищив!

---

[10]) „Всей старшины и нѣкоторой черни".

[11]) „Не имѣючи никакова страхованья", мабуть зле переложено, повинно було б бути: „ніякого рятунку" або щось таке.

[12]) В дужках даю слова, котрих бракує, бо край листа відірваний.

[13]) Не ясно — татари чи поляки.

[14]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 3.

„З нашого війська була там може десята частина, що вони робили, робили не з волі запорізького війська. Тим, що в тім завинили, знімуть голови. Згода ж (з Семигородом) стоїть далі".

„Мене бере з собою до обозу, бо має ще багато зо мною говорити, і відти відправить мене з певною відповіддю" (545).

„Коли по похороні виберуть його на правителя (gubernator) він прийме тільки в такім разі, коли вся старшина йому присягне [15]).

„Московський (цар) також писав йому, що віддасть Україну йому до рук — аби нею розпоряджав (543).

„Похорони гетьмана відкладаються, поки прийдуть відомості (з тексту виходить, що з Орди). Турецького посла затримає — до мого повороту" (543).

„Від одного з слуг Виговського чув я, що він побоюється Запорізьких козаків: вони бунтуються на різних (багатьох) місцях і пробують підняти повстання. Частина хоче його, інші — йому противні. Коли його не вб'ють, буде чекати москалів: хоче зіставатись підданим царським. Розпустить свою корогву під Білою Церквою, хто схоче бути послушним, прийде під його корогву (присягне йому) — добре, хто ні, тих будемо бити. Він хоче завоювати Польщу для царя.

„Коробка казав одному служебникові, а той мені розповідав: „Прийшов, каже, час нам пропадати! Говорили: буде він паном після нас. Чому ж став він тепер нашим старшим?" (546).

„Виговський завважив (іронічно) шведському послові. — „Пощо він (очев. Шебеші) зо мною розмовляє, бож я ворог, потім як князь замирився з поляками, після битви 9 серпня" (540).

„В розмові зо мною радив Виговський, аби я списався з реґентом, аби він довідався від князя, де я маю бути. Вони (козаки очевидно) підуть звідси, окружать місто і визволять його" (дальше незрозуміле).

„В справі визволення бранців, аби я зараз прийшов, і він напише донським козакам, аби пильнували моря, і запорізьким козакам накаже стояти на морі в поготові, і турецькому посольству дасть таку відповідь, що коли вони цих (бранців) пустять, він (козаків) на Чорне море не посилатиме і буде тримати з ними згоду, коли ж ні (недокінчено гадки) (543).

„Я просив його відновити союз („конфедерацію") на Крим іти з арматою, морську дорогу козакам (мабуть — козаками) замкнути, аби його (Кеменя чи Ракоція?) не відвезли до Константинополя. 14 говорив я з Виговським і спитав його про виз-

[15]) Це говориться в зв'язку з обіцянками постаратися про визволення бранців.

волення полонених. Він сказав, що коли їх видадуть на підставі союзного договору, то він визволить їх зброєю, щоб їх не вислали морем (до Царгороду)" (545).

„12 серпня молодий гетьман повернувся з табору: я з Виговським, з шведським послом і з Немиричем виїхали йому на зустріч на одну милю" [16]).

„Про гетьманського сина, що прибіг сюди, так говорили, що щира приязнь вимагала б його арешту, — але (в оправдання його) на це дають таку відповідь, що влада ж не була в його руках. Але це недобре було зроблено, що молдавського посла впустили до свого обозу, коли трактовано з московським послом" (543).

17 серпня н. с. Шебеша відправлено. В паперах його заховалась така декларація з датою 7 (17), передана йому від імени „яснов. гетьмана, всіх радників, полковників і всього війська":

1. „Хоча за волею Божою, після того як від світл. князя Трансільванії відступив Станиславський, волохи, молдавани і секлери, наше військо також відступило від нього, але це не повинно ні трохи нарушити нашу приязнь — бо ми готові заховувати нашу присягу, а винних в тім ганебнім учинку — скарати на смерть.

2. Ми бажаємо і обіцяємо приложити наші заходи і всякі перешкоди усунути для того, щоб світ. князь якнайскорше вернувся на свій престіл. Але якби доля судила йому довше загаятись, ніщо не відведе нас від нашої приязні і ми щиро обіцяємо заховувати, як союзники, ту ж увагу і вірність до кінця електи [17]), до замісника і всіх — достойників, радників і всієї землі, як заховували і заховуємо до самаго князя.

3. Коли в. князь досі не вернув собі свого маєстату, ми, як сказано, готові зробити всі заходи, і навіть самі рушитися з усім військом, аби йому то здобути. Нехай тільки сам світл. князь, його замісники, панове маґнати і радники у всім з нами порозуміються і сили свої з нашими сполучать, а (насамперед) просимо якнайскорше сповістити нас, де тепер світл. князь.

4. Коли в таких обставинах котрийсь неприятель — як Порта, татари й інші схотіли б напасти на Трансільванію або якінебудь краї, що до того князівства належать, і стали б їх воювати, — нехай сповістять нас своєчасно, а ми будемо готові їм помагати, послати військо і всяку поміч подати.

---

[16]) Monumenta Hungariae XXIII, c. 544-5.

[17]) Очевидно розуміється син Ракоція, раніш проголошений його наслідником.

5. Послів і гінців, присланих до нас, ми під сумлінням обіцяємо відіслати в такій же безпечності, в якій вони до нас прибудуть, придавши їм від себе людей, і всяку честь їм показати — аби тільки вони нас наперед про свій прихід повідомили.

6. Бранців усякого стану, а особливо маґнатського, чи то силою війни чи то за договором забраних в неволю ханом, ми будемо старатись визволити чи то за договором чи то іншими способами — обіцяємо всякі старання прикласти, щоб їх визволити — так само забраних в полон поляками або затриманих ними з різних причин [18]).

Того ж дня вечером Шебеш виїхав з Чигрина — на Смілу, Ольшанку, Мумурів, Умань і 26 н. с. був у Ясах [19]). Лілієкрона, що лишився далі в Чигрині, писав йому в 10 день по виїзді 17 (27) серпня: „Після виїзду в. вельм. життя мені остогидло. Ні з ким поговорити, крім домашніх, котрі ще гірш ніж я нудяться від безділля. Коли посилаю когонебудь на розвіди, приносять або не варте того, щоб його знати, або польські вигадки, не варті довір'я. Але паркалаб [20]), присланий від воєводи молдавського, багато підірвав авторитет, що поляки хотіли собі придбати своїми відомостями. Одначе між козаками багато таких, що, раз щось почувши, потім, хоч то брехня була, на правду не проміняють [21]). Я в своїх справах ще нічого не зробив, і не можу зміркувати, чому вони так протягають таку легку справу. Понеділок — восьмий день від цього дня, призначений на похорон ясновельм. гетьмана; сей час [22]) уважаю страченим і нетерпливо чекатиму, які їх будуть рішення в нових умовах. Потиху йдуть балачки про побіду запорожців, що тих татар, які вийшли на здобич, вони так прийняли, що з здобиччю вони і тіла свої полишили — більший був їх страм, як побіда, розголошена раніше [23]). Якої гадки канцлер Виговський про листи світл. князя Трансільванії, може сьогодня вияснится; певне тільки, що досі він дуже журився недолею князя, і приводом до порушення приязні — котру він святіш ніж коли тепер шанує і хоче заховати її для себе і війська. Тетеря, висланий послом до Московщини, ще не вернувся — щодня його сподіваються. Турецький посол прохає відправи, але

---

[18]) Monumenta Hungariae XXIII, ч. 318, писано рукою Шебеша, з помітою його ж: „Виговський вибраний гетьман козацький, як регент".

[19]) Там же, с. 518.

[20]) Capitaneus.

[21]) Мова очевидно про прихильників порозуміння з Польщею.

[22]) До похорону.

[23]) Над Ракоцієм, очевидно.

не може дістати. Пан Беньовський має добрі надії щодо згоди, а тим часом пильно шукає, чим їх може переконати. Посол з Валахії, приїхавши сюди, приніс таку відомість, нібито послів наших і князевих тримає під почесною вартою, і чим це скінчиться — невідомо". (Наступають прохання про інформацію) [24]).

В Москві посольство Тетері, що мало на меті, просячи московської помочі на кримців, при тій нагоді загладити неприємні враження від козацького союзу з Ракоцієм і Карлом-Густавом, і ще раз спробувати, чи не вдалось би Москву з шведами замирити, — дало привід московському урядові підняти різні свої претензії і пляни тіснішої ув'язки українського урядування з своїми органами. Коротко — користаючи з допущеної гетьманом нельояльности, установити низку санкцій для того, щоб „Малую Россію к рукам прибрать" — як висловлювалися пізніші московські політики. В їх руках уже були реляції Желябужського про настрої в війську і поза військом, про успіхи його агітації проти гетьманського правління, про сприятливі відгуки на проєкт заведення московських воєвод і под. Московський уряд ладився повести в тім напрямі натиск на гетьмана і старшину.

Тільки вість про смерть гетьмана перебила ці переговори, піддавши новий плян — перенести ці переговори з московського приказу на Україну „в військо", виславши туди боярина з ширшими повновластями для відновлення договору з 1654 р. з різними бажаними Москві модифікаціями. Жалко, що не маємо. Авдієнцію Тетері дано було 4 (14) серпня; приймали не дуже парадно, деякі з проєктованих церемоній відставлено, але все таки показано було різні знаки високої уваги: напр., цар сам персонально спитав про здоров'я гетьмана. Тетеря виголосив довгу риторську промову, написану мабуть якимсь „богословом" — може його переяславським протопопом, звісним уже нам з цієї сторони. На жаль в актах заховався тільки її московський, не дуже добрий переклад [25]). Тему взято інтересну — сполучення України з Москвою, але завито її в дуже напушисту і мало конкретну риторику (я вибираю дещо з неї в скороченні, спрощуючи стиль):

„Коли внутрішніми очима дивимося на богоданну державу в. цар. вел., теперішніми часами укріплену над Малоросійським племенем нашим, приводжу собі в пам'ять слова пророка: От Господа бысть се и есть дивно во очію нашеею. Дійсно, об'єднан-

[24]) Там же, с. 319.
[25]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 707-712.

ня Малої Росії і прилучення її [26]) до великодержавного вашого скипетру, як природної галузі до відповідного кореня, було ділом не людського замислу, а Божого промишлення. Це воно прилучило знеможену галузь до її природного кореня. І так як колись Давидові ізраїльські дівчата співали: Побідив Саул тисячі, а Давид тьми, так істинно в. вел-ву можуть співати всеросійські сини: Інші царі побідили тисячі, ти ж, великодержавний царю, побідив тьми! Побіда ця тим преславна, що, ревнуючи за благочестиву віру, не пожалував еси своєї царської голови, своєї царської влади — часто полишав свій царський престіл, кидав свої царські палати, виходив перед нами на ворогів і бажав сам боротися за нас. Не даремно й подвизався — бо Господь сильний в бранях покорив під ноги твої прегордого соперника і віддав до решти в руки твої. Сподіваємось на Бога, що всі вороги твої лизатимуть землю, а твоє царське вел. може про себе сказати, як колись Давид: цар поставлений Богом над Сіоном, Його горою святою, щоб голосити веління Його. Бо справді поставлений ти над Сіоном горою святою — над синами російськими, щоб голосити нам веління Господні. (Наступає похвала чеснотам царським, я її упускаю, вона менш інтересна). Але що дивно і чудесно очам нашим — це те, що як не стало помочі Малій Росії, вороги її, гонителі нашої благочестивої віри, складалися з христоненависними варварськими народами і зброїлися на знищення всього православія, — тоді Бог всемогучий подвигнув благочестиве серце в. ц. в., з високого престолу зглянувсь еси милостивими очима на нас — малоросійських воїнів і благоволив прийняти під кріпку і високу руку воїнство Запорізьке. А те, раз зв'язавшися хресним цілуванням в. ц. в-ву, через нас, посланників своїх перед престолом в. ц. в. до землі припадає і в. ц. в-во, як другого великого між царями і апостолам рівного Володимира шанує — і навіть вище шанує [27]). Бо той хоч перший просвітив хрещенням афето-російське плем'я, занурене в глибокій темноті поганого ідолопоклонства, але, живучи поза законом, багатьох синів російських загубив своїм поганським життям. А ваше пресвітле цар. вел-во більшої благодати сподобився, тим що повернув відірвану перед багатьма літами, через безладдя і усобиці князів російських, галузь приличну і рідну — Малу Росію, кажу, довгою кормигою неволі лядської і литовської обмежену; нарід наш під високою і кріпкою рукою в. в-ва придбав

[26]) „Прицѣпленіе".

[27]) „Не точію почитаетъ, но и предпочитаетъ".

великі вартості. Придбав славу — тому що, за Приточником, праведний цар підносить землю. Придбав міць — бо мудрий цар утверждає людей своїх і т. д. Нехай же Біг поможе в. в-ву і покорить всі богопротивні й іновірні племена, аби православний наш цар піднявся як кедр ливанський, утвердивсь як одногір, щоб усі благочестиві люди під великодержавним скипетром в. в-ва були заховані від поганських полків і широковладна держава в. в-ва пошириться над усім племенем афето-російським" і т. д.

Того ж дня 4 (14) серпня думний дяк Алмаз Іванович і дяк Єфим Юр'єв в посольськім приказі розпитували Тетерю з тов. — що з ним переказав гетьман, крім грамоти; вище наведено було дану ними інформацію; посли передали дякам листа Виговського до царя — з політичними новинами і з проханнями в своїх маєткових справах [28]).

Другого дня відбулася властива розмова — в печатнім приказі у звісного мецената української науки і культури окольничого Ф. М. Ртіщева, з тими ж дяками. Посли переказали звісні вже нам побажання старого гетьмана в справах зовнішньої політики і передали прислану з ними заграничну кореспонденцію, доволі багату, як знаємо [29]), а також листи гетьмана і Виговського і різних високих осіб, котрих вони просили поклопотатися перед царем головно щодо негайної присилки московського війська для охорони України [30]); конкретно зводилося це все до бажання московської помочі проти Орди і козацького посередництва для замирення з Польщею і Швецією. Окольничий і дяки тим часом обмежилися тільки пригадкою, що цар готов миритися, коли котрийсь з неприятелів шукатиме згоди і поступатиме „правдою", а від себе, з приводу прохань присилки війська, нагадали, що досі не налагоджена справа московської залоги в Києві: „стрільці і салдати, котрих в Києві до 3 тисяч, живуть тільки з царського жалування: від гетьмана і козацького війська не дістають ніякої живности, і навіть місця на будову дворів їм досі не визначено; міг би гетьман зробити на них „стацею съ уезду", з огляду, що це військо стоїть для охорони козацьких городів. Посли обіцяли гетьманові це переказати, але краще було б якби цар написав в своїм листі до нього [31]).

---

[28]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 717-720.

[29] Лист молдавського воєводи з 18 липня очевидно пєслано їм пізніше і передано дякам.

[30]) Ці листи мають поміту, що копії з них списано 8 (18) серпня, але передано їх мабуть раніш.

[31]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 723-4.

7 (17) Тетерю з тов. покликано до Печатного приказу — вислухати царську відповідь на переказані ними справи.

Передусім, цар обіцяє скоро прислати своє військо в поміч козакам, згідно з проханням гетьмана. Але треба знати чи потрібно воно зараз, чи не минула вже тим часом в нім потреба, щоб його даремно не трудити; потім скільки потрібно того війська, до котрих міст, і чи буде для них „запас" — чи не буде недостатку — бо „царським людям запасу з собою не навезтися". Посли дякували за царську ласку і запевняли, що військо не буде терпіти недостатку: збіжжя уродило і стацію з селян можна буде зібрати — нехай тільки цар напише про це гетьманові; а військо для скорости було б добре послати з Білгорода на Гадяч з воєводою Ромодановським; але про бої з татарами у них досі відомостей нема [32]).

Але уряд при цій нагоді порушив питання, навіяне мабуть реляціями Желябужського. Він нагадав послам прохання гетьмаського уряду в 1654 р., щоб війську була плата з українських доходів. „Тих поборів (з українських міст) до царської казни досі не збирано, а гетьман ті побори чи збирає і з тих поборів чи виплачує государеве жалування писареві, суддям, полковникам, всій старшині й козакам, згідно з статтями (1654 року). Цар. вел. велів розпитати у посланників, не тому, що ті гроші потрібні казні й. цар. вел., а то, що йому стало відомо, що козаки бунтуються на гетьмана і полковників за те, що вони буцім ті побори збирають на себе, і їм ніякої запомоги не чинять".

На це неприємне запитання посли відповіли: „Це їм відомо, що милостивий указ цар. вел. про жалування старшині й козакам був записаний в статтях. Але досі тих „уставних поборів" не збирано і заплати старшині й козакам згідно з царським указом не давано. Коли б ті побори збирано і заплата старшині й козакам була згідно з царським указом, служба їх була б пильна, і всякий служив би не лінуючись, а тепер, як заплати їм ніякої не дають, служать вони неохоче [33]): коли хто й піде на службу, він не стільки б'ється, скільки назад дивиться, а привести до порядку [43]) їх старшині нічим: нема що їм сказати і чим докорити; а якби давалось їм завсіди государеве жалування, згідно з указом — (козаки) не мали б нічого сказати проти того [35]) і слу-

---

[32]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 741-3, пор. вище.

[33]) „облѣнчиво".

[34]) „нарядить".

[35]) Очевидно — проти вимагання від них служби.

жили б, хоч би й не хотіли [36]), і з служби ніхто не втік, і така ласка царська — щоб давано козакам по 30 зол. польських, збираючи з городів і повітів, була б усім козакам дуже потрібна і приємна".

Окольничий і дяки спитали, чи вистане тих поборів, щоб оплатити військо цілком? Тетеря і тов. відповіли, що стане аж надто, а арендні гроші лишаться ще царській казні. Коли з селянського двору збиратимуть по золотому польському або по два — збереться того не мало. Тетеря це знає добре, бо він збирав побори в Київськім воєводстві, зібрав в цім воєводстві 120 тис. зол. польських, а на московський рахунок [37]) 20 тис. рублів, а якби вибирати точно, то з одного воєводства прийшло б 50 тис. червоних. Тепер же полковники в Ніженськім та інших повітах беруть з двору по 2 і по 3 злоті; — кажуть, що на гетьмана, а гетьманові коли й дадуть, то не все, решта лишається полковникам [38]), з того йде невдоволення і бунти [39]); а коли б усе зібране роздавали війську, за государевим наказом, ніякого невдоволення б не було. Нехай би цар згодом, як скінчиться війна, прислав до гетьмана і всього війська своїх послів. Нехай вони, приїхавши до гетьмана, скажуть йому, щоб зібрав полковників, осавулів і всю старшину і зложить раду, і на ній нехай об'являть милість й. цар. вел. Гетьманові це буде неприємно, але військо буде задоволене і вславлятиме милість й. цар. вел. „А ми того від гетьмана вимагати не можемо, бо то йому не подобається".

Зробивши такий гарний початок, порушено інше дражливе питання — самовільні дипломатичні зносини гетьманського уряду незгідно з статтями 1654 р. „Посланникам сказано також — в статтях написано ще: „Коли до війська Запорізького приходитимуть посли, про це треба писати до й. цар. вел., а коли посли приходитимуть з намірами й. ц. вел. противними, їх треба затримувати в війську і просити указу цар. вел-ва, і без указу назад не пускати". Гетьман Б. Хм. того не виконав згідно з своєю обіцянкою [40]); коли приїздили до нього посланники в добрих справах, він про них в. государеві не писав, — приймав і відправляв без царського указу; а бували посли і з намірами противними

[36]) „и служили б неволею".

[37]) „а русских числом 20000 рублей".

[38]) „корыстуютца тем полковники".

[39]) „чинитца смута и бунтовство".

[40]) Але й не давав такої обіцянки — можна було б хіба сказати, що він не виконав цього царського розпорядження (в статтях 1654) хоч обіцяв слухатися царя.

ц. в-ву, як от від шведського короля, царського неприятеля: гетьман їх прийняв і відправив, не списався з цар. вел. Також з Ракоцієм угорським і іншими (державами) він війшов у спілку і без волі й. цар. вел. ходив війною на Польську землю. Одначе в. государ все те покрив своєю ласкою, тому що гетьман писав про це до цар. вел. покірно і просив милости (пробачення). А гетьман і все військо, бачучи таку царську ласку, повинні пам'ятати свою обіцянку, вчинену перед Євангелією, — дбати про те, щоб душу свою віддати Богові чисто, бо це річ не мала і Богові противна — обіцявши не додержати; за це Бог відплачує і посилає велику кару. Гетьман повинен це пам'ятати, хоч якийсь його проступок і покриється царською ласкою, все таки за порушення присяги треба боятися гніву Божого!"

Посли притакнули, що то все правда, тільки то треба сказати самому гетьманові безпосереднє (царським людям), щоб він то взяв на увагу і пам'ятав, — а вони того гетьманові сказати не посміють („имъ всего того к гетману выговаривать нелзѣ"). Гетьман же наказав ц. в-ву дати до відома (повторення попереднього його прохання про негайне замирення).

„Кримський хан послав свого гінця Дедеш-агу з 30 чоловіками через Молдавську землю до польського короля — подивитись на його військо і коли військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих; коли війська мало — тоді війти в союз з шведами і Ракоцієм і знов таки ударити на них, давши за привід це, що вони (царські піддані б то, а властиво Москва) замирилися [41]) в Вільні з польським королем, не порозумівшися з ханом. Б. Хм. дуже наказував просити ласки царської замиритися з весни з котримнебудь королем, бо поляки можуть замиритися з шведським королем, відступивши йому Прусію і Гданськ і, договорившися з ханом, повідомлять султана, а той дасть наказ венграм, волохам і мунтянам, щоб разом ішли на царські городи, і тоді буде у царя десять неприятелів".

Вище я пояснив уже, що конкретно це зводиться до пригадки, що цареві, з огляду на непевні відносини до Польщі, треба б негайно замиритися з шведами. Все показувало, що з перемир'я з Польщею твердої згоди не буде! вони крутили в справі вибору царя на польського короля і не годилися на територіяльні уступки, яких вимагала Москва. В таких обставинах Ян-Казімір кожної хвилі міг договоритися з Карлом-Густавом і утворити коаліцію проти Москви. Це була цілком правдива діягноза, і події

[41]) „у миру были" властиво договорювалися про згоду.

цілком справдили ці міркування гетьманського уряду. Але цареві не хотілося попрощатися з мріями про польську корону. Окольничий і дяки постарались ослабити песимістичні гороскопи гетьмана. Цар мовляв повідомив Яна-Казіміра, що козаки вийшли з Польщі, шведське і угорське військо, „видя ихъ уступленіе потомужъ пошли въ свои земли", супроти того нехай він з татарами не сполучається і ніяких наступів і зачіпок козакам не чинить. Тому гетьманові властиво нема чого боятися з цієї сторони; тим більше, що військо московське в Києві стоїть, в трудних моментах цар завсіди військо посилав — раз з Шереметєвим, другий раз з Бутурліним, витрачаючи на те немало коштів. А щодо висилки помічного війська тепер негайно, то це потребує часу, треба завчасу зимою („по зимнему пути") заготовити провіянт і гарматний припас: коли послати військо зараз, чи забезпечить його гетьман провіянтом? Посли повторили попередні запевнення, але це була тільки притока, і розмова на тім не скінчилася. Окольничий і дяки знову розвели балачки на ту тему, що цар не має з України ніякого доходу, а тільки видатки: „Которые напередъ сего въ той всей Украинѣ: въ Малой Россіи і на Волынѣ и Подоліи [42]) были городы и мѣста королевскіе і кляшторскіе и панскіе маетности, а тѣми всѣми нынѣ владѣютъ и доходы собираютъ на себя гетманъ и войско Запорожское, а цар. в-ва въ казну того ничего не доходит" гетьман і військо повинні це пам'ятати, а тим часом знову справа київської залоги: не то що їй ніякого провіянту „с уезду" не дають, а навіть ґрунтів під двори не хочуть визначити: „досі живуть в ямах"; так не годиться; військо повинно „держать любов" до ратних людей, що живуть на Україні для їх же оборони: тоді царські люди охотніше ходитимуть на їх оборону. Тетеря з тов. знов на це притакнули, що це дійсно велика царська ласка для них — будова Київської кріпости, і вони думають, що гетьман уже послав туди наказ, аби стрільцям визначено ґрунти під дворища. Для певности одначе треба написати гетьманові, а посли за це не можуть брати відповідальности, бо вони „у гетмана люди не думные и на нихъ никакое дело не належитъ". І видимо маючи вже по горло досить цих московських шпигачок, просили їх скоріше відправити до гетьмана [43]).

Не знати, яка була б на це царська резолюція, і чи пішов би

---

[42]) Місце небезінтересне з погляду історичної термінології. „Україна" в ширшім значенню обіймає „Малую Русь, Волынь и Подолію".

[43]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 74:—860.

царський уряд за цею нерозважною, — а може й з доброго розмислу киненою послами гадкою — не чекаючи смерти гетьмана, вислати своїх людей, щоб проконтролювати виконання статтей 1654 р.: скликавши раду, прочитати їх для загального відома, і, провіривши наскільки вони сповиються, поставити надалі їх виконання під догляд усього війська. Але тут надійшли від путивльського воєводи вже наведені вище вісті про смерть гетьмана, договір Ракоція з поляками і бунти в війську. 10 (20) послів викликано до посольського приказу, де окольничий Ртіщев, з тими ж дяками, повідомив їх про ці новини і про царські рішення: в поміч Запорізькому війську негайно вислати з Білгорода кн. Ромодановського з кінним і пішим військом, а „в військо Запорізьке" виправити кн. Ол. Трубецкого, одного з найбільших бояр, „съ своимъ государевымъ милостивымъ словомъ и рассмотрѣть". Так лаконічно визначалась складна і многобічна його програма в вищезазначенім розумінню. В протоколі сказано коротко, що посли на вісті про бунти висловились так, що це мовляв можна було передбачити [44]); з приводу капітуляції Ракоція звертали увагу на тим пильнішу потребу в царськім війську на Україні; коли їм об'явлено царське рішення щодо посилки війська, вони дякували за цю царську ласку, а про місію Трубецкого радили повідомити військо через гінця, і з тим гінцем відпустити когонебудь одного з них" [45]).

Дискусія була очевидно далеко ширшою і змістовнішою; на наступній розмові Тетеря згадував свою пораду — писати царську грамоту до війська, не згадуючи Хмельницького, очевидно з послами радилися взагалі щодо ситуації, питали їх гадки в різних подробицях — чого в протоколі не записано; і очевидно — було в якійсь мірі дано їм зрозуміти, що на Україну їх зараз не пустять; московському урядові не було бажано, щоб люди, які встигли до певної міри зорієнтуватися в московських намірих, їхали наперед, інформували і приготовляли ситуацію — в напрямі може і не бажанім для Москви. Комбінуючи відомості, одержані від Желябужського з вістями Зюзіна, московський уряд уявляв собі Україну в стані внутрішньої анархії і, сподіваючися використати цей хаотичний стан для корінних змін українського правління, хотів перевести підготовку через своїх людей. Для цього спішно вислано насамперед звісного спеціяліста в українських справах стольника В. П. Кікіна.

Того ж 10 (20) серпня дано йому це доручення, а наступним

[44]) „И посланники говорили, что на тѣхъ полковниковъ еще и при гетманѣ у войска была не любов".

[45]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 759-760.

днем датована грамота війську і дуже цікавий наказ Кікіну, що він має робити.

Грамота, адресована до полковників, сотників і всього війська, починалася як відповідь на грамоту покійного гетьмана, присланy з Тетерею. Починалася з того, що цар, сповнюючи його прохання, висилає військо з кн. Ромодановським. Далі йшов такий уступ — потім зачеркнений: „А в серпні ц. р. писав нам двор. Желябужський, посланий до Ракоція, що син гетьмана Б. Хм., Юрій стояв з Запорізьким військом, не доходячи Межибожа за 35 верст на Наливайківськім броді, і коли Желябужський приїхав туди на становище, приходило до нього військо і говорило, що ви (козаки) хочете нам служити, де вам скажемо ми і наші воєводи. Бо з того часу як піддалися нам в підданство і де бували в службах за нашим указом, за ласкою Божою і нашим щастям ніде вам упадку не бувало, але скрізь були над неприятелем „поиск" (побіда), а вам пожитки (добича), а тепер, як вас без нашого указу послав гетьман Б. Хмельницький з наказним гетьманом Антоном Ждановичом, з Запорізького війська багато побито, а ті, що лишилися в дорозі, від недостатку в великому числі померли" [46]). Це зачеркнено і написано прс замір царя послати в скорім часі кн. Трубецького з військом „з нашим государським милостивим словом і нашими великими ділами". — А тим часом — „між вами, нашими вірними підданими, аби була згода (совѣтъ да любовъ), щоб стояли ви проти неприятеля разом і не було між вами ніякого непорозуміння (розни) — аби неприятелі не потішилися з вашої незгоди і на вас не наступали. Ми ж вас будемо тримати в нашій милості і хочемо, щоб ви, як православні християни, будучи під нашою рукою, були в згоді й любові між собою, а не в замішанню. Стоячи в обозі, дуже стережіться неприятелів, аби вони не напали несподівано і не наробили шкоди городам і людям війська Запорізького. А як кн. Трубецкой з тов. від нас будуть відправлені і з дороги напишуть, ви пішліть від себе полковників, сотників і рядових козаків, скільки здасться, щоб вони на їх приїзд з'їхалися в Києві на раду і вислухали нашу господарську милость". Нарешті обіцянка відправи Тетері з товаришами [47]).

Наказ Кікіну дано такий. Насамперед, можливо скоро діставшися на Україну, мав він розвідатися, чи дійсно гетьман помер. Коли живий — послати до Москви звідомлення про це і чекати

[46]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 722 (скорочено).
[47]) Там же, с. 793-4 (так само).

дальших інструкцій на границі, коли помер — їхати далі, і по дорозі, в Ніжені й інших містах, вести секретні розмови з міщанством — з війтами, бурмистрами, простими людьми. Говорити так, що от мовляв стало цареві відомо, що гетьман помер, а на городи Малої Росії наступають татари і ляхи, і у людности внутрішнє замішання (меж собою смятенье). Цар, жалуючи їх, посилає для оборони кн. Ромодановського з військом, а „для осмотрѣнья войска Запорожского" кн. Трубецкого з тов. Нехай будуть безпечні (ничѣмъ ныне не оскорбляются). Коли такими розмовами удасться навести на такі вислови, як удавалось Желябужському: „добре б було якби вел. государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл" — Кікін повинен їм пояснити, що це власне й положено на кн. Трубецкого і тов.: вони як приїдуть, так по всіх справах і дадуть указ [48]). Коли ж навести на такі заяви тих міщан Кікіну не вдасться, нехай сам про це заговорює: краще було б якби в значніших козацьких городах були государеві воєводи, — тоді б тутешнім мешканцям (жилцам) не було б „обид и налогъ" (зайвих вимагань) від полковників і від інших людей. І все, що будуть говорити з цього приводу, нашвидку відсилати цареві з путивльськими гінцями, що будуть послані (очевидно для того, щоб взяти це під увагу при складанню інструкції Трубецкому і тов.) [49]).

У полковників та іншої старшини, крім звичайної інформації в політичній ситуації, розпитувати, де тепер козацький обоз, чи багато в нім козаків, чи всі полковники, і хто у них за старшого? Кого більше слухають і кого хочуть вибрати гетьманом, чи давнішого (прежняго) — гетьманича Юрія чи когонебудь іншого? чи нема між черню якогонебудь повстання („рокошу") проти полковників, а коли є, то за що, і чого сподіваються в цих відносинах („межъ ими"). Чи будуть бажати, щоб по їх містах були царські воєводи? Про все це, розвідуючи, писати в звідомленнях подрібно і секретно і відсилати в посольський приказ.

Приїхавши якнайскорше до обозу — в Білій Церкві (як виходить за відомостями Желябужського), чи деінде він буде, Кікін мав оповістити про свій приїзд старшину — „щоб полковники, сотники і все військо запор. веліли йому бути у себе в обозі (визначити йому побачення) для государських діл скоро". Коли б

---

[48]) „Тѣ всѣ дѣла положены на боярина и думных людей: как они у них будуть, тогда по всѣм статьямъ и указъ учинятъ".

[49]) Там же, с. 788; раніш цей наказ надруковано в „Симбир. Сборнику", с. 57.

в обозі був гетьманич Юрій і прислав би до Кікіна когонебудь з полковників чи сотників. закликаючи до себе, щоб він приїхав до нього і йому віддав государеву грамоту, тому, що після смерти батька тепер він, Юрій, на гетьманськім місці (в гетманское мѣсто) у них в війську Запорізькім. Кікін мав відмовитись, такими словами: „Попереду як був гетьманом Юріїв батько, тоді царські стольники і дворяни з грамотами ходили до нього, а тепер, як його нема, і цар. в-ву невідомо, чи Юрій вибраний всім військом на гетьмана чи ні; тому не велено йти до нього самого. а прислано його, Кікіна, з грамотою до всього війська запор. і наказано віддати царську грамоту всьому війську запор. в обозі, а до самого гетьманича, або до писаря Виговського не ходити".

Коли військо визначить йому побачення, Кікін мав їхати до старшого полковника і попросити його зібрати полковників, сотників і все військо. Коли військо збереться, спитати від царя про здоров'я полковників, сотників і все військо, і передати царську грамоту. а потім сказати більше-менше те саме, що в грамоті. А по цій офіційній розмові заводити з рядовими козаками, з ким буде нагода, такі розмови: „Як гетьман Б. Хм. посилав їх з полковником Ант. Ждановичем до Польщі чи кудинебудь, чи давано їм заплату за той час, що вони були в службі і по скільки? чи вони служили без заплати?".

Коли скажуть, що ніякої заплати їм від гетьмана не бувало — служили своїм коштом, Кікін мав їм сказати: „Як гетьман і військо просилися в підданство вел. государеві, в той час на статті гетьмана і війська був милостивий указ цар. вел-ва, що війська має бути 60 тис., має старшині (й війську) [50]) йти государеве жалування за той час, як вона буде в службі, а на те збирати побори з городів і повітів Малої Росії; так гетьман ті побори чи збирав? а коли збирав, чому з тих поборів заплати не давав?".

Коли на те казатимуть, що досі вони про це не чували; а якби ця царська милість була всім об'явлена, і була заплата війську, то це всьому війську було б дуже приємно (годно), і замішання й усобиці з полковниками і старшиною не було б, — Кікін мав говорити: „Як би не було попереду, тепер вел. государ все це велів розглянути кн. Трубецкому з тов".

З тим поїхав Кікін. Але слідом по його виїзді Тетеря одержав звісного нам листа від старого Виговського, що зовсім в іншім світлі представляв ситуацію на Україні, ніж вісті Зюзіна, опо-

---

[50]) Цих слів про військо нема в друкованому тексті, але з контексту виходить, шо обов'язково мусили бути.

віщені в посольськім приказі. Тетеря з власної ініціятиви пішов (сам один — поскільки можна судити з протоколу) до Посольського приказу — продовжити попередню розмову новими вістями і гадками, не знати — чи для того, щоб вигородити себе від наслідків деяких необережно зроблених висказів, чи в ролі московського приятеля і конфідента. Він приніс листа від старого Виговського — наведеного вже вище, і пересланого через нього ж листа якогось волинського кореспондента Івана Виговського про місію Беньовського і польські пляни щодо України — що про них довідався Лазар Баранович, бувши в Польщі: хвалиться Беньовський, що може всього, що хоче, добитися у гетьмана, тільки треба заспокоїти військо запорізьке деякими уступками („статьями"), а потім можна буде легко з ним упоратися, і це треба зробити, бо інакше Україна і Білорусь міцно об'єднаються з Москвою [51]) і потім трудно буде розбити це об'єднання; щоб розвести Україну з Москвою, добре було б добути від Запорізького війська якийсь документ, який би скомпромітував в очах царя — „какъ выможетъ противное какое письмо противъ царя отъ войска Запорожского": тоді цар відмовить козакам в помочі, а без його помочі легко буде Україну знищити. (Звертав також увагу — мабуть той же Баранович — що про всяку діяльність Виговського („секретаря войска запорозького") жиди „на Украинѣ живучіе" дають знати ляхи через різних „вихристів і купців", і з того мораль: „ненадобно изменников Божіихъ и людцкихъ живить!"). Подавши свої пояснення до тих вістей, що містилися в листах, вважав своїм обов'язком вірної служби цареві повторити пораду гетьмана: негайно замиритися твердо або з польським або з шведським королем, щоб запобігти коаліції, що вже почала зарисовуватися з капітуляцією Ракоція, і пропонував посередництво війська запорізького в переговорах з шведами. Це дасть привід і козакам до повного розриву з шведами, коли ті не приймуть їх посередництва — козаки можуть так йому і загрозити, що коли вони не схочуть з царем миритись, козаки їх будуть воювати.

Друга справа, ним порушена — ще більше нам цікава, і я наведу цю дискусію в перекладі, переводячи з третьої особи:

„Нехай царське в-во в своїй грамоті (що буде писатися до війська) зволить на початку написати ім'я гетьманича Юрія, аби

[51]) Фраза очевирно поплутана, але теж не безінтересна з історично-термінологічного становища: „Украинцы вмѣстѣ съ Москвою, в. княжества Литовскаго и малые Россіи, покамѣст князи русскіе держали въ Киевѣ прежде живущіе".

йому це не було в досаду, що після смерти батька його ім'я не буде написане. Бо батько його бив чолом цар. в-ву, щоб по смерті його був гетьманом його син Юрій, і на те є згода цар. в-ва. Бо що я перед тим говорив, аби в грамотах цар. в-ва крім війська запорізького нічийого імені не писати, то говорив тому, бо сподівався якогонебудь замішання (мятежу) між полковниками й військом, а тепер чую, що нема ніякого замішання (смути). А що ц. в-во зволив послати в запор. військо ближнього боярина А. Н. Трубецкого з військом, то ми це віддаємо на розсуд ц. в-ва, чи потрібна тепер же така посилка бояр? Бо небезпеки від неприятеля тепер у війську запорізькім нема: поляки і татари з України вийшли. А з другого боку — в запорізькім війську багато й нерозумних людей: почнуть думати, що ті великі люди, ближній боярин з товаришами, ідуть з військом на те, аби запорізьке військо в чімсь обмежити (чѣм потѣснить), бо війська на Україні не треба [52]). А присилку з Білгорода кн. Ромодановського з військом, військо запоріз:ке прийме вдячно і призначить на його прогодовання заселені місця — бо воєнної помочі тепер на нікого непотрібно".

На це Тетері відповіли: Вел. государеві не послати тепер тих бояр, кн. Трубецкого з товаришами, ніяк не можна, бо волею Божою гетьмана не стало, і в війську запорізькім почалась усобиця („меж себя нестроенье"), і треба їх запевнити в ласці цар. в-ва, розглянути і, зібравши в війську раду, об'явити статті, дані в 1654 році вам же — посланникам Самійлові та (тобі), Павле, про число війська запорізького, про заплату війську і про інші справи [53]). А війська з ними буде небагато.

Тетеря сказав: З нинішніх листів він бачить, що вся старшина війська запорізького за гетьманича Юрія [54]), в війську тихо й бунту ніякого нема, і він сподівається, що його признають (оберуть) гетьманом. А як почують, що цар. в-во посилає своїх великих людей з військом, і довідаються, що при них буде рада, то приятелі гетьманича — а є їх багато, такі що з полковниками не

---

[52]) Фраза двозначна, або: козаки будуть підозрівати, що бояри йдуть покоротити військо запорізьке в його правах, тому що їм стало воно непотрібне; або козаки підозріватимуть за боярами такі умисли, тому що московського війська на Україні тепер непотрібно, і коли московське військо йде, то мабуть замишляють щось на козаків.

[53]) „Чтобъ ихъ обнадежить цар. в-ва милостью, и разсмотрить, и собравъ раду въ войскѣ статьи которые ... въ прошлом во 162 году даны им же посланникомъ Самойлу и ему, Павлу, о числе войска Зап., и на войско о заплатѣ и о иных дѣлѣхъ объявить".

[54]) „при гетмановѣ сынѣ Ю. Хмельницкомъ" очевидно в значенню — тримають його сторону.

в добрих відносинах (не в совѣтѣ), почнуть йому радити, щоб він не збирав ради, аби своєї влади не зменшив, як його батько ради не збирав, а володів усім один: що наказав, то всім військом і робили, а як зібрати раду, то на ній без бунту не обійдуться: у всякого буде своя гадка, одні захочуть його, гетьманича, інший кого іншого, а інший знов того, щоб володів усім царське величество, і хто буде гетьманом: вже його влада не буде така сильна, як попереду [55]).

До цих порад прилучив Тетеря при цій оказії прохання про маєтності — Виговського і свої власні: спитав, яка царська воля щодо привезених ним прохань Івана Виговського, щоб його жінці повернути батьківські маєтки, а його братові Констянтинові — щоб йому також дали маєтності його жінки. Відповіли йому, що Виговським дано великі маєтності на Україні, коли приїздив його брат Данило з проханнями, а маєтності його тестя Стеткевича роздано різній шляхті, що присягнула цареві, і відібрати їх не можна. На це Тетеря зробив цікаве признання, що Виговські наданими їм на Україні маєтностями фактично не володіють, „опасаясь отъ войска запорожскаго". Дяки потішали, що як Трубецкой буде робити свої обов'язки в війську, він і ці надання війську оповість, „і тоді їм можна буде свобідно володіти всім тим, за відомом запорізького війська". Але така перспектива ще більше налякала Тетерю, і він став просити, щоб Трубецкой того ніяк не оповіщав: „Того і гетьман Б. Хм. не знав, а в війську, як тільки довідаються, що писар та інші випросили собі у царя такі великі маєтності, так їх усіх поб'ють, так будуть говорити: „Ми всім військом цар. в-ву служили і за нього помирали, а маєтності випросив собі тільки писар з товаришами". Почнуть говорити, щоб усіми городами і містами в війську володів тільки один цар, а їм, крім заплати, нічого не потрібно. Тому то як цар ласкав наділити якимись маєтностями самого писаря і його батька, то нехай дасть їм маєток в литовських краях, щоб вони там могли володіти спокійно: а в війську Запорізькім [56]) володіти їм нічим не можна".

---

[55]) „чтобъ онъ, гетманов сынъ, рады собиралъ для того, чтобъ ему своего владѣнья не убавить, также как и отецъ его рады не собиралъ, а владѣлъ всѣм одинъ: что роскажетъ, то всѣм войском . . . дѣлаютъ; а только рада ему собрать, и на радѣ безъ бунту не пробудутъ: у всякого будеть своя мысль — иной похочет въ гетманы его, гетманового сына, а иной иного, а иной похочетъ того, чтобъ — владѣлъ всѣм цар. в-во: а хотя и гетманъ кто будетъ, и владѣнье гетманово перед прежнимъ будетъ не таково сильно", с. 764.

[56]) Звертаю увагу на уживання терміну „військо Запорізьке" в територіяльнім значенню, що іншими разами висловлювалось терміном „Мала Росія".

При цім і для себе Тетеря просив: дану йому в 1654 р. грамоту на містечко Смілу, переписати наново на пергаменті — бо та попсувалась, як її сховано в землі „опасаясь разоренья" [57]).

Поради Тетері зробили сильне враження: їх зараз же переказано цареві — себто правлячій колегії, і річ небувала — того ж самого дня Тетерю з *товаришами* викликано вдруге до посольського приказу, щоб оголосити царський рішенець. Цар, з огляду на висловлені Тетерею арґументи, одмінив своє рішення про присилку кн. Трубецкого — але Тетеря нехай потвердить своїм підписом свої арґументи („и он бы къ тѣмъ своимъ рѣчамъ приложилъ руку"). Тетеря злякався і заявив, що такого документу видати не сміє: „Що тепер у війську діється мені невідомо. А як я підпишу і цар. в-во кн. Трубецкого не пошле, і в війську довідаються, що відмовив від того я, буде мені від війська лихо. Прийду до війська, ану ж неприятелі ще не вступилися, почне мені говорити: чому не просив прислати військо? А коли неприятелі відступили, а в війську якісь замішання, все таки будуть говорити: „Знаємо, що вел. государ рішив був послати свого ближнього боярина з військом" — одні казатимуть: „Чому не просив, щоб боярин приїхав" інші — „Чому не просив, щоб боярин не їхав?" Я їм буду відповідати, що мені того не було наказано, і тому все те віддаю тепер на волю цар. в-ва, чи посилати боярина чи ні, а я від себе ані не просив про те, ані відповідати за це не можу: мене не з тим прислано, і те що я говорив, це нехай буде в волі цар. в-ва. Бо мене гетьман виправив за свого життя і велів просити, щоб в. в-во прислав в поміч кн. Ромодановського з військом, і більше мені до нічого діла нема, і я про те не б'ю чолом" [58]).

Це дуже характеристично для нашої військової демократії — такий страх відповідальности, виявлений Тетерю. Без сумніву, це, що йому вдалося відмовити московський уряд від інтервенції, було незвичайно важним успіхом з становища української державности, але Тетеря не посмів взяти на себе відповідальности, очевидно не покладаючись, що військо цей успіх відповідно оцінить!

Діставши таку заяву, що значно ослаблювала всю попередню арґументацію Тетері, московські політики кілька днів обмірковували ситуацію і рішили вернутись до попереднього рішення. Відправу дали не 26-го, як обіцяли, а тільки 31-го, грамоту дано ту, що виправлено було 13 (23)-го, перед тими Тетериними представленнями — одночасно з посланою з Кікіним, на один з нею

[57]) Акты Ю. З. Р. XI, с. 764-5.
[58]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 770-72.

взірець, тільки коротше, адресовану так само „полковникам, сотникам і всьому війську", не згадуючи про нового гетьмана, вона насамперед відповідала на листа, принесеного від покійного гетьмана Тетерею. Цар висловлював своє вдоволення з „службы и радѣнья" гетьмана і війська, виявлені в присланих відомостях про неприятельські замисли, і повідомляв, що на їх прохання велів спішно іти на Україну Ромодановському з військом, та ще В. Б. Шереметєву наказав послати від себе дещо кінного і пішого війська. Далі наступало повідомлення про посилку Трубецкого: цареві донесено про смерть гетьмана, і тому він посилає „в військо Запорізьке Малої Росії" „с нашим государским милосерднымъ словомъ и для нашихъ государскихъ великихъ делъ" свого ближнього боярина кн. Трубецкого, окольничого Хитрово і думного дяка Лар. Лопухина. Потім з приводу висловленого прохання, щоб цар замирився з котроюнебудь стороною — польською чи шведською — повторюється тільки стара фраза, що цар готов замиритися з тим неприятелем, який вчинить царську волю, і нарешті коротка фраза, що виглядала як заспокоєння стількох старих тривог козаків перед перспективою московсько-польського замирення, як і нового „разсмотрѣнія", дорученого Трубецкому і тов.: „А вас, войско запорожское хотимъ содержать в нашей государской милости и во всякихъ свободахъ" [59]).

В відпускній промові крім повідомлення про посилку війська з Ромодановським була ще така інтересна тирада (подаю в скороченню): „А ще відомо нам стало, що волею Божою гетьмана Б. Хмельницького не стало, а козаки стали непослушні його синові Юрію Хм. і полковникам, багато їх з обозу розійшлось. Коли б неприятелі не наступали на вас несподівано, почувши такий нелад (нестроеніе). Тому посилаємо в військо зап. кн. Трубецкого і т. д. з милостивим словом і з нашими великими справами, потрібними всьому війську запорізькому. Вас, посланників, нагородивши нашим царським жалуванням, відправляємо в військо зап. і посилаємо нашу грамоту, а разом з вами нашого дворянина Ів. Акінфова з грамотами до всіх полків". Цю тираду потім вичеркнено, бо замість того Акінфова вислано вже Кікіна, а далі Матвєєва — чи разом з Тетерею, чи трохи раніш (це правдоподобніш). На жаль, з статейного списка Матвєєва заховався тільки уривок і нема ні грамоти з ним посланої, ні наказу, ні дати виїзду, тільки дещо з його розговорів з Виговським [60]).

[59]) Там же, с. 774-778.

[60]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 21-6 (3 і 6-й зошит первісного оригіналу).

З того бачимо, що йому насамперед доручено було зробити докір старшині, що вона своєчасно не повідомила царя про смерть Хмельницького, далі — цар давав згоду на те, щоб військо запорізьке взяло на себе посередництво в переговорах з шведським королем про згоду, нарешті повторювались повідомлення уже вислані з Кікіним: що Ромодановський веде військо, а Трубецкой іде „для великих государських діл", щоб на його приїзд з усіх полків приїхало до Києва по 5 чоловіка „изо всехъ чиновъ" (від старшини і з рядових козаків). Це мабуть те, що мало міститися „в грамотах до всіх полків", що хотіли спочатку послати просто з Москви з Акінфовим, але потім відступили від такої безпосередньої організації київської ради [61]). Але в пізнішій інструкції Апухтіну є ще така згадка про розмову Матвєєва з Виговським про заведення воєводів на Україні і утримання московських залог з українських доходів, а також про переведення 60 тис. реєстра і виплати старшині і козакам жалування [62]). Очевидно, це й був головний пункт місії Матвєєва — на жаль тільки дуже сумарно згаданий в інструкції Апухтіна.

Тоді ж мабуть вислано спішного наказа київському воєводі, щоб він оповістив „про государскую милость" — посилку Трубецкого з тов. і він написав про це до Чигрина „гетьманові Юрію Хмельницькому, писареві Виговському, полковникам, осавулам, сотникам і всьому війську, духовенству, міщанству і черні". А в Києві в ратуші духовенству, наказному полковникові і осавулам, війтові і всім міщанам згідно з государевим наказом оголосили і в ласці царській запевнили. І до черкаських городів до полковників, старшин і всього війська Запорізького, „къ черни писали" [63]).

Тим часом наблизився день 2 н. с. вересня, визначений для похорону старого гетьмана. З усіх городів заздалегідь повиїздила старшина, козаки і всякого стану люди на цей сумно-урочистий

[61]) В актах Малорос. Приказу (ст. 5835-24, л. 112-127) заховався проєкт наказу цьому Акінфову (без початку і дати, в тексті наказу він називається просто „Іваном", але ясно, що це той Іван Акінфов, котрого хотіли послати з Тетерею, але посилку відмінили). Зміст подібний до наказу Кікіну, з того ясно, що наказ Акінфову вироблявся перед 11 с.с. серпня (дата наказу Кікінові) то значить і проєкт відпуску Тетері з Акінфовим вироблено перед тим — мабуть під враженням перших відомостей про смерть гетьмана, але потім відправу Тетері відложено, а замість Акінфова послано Кікіна.

[62]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 233.

[63]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 13-14.

акт, з котрим мала бути зв'язана рада про наступство й усякі справи. Так оповідав Кікіну 27 н. с. серпня отаман у пограничнім Глухові: „Як нестало гетьмана Б. Хмельницького, полковників і сотників всіх розпущено додому, а тепер всі полковники і сотники поїхали до Чигрина на похорон гетьмана, а після похорону буде рада — кого на місце (покійного) гетьмана вибрати гетьманом" [64]).

З тих днів заховалася розмова Виговського з путивльським піддячим Роколовим (або Рикаловим), що привіз йому 31 н. с. серпня листа від свого воєводи і того ж дня був ним прийнятий. „Говорив зо мною на одинці: „Я ц. в-ву у всім вірний, служу йому і військо зап. тримаю в постійності, стримую від усяких хитань („шатостей"). Стало мені відомо, що браславський полковник Зеленський хотів з усім полком пристати до поляків, тому що дуже наступають на них, і я написав йому, щоб він пам'ятав присягу і не відступав і козакам свого полку це представляв, бо в козацькі городи йде з великим військом кн. Ромодановський — нехай покладається на царське військо і нічого не боїться, нехай поставить в полях сторожу і розвідує, де тепер турецьке військо і хан кримський. І полк. Зеленський на цього листа відписав мені, що він цареві вірний слуга і від нього не одступить (і дає знати), що сілістрійський баша перейшов з великим військом Дунай і стоїть на волоській землі, в Тягині, а кримський хан під Чорним Лісом, — хочуть з великою Ордою наступити на черкаські городи й. ц. вел. А поляки стоять табором під Кам'янцем Под., чекають короля з польським і цісарським військом, і, як тільки король зійдеться з татарами, хочуть ударити на черкаські городи. Від мунтянського і молдавського господаря прийшли посли до мене і всього війська, щоб потвердити вічний союз, але ми їм не віримо.

„А як поховаємо гетьмана Б. Хм., буде у нас рада, кого вибирати гетьманом. Б. Хмельницький помираючи, наказав мені бути опікуном його сина, і я то, пам'ятаючи його наказ, його сина не покину. Полковники і сотники і все військо Запорізьке кажуть мені бути гетьманом доки Юрій Хмельницький прийде в літа і в совершенний розум. А після ради зараз писати в. государеві в великих військових справах. Також духовенство пошле до святішого Никона патріярха всієї Великої і Малої і Білої Руси всякі духовні справи і про поставлення на Київську митрополію о.

[64]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 793-4.

Іннокентія Гізеля" [65]) (про цю митрополитанську справу писав тоді Виговському київський воєвода — про це буде мова далі).

Той же Роколов як свідок оповідає, що похорон старого гетьмана дійсно відбувся в неділю 23 серпня (2 н. с. вересня) [66]). Кікін, приїхавши того дня до Чигрина, не застав нікого з старшини: „всі були в Суботові на похороні Б. Хмельницького. Другого дня прийшли до нього дехто з меншої старшини, як він каже — „сотників козацьких чоловіка з десять або й більше", і він скористав з того, щоб повести наказані йому агітаційні розмови: „по многих разговорах", не здобувши від них ніяких потрібних йому заяв, став говорити „від себе": „Лучче б то було, щоб у вас у війську Запорізькому по значніших городах були царські воєводи — щоб неприятель, чуючи це, мав страх, а поміж вами у війську, щоб не було нічого злого, ніяких бунтів". Але сотники на цю провокацію не йшли, відповідали, що „в тім воля вел. государя", що до бунтів — „коли між нами у війську і трапляються якісь бунти від злих людей, то на тих людей, від котрих починаються розрухи і бунти, буває карність". „З тих слів видно, завважує Кікін, що старшина (начальные люди) того не захоче, аби у них по городах були воєводи цар. вел.". В дорозі, їдучи з Путивля, він говорив на цю тему, „за царським наказом", в Ромні, Лохвиці, Лубнях з війтами, міщанами і рядовими козаками, — „і вони все те полагають на волю й. ц. вел.", „а видно, що убогим людям то подобається (то годно), щоб у них по городах були воєводи цар. в-ва, а інші того не хочуть", завважує він.

Він вів також в дорозі і тепер [67]), сидячи в Чигрині, приписані інструкцією розмови з козаками на тему платні. „Як ходили ви з Ант. Ждановичем до Польщі і до Литви, чи була якась заплата війську від гетьмана?" Відповідали, що заплати від гетьмана не було ніякої, бо гетьман велів іти „охотником", „хто захоче", і добувати самим на себе (утримання). Кікін згідно з наказом говорив, що козацького війська має бути 60 тис., а старшині має йти платня з городських і повітових зборів „тоді як підуть на службу". Козаки на це відповідали, що про це їм досі було невідомо. „А нас козаків в війську Запорізькім і тепер єсть тисяч з 300". Це була цілком несподівана репліка на милостиву царську резолюцію про 60 тисячний реєстр; вона зводила дійсно до абсурду справу платні.

---

[65]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 10-11.
[66]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 12.
[67]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 12.

Другого дня, 4 вересня н. с. гетьманич, писар й інша старшина, повідомлена Кікіним згідно з наказом, визначала йому авдієнцію на дворі старого гетьмана, тепер гетьманича. Ставши перед ними, Кікін спитав про здоров'я і передав царську грамоту, котру „вони" (хто проводив радою, Кікін на жаль не каже) веліли писареві прочитати вголос, подякували за царську ласку, посилку Ромодановського і т. д. клялися служити цареві „во віки неодмінно", а на приїзд Трубецкого і тов. обіцяли прислати на раду до Києва „вибравши з війска „знатних людей", для государевих великих діл". Бажання мати воєводів не виявили, констатує Кікін, і тому він знов таки „по многихъ разговорахъ говорилъ съ ними отъ себя" — те саме, що вчора. „Але вони на ті слова ніякої відповіді не дали, а тільки говорили: „Коли у нас від якихнебудь злих людей починаються розрухи, тим людям у нас буває карність, і як тепер в війську в обозі від деяких злих людей почалися недобрі діла, бунти і вбивства, тих злих людей військовим судом (по війсковому приговору) багатьох скарано на смерть, а іншим утинано уха і носи".

„Старшина ж і військо, вислухавши государеву грамоту, говорили поміж себе в раді, щоб гетьманич і писар показали всьому війську всі ті статті, котрих просили у царя Б. Хм. і все військо через своїх посланців — бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове чолобиття вел. государ пожалував. І поговоривши про це, того дня з ради розійшлися" [68]).

Того ж дня після ради Кікін „наодинѣ" розпитував писаря і полковників про всякі справи. Більше-менше почув те ж про небезпеку від татр і поляків, що й Роколов; писали про це Ромодановському, аби скоро прибував. Козаки з свого боку, двічі ходивши під Перекоп на улуси, повоювавши улуси, щасливо вернули. На Полтаву набігла невелика татарська ватага з Азова, де вони тепер: пішла назад до Азова, чи до хана, чи десь неподалік — невідомо. Під Чигрин тиждень тому теж набігав невеликий загін і забрав людей на полях".

„Від турецького султана прийшов посол з тим, щоб козаки не ходили з Запоріжжя на море човнами воювати; ми йому закинули, що хан і Орда проти присяги воюють військо запорізьке на спілку з ляхами".

Розповіли про капітуляцію Ракоція, договір його з поляками і погром від татар. Новини з Польщі — за листами, що пише

[68]) Акти Ю.З.Р. XI, с. 797-9.

король Бєньовському, „що у нас тепер у Чигрині"; Кікін просив, щоб писар ті листи передав через нього цареві, і писар обіцяв [69]).

Другого дня, 26 серпня (5 вересня н. с.) — оповідає Кікін у своїм звідомленню — „зібралася старшина: обозний, судді військові, осаули і сотники і „все поспільство" на другу раду на двір гетьманича Юрія, і перед ними вичитано на раді статті, прислані від цар. в-ва за чолобиттям гетьмана і всього війська з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею. Вислухавши статті, вони втішилися милістю ц. в-ва і своїми вільностями — що в. государ в нічім не зменшив їх військових вільностей, наданих від вел. князів руських [70]) і королів польських, а ще й примножив свою милість до них, війська Запорізького".

„І того ж дня, не розходячися з ради, вибрали всім військом на гетьманство писаря Івана Виговського, і дали йому гетьманську булаву, примовляючи: „Доки виросте („возмужаетъ") Богданів син Юрій Хмельницький і прийде в літа (будетъ въ возрастѣ), доти має відати військо і всяку розправу чинитиме писар Іван Виговський, і писатиметься гетьманом. Та ще на тій же раді ухвалили, щоб у війську зап. у них вільно було всім козакам торгувати вином і всяким питтям без всяких оплат (безпенно й безпошлинно") [71]).

Роколов оповідає дещо інакше: 26 августа була рада у полковників і всього війська запор., вибрали гетьманом писаря Ів. Виговського; булаву цар. в-ва йому дали, примовляючи, щоб він вел. государеві вірно служив і над військом запор. був гетьманом і добру справу їм чинив. І гетьман Ів. Виговський, прийнявши булаву цар. в-ва, говорив до війська: „Ця царського величества булава доброму на ласку, а злому на карність. Я в війську манити нікому не буду, коли ви мене гетьманом вибрали. А військо запорізьке без страху бути не може". На тій же раді полковники, сотники, отамани, війти і бурмістри говорили, щоб той новообраний гетьман Іван Виговський вичитав їм на раді всім наголос жалувальну грамоту вел. государя, аби знали всі „на яких волях пожалувані вони від ц. в-ва", (які свободи їм надані). А вислухавши жалувальну грамоту цар. в-ва, полковники, сотники, ота-

---

[69]) Там же, с. 799-801.

[70]) Звертаю увагу на цю, доведену до абсурду, традиціоналістику: вільності війська Запорізького надано старими київськими князями. Формула ця пояснюється тим, що військо Запорізьке тут рівнозначне з „Малою Руссю" і „Руссю" польсько-литовської публічної термінології, а та завсіди покликалася на свої традиційні привілеї старих київських часів.

[71]) Там же, с. 802.

мани, війти і бурмістри ударили чолом за милість государську: „Раді ми служити, в. государеві всім військом запор. вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч прислав" [72]).

Свояк Юрія київський полковник Яненко, повернувши з Чигрина, так розповідав 1 (11) вересня київському воєводі. Були в Чигрині на похороні гетьмана Б. Хм. з усіх козацьких городів полковники, старшина і козаки, а після похорону була рада полковників і всієї старшини: кому над військом Запорізьким бути гетьманом. Бо гетьманич Юрась в молодих літах і на таке діло його не стане: військо Запорізьке „не управить". І на раді всі полковники, старшини і козаки з багатьох городів ухвалили, щоб був у них над усім військом Запорізьким гетьманом замість Юрася писар Ів. Виговський. Вибравши його, віддали йому государеве жалування: булаву і корогву, а віддаючи булаву промовляли йому, щоб, будучи гетьманом, правив військом Запорізьким так, як було за гетьмана Богдана Хм., і вільностей у них щоб не відбирав [73]).

В світлі цих відомостей (і свідчень самого Виговського, що далі наводяться) можемо оцінити клясичне оповідання „Самовидця", що так довго служило основним джерелом для історії вибору Виговського. З огляду на цю ролю його я й подаю в цілості, тільки модернізуючи мову:

„Хоч то ще за життя старий Хмельницький визначив [74]) гетьманом сина свого Юрія, але нещаслива заздрість або хтивість уряду то справила, що не один з старшини зичив собі такого уряду, а не можучи явно з тим відкритись і явно того доказувати, то умислили і по похороні старого Хмельницького намовили Юрія аби він од того уряду одмовився, здаючи його як молодий літами. І так нібито вчинивши раду, зібрали в двір Хмельницького частину козаків, а найбільше тих людей „превратних" — тим зичливих, котрі на той уряд прагнули; а на останку двір замкнули, не пускаючи нікого. Юрій, вийшовши з світлиці в тую раду, учинив подякування від свого батька за уряд гетьманства [75]), поклонившися всьому війську, положив булаву і бунчук в тій раді і, поклонившися, відійшов до світлиці. Виговський писар учинив подякування за писарство, а обозний Носач корсунський — за уряд обозництва. І так тая булава не малий час лежала в тій раді.

[72]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 11.

[73]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 14.

[74]) Назначил.

[75]) Подякування, польське **podziękowanie** в значенню зречення. Юрко іменем батька „дякував за уряд".

Кожному хотілося б узяти той уряд — але ж не позволяє [76]) військо. Кілька разів питано військо через осавулів, яка їх воля — кому буть на тім уряді гетьманськім? Але всі одним голосом кричать, щоб син Хмельницького був гетьманом [77]). А особливо голоси посполитих козаків називають молодого Хмельницького і просять, щоб справував той уряд на місце батька. Той же відмовляється молодістю літ своїх і жалем за смерть батька, а до того придає, що літа не позволяють йому такого великого уряду, бо не має такого дотепу, щоб військо справувати, так щоб Україна була в тихості (забезпечити спокій). Але посполиті козаки дають на те раду, щоб він той уряд гетьманства держав — аби тая слава була, що Хмельницький гетьманом [78]), а справці війська і порадники були ті ж, що за небіжчика Хмельницького: Виговський писар, Носач обозний, а суддею Григорій Лісницький, — ті щоб справували, як Хмельницький їм перед смертю в опіку свого сина подав. Але ті, бажаючи того уряду собі, відраджували молодому Хмельницькому, щоб не брався за той уряд. Він усильно відпрохувався, але козацтво не хотіло його з того уряду увільнити — пам'ятаючи зичливість його батька. І так упросили молодого Хмельницького, щоб при нім зістала булава і бунчук. А як у військо виходити (треба буде), аби з рук і з двору Юрія Хмельницького відбирав Виговський, а прийшовши з війська, знову віддавав до рук Хмельницького. Виговський устами відмовлявся, але серцем шукав способу, якби те ((гетьманство) цілком опанувати, тому просив військо, щоб до третього дня, себто середи [79]), відложено, і військо на це позволило. А як прийшов той день середи, знов козаків (скликано в) раду і знову в той же двір Хмельницького зібралося козацтво: полковники і сотники, і що могло війти черні — знов про те гетьманство трактували. Але як перше сотники з черню постановили, на тім і стали: аби зіставали знаки військові при Хмельницькім молодім, і він їх з своїх рук Виговському давав, як у військо виходити має, а як з війська поверне, щоб знову віддавав до рук Хмельницькому. Але прецінь фортель людський і латинська переворотність [80]) знайшли діру, котрою влізти в той уряд гетьманства і опанувати, і таку дав рацію Виговський полковникам і всьому війську в тій раді, нібито

[76]) В значенню „не дає".

[77]) „жебы сын Хмельницького гетманом зоставал" може бути в значенню — „лишився", і в значенню „став і був".

[78]) „жебы тая слава была, же Хмельницькій гетманом".

[79]) Середа була 26 с.с.

[80]) „з лацѣни переворотного", „лацини переворотность".

покору свою показуючи. Просить рішення всього війська, як йому писати свій титул (будучи) при тих клейнотах? Бо як Хмельницький буде дома зіставатись, трудно підписувати його на листах і універсалах, виданих з війська, — як же підписуватися (Виговському) на такім письмі при печаті військовій? Але вже його совітники знайшли спосіб, дали народові посполитому таку рацію: позволити йому писатися таким способом: „Іван Виговський на той час гетьман війська Запорізького", і чернь, як люди прості, позволили йому так писати. Так та рада й скінчилася" (48-51).

Оповідання, інтересне з літературного становища, є справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до „фортельного ляха і переворотного латинника", воно викликає недовір'я і справді вимагає дуже критичного ставлення [81]). Формально беручи, воно не вірне, бо Виговський був вибраний не якимсь субститутом, а справжнім гетьманом, як це виразно каже Кікін, і сам Виговський себе титулує, як зараз побачимо, без усяких обмежень. Але при тім, очевидно, мотивування перевибору тим, що Юрась через свої молоді літа показався нездатним до гетьманського уряду (доказом служили, безсумнівно, останні події в війську, що були під його проводом — бунт козаків і відмова від походу), переходило в таку формулу, що Виговський вибирається тільки до повнолітства Юрася, це зменшувало гостроту порушення попереднього вибору, слова, даного покійному гетьманові, і образу Юрася. Кікін так і каже, що Виговського вибрано до повнолітности Юрія. Може бути, що були й такі пропозиції, як оповідає „Самовидець" — щоб гетьманом все таки рахувавсь Юрась, і Виговський підписувався тільки на листах, які він видаватиме в поході, і то в формі „тимчасового гетьмана". Але коли такі пропозиції ставилися, то вони не пройшли, і Виговського вибрано гетьманом „совершенним", кажучи пізнішим терміном. Та можливо, що й таких формальних пропозицій не було, а тільки балачки, кулуарні — як говориться, роздуті і спопуляризовані пізніше, під час агітації проти Виговського, поведеної на Запоріжжі і в сумежній Полтавщині. Тоді ж очевидно зложилась і ця характеристика Виговського як чорного амбітника й інтригана; можливо що в дійсності він особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдоволитися ролею

[81]) Тенденційність його характеризує М. Н. Петровський в статтях „До історії Руїни — Чигринська рада 1657 р." (Записки Ніжен. інституту VIII, 1928 р.).

реґента. Але супроти можливости, що проти скомпромітованого останнім бунтом Юрія буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана, щоб запобігти такій небезпеці.

Сам Виговський, відправляючи в день вибору, 26 серпня (5 вересня) того Роколова, послав з ним такого листа воєводі Зюзіну:

Божою мил. вел. государя і т. д. Іван Виговський гетьман з військом й. цар. в-ва Запорізьким бояринові і воєводі путивльському М. Н. Зюзіну, другу і приятелю моєму доброго од Господа Бога бажаємо здоров'я! Грамоту, прислану від тебе, друга мого, з Іллею, прочитавши, зрозумів я приятельство твоє. А що в тім листі жадаєш вістей, то я тебе, друга мого, сповіщаю що як досі, скільки був в війську зап., вірно служив й. цар. вел., та і тепер служитиму неодмінно. При тім сповіщаю тебе, друга мого, що як славної пам'яти й. м. пан гетьман Б. Хм. ще за життя свого віддав мені з усім військом запор. [82]) в опіку свого сина малого, — так тепер вся старшина і чернь поручили мені старшинство над військом. Так я з усім військом буду вірно служити й. цар. в-ву. Відомості у нас вірні такі, що хан і баша сілістрійський на нас війною ідуть та інших неприятелів церков Божих на нас намовляють, ми ж на них пильне око маємо, як то тобі, другові моєму, ширше розповість Ілля. Я ж за тим Богові тебе поручаю. Дано в Чигрині 26 августа. Твоєї милости на все добре зичливий друт І. В. рукою власною [83]).

Київського воєводу „Іван Остафієвич Виговський, гетьман війська й. ц. в. Запорізького" так повідомляв 30 с. с. серпня з його посланцем Матвієм Рябініним: „Ані волі, ані помислу, ані заходу [84]) у мене не було старшим бути над військом й. цар. в-ва запорізьким. Так видно — за волею Божою поступаючи, військо запорізьке нарадившися („совѣтными гласы") положило на мене той — не так уряд, як тягар. А я, з волі Бога Всемогучого, взявши його на себе, обіцяю так як здавна, бувши писарем, був зичливим в. государеві, і своїм промислом всіх привів до підданства, так ще лучче тепер буду промишляти, аби все військо зап. в належнім підданстві повсякчас бувало. Маю надію, що цар. вел-

[82]) Це військо Зап. стоїть так, що не ясно, до чого воно належить, чи гетьман поручив сина Виговському і війську, чи гетьман з військом поручили йому Юрася.

[83]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 9 (московський переклад).

[84]) „Ани моя воля, ани промысл, ани промышленіе".

во з моїх послуг буде задоволений". Далі, подаючи звісні вже нам вісті про татар і турок, додає свої розпорядження січовикам: „Настановивши нового кошового гетьмана, я наказав йому, щоб ішов у поле і на переправах на татар засідав".

„Беньовського, так як твоя мил. писав — я затримав; хоч багато радило, щоб дати знати до Польщі [85]), я на тім став, щоб не посилати, і знаючи їх замисли — які вони неприятелі православної віри, наказав я полкові уманському і браславському збиратись, щоб мали таки пильне око на неприятелів; при тих полках я лишив ще 2 тис. піхоти і думаю, що неприятелі православної віри потіхи не дістануть, і під престольні ноги й ц. вел-ва всі піддадуться". Мунтянський і молдавський воєвода, що прислали тепер різні відомості, так само хочуть піддатися під царську руку, тому що татари хочуть їх воювати і з воєводства зсадити, і т. д. [86]).

Цареві з Кікіним послана була така грамота: „Б. м. великому государеві і т. д. Іван Виговський гетьман, полковники і вся старшина війська в. ц. в-ва Запорізького до лиця землі чолом б'ємо! Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський *наречено* було Юрія Хмельницького, сина покійного, але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хм. вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене — хоч я від того уряду й відмовлявся. Про це ми тебе, в. государя, сповіщаємо" [87]). Далі оповідається про радість війська, викликану відчитаною на раді царською грамотою (що привіз Кікін) — про посилку Ромодановського і Трубецкого. „Що в. в-во своїм батьківським нас словом научаєш, аби ми усобицею між нами (старшиною) і військом не множили серця неприятелям нашим, — ми цього і пильнували і пильнувати будемо, аби, пробуваючи в любові між собою, давати однодушно відсіч всім неприятелам. Хоч військо було перед радою розпущене, але після того, як на мене той уряд вложено, ми на раді знову веліли війську збиратися і, сполучившися з ратними людьми в. цар. в-ва, над неприятелем будемо промишляти" і т. д. А під кінець прохання — відпустити, як скорше, Тетерю [88]).

---

[85]) Про що — неясно — відправити Беньовського до короля з відомістю про свій вибір на гетьманство?

[86]) Там же, с. 12-3.

[87]) Така стилістична неув'язка: то говорять про себе у множині гетьман і старшина, то в однині про себе тільки сам гетьман.

[88]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 813-5 (стилістику скорочую).

Того самого дня 5 н. с. вересня після ради „нововибраний гетьман", як його називає Кікін, закликав його до себе на двір на довірочну розмову. Розповів йому, що діялося на раді: „Ухвалили на раді і вибрали військом мене, поки дійде літ (возмужає) гетьманич Юрій; я того не хотів, але не міг не послухати війська".

Далі сказав про посольство Бєньовського: „Приїхали до нас від короля і Речі Посполитої посол Каз. Бєньовський — договорюватися про згоду, лукавством — „аби нас тим лукавим посольством зробити безпечними, а тим часом, зібравши військо, своє і чужоземне, ударити на військо запорізьке, але ми їх хитре лукавство знаємо здавна!" — і став розповідати про союз Яна-Казиміра з Леопольдом австрійським проти Москви і проти України, коли вони пришлють своїх послів про замирення, нехай цар їм в нічім не вірить, „як лукавим прельстителям". Кікін заспокоював, що царя підійти не удасться, „бо й, цар. в-ву більше ніж кому дарована від Бога премудрість". А от гетьманові треба стерегтися, щоб його поляки не підійшли, так часто присилаючи своїх послів „з усяким лукавством і прелестю". „Про цього Бєньовського, що тепер у них, від багатьох людей в самім же війську Запорізькім, котрі його знають, доводиться чути, що він „волхвъ и чаровникъ и лукавой прелестникъ", треба бути з ним обережним!" Гетьман поспішив запевнити, що він зовсім не думає, аби царя хтонебудь міг здурити, тільки інформує, а козаки польське лукавство знають і не піддадуться. Бєньовський скоро буде затриманий (арештований) і назад його не пустять.

Повідомив про вибори митрополита, що він думає відбути при нагоді з'їзду до Києва, до Трубецкого, передав листи з вістями, прислані від господаря молдавського. Тим ця розмова вичерпалася [89]).

31 серпня (10 вересня) стріляли з гармат. Кікін посилав до гетьмана довідатися, що це значить. Гетьман відповів, що з Запоріжжя „прибігли" козаки з вістю про татар: вони перейшли під Очаковим на правий бік Дніпра, і можна скоро сподіватись їх приходу на городи. Гетьман велів стріляти для остороги людей, щоб пильнувались.

Того ж дня гетьман закликав Кікіна до себе і передав йому кілька листів від Бєньовського: від короля, від канцлера і різних панів, що „ненароком" дійшли до рук гетьмана (були переловлені себто), і в придачу один королівський лист, писаний до

[89]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 803-5.

нього ж, як ще був він писарем. При тім сказав, що Бєньовський буде затриманий до приїзду Трубецкого.

Кікін став розпитувати про шведського посла, котрого він застав у Чигрині. Виговський пояснив, що він приїхав ще за життя покійного гетьмана, як був у нього Бутурлін, а мета його посольства, мовляв — козацьке посередництво для замирення з царем: аби гетьман попросив царя, щоб задля нього замирився з шведським королем. Від себе Виговський висловив переконання, більш виразно, ніж досі це дозволяв його попередник, що з шведами було б замиритися корисніш ніж з поляками. „Я з усім військом вносимо своє прохання до цар. в-ва: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, ані ж з королем польським, бо поляки нарід віроломний, ніколи в правді не стоять (слова не дотримують)" — і на доказ того вказав на воєнний договір з Леопольдом, на те, як не дотримали обіцянки щодо вибору царя королем, і як нарешті віроломно поступив з козаками литовський гетьман Сопіга під час останньої кампанії: писав до Ждановича, до покійного гетьмана і до Виговського як писаря, щоб козаки на литовські землі не наступали, бо він хоче з військом своїм бути під царською рукою, як військо запорізьке, „а коли ми, повіривши його присязі, веліли А. Ждановичу з військом запорізьким вийти з Литви назад до Коруни, то Сопіга, побачивши, що військо наше поріжнилося, багато козаків з Литви пішло до своїх городів, він наших козаків на дорогах переймав і багато побив, а на службу до царя не то що з військом, але й сам не приїхав". „А король Ян-Казімір в листах своїх і досі ще називає нас, військо Запорізьке, своїми підданими: а ми не то, що в підданстві у нього бути, але й імени лядського чути не хочемо". Але кінець-кінцем ці свої інвиктиви на короля, поляків і їх піджигача папу римського Виговський закінчив конвенціональним: „А в тім усім я і все військо покладаємося на волю й. цар. в-ва" [90]).

В розмовах цих торкнулися білоруської справи, поведінки Нечая і т. ін. Кікін почав переказувати жалі московських воєвод на Нечая: що він воєвод „не слухає", чинить тамошнім людям різні кривди, його козаки грабують і побивають, а від нього не можна дійти на них ні слідства, ні кари; він захопив різні маєтності в повітах Могилівськім, Кловськім, Кричевськім, Мстиславськім та ін., поставив свої залоги без дозволу царя і позаписував силою селян в козаки в великім числі. Виговський постарався всяко відмежуватися

[90]) Там же, с. 807-118.

від цих інкримінованих фактів; він потвердив, що на Нечая приходить багато жалів, і Нечай безумовно дає до того причину — він і моєї дружини маєтності пограбував і знищив до останку; попередній гетьман [91]) його покривав як родича, але я йому в тім усім фольгувати не буду ні трохи!"

З приводу раніших вістей про татар додав, що хан послав до Криму і в улуси „по останніх татар" — щоб виганяли їх до нього на війну — на козацькі городи правдоподібно. Гетьман послав на Запоріжжя кілька гармат і велів промишляти „на переправах і над кочовими улусами".

В зв'язку з цим порушив питання про морські походи. Згадав, як „років зо два тому" присилали венеціяни своїх послів, намовляючи військо зап. до походу під Царгород, для спільних операцій, обіцяли дати мільйон червоних, але козаки тоді мусили пильнуватись від ляхів і від татар, „було не до Царгороду", а от тепер, якби пощастило цареві на короля польського, тоді б з дозволу царського порозумітися з венеціянами — „всі б ми, не те, що з усім військом Запорізьким, а з малими дітьми пішли б радісно на визволення православія на Крим і на турків. Венеціяни великі майстрі в морській війні — на кораблях та на галерах б'ються з турками безнастанно і ніколи турки від них з потіхою не відходять".

На кінець спитав, яку цар дав резолюцію на його прохання про жінчині маєтності. Кікін відізвався, що він про це нічого не знає, тоді гетьман почав арґументувати, на скільки більше варт царської ласки, ніж ті перекинчики ляхи, що присягли цареві й одержали ці маєтки, хоч служать тільки „словами, а не серцем — серце ж їх далеко від й. ц. в-ва", і закінчив це погрозою: „Поки я жив, я тими маєтностями моєї жінки володіти не дам!" Кікін докорив його за такі непокірні супроти царя слова і рекомендував йому „шукати царської милости більшої ніж яку мав попередній гетьман, замість „зносить такі непристойні слова". Але Виговський не погамувався і відповів такими ж непригожими словами, що він готов прийняти за це й гнів государя — бо ті ляхи тільки ще збираються цареві служити, а він уже доказав свою вірність [92]).

На цім розмова закінчилася. Кікін ще пробув кілька день в Чигрині, відпуск йому дано 3 (13) вересня; його звідомлення тут уривається, читаємо тільки початок розмови: гетьман розповів йому останні вісті, що кілька польських хоругов пішло через Волощину

[91]) Мова очевидно про Богдана Хм. — так нижче його називає Виговський.
[92]) Там же, с. 808-11.

на сполучення з ханом, щоб умовитись про комбінований напад на Україну: хана від Очакова, ляхів на Вінницький, Браславський та Уманський полк. Супроти того гетьман дав розпорядження задніпрянським полкам, щоб мобілізувались: ніженський, черкаський, переяславський, прилуцький і миргородський полки мають спішно приготовити до походу за Дніпро спільно з корпусом Ромодановського [93]).

З тим мабуть того ж дня Кікін і поїхав, і того ж мабуть дня прибув до Чигрина Матвєєв. Як я вже згадав, досі повного звідомлення не маємо, тільки два уривки з його розмов з Виговським і пізнішу згадку про них в інструкції Апухтіну [94]).

Після звичайних привітань і передачі грамоти гетьман зложив вірнопідданчу заяву: „Як гетьман Б. Хм., сходячи з цього світу, наказав нам неодступними бути від цар. в-ва, так як він віддавав йому вірне підданство і службу згідно з присягою, — так і ми повинні цар. в-ву служити і за честь його помирати, як вірні піддані". На це Матвєєв зробив докір — висловлений мабуть в самій грамоті царській (котрої не маємо), що цареві не послано було офіційного повідомлення про смерть Б. Хмельницького, і по цім приступив до першого пункту свого посольства — замирення з шведами. Нагадав, що писав про це покійний гетьман, розповів, що на цю тему говорили в Москві Тетеря з тов. і переказав царське бажання, чи наказ: „Ти Іване, як вірний підданий ц. в-ву послужи, поговори з полковниками, сотниками і всім військом зап. і пошліть від війська Зап. тямущих людей до шведського короля, представте йому докладно всі його неправди перед ц. в-ом, щоб він щиро пошукав згоди і замирився, як собі бажає цар. в-во; а від тих домагань границь, що його посли заявили війську зап., багато додаючи до шведської корони, так що й слухати не годиться, — такі безпідставні претензії він залишить. Коли він щиро бажає згоди, нехай пояснить вашим посланцям, які його умови. А коли не захоче згоди і від своїх непослушних вимог не відстане, то загрозіть йому, що ви всім військом запорізьким підете на нього війною, — нехай він не сподівається, що в своїй приязні до нього військо Зап. буде терпіти його незгоду з ц. в-ом. А з чим король шведський ваших послів відправить, одпишіть негайно ц. в-ву і лист його пришліть".

Виговський насамперед оправдався з закиду: „Як гетьмана Б. Хмельницького не стало, я того ж дня хотів послати до цар.

[93]) Там же, с. 812.

[94]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 21-6 і VII, с. 233.

в-ва нашвидку своїх челядників, трьох чоловіка; але старшина, зачувши про це, почали „бунтувати" — говорили, що се я, шукаючи гетьманства, посилаю від себе своїх челядників, а не від усього війська Зап. Я, почувши це, не посмів послати до цар. в-ва, а написав від себе воєводам: Бутурліну до Києва, Ромодановському до Білгорода, щоб вони сповістили государя про смерть гетьмана". Це не поясняло, чому ж все таки не було послано офіційного повідомлення цареві від війска про смерть гетьмана, але Матвєєв більше до цієї справи не повертався; в яких виразах Виґовський повідомив його про свій вибір, з захованих фраґментів не видно, нема такої заяви. Щождо посилки до шведського короля, Виговський обіцяв все зробити так, як собі бажає цар; і коли шведський король „буде царській волі противен", військо Зап. буде його воювати.

По цім Матвєєв повідомив про посилку Ромодановського і Трубецкого — щоб для них приготовлено коні й провіянт, і до Києва зібралися на приїзд Трубецкого делегати від полків, „по 5 чоловіка від чину". Виговський дякував і обіцяв, що все так буде зроблено. На тім уривається перший фраґмент. В пізнішій інструкції Апухтіну наказано було пригадати Виговському його розмову з Матвєєвим про воєвод і реєстр: „Як був у тебе Артамон Матвєєв, говорив він тобі: Велів в. государ бути своїм воєводам з ратними людьми в черкаських городах: Чернігові, Переяславі, Ніжені, Білій Церкві, Корсуні й Прилуках — щоб те військо завсіди було готове на оборону черкаських городів, і з українських городів ратним людям не треба було ходити до черкаських городів. Тим ратним людям (воєводським залогам) давати хліб, що збирається по черкаських городах. Як в 1654 р. були у ц. в-ва посланники Б. Хмельницького (наводиться звісне прохання, щоб по городах доходи збирали магістри, і з тих грошей виплачувано жалування війську). Скільки кому давати, це Артамон тобі сказав поіменно. „Щоб війська Зап. учинено 60 тис. Але до царської казни тих поборів не збирано" [95]).

Дуже жалко, що дискусії на цю тему не маємо. — Згодився Виговський, прийняв до відома, чи робив якінебудь завваження — нічого не знаємо. Маємо тільки потім аґітаційні розголоси цього московського постуляту. В другім фраґменті звідомлення Матвєєва маємо розмову про дипломатичні зносини війська, і про політичні новини. Виговський пояснив, що від султана приїздив Ахмет-чауш з домаганням, щоб гетьман стримав козацькі походи

---

[95]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 233.

на море — за це султан не буде помагати Польщі, ні іншим ворогам проти війська Зап.; цього посла швидко відправлено, листи, ним принесені, гетьман перешле цареві з Матвєєвим. *Згідно з царським указом* військо посилало до султана свого посла Федора Коробку, з домаганням, щоб султан заборонив ханові помагати комунебудь на військо Запорізьке, ані самому війною на нього не приходити. Тепер гетьман ще збирається писати до султана в цих справах. Бєньовського обіцяв затримати до царського указу і т. д. Матвєєв порушив Бихівську справу — але тут наш фрагмент уривається, і нам треба звернутися до інших документів, щоб вияснити стан речей.

Московський уряд далі наставав на виводі козацьких залог з своїх воєводств і ліквідації білоруської козаччини, і його воєводи дуже енергійно заходилися коло цього, не спиняючися перед дуже різкими насильствами і репресіями. 6 н. с. вересня Нечай вислав цареві жалісну супліку з цього приводу, вона варта того, щоб її навести в головних частинах (на жаль московський переклад стер багато колоритного з його стилю — я подаю в скороченім перекладі):

„До того часу не хотів я турбувати пресвітлого маєстату в. ц. в. і довготерпливо зносив великі й докучливі урази, але не можучи далі терпіти кривд, учинених від воєвод оршанського, борисівського, мстиславського, шкловського, почепського і менського, жалісно предкладаю мою скаргу, упавши до ніг в. цар. в-ва. Воєводи ті чинять кривду мені самому, відбираючи села, звідки я міг би хліб мати, і козаків мого полку обижають, виганяючи силоміць з домів і вимагаючи від них податків наче від мужиків. До того чуприни їм ріжуть, кнутом б'ють, грабують: якби все докладно вичисляти, багато часу на це треба б, і я того не вичисляю — бо які тільки найгірший неприятель може чинити обиди, то вони козакам чинять, а потім мене і моїх козаків перед в. ц. в-вом обжаловують, хоч я сам вірний і зичливий підданий і проти кожного неприятеля в. ц. в. готов груди наставляти і кров проливати, так і кожен, хто зо мною заховують свою вірність. А то діється мабуть за підущенням панів шляхти, що хоч цілували хрест в. ц. в. на вічне підданство, але як вовк хований в ліс, так у свої сліди дивляться і мислять, аби в. ц. в-во привести до ворожнечі з військом Зап. А що довідаються про секрети в. ц. в-ва, дають знати королеві пол., його гетьманам та іншим неприятелям (наступають відомості про ворожі польські замисли). А пан воєвода в. ц. в-ва

[96]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 17-8, дуже несправна копія; підпис: Ів. Нечай, пол-

за підущенням тих хитрих лядських лисиць переслідують мене і моє товариство не як підданих в. ц. в-ва, а як неприятелів. В. Б. Шереметєв цього року посилає ратних людей в. ц. в-ва з арматою на міста і села, де козаки мають свої оселі, козаків беруть і тримають у в'язниці, а інших і не знати де подівають, з домів козацьких всяке добро забирають. Від в. ц. в-ва маю указ з ними в згоді жити, і від п. гетьмана наказ — не сваритись, будучи під одною рукою в. ц. в-ва, і я нічого іншого в тих обидах не чиню, тільки до в. ц. в-ва удаюсь, просячи милосердя і грамоти до В. Б. Шереметєва й інших, щоб вони перестали чинити таке лихо. Бо коли добро і красно нам жити в згоді; а коли між собою нищитися будемо, тільки неприятель буде тішитися з незгоди православних" [96]).

А могилівський намісник Змєєв в тім же часі доносив цареві: „За твоїм указом договорившися з полковником Ів. Нечаєм, я висилав козаків з тих місць, з котрих мені було велено. А що багато селян Могилівського уїзду пописалося в козаки і заволоділи уїздом, а полковник Іван володіє трьома війтівствами: Благовицьким, Путківським і Осовецьким і в них мають надання четверо шляхтичів, а полковник їм не дає тими маєтками володіти, я про це полковникові говорив. Але він сказав, що Благовицьким і Путківським володіє за твоїм указом, і грамоти показав, — про Осовецьке війтівство сказав, що в. государ дав Б. Хмельницькому Старий Бихів, а це війтівство до Старого Бихова. Про козаків, котрі з них недавно записалися в козаки, а котрі старі, я, договорившися з полковником, послав дослідити Кон. Сипягіна, а полковник наказного полковника Корнія Дрань і вони з 200 чоловіка нових козаків з підсусідками [97]) виписали з козаків. Били їх замість кнута батогами нещадно і веліли їм жити на їх ділянках (жеребьях) по-давньому хліборобами [98]). А старих козаків: сотників (!), осаулів, отаманів і рядових били кіями [99]) за те, що вони записували в козаки нових і володіли уїздом без указу. Тих, що дворів не мають, ми вислали геть, а котрі мають двори і живуть дворами по селах на волоках і служать давно, — полковник мені казав, що в грамоті твоїй не написано, щоб (таких) козаків виганяти. — „За що нищити таких, що служать, в облозі сиділи, в боях билися, декотрим і грамоти вел. государя дано, а їх з домів виганяти?" Гетьман Б. Хмельницький і Виговський двічі писали йому, щоб

ковник Чаусівський.

[97]) „с сосѣдьми и захребетниками".

[98]) „в пашенныхъ людехъ".

[99]) „ослопьемъ".

козаків не виводити ні звідки; в листі Виговського, за його підписом, написано, що як у гетьмана був в посольстві Ф. В. Бутурлін і добився, щоб козаків виведено з Лупулова, вони відмовили, що козаків виводити не можна, бо війна наступає; цей лист у мене. Тому я з полк. Нечаєм велів переписати старих козаків в Могилівськім уїзді для відомости, з тим щоб не посилати козацьких залог, де недозволено їм бути, не приймали до козаків і не записували, і так були до твого указу; жили тихо, кривд селянам не чинили, ріллі і порожніх волок не забирали. А коли не будуть жити тихо, а чинитимуть замішання, записувати в козаки й приймати якимись вимислами, — тим, хто запише і запишеться, чинити жорстоку кару, а навіть і вішати. А котрі козаки візьмуть порожні волоки і будуть ними володіти, щоб були в тяглих [100]) і тягли до города як давніш" [101]).

В справі Старого Бихова Виговський бачив себе змушеним видати такого універсала: „Як за життя славної пам'яти й. м, п. Б. Хмельницького ваші милості вчинили присягу й. цар. в-ву, так і тепер по його смерті зложіть присягу ви, всі мешканці бихівські, вел. государеві на вічне підданство. А й. ц. в-во своєю милостивою грамотою, висланою з особою, котрий доручить то зробити (присягу прийняти), вас забезпечить. І так як покійний гетьман, постановою своєю і всього війська зап., вас прийняв і ласкою й. ц. в-ва забезпечив, щоб в. м. в цілості при своїх вільностях пробували, так і по його смерті ви за ласкою й. ц. в. будете зіставатися в своїх правах і вільностях без якихнебудь зачіпок, — як попереду так і тепер" [102]). Інакше сказавши — підтримуючи фікцію нібито Старий Бихів піддався цареві — так як це старий гетьман представляв царським послам, новий гетьман рекомендував їм виконати церемонію присяги цареві, гарантуючи їм, що це в нічім не змінить їх становища.

На підставі цього листа царський уряд вислав до Бихівців свою грамоту, повідомляючи, що до вислухання присяги висилається до них могилевський воєвода Змєєв, а цар їх після цієї присяги буде тримати в своїй милостивій ласці — віри, прав і вільности нарушити не дозволить" [103]).

---

[100]) пашенныхъ крестьянъ.

[101]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 15-6, без дати — в Москві одержано 20 вересня с. с.

[102]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 16 і VII, ч. 64. Фрагмент без початку, дуже лихо переложений на московське і не дуже точно виданий, я передав зміст його приблизно. Небезінтересна помітка: „Список і т. д., що писав писар Ів. Виговський до Старого Бихова всьому поспільству, а привіз того листа Артамон Матвєєв 28 вересня". Так довго не давали гетьманського титулу новому гетьманові.

[103]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 65.

Тим часом приїхав Тетеря з товаришами і розповіли, що чули в Москві. Це зробило сенсацію — в зв'язку з тою аґітацією, яку вели на Україні Желябужський і Кікін: секретом для правлячого українського осередку вона, розуміється, не зісталась. Ми трохи знаємо її, бачили те, що записалося в московських протоколах з розмов з посольством. Розуюміється, це далеко не все, що воно там почуло і що з цих натяків і недомовок собі викомбінувало. На жаль, не маємо якогось автентичного запису їх доповіді, ані того, як формулювали її старшина чи гетьман.

Правда, маємо ніби циркуляр Лісницького, котрим він подавав на обміркування своїх полчан московські пропозиції, прислані від Виговського, але вони походять з досить сумнівного джерела — з пізніших суплік на Виговського.

„Іван Виговський гетьман війська й. ц. в. Запорізького прислав такі статті до Гр. Лісницького, полковника Миргородського:

„Статті прислані від ц. в-ва до війська зап. — чого вимагає від нашої землі — всієї Малої Росії наново, по смерті п. гетьмана, не устоявши на тім („не стоя на том"), на чім ми присягали спочатку, віддаючися на ласку й. ц. в-ва, котру він, постановивши з нами, неодмінно обіцяв дотримувати вічно:

1. Аби для кн. А. Н. Трубецкого були корми і підводи всюди, кудою їхатиме, а як приїде до Києва, щоб приїхала до нього вся старшина.

2. Як приїде з військом кн. Г. Г. Ромодановський, щоб всюди по городах були дані кватири („стани").

3. Оранди і всякі приходи з напитків [104]), чинші грошові і десятини від худоби і стації — то все має віддаватися до казни й. ц. в-ва.

4. Воєводи не тільки в Ніжені, Чернігові, Переяславі і Білій Церкві, але і по інших містах аби пробували і жили постійно, городи ставили, і з тих волостей має іти всяка живність на тих воєводів і їх військо.

5. Стрільцям тим, що в Києві, аби дано (ґрунти) на крамницю, на мешкання і на господарство („на пашню").

6. Бихів, що піддався військові Зап., аби негайно зложив присягу ц. в-ву і царську залогу прийняв.

7. Митрополита київського, як оберуть, аби зараз послано на посвящення свят. патріярхові.

---

[104]) В друк. мабуть помилково: „зъ доходов податейныхъ".

8. На Запоріжжю аби було 10 тисяч вільних козаків таких, що нашими наймитами і підданими („холопями") були, і ми щоб з своїх городів їм давали на час платню і живність, а тих 50 тис., що поставлено було в нашім війську, вже кудись інде хочуть обернути.

9. Кудою має бути границя з ляхами, про це скоро дати відомість й. ц. в-ву.

„Досі царські статті. Об'являючи їх вам, ми старші, того від вас жадаємо, аби ви зібралися на раду і, обсудивши, прийшли до одностайної згоди, а тоді кожен сотник спише і нам надішле, — чи маємо бути в згоді з Ордою. А я вашу згоду надішлю до гетьмана, а гетьман до кримського царя і всієї Орди".

Друга цидулка пояснює останні слова, досить неясні, як бачимо: „Чи попустити ц. в-ву, чи при перших статтях стояти, дайте нам знати, як однодушно ухвалите. Хан кримський присилає до війська, просячи згоди і потвердження перемир'я з військом, — чи пристаєте всі на згоду з Ордою, щоб жити в нерозривнім братстві? Ви, панове сотники, зберіть отаманів і все товариство і міщан для повної ради про перемир'я з Ордою. Бо коли нас цар хоче драгунами зробити і з нас побор брати, а посилати на Запоріжжя — що там має бути 10 тис. війська, то як хочете, щоб було, як перед тим бувало, то краще з Ордою миритись".

До „статтей" приписка: „Поти статті Гр. Лісницького, полк. миргородського. Він ті статті (потім) велів відбирати по всім полку Миргородськім, по сотнях: Івана Василевича, писаря полку миргородського посилав відбирати" [105]).

Коли можна ще дискутувати над тим, поскільки точно віддають ці копії обіжники, розсилані в Миргородськім полку від Лісницького, то за автентичні статті Виговського те, що тут подано, ніяк не можна вважати. Воно передає тільки те, що говорилося з приводу привезених з Москви царських пропозицій.

Але з різних сторін долетіли до нас такі відгомони: як розуміли і толкували собі наміри московського уряду і ті, котрих ці наміри налякали й викликали на боротьбу, і ті, які були готові собі ворожити з них якусь користь, і ті, нарешті, що хотіли зробити кар'єру, примазавшися до нової програми царського уряду. Як головні пункти розумілися:

Переведення козацького реєстру і обмеження козацької верстви цим числом; в аґітації, для більшого ефекту, фактичне число

[105]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 87-8.

60 тис. зменшилось: і в листах і промовах миргородського полковника Лісницького — що виступає в цім часі, по чигринських нарадах, найбільш яскравим противником нових московських плянів, чи „нового договору", як говорилось, маємо тільки 10 тисяч, з тим додатком очевидно, що військо це стоятиме на Запоріжжі (а „в городах" очевидно будуть салдати і драгуни).

Хто не попаде до реєстру, має бути в міщанах, а хто не схоче нести міщанського тягла, а воліє військову службу, буде служити в драгунах і салдатах.

Відновляються всі податки, які були за польських часів з міщан і селян, вони збиратимуться до царської казни і з них будуть платити жалування реєстровим.

Відновляються в зв'яку з цим і оранди, і козакам відібрано буде право варити налитки на продаж, ухвалене на Чигринській раді.

По всіх більших городах будуть царські воєводи, вони переймуть на себе все правління.

Заводитимуться московські порядки, накажуть ходити по-московському. З українських городів будуть виселяти на Москву, і на їх місце виводитимуть на Україну московських людей, як то діялось на Білорусі.

Митрополита цар пришле з Москви, і попів присилатимуть московських, а тутешніх забиратимуть на Московщину.

Миргородський міщанин Михайло Калениченко так переповідав в Путивлю, в жовтні, те, що йому говорив Лісницький (очевидно ще перед корсунською радою): „Писав до нас цар, посилає свого боярина Трубецкого з військом і з *ним* воєводів, що будуть у нас по городах. Хоче цар наші вільності зламати і привести нас під свою волю. Хоче з нас збирати всякі податки, що йдуть з оранд і млинів на військо Зап., і з тих грошей давати платню (війську). Війська Зап. буде тільки 10 тис., а хто за тим останеться, будуть міщанами. А хто не схоче бути в міщанах, цар велить бути в драгунах і в салдатах. Цар в попереднім договорі з нами не устояв, але гетьман Іван Виговський і ми старшина вільностей своїх не уступимо, царських воєвод не хочемо — хочемо від царя відступити. Кличе нас до себе хан кримський на тім тільки, щоб ми вважалися підданими його, а податків ніяких не давали. Була про це у гетьмана і у старшин рада, і після тої ради полковники в своїх полках писали листи — по всіх городах цьогобічних, що в царськім підданстві, — що має бути 10 тис. козаків, а решта чи хочете бути салдатами чи драгунами? Ми, задніпрянські козаки, в такій неволі бути не хочемо, а коли ви хочете

бути в царській неволі, як він хоче за новим договором, то ми, зложившися з татарами, будемо вас воювати" [106]). Тут очевидно зв'язано разом зміст кількох листів.

Путивльський вістун Чернов переказує так (з пам'яти, але, мовляв, бачивши ці листи на власні очі) зміст листа, розсиланого Лісницьким в своїм полку після чигринських нарад: Присягали ми цар. величеству, щоб бути нам при своїх вільностях, як ми у війську Зап. привикли; і так були ми в підданстві цар. вел. на своїх вільностях до смерти гетьмана Б. Хмельницького. А тепер ідуть до нас: боярин А. Н. Трубецкой і Г. Г. Ромодановський з військом, маєте їм давати хліб і всяку поживу не відмовляючи. В черкаських городах хочуть завести царських воєвод: в Києві, Чернігові, Переяславі, Умані й інших головніших містах, і їм треба буде давати „живность". Податки, що бралися на короля і на панів — з усяких пожитків і з худоби, тепер збиратимуться на государя. Запорізького війська буде тільки 10 тисяч „на Запорогах", і їм даватиметься жалування — з доходів [107]), а більше 10 тисяч війська не буде — будуть міщани і холопи. А хто не хоче бути міщанином, буде в драгунах. Бихів, що піддався полковникові Нечаю, має бути під царською рукою. А хан кримський присилає з миром, щоб ми були його (підданцями), в згоді й братстві, як давніше [108]).

Роменські і лохвицькі козаки, проводжаючи московського посланця в листопаді і потім назад у грудні, розповідали йому, що тижнів за три (себто при кінці жовтня) у полковника Грицька і у сотників були ради спочатку в Миргороді, а потім по всіх городах збирали козаків і читали їм „пункти" нібито від ц. в-ва, а в тих пунктах було написано, що має бути Запорозьких козаків 10 тисяч тільки на Запоріжжю, а решта козаків будуть запи-

---

[106]) Калениченко розповів це в Путивлі 13 с. с. жовтня — Акты Ю.З.Р. IV, с. 38-9. Корсунська рада в цім часі вже скінчилась, але мало правдоподібно, щоб перед своїм виїздом з Миргорода з транспортом салітри він уже встиг побачити Лісницького після його повороту з Корсуня і почути це все: Лісницький з Корсуня поїхав, мабуть, не раніш 12 (22), а розмова велась перед тим, як показує і стилізація новин (що посилається Трубецкой — це було новиною чигринською, а не корсунською). Змістом оповідання Калениченка теж сходиться з тим, що оповідали вороги Лісницького про його промову по повороті з Чигрина, і з тим, що розповідав Чернов про лист Лісницького, одержаний перед 4 (14) жовтня. Я спиняюсь на тім, бо це дає нам змогу встановити зміст і характер розмов в Чигрині після звідомлення Тетері.

[107]) Очевидно з тих податків, що будуть відновлені.

[108]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 33-4, вісті з 4 (14) жовтня.

сані в драгуни та салдати, з усього даватимуть десятину, і оранди будуть на вел. государя" [109]).

Пушкар так оповідав московським посланцям: „Перед присягою Виговського скликав (Лісницький) потай від мене до Миргорода сотників та іншу старшину і намовляв присягати кримському ханові, мовляв це буде краще; а коли присягнуть московському цареві, буде лихо: звелить вас записати в драгуни, а жінки ваші ходитимуть у личаках. Але сотники сказали: Хоч би великий государ велів нас написати в салдати, ми йому служити раді і зрадити йому не хочемо!" [110]).

Пізніше (в березні 1658 р.) противники Лісницького оповідали його промови після чигринських нарад так: Приїхавши з Чигрина після смерти небіжчика Б. Хмельницького, Лісницький зібрав у дворі своїм раду і говорив їм: „Панове сотники полку мого Миргородського і отамани! Цар посилає до нас воєводу Трубецького з тим, щоб війська запорізького було тільки 10 тис. — на статтях, поставлених з небіжчиком Хмельницьким, цар не тримає, тільки хоче мати 10 тис. „на Запорогах".

„Цьому військові буде платитися з поборів, збираних з городів".

„Панове сотники й отамани! пише до нас цар кримський, дуже ласкаво до всіх — і до всієї черні війська Зап., щоб ми йому піддалися, а од царя московського відступили". На це сотники Павло Апостол і Степан Прокопович мовляв відрекли, що як вони з усією черню війська Зап. цареві присягли, то до смерти від нього не відступлять і ні ханові, ні іншим поганським царям голдувати і піддаватися не хочуть. На це Лісницький, потверджуючи свою мову, говорив, що краще піддатися цареві кримському, ніж московському, „бо московський поробить вас драгунами і невільниками вічними, а жінок і дітей ваших буде водити в личаках. А цар кримський буде вас водити в атласі й оксамиті і в чоботях турецьких" [111]).

Звісний нам ніженський протопоп Максим Филимонович так писав 2 (12) жовтня окольничому Ртіщеву, рекомендуючи йому подавця, попа Василя Бабського, що хотів випросити собі посаду в новій московській фортеці [112]), в Десятинній церкві, і від себе пересилаючи деякі політичні новини:

---

[109]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 62-3 і 71.

[110]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 31.

[111]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 45-6.

[112]) Рекомендував як людину добре ознайомлену і з московськими і з тутешніми звичаями і тому здатну „строїти любов" між місцевою українською

„Найбільше зволь в. м., мій мил. пане, радити цареві, щоб негайно взяв на себе тутешні краї і городи черкаські та своїх воєводів поставив, бо того всі щиро бажають і чернь всією душею рада, аби вже мали одного справжнього государя, щоб було на кого сподіватися. Бояться тільки двох речей: щоб їх відси до Москви не виганяли і щоб тутешніх звичаїв, церковних і світських, не переміняли; але ми їх запевняємо, що цар того не вимагає, тільки вільности нашої. Як прихильник государя, бажаю і прошу, щоб ми одного Господа на небі і одного на землі царя знали, і не я один, а всі того бажаємо, духовний і мирський чин, а коли тому кілька старшин противиться, то не для чого іншого, як для своїх доходів: розмилувавшися у владі, не хочуть її позбутися. Але чернь уся, як пішла чутка, що цар має прислати своїх бояр, *щоб одібрати й перейняти на себе маєтності,* — тому раділа та й тепер з охотою того чекають".

В супровіднім листі до путивльського воєводи, висловлюючи ті ж побажання, він розвиває ці гадки: „Коли старші наші — гетьман та полковники, того не [113]) хочуть попустити, то це через своє лакомство — хотіли самі панувати і не хочуть без того зіставатися, так тільки кажуть: військовий скарб, а військо того не знає, знають один або два, а війську з того ні провіянту ні заплати нема. Тому зволь і твоя мил.: про це поклопотатися перед цар. в-вом, аби доконче прислав і перейняв на себе. Тому ніхто на Україні не противиться, тільки треба того скоро, і тоді все буде добре, а ми всяко будемо до того людей прихиляти".

Після Корсунської ради, додаючи те, що там говорилось [114]), він писав Ртіщеву: Як перед тим я писав, так і тепер заявляю, (що треба) аби була між нами царська влада — аби цар володів нами. Багато таких, що того бажають, особливо „на нашім Сівері". Хоч старшина тої влади прагне — для своєї користи, і так поспільство страшить, що як цар і Москва візьмуть у свої руки, то невільно буде поспільству („крестьянам") ходити в чоботях та сукманах, і поженуть їх на Сибір або на Москву. Пришле (цар) своїх попів, а наших туди ж поженуть. Так і на Раді в Кор-

людністю і московськими властями. — Листи свої Филимонович писав по-польськи, а ми маємо їх тепер в московському перекладі — Акты Ю.З.Р. IV, с. 30-32.

[113]) В друк. „не" пропущено.

[114]) В перших листах своїх протопоп виходив головно від тих балачок, що вів Желябужський та Кікін, не без того, що використував і те, що говорилося в Чигрині. Те, що він говорив в цім листі, іде в значній мірі теж з чигринських балачок, — з-перед Корсунської ради, як порівняти те, що говорив Лісницький перед радою (вище).

суні говорили [115]), що цар постановив, аби в Києві митрополит московський був, а козаків щоб було тільки 10 тисяч і то на Запоріжжі, а по городах, щоб їх не було, хіба тільки ті, що служили б салдатську службу під начальством капітанів. Але я так розумію, що цар свого слова додержить, як постановив [116]), а їм (старшині) не хочеться зіставатися без шинків і панства свого — задля прибутків від торгу [117]), а не для посполитого добра. А цар. в-во нехай би наказав, щоб шинки були повернені (на царя — очевидно) і щоб до Чернігова прислано доброго воєводу, а на всякого полковника, щоб цар призначив дохід (кормъ), з чого б йому жити і своїх людей тримати [118]).

Данило Колутер такі мав відомості [119]): Після смерти Хмельницького був посланий з Москви посол до козаків, і від свого князя зажадав у них категоричної декляpації: чи вважають його тільки за союзника чи за свого пана (regem). Коли не за союзника, що він уважає за мало, а за пана хочуть його мати, бажає собі той князь московський — поперше, щоб в реєстрі вписано було козаків на цілу Україну не більше 40 тисяч; з них на Запоріжжі пробувало постійно 12 тисяч, а на Україні 28 тисяч; вся решта має вважатися за мужиків. Подруге, аби в володіння йому передали зараз три воєводства: Ніжен, Переяслав і Білу Церкву, прийняли туди московських воєвод і віддавали їм усякий послух. Потретє, щоб гетьманом постановили собі не Виговського, а сина покійного Хмельницького. Таке посольство дуже вразило всіх козаків, і, щоб знайти добрий вихід і відповідь на ці пропозиції московського князя, вони зібралися в Корсуні в великім числі — особливо старшина (відповідь відкладаю далі).

Єрлич записує в своїм літописці такі балачки: Московський цар, довідавшися про смерть Хмеля, прислав в вересні до Виговського і всього розбійницького збору (такі вимоги): аби мали гетьманом, кого призначить цар; друге — аби по всіх містах і містеч-

---

[115]) Фраза попсована, приблизно так мабуть треба її розуміти.

[116]) Я думаю, що це треба розуміти про переяславський договір, що цар його не нарушить, як говорили противники московської політики.

[117]) „купечества ради".

[118]) Акты Ю.З.Р. с. 41-2, дата „19 октобря" в заголовку видання. Кінцеві слова не зовсім ясні: „А мѣ и умереть за правду и за царя православного угодно есть, понеже нашимъ свѣтъ тотъ и политика ляцкая есть смѣльственная, но ежели имѣть царя — православного".

[119]) Писав це 19 (29) листопада Карлові-Густавові з Семигороду (Архив ЮЗ.Р. III, VI, с. 341). Чи побував в Чигрині в вересні і жовтні, чи виїхавши відти ще за життя Богдана вже не вертався, і мав ці відомості з других рук — це мені не ясно.

ках були воєводи з москалів; третє — аби всі доходи йшли на царя; четверте — аби сина Хмельницького з усім загарбаним добром і скарбами батьківськими до столиці відіслали, — аби число їх було тверде — 12 тисяч; шосте — аби на військо московське давалася стація, як на королівське кварцяне. Мова ця не сподобалася всім козакам, не в смак була, і посла того зневажено, кілька разів ударено в лице, а потім і обухом дістав з такими словами, що і цареві вашому те саме може бути, коли він нам буде такі накази давати і справувати. Так говорили: „Вже Хмель помер, що цареві московському присягав, і присяга з ним померла" [120]).

На підставі наведеного можемо собі виробити поняття про зміст доповіді Тетері і товаришів і тої дискусії, яка розвинулася з приводу неї в Чигрині. З того, що чули Тетеря, Хв. Виговський й ін. в Москві, офіційного й неофіційного, з того, що говорили Кікін і Матвєєв в Чигрині, з агітаційних балачок Желябужського і Кікіна — людей високо авторитетних, царських послів, перед зібраною в Чигрині старшиною, вирисовувалася перспектива нового порушення Переясласької умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, знищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідація автономної української церкви і т. д. Уперте ігнорування наступників Богдана на гетьманстві — Юрія і Виговського (царська грамота, що признавали факт вибору Виговського, прибула геть пізніше — все це давало привід підозрівати заміри повного скасування гетьманського уряду. Агітаційні балачки з козаками і з міщанами проти гетьмана і старшини викликали побоювання, що Москва хоче викликати на Україні бунт проти старшини, соціяльний переворот і т. ін. Великі воєнні сили московські, що мали прибути на Україну з Ромодановським і Трубецким, давали змогу до дуже серйозної пресії на козацьку Україну, проби перевороту, ультимативних жадань, особливо з огляду на неполагоджені відносини з Кримом і Польщею і небезпечну ситуацію на Запоріжжі (про неї далі). Старшина, що обговорювала ці перспективи в Чигрині в середині і в другій половині вересня н. с. була збентежена, стривожена, роздразнена. Констатуючи, що Москва ламає Переяславську умову, заводила балачки про можливості повного розриву з царем, виходу з його протекції, відновлення союзу з Кримом і т. д. Але

---

[120]) Кубаля, Wojny Duńskie, с. 88 і 457-8, бере цю байку настільки серйозно, що ставить питання, кого це саме так били: мабуть не Матвєєва, мовляв, а якогось меншого посланця, що приїдив після нього.

в цих дискусіях брала участь, мабуть, невелика частина; вся та публіка, що з'їхалася на похорон гетьмана ще в останніх днях серпня і в початках вересня, не могла лишитися так довго, і тому рішено було для ґрунтовнішого обговорення і твердших постанов з'їхатися за два тижні, на Покрову [121]) в Корсуні, в можливо більшім числі і, мабуть — відповідно добранім складі. Супроти перспективи приходу московського війська рішено було мобілізувати козаків — ніби для того, щоб прилучити своє військо до московського [122]), в дійсності мабуть на те, аби не бути безпорадними супроти якихнебудь військових московських маніфестацій. Ухвалено було завершити формальним союзом переговори з шведами і ввійти в переговори з ханом щодо відновлення старого союзу.

Листи до хана і його візира виписано 10 вересня (с. с. ?); вони не дійшли по призначенню — були перехоплені січовиками, що підозріло слідкували за діяльністю гетьманського осередка, і потім були відправлені цареві на доказ зради Виговського (через те й заховалися в оригіналі в актах посольського приказу) — але цінні як ілюстрація української політики. За притоку взято якогось листа від Сефер-казі до Лісницького, де Сефер-казі відказував на неприязну поведінку Виговського. Виговський запевняв, що завсіди був прихильником союзу козаків з татарами, і тепер, ставши гетьманом „за добровільною й згідною радою полковників, всієї старшини й черні", — про що сповіщає хана, він бажає відновити старі союзні відносини. — Зносини перервалися, тому що посланці не могли добитися до хана: останні, що були послані під Білгород, навпереймі ханові, „з звичайною приязню", „ледве з самими тільки душами назад повернули". За одержанням листа від хана, військо готове зараз послати своїх послів на трактати, —для безпечности, одначе добре було б, щоб хан прислав когось у застав, хоч би й не визначну особу. Навіть сам гетьман готов виїхати під Ісламгородок, на трактати, „аби той — не знати з чиєї вини розірваний, вузол нашої милої приязні міг знову вернутися до першого стану нерозривної братерської любови між нами" [123]).

---

[121]) Виговський повідомив Бутурліна, що раду в Корсуні скликано на 25 с.с. вересня, але висланий туди на звіди 27 с.с. капітан Чернишов, приїхавши до Корсуня, мабуть 29 с.с., каже, що Виговський приїхав на третій день після нього, що припадає власне на Покрову.

[122]) Див. вище розмову з Кікіним 3 (13) вересня.

[123]) Памятники Киев. ком., т. III, ч. 44 і 45 — оригінали, москов. переклад в актах Ю.З.Р. VII, с. 63 і 67.

Супроти царського уряду гетьман хотів заховати всякі апаранси. 5 н. с. жовтня київський воєвода одержав від нього листа, гетьман сповіщав його, що поляки збираються під Тернополем, щоб іти на Україну. Тому він скликав полковників, щоб з'їхалися на цей день 5 н. с. жовтня під Корсунем „на посполиту раду", а постановивши про все на раді, зберуть військо. Сам гетьман поїде до Переяслава, щоб побачитися з кн. Ромодановським і про все порозумітись, розписати царське військо по становищах для збору запасів і одпочинку, і потім, приготовившись, рушити на неприятеля. З Запоріжжя йому доносять, що хан повернувсь уже до Криму, ляхи послали до нього свого посланця, закликаючи до спільного походу на Україну. Тому гетьман послав своїх людей на Запоріжжя, щоб добути язиків і розвідатися про хана [124]).

Одержавши цього листа, Бутурлін з свого боку став збирати відомості, провіряючи те, що написав йому гетьман. Про поляків якихось нових і безпосередніх відомостей зібрати йому не вдалось, тільки старі балачки, що на зиму треба сподіватись польсько-татарського наступу на Україну. А про раду в Корсуні говорять таке, що буде рада над „пунктами", присланими від царя і розісланими від гетьмана для загального відома: по всіх полках, „до епископа" (розуміється мабуть замісник митрополита Л. Баранович) і по манастирях. В тих пунктах між іншими, очевидно, написано, що цар велів збирати гроші з оранд на плату „служивим людям" (не ясно, чи це про козаків, чи про московське військо), а тепер (ухвалою Чигринської ради, очевидно) гетьман позволив держати оранди замість жалування, [125]) і це на Корсунській раді тепер постановлять, як з тим бути.

Щоб довідатися, як буде на раді ухвалено, воєвода 7 н. с. жовтня вислав до Корсуня капітана Чернишова; повернувшися 19 жовтня, він розповів воєводі: приїхавши до Корсуня, гетьмана ще не застав, приїхав на третій день після нього, з ним багато старшини і *козаків*. Як з'їхалися на раду полковники, гетьман віддав полковникам булаву і сказав, що не хоче бути гетьманом, тому що в пунктах, присланих від вел. государя, відбираються їх дотеперішні вільності, а він в неволі бути не хоче. Суддя Самійло Богданович і полковники, прийнявши булаву, віддали йому назад, приказуючи, щоб був у них гетьманом, а вільності щоб були дані,

---

[124]) Акты IV, с. 34.

[125]) Вище було сказано (с. 33), що на Чигринській раді ухвалено, що козакам вільно торгувати горілкою, себто оранди касуються — замість жалування козакам.

як попереду — „ми за це будемо стояти всі одностайно, щоб нічого нам не відбирано". „І інших непристойних слів було у них в раді багато", і кінець кінцем ухвалили послати до царя послів (в справі вільностей). Гетьман за ухвалою („за словами") всього війська, що було на раді, взяв булаву, а всі присутні присягли, що за гетьмана і за вільності дотеперішні стоятимуть одностайно. І по такій ухвалі і присягах (гетьман) роздав всім полковникам універсали, що вільності будуть по-давньому" [126]).

Інший вістун, висланий з Путивля, Микола Юдін, побувавши в Корсуні, розповідав так: „Октобра 11 була у гетьмана Ів. В. і старшини рада в полі. Гетьман клав булаву і гетьманство віддавав: положив булаву і поїхав з ради геть. Старшина, догонивши, просила, щоб був гетьманом далі, і він погодився. На тім того дня і розійшлися. Другого дня була рада у гетьмана в Корсуні в дворі, була вся старшина, і я був в тій світлиці, де була рада. На раді гетьман говорив перед всією старшиною: За небіжчика Б. Хмельницького ради і нарад (совѣту) між нами ніколи не бувало, тепер, як ви мене вибрали гетьманом, я без вашої військової ради (совѣту) ніяких справ не чинитиму. Тому заявляю: прислав до нас шведський король, закликає нас до себе в підданство. А цар прислав грамоти з докором, що ми без його відома війшли в спілку з Ракоцієм. — „Попереду зрадили литовському королеві і кримському ханові, Ракоцієві і волоському господареві, а тепер хочете мені зрадити — доки вам бути в таких хитаннях (шатости)". „Коли ми — говорив гетьман — відступимо від цар. в-ва, ми його прогніваємо, і ніхто нам не повірить супроти такої нашої непостійности, і ми до конечного упадку прийдемо. Подайте ж мені свою гадку без усякого вагання і знайдіть міру, як тому буть?". На ці слова встав П. Тетеря, полковник ніженський Гр. Гуляницький, полтавський Пушкаренко, прилуцький Петро Дорошенко, іркліївський полковник (Джалалий) також і так говорили гетьманові: „Ми цар. в-ва ніколи не відступимо, так як присягали, і по цім боці Дніпра (очев. лівім) старшина і всякого стану люди і чернь від цар. в-ва не відступлять: як присягали, так в тій гадці стоять; а з тим усім, як ти нам приражиш, так ми твоєї гадки й будемо". Гетьман на те сказав: „Скажу вам свою гадку: бути нам певними милости цар. в-ва і твердо стояти при присязі, до нікого іншого нам приставати не можна і Бог нам того не попустить". Але полковники: Зеленський, Богун і третій, імени не пам'ятаю — так говорили: „Не можна нам бути з цар. в-вом, бо хоч він сам до нас ласкав,

[126]) Акты IV, с. 35-6.

але начальні люди до нас не добрі і таки намовляють його привести нас у всяку неволю і відібрати у нас все, що маємо (наші пожитки)". Гетьман, вислухавши їх, сказав сердито: „Говорите не до речі і робите тим в війську замішання (смуту), нам від цар. в-ва з огляду на присягу і на його ласку відступити і подумати не можна". На тих його словах рада й скінчилась" [127]).

Юрій Миневський, висланий з Корсунської ради до Москви, оповідав про неї по дорозі в Путивлі, 22 с. с. жовтня: „Була у гетьмана Ів. Виговського з полковниками і всією старшиною (начальними людьми) і з *черню* рада під Корсунем у полі 11 жовтня. На раді гетьман булаву поклав і гетьманство здавав, так говорив війську: „По нинішній день моя робота вам, війську Запорізькому, а нині вибирайте собі гетьманом кого хочете; я за ласкою Божою і в ряду пробуду, а гетьманом бути не хочу". І таке сказавши, поїхав з ради геть. Догонили його значні люди (лутчие люде) і чернь під городом Корсунем, стали його прохати, щоб був у них гетьманом далі, і він на їх прохання прийняв гетьманство й булаву. На тій же раді (ис тое рады) гетьман, вся старшина і чернь постановили і вислали до в. царя мене, Ю. Миневського — просити, щоб в. г. велів потвердити гетьмана на гетьманстві і все військо запорізьке укріпити в своїй милості, за попереднім договором, з чим прийняв у підданство Б. Хм. і все військо Зап. [128]). А ми йому вірні, неодступні во віки" [129]).

Перевибір Виговського, чи потвердження на гетьманстві в цих оповіданнях не виступає яскраво: виглядає скорше як вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей. Тим часом це був очевидно один з головних пунктів програми ради. Данило Калугер підкреслює в своїм звідомленню про українські події, що Виговський зайняв місце Хмельницького „свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького — навіть подвійним: раз в Чигрині, другий раз в Корсуні з величезною парадою на тім уряді потверджений" [130]). Посольство до царя, вислане з ради (нижче), підносить це як основну справу, для котрої зібралась ця „совершенна рада" — але висуваючи момент, що досі цареві не було офіційного звідомлення про вибір Виговського на гетьманство, не згадуючи про саму процедуру ви-

[127]) Там же, с. 43-4.

[128]) „войско Зап. утвердить на прежнем договорѣ, на чомъ ты, в. г., пожаловалъ гетмана Б. Хм. и все войско Зап. — принял в вѣчное поданство".

[129]) Сівського стола, ст. 180 л. 348-9.

[130]) Архив Ю.З.Р., с. 339.

бору — так що можна б думати, що самий вибір вважався безсумнівним — довершеним на Чигринській раді, так що переголосування не потребувалося. В розмовах з київськими воєводами в Києві після ради Виговський висловляв занепокоєння, що цар не признав за ним досі гетьманського титулу, в листах своїх далі називає його тільки писарем — „боїться він государського гніву, що без його указу вибраний гетьманом" [131]). Ця обставина, доволі необережно і нетактовно висунена гетьманом, не була усунена, розуміється, і корсунським голосуванням, і тому кінець кінцем прийшлося просити царя прислати свого чоловіка, щоб при нім ще раз проголосувати вибір гетьмана. Але були може якісь інші слабі моменти в чигринськім виборі, які хотіли усунути новим голосуванням в Корсуні? Ті балачки про тимчасовість гетьманського уряду Виговського — до повнолітности Юрія, або що, які могли, мовляв, ослабити його позицію в боротьбі за вільності?

В пізніших розмовах з дяками в Москві військові посли, брати Миневські, розповіли про забіги коло гетьманства з боку Грицька Лісницького. „Він уже попереднього літа, як військо запорізьке ходило проти татар, і гетьман Б. Хм., будучи хворим, посилав наказним гетьманом на своє місце Грицька, давши йому булаву і бунчук, — потім, як гетьмана не стало і стало то йому відомо, — він, Грицько, булави й бунчука віддавати не хотів. Ів. Виговський посилав по них до нього гетьманича Юрія, а Грицько і Юрію їх віддати не хотів, тримав у себе цілий тиждень. Аж полковники, зібравшися, відібрали у нього булаву і бунчук і принесли Юрієві"[132]). Його ж при тім виставляли головним провідником протимосковської опозиції — мовляв бунтує проти Виговського і проти Москви, тому не вибрано його гетьманом (в дійсності Виговський можливо й закрив ним як контр-кандидатом всю іншу опозицію Москві, про котру говорить Юдін): він наробив замішання в Миргородськім полку, пустивши поголоски, що цар ламає вільності козацькі, полковників і сотників відставляє, посилає своїх воєвод, зменшує число війська і всіх інших переводить на мужиків. „Гетьман Виговський, то почувши, козаків заспокоїв, щоб йому не вірили, а на полковника Грицька за це гнівається і на ніяку раду не велів його пускати: як Виговського на раді вибирали, Грицька теж на раду не пустили, і як вел. государ гетьмана Ів. Вигов-

[131]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 45 (нижче).
[132]) Там же, с. 56.
[133]) Там же, с. 53.

ського пожалує — давні привілеї потвердить, тоді гетьман того Грицька відставить (від полковництва)" [133]).

При тій нагоді Миневські, на запитання бояр про склад обох рад — чигринської й корсунської, пояснили: „На першій раді, в Чигрині були полковники, а черні небагато [134]), і з Запоріжжя козаки були, а бунту (рокошу) ніякого не було. А як була друга рада, в Корсуні, то за гетьманським наказом були полковники і сотники з усіх полків і з кожним сотником було черні чоловіка по 20. З Запоріжжя на тій раді козаків не було, бо не можна було по них послати: пройшло б у тім тижнів 3 або 4, але прислані були козаки з Запоріжжя на ту другу раду з листом в військових справах. На тій раді гетьман Ів. Виговський положив булаву і бунчук і поїхав з ради геть, а військо, догонивши, його упросило, щоб був гетьманом далі, і дали йому булаву і бунчук" [135]).

Ухвали ради щодо відносин до Москви — як відповідь на поставлені, мовляв, жадання царя, Данило Калугер стилізує так: „Після ґрунтовного обміркування дали таку декларацію:

„До першого: козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свою свободу, тому було б дуже тяжко вибирати з них тільки 40 тисяч, і навіть дуже небезпечно, якби вони хотіли сповнити бажання московського князя — бо як можна б було забезпечити ті 40 тис. від такої маси? вони і не пристали б на те, щоб позбавити їх тих же привілеїв, і з огляду на неможливість цього бажання, вони не беруться його виконати.

„До другого: поскільки безпечніші місця будуть передані в володіння московського князя, козакам лишаться самі пограничні, виставлені на безнастанні напади татарські, і цього вони в ніякім разі не зроблять.

„До третього: будучи добре свідомі цього становища, що для того, аби в нім справуватись і його забезпечити, треба не хлопця, який би легко дав себе вести і туди і сюди, а людину дозрілого розуму і великого досвіду, вони не сумніваються, що якраз яснов. п. Виговський потрапить добре повести справи, коли йому буде доручена найвища влада, як людині величезного розуму і не меншого досвіду в воєнних справах.

„Додали (до московського посольства) свого посла з такою заявою, що коли московський князь схоче триматися поперед-

---

[134]) „Были полковники и чернь немногіе" — може й так, що і полковників і черні було небагато, але правдоподібніш, що це тільки про чернь, що її було мало.

[135]) Там же, с. 57.

нього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у нім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію" [136]).

Пушкар в своїх пізніших інвективах на Виговського розповідав ще такі історії про його виступи проти московської влади [137]):

„Як ми, полковники, з тим гетьманом були на раді в Корсуні, він підняв булаву, говорив полковникам: „Присягайте мені! А я цареві не присягав — це Хмельницький присягав". Я йому казав: „Я і все військо Зап., чернь присягали в. государеві і його дітям на вічне підданство [138]) з жінками і дітьми, — а тут кому присягати? Шаблі чи гарматі?". Виговський вийняв з кишені царські мідяні гроші, кинув на стіл і так говорив: „Полковниче! цар московський хоче нам давати жалування мідяними грошима, а що то за гроші і як їх брати?" [139]). Я на те сказав: „Хоч би вел. государ велів з паперу нарізати гроші і нам такі прислав, я радо прийму і таке жалування — аби тільки було на них ім'я вел. государя".

Що крім відносин до Москви рада винесла рішення також щодо союзу з Швецією, не лишилося секретом для київського вістуна:

„З послами шведського короля у них постановлено: коли хтонебудь на козаків наступить, швед має їм помагати і з ними за один стояти. Від шведського короля приїхав до них поляк Немирич, що був перед тим підкоморієм київським, він тепер живе у гетьмана Виговського і безнастанно намовляє його на все лихе" [140]).

Завдяки реляціям Данила Калугера і автентичним актам шведсько-українського договору знаємо тепер справу цю далеко докладніше.

5 (15) жовтня в Корсуні гетьман виставив таку повновласть:

„Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо — сповняючи наміри покійного Б. Хм., нашого попередника, що для загального добра

[136]) Архив Ю.З.Р. III, IV, с. 341-2.

[137]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 30, з третьої особи перекладаю на першу.

[138]) „холопство".

[139]) В Москві перед тим 1656 р. через фінансову кризу випущено мідяні гроші замість срібних з примусовим курсом, їх брали не радо, і в 1658 р. вони стали тратити ціну.

[140]) Акты Ю.З.Р. III, IV, с. 76.

всього війська постановив був війти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом, королем шведським, й. мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів, прагнучи так само бачити в якнайкращім розцвіті військо Запорізьке, а його привілеї й вільності в повнім захованню. Отже, як згаданий світлий і необорний король шведський прислав до нас свого покойового яснов. п. Густава Лілієкрону, дідича Гальстадського, з новим уповноваженням для переговорів і заключення союзу з нами, ми також постановили делегувати од боку нашого для сповнення цього загального спасенного діла яснов. п. Юрія Немирича з Чернихова, дідича Режан і Ушомира, підкоморія київського, овруцького і кремінецького старосту, Івана Ковалевського, генерального стражника (осавула) війська Запорізького, і полковника Івана Федоровича (Богуна). Делегуємо і уповноважуємо їх зійтися з згаданим послом і заключити союз між нами і світл. королем і короною шведською, зложити договір, вести договори і договоритись, — обіцяючи все це заховувати, що вони постановлять" [141]).

Другого дня ці делегати списали з Лілієкроною такий протокол (пропускаю титул): „Даємо знати всім, кому треба, що світл. король Карло-Густав і яснов. гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світл. кор. Христини і яснов. гетьмана Б. Хмельницького і в спільних інтересах заключити між собою союз і воєнну спілку, і доручити нам Густавові Лілієкроні, Ю. Немиричеві, І. Ковалевському й І. Федоровичу, як своїм уповноваженим, це діло полагодити. Ми ж, обмінявшися уповноваженнями і договорившися про цю спілку, ухвалили такий договір для ратифікації й. в-вом і яснов. гетьманом:

„Має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і яснов. гетьманом і військом Запорізьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любови, приязні, помочі і воєнної спілки проти спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони — з виключкою світл. князя московського, з котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом, і буде йому заховувати вірність непорушно. Коли один з союзників довідається про якінебудь неприязні заходи проти другої сторони, він повинен її завчасу остерігати і по силі всяку шкоду від неї відвернути, і свої сили або сполучити або окремо боротися проти її ворогів і їх атаку-

[141]) Оригінал в шведськ. держ. архіві, латинською мовою, з підписом Виговського і військовою печаттю — виданий в Архіві Ю.З.Р. III, VI, с. 332.

вати. Одна сторона другій сприятиме і ніколи не візьме участи в замислах ворожих другій стороні, тим менше — не поможе ні радою, ні засобами її неприятелів. Одна сторона без другої не може входити в згоду з неприятелями, але кожного разу, як їй прийде миритися, це мусить вестися і заключатися за спільним порозумінням. Подробиці ж цього договору відкладаються з обох сторін, тому що королівський посол не знає гадки короля щодо пропозицій, поданих з боку ясновельможного гетьмана, — до того моменту, можливо, недалекого, коли король зможе дати своє рішення послам запорізького війська. Дано в Корсуні 7 октобра старого стилю". Підписи з української сторони Немирича, Ковалевського і Богуна (перші два латинські, останній український) [142]).

Окремо — „Договірні пункти запропоновані від яснов. гетьмана через комісарів війська запорізького яснов. послові шведського короля:

1. Воєнна спілка має бути офензивна — крім в. кн. московського, проти котрого Запорізьке військо відмовляється підняти зброю.

2. Світл. король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за нарід свобідний і нікому не підлеглий [143]), і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх неприятелів.

3. Границі і території володінь Запорізького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук Зап. війська віддавати — як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське.

4. Коли Бог поможе обом союзникам, так що вони зможуть погодити короля польського — (в землях) за Віслою, то він має бути вибраний спільно і під такою умовою, щоб присяг всяко пильнувати приязні, свободи і згаданих границь війська Запорізького.

5. Якби прийшлось королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би війти в згоду, ніж би поляки проголосили військо Запорізьке з його землями за нарід свобідний, виреклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціяльним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський.

[142]) Там же, с. 333.

[143]) Per libera gente et nulli subiecta.

6. Обидві сторони подбають про те, щоб обопільні зносини і торгові операції не перервалися між Прусією і військом Запорізьким.

7. Скільки потрібно буде війську Запорізькому зібрати і найняти на свою потребу офіцерів і вояків, також майстрів і ремісників в королівстві і в землях короля, він то йому дозволить.

8. Вільно буде набувати, купувати і вивозити для потреб війська Запорізького з королівства й земель короля шведського зброю і амуніцію, і взагалі обидві сторони можуть вести всяку торгівлю сухопутну і морську, не платячи цла і мита" [144]).

З тим Ліліскрону і виправлено два дні пізніше, з листом Виговського, до короля, де він виправдувався за довге затримання посла — „не з іншої причини, як тільки через смерть славної пам'яти попередника і теперішнього interregnum. Але потім, як за волею Божою й однодушною згодою всього війська Запорізького правління перейшло до нас, ми нічого справедливішого не знайшли, як згідно з старою приязню скріпити союзний договір з в. в-вом, і цю приязнь, і досі свято заховану, скріпити зв'язком нового договору в межах, в яких мав повновласть посол вашого в-ва" [145]).

Доїхав з тим Лілієкрона до Швеції не скоро, аж в квітні наступного року, виславши реляції наперед; реляцій цих не маємо, тільки короткий зміст, поданий від короля державній раді — він писав, що козаки готові на перший поклик короля послати йому в поміч 40 тисяч війська до Прусії, а тепер висилають 20 тисяч (?) [146]). Зате маємо реляцію Данила, що сидів тоді в Семигороді, з дорученнями гетьманського уряду — сприяти підтриманню українсько-семигородського союзу [147]). Відти він писав шведському королеві, 19 (29) листопада: „В. в-ву доношу, що п. п. Ліліскрон відпуск від яснов. Виговського вже одержав — але дещо відмінний від попередніх деклярацій Зап. війська, бо ще за життя п.

---

[144]) Там же, ч. 113.

[145]) Там же, с. 337, дата: 8 жовтня в Корсуні, підпис: Sacra regiae m-ths vestrae fauentissimus amicus et obsequlis addictus loannes Wuhowski Generalissimus Cohor Zaporovienslum.

[146]) Архів Ю.З.Р. III, VI, с. 347.

[147]) Він з видимим вдоволенням доносив про це шведському королеві, тому що пішли були чутки, ніби то він стратив всякий кредит у козаків. — „Ця персона не користується тут особливою повагою, і йому мають це за зле, що він покинув чернечий стан", остерігав Лілієкрона короля зараз по своїм приїзді до Чигрина, — „скільки можу судити, він веде подвійну гру і мало пам'ятає великі добродійства в- в-ва" — Архів Ю.З.Р. II, IV, с. 311 -2, пер. с. 317.

Хмельницького вони захотіли розширити границі свої до Прусії електора бранденбурзького — лишаючи для в-ва Велику Польщу і Прусію, а другого короля, що зве себе королем польським, вони навіть імени чути не хочуть. П. Лілієкрон дав згоду на це домагання, але не заприсяжено договору ні одною, ні другою стороною, тому що п. Лілієкрон відкликався на конфірмасію до в. в-ва" [148]).

В цей мент Карло-Густав був захоплений плянами знищення Данії, що задумала нанести йому такий зрадливий удар, настроєна Польщею з одної сторони і Голляндією з другої. Він мріяв прилучити Данію і Норвегію до Швеції й перетворити Балтійське море в море виключно шведське. Боротьба з Польщею відійшла супроти цього на другий плян. Після того, як курфірст бранденбурський замирився з Швецією (в вересні 1657), Карло-Густав не від того був, щоб піти й собі його слідами, аби розв'язати собі руки для переведення цих балтійських плянів, але хотів заховати також і союз з Козаччиною — проти Польщі й Москви і для всяких біжучих воєнних потреб, але претензії на польські володіння, заявлені гетьманським урядом при чигринських і корсунських переговорах, і домагання признання з боку Польщі повної незалежности України, розуміється, було трудно голосно підтримувати при таких мирових переговорах. Маємо цікаву інструкцію його делегованому на переговори з Польщею комісарові, писану після приїзду Лілієкрони і ґрунтовного обміркування корсунських актів. Переславши йому для відомости корсунський трактат [149]), Карло-Густав в наступному листі висловлює з приводу цього такі міркування: „Як і попереду, я твердо стою за найскорше замирення з поляками — але ви мусите їм пояснити й посередникам [150]), що на підставі союзного трактату з козаками я не можу вести переговорів без участи козаків, і допущення їх лежить в інтересах самих таки поляків, бо це улегшує заспокоєння Польщі. Ясно, що коли козаків не буде включено до трактату, згідно нашого з ними союзного договору, то Польща зістанеться в постійнім замішанню, а я собі напитаю більшого клопоту з козаками, ніж матиму користи з замирення з поляками: козаки можуть тоді з'єднатися на шкоду мені з Москвою. Таким чином замирення з поляками, на тих

[148]) Там же, с. 339-40.

[149]) Супровідний лист з дня 14 квітня (с.с.) на жаль поданий тільки в короткім переказі в Архіві Ю.З.Р. III, VI, ч. 119.

[150]) Офіційним посередником, признаним обома сторонами, були в цім менті Франція, але фактично посередничав Кромвель, Голляндія, Австрія, курфюрст, тут треба розуміти очевидно французьких представників, головно де-Льомбра.

умовах, які я пропоную, можна осягнути тільки секретним договором з Польщею" [151]). Виговському ж, пускаючися на такі секретні дороги, всупереч договорові Карло-Густав писав [152]) — повторюючи висловлені в попередніх листах, неотриманих українським урядом, свої виправдання з несподіваного і малокоректного виходу з Польщі і обіцянки скорого повороту та поздоровлення новому гетьману з привду вибору:

„Сподіваючися, що військо наше і ми самі незадовго знову будемо в Польщі, ми чемно просимо в. ясновельможности з свого боку, згідно з договором, розправити сили проти спільних нам ворогів, аби вони відчули значення нашого союзу. Ми з свого боку приложимо старання, аби в. яснов. своєчасно почула наявність вірного союзника, що не залишає пильно слідити за маневрами вашого неприятеля. Разом з тим будемо чекати вашого посла для повного вияснення решти пунктів, не передбачених в мандаті Г. Лілієкрони, і сподіваємось з тим новим поєднанням наших плянів (вл. умів) все піде нам добре, — аби тільки польські лестощі і лукавства не мали сили над вел. кн. московським — бо вони і далі, як попереду, не перестають манити його як і нас зарівно. Вашій яснов. годиться тому представити йому переконуючі доводи, аби не дав їм себе більше дурити, бо ж досить сам переконався в їх віроломстві, і ще більше переконається, якщо їм хоч трохи прибуде сили. Тому бажаємо, щоб в. яснов., згідно з нашим писанням до пок. Хмельницького, приложив старання до скоршого замирення нас з в. кн. московським на відповідних умовах. Це послужить не тільки для добра Швеції і Москвії, але й збільшить сили наші і війська Залорізького проти наших спільних ворогів" і т. д. [153]).

Все це небагато було варте вже в тім моменті, а незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійськім помор'ю, в Помор'ю, Прусії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні пляни на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею.

---

[151]) Лист з 22 квітня. Там же, ч. 120, на жаль тільки в виривках, які не дають ясного уявлення про хід гадок. Постскриптум: „Крайнє необхідно привести до секретного трактату".

[152]) Там же, ч. 121. Лист з 10 травня. Дивно, що, маючи докладні відомості про вибір на гетьманство Виговського і відкликуючись до попереднього вже поздоровлення з цим вибором, він не називав його по імені: „до гетьмана запорізького — наступникові пок. Хмельницького про продовження переговорів про союз", це заголовок, мабуть реґістратури тільки.

[153]) Наступають побажання, щоб гетьман взяв на себе витолкувати Ракоцієві, що він постраждав з власної вини, а не через своїх союзників, та прихилити його наново до союзу, щоб ліга могла себе чути критою з його сторони.

Таким чином реальна вартість нового союзного трактату була мінімальна. Але в момент його підписання всього цього передбачати не можна було, пам'ять шведських успіхів була свіжа, престиж шведського короля ще стояв високо, і гетьманський уряд і тоді і далі, зимою 1857-8 р., коли шведське військо громило Данію, міг вповні вірити в його активність, скорий поворот і т. д. і міг тішити себе гадкою, що справді придбав сильного і цінного союзника на північ — на випадок конфліктів з Польщею і Москвою.

В відносинах до Москви результатом корсунських нарад була грамота, вислана до царя іменем зібраної на раді старшини: „Б. м. вел. государеві і т. д. обозний, судді, полковники, осавули, сотники, отамани, вся старшина і чернь війська в. ц. в-ва Запорізького низько, до лиця землі чолом б'ємо. Коли ми всі, старшина і чернь, під вашу високу і кріпку руку піддавались, таке жалування і милість од в. ц. в-ва одержали, що ви всі права, привілеї і стародавні вільності війську Запорізькому від святої пам'яти князів російських, королів польських і в. кн. литовських надані зволили потвердити і підкріпити своєю жалувальною грамотою. Ці права і вільності військові сповняючи, ми всі, старшина і чернь, по смерті славної і гідної пам'яти гетьмана Б. Хм. єдиними усти і згідними голосами вибрали єсьмо з-поміж себе на гетьманство запорізьке Івана Виговського. А що через деякі домові клопоти (забави) досі трудно було нам сповістити про це в. цар. в-во, тому, вчинивши для цього в Корсуні совершенну і однодушну раду, про це до в. в-ва посилаємо і по-правді об'являємо, що ми всі, вісько в. ц. в-ва, з згаданим новообраним гетьманом, згідно з заповіддю євангельською, як годиться справжнім християнам, готові в. в-ву правдиво і вірно служити і за гідність в. в-ва на всякого неприятеля війною іти й голови свої покладати. А всякого добра зичити будемо не тільки в. в-ву, але вашому богоданому синові до віку, певні будучи, що в. в-во з своїм пресвітлим сином, бачучи таку вірну службу нашу, до нас милостиві будете і в ласці своїй і при вільностях стародавніх нас заховаєте. А таку ласку і милосердя до нас бачучи, доохресні християнські (розум. православні) народи, скільки їх тепер під бусурменською рукою, радіти і тішитись будуть, покладаючи по Бозі на тебе, єдиного під сонцем православного царя, надію на визволення своє з рук бусурменських. А вороги святої православної віри і церкви нашої, бачучи милосердя до нас в. в-ва і любов між православним народом, будуть смутитися. Тим

часом заховуючи між собою любов і згоду [154]), як годиться християнам, ми всі справи доручили згаданому гетьманові нашому, і в. в-во смиренно просимо нас своїм государським благословенням і високомудрієм підкріпити і утвердити вищеназваного гетьмана нашого, згідно старшиною і черню обраного".

Наступають відомості — про похід султана разом з татарами до Адріянополя, поворот хана до Криму, плян польського походу разом з татарами на московські городи і на козаків — як свідчив перехоплений лист полковника Себаст. Маховського до Камамбет-мурзи, що везло цареві це козацьке посольство; все інше мало воно переказати цареві усно. —

„А підписати цей лист упросили ми гетьмана нашого — щоб підписався іменем нашим", і потім підпис: в. цар. в-ву в усім послушні, зичливі слуги й піддані — „Іван Виговський, гетьман обраний [155]), іменем старшини і всього війська в. ц. в. Запорізького рукою" [156]).

На запитання дяків в Москві, від кого вони приїхали і з чим — чи мають якийсь усний наказ окрім листів, посли відповіли — як побачимо далі, що послав їх гетьман до царя і патріярха, „з листами про потвердження гетьманства свого" — „щоб цар пожалував його на гетьманстві жалувальною грамотою, як та, що була дана Б. Хмельницькому"; передав через них листа Маховського, перехопленого на Волощині. Інших доручень не об'явили — відповідали тільки на запитання дяків [157]).

Поїхали в посольстві два брати Миневські — Юрій, осавул корсунський, і Василь писар, сотник Єфим Коробка, з ними Юріїв син Олекса, 4 козаки та челядник [158]). Казали на границі, що їдуть „наскоро", але тим часом доволі забарно: тільки 20 (30) приїхали до Путивля, тільки 8 (18) листопада дістали явку в приказі в Москві.

Гетьман тим часом зіставався в Корсуні — мабуть до 11 (21) чи навіть 22 жовтня [159]). Мав їхати звідти до Переяслава, де вже цілий місяць стояв без діла з військом Ромодановський, але натомість поїхав до Києва — куди, щоправда, запрошений був ще

[154]) Відповідь на царське поучення: жити в любові і згоді.

[155]) Очевидно в розумінні electus — вибраний, але ще не затверджений.

[156]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 28; с. 37, московський переклад. Дата — „в Корсуні 9 октобра".

[157]) Там же, с. 52.

[158]) Там же, с. 42.

[159]) Пор. вище оповідання Юдіна, що він був в раді 21 н. с. жовтня; але ті стадії ради, що він тут описує, мусили пройти раніш.

на Покрову, на вибори митрополита, але на цей термін не приїхав львівський владика — старший між православними, то до виборів однаково не приступали, і гетьман збирався з Корсуня поїхати на побачення з Ромодановським, а відти вже до Києва. Одначе несподівано померла його сестра, жінка Тетері, в Києві, і на похорон її, 23 н. с. жовтня, приїхав гетьман і вся вища старшина, вся родина Виговського і багато козаків. Воєвода А. Бутурлін зробив парадну стрічу новому гетьманові (в реляції цареві, писаній 23 с. с., він нарешті титулює вже його гетьманом). Стріли його з московським військом „під земляним валом", просив його до себе, частував його „приятнымъ обычаемъ" і розпитував. В середу 27-го відбулася церковна парада — так би сказати настолування нового гетьмана в Братськім манастирі — Баранович, замісник митрополита, відправляв після літургії молебінь на щастя новому гетьманові. Виговський приїхав з клейнотами: принесли за ним до церкви булаву, прислану царем Хмельницькому, шаблю і бунчук нового гетьмана. Баранович після молебня читав над ними молитви і кропив святою водою, потім, подаючи гетьманові, держав промову на тему: як досі вірно служив цареві, аби й далі так служив, щасливо військом правив і „всім укріпляв", і по промові благословив хрестом самого гетьмана. Після того був у того ж Барановича, в академічних покоях, парадний обід. Був воєвода й інші нотаблі. Гетьман повів розмову на політичні теми: „Ще як я під високою царською рукою не був, я вел. государеві служив і сприяв, у всім йому добра шукав, і гетьмана Б. Хмельницького до того привів, щоб він був під государевою рукою. А потім, як ми під госуд. високою рукою стали, я вел. государеві поготів служив і сприяв, всякого добра шукав і гетьмана Б. Хм. і все військо зап. укріпляв (в вірності, очевидно), і на все добре справляв. І за те була до мене милість і жалування вел. государя велика. А тепер, як вибрали мене гетьманом, в царських грамотах до мене пишуть мене писарем, а не гетьманом, і я тепер боюся гніву вел. государя, що мене без його указу гетьманом вибрано".

„А далі гетьман, суддя Самійло й інша старшина говорили: „Як ми піддались під високу царську руку, була до нас царська ласка, що вільностей від нас не відберуть. А тепер, як у тих пунктах, що нам за царським наказом прислано, то ми вільностей своїх позбавляємось! Як ми були під королівською владою, король у нас вільностей не відбирав. Але ми відступили від короля і піддалися під царську високу руку задля християнської віри, від лядського гонення — щоб не бути нам ні в папежській вірі, ані уніятами!"

„Ми — оповідає воєвода — говорили на це гетьманові, що царського гніву на нього ніякого нема, але єсть несправність за ним перед вел. государем: вибирають його на місце Б. Хм. гетьманом, а він в. г-еві про те не пише і відомости не дає, і вел. государеві невідомо, що він став гетьманом. Тому і в грамотах до нього так писано — думаючи, що він досі писарем. „Але ти, гетьмане, тим не оскорбляйся, служи в. государеві по-давньому, а ласка в. г-ря буде до тебе ще більша, як попереду".

„На це гетьман говорив: „як стали мене гетьманом обирати, так я того рейменту без царського дозволу на себе взяти й не хотів, відмовлявся довго. Але полковники і чернь мені царське жалування віддали, дуже багато просивши, а нарешті й силою. А настановивши мене гетьманом, послали до вел. государя своїх послів, щоб про це об'явити і просити його милости щодо дотеперішніх вільностей, — аби з. государ був ласкав — давніх вільностей не велів у них відбирати. А ми в. г-реві служити завсіди готові, на кожного неприятеля стоятимемо і з-під його високої руки ніколи не вийдемо".

Другого дня в Софіївськім соборі були збори для вибору митрополита — про це буде мова далі, а 31 воєвода був у Виговського, і він йому розповідав, що вибори митрополита відложено, а він, гетьман, їде тепер до Переяслава, щоб порозумітися з Ромодановським про похід; 12 н. є. листопада поїхав він до Переяслава [160]).

З Ромодановським дійсно вийшла повна неув'язка. Так страшно алярмував його старий Хмельницький в липні, щоб нагнати холоду на Орду, і не міг зрушити. Царський уряд хотів укарати старого гетьмана за його політичні самовільства і взяв його на витримку.

Доперва після перепросин, відкликання Ждановича і т. д., десь мабуть в середині серпня н. с., після приїзду посольства Тетері [161]), дав він Ромодановському наказ, щоб ішов на Україну. Згідно цього наказу Ромодановський 1 вересня н. с. вирушив і 15-го прийшов до Лохвиці, але тут одержав нового наказа: в дальні черкаські городи не запускатись, а запитати Виговського, чи є дійсно якась небезпека; посланцеві наказано тайно розвідатися,

[160]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 36, звідомлення Бутурліна цареві послане 2 н. с. листопада.

[161]) Записка Ромодановського, що згідно з царською грамотою, одержаною 12 (22) серпня, він „на спѣх" рушив 22 серпня с.с.; очевидно грамоту з Москви вислано коло 5 серпня. — Листування з Ромодановським — Білгород ст. стовб. 603. л. 75-6.

„що там у них робиться", і коли навіть Виговський дасть знати, що небезпека є, не йти самому з усім військом, а вислати частину свого війська з своїм товаришем, а самому стояти в прикордонних городах. Одначе того ж дня одержав він від Виговського заклик — спішно прибувати, бо хан з усією Ордою й ляхами йде на Чигрин. Тому Ромодановський спішно виправив свого товариша Льва Ляпунова з його полком і сам пішов за ним у слід. Треба одначе сказати, що всього того війська було небагато: 5 тисяч чоловіка, — дворян, дітей боярських, ройтарів і драгунів, а при перевірці, зробленій в Переяславі, виявилося, що багато з них розбіглось [162].

12 (22) вересня Ромодановський прийшов до Переяслава і, не отримуючи більше відомостей від Виговського, послав до нього якогось міщанани Шеншина, запрошуючи його, щоб приїхав до Переяслава, щоб про все порозумітись, а тим часом визначив становище його війську, коли нема потреби в дальшім поході. Алярмні вісті за той час затихли; козаки і греки в Переяславі оповідали, що сілістрійський баша військо розпустив і хан вернувся до Криму, хоча й лишив велике число татар на правім боці: Шеншин, приїхавши 20 (30) вересня, розповідав, що при нім приїхав до Виговського козак Кирило, посланий на звіди до Польщі, і приніс такі вісті, що польським силам визначено на 18 жовтня під Тернополем, щоб разом з татарами йти на Україну. Виговський же нічого про похід уже не писав, обіцяв скоро приїхати, а на становища визначав самому Ромодановському Переяслав з околицею, а Ляпунову Пирятин [163].

Але минав тиждень за тижнем, Виговський не приїздив, а тим часом московські вояки, не маючи ні провіянту, ні фуражу подостатком, ані добрих приміщень, розбіглись, коні подихали. Ромодановський доносив цареві і питав, що має робити, і 9 (19) жовтня цар послав наказ ще раз запитати Виговського, і коли неприятеля на Україні нема, а „корму" його людям не визначено, — вертатися назад до Білгороду і розпустити людей — тільки щоб далеко не розходились [164].

Але 5 н. с. листопада Виговський нарешті до Переяслава приїхав і другого дня запросив Ромодановського на розмову; були з ним обозний Носач, суддя Богданович, Тетеря, осавул Ковалевський, Данило Виговський. На цій розмові Ромодановський

---

[162]) Там же, л. 22-4, 77-8.

[163]) Там же, л. 72-4.

[164]) Там же, л. 79-81.

вичитав Виговському все це: що він через його безрадність розгубив даремно військо, і тепер має наказ вертатись, коли не буде вістей про неприятеля і не буде забезпечене війську все потрібне для постою. Виговський на це відповів, що за присилку війська він і військо цареві дуже вдячні і дісно завинили, що це військо не мало подостатком поживи і фуражу, „а це тому, що після смерти Б. Хм. я довгий час не утвердився на гетьманстві — до Корсунської ради, багато було мені непослушних", а тепер царському війську і двори, запаси і фураж буде подостатком. Ромодановському з України виходити не годиться, ляхи стоять в зборі, 20 тис. татар стоїть напоготові теж — „чекають, щоб між нами, в війську зап. учинилось замішання і розбрат (рознь)", або щоб царське військо відійшло — зараз підуть на українські городи; і так за Дніпром татари безнастанно набігають під городи і забирають людей.

„А після гетьмана Б. Хмельницького в багатьох городах були між людьми замішання і бунти [165]), а як ти з ратними людьми прийшов, все утихло. А на Запоріжжю тепер зчинився бунт (мятеж) великий: хочуть побити свою старшину і піддатися ханові. Я за цей бунт і зраду ц. в-ву хочу йти на Запоріжжя з військом, щоб їх привести до ладу (усмирить), а ти з государевим військом іди за Дніпро і стій проти ляхів і татар. Козацького війська будуть з тобою полки: Білоцерківський, Уманський, Браславський й інші, а упоравшися з бунтівниками, і я зараз прийду до тебе за Дніпро з військом.

„А що відомо нам — різні бунтівники балакають, нібито невірно служимо цареві, то присягаємось живим Богом, клянемось небом і землею, і нехай нам Біг ласки своєї не покаже, коли ми щось лихе замишляємо, а не те щоб вірно йому служити" і т. д.

Але Ромодановський відрік, що без царського указу він за Дніпро йти не може і мусить написати наперед цареві.

За два дні, 8 листопада, під вечір Виговський знову приїхав з Тетерею з вістями: на Браславський полк набігли татари, але козаки їх відгромили, за ними гнались, полон відбили і татар чоловіка з 20 узяли, бранці кажуть, що хан з ляхами „першою зимовою дорогою, як ріки стануть" буде наступати на козацькі городи; чекають, щоб між нами сталось якесь замішання — тоді зараз наступлять і всі городи знищать: „своєвільники черкаси,

[165]) Мятежи, шатости и бунты.

незаможники [166]) цареві зрадять і неприятелеві піддадуться, а коли ще й ти, князь Гр. Гр., з царським військом відступиш, а хан з ляхами довідаються про це і наступлять, тоді задніпрянські (правобічні), бачучи, що помочі їм від в. г-ря не буде, всі піддадуться — одні ляхам, а інші ханові". І знову повторював, що бунтівники неправду кажуть, ніби він, гетьман, цареві не вірний, а він присягається в своїй вірності і готовності служити цареві, і т. д. [167]).

Ромодановський, очевидно, зістався при своїм попереднім рішенню, і тоді другого дня, 9 н. с. листопада, гетьман вислав від себе нове посольство — якогось Самійла Почановського, Івана Шамошенка, Маркіяновича і писаря Федора Прокоповича [168]); від листа, висланого з ними до царя, маємо тільки кінець з датою: Переяслав 29 октобра, але заховався цілий лист гетьмана до боярина Морозова з тою ж датою, і він до певної міри доповнює фраґмент листа до царя, тому я почну від нього. Нагадуючи бояринові свою вірність і ревність вірі православній, він писав: „А нині своєвільники, люди байдужі для віри і гідности ц. в-ва підіймають усобицю (междоусобную брань), на знищення власного тіла і крови, не для чого іншого, як тільки щоб грабувати вірний і кривавий доробок і майно підданих царських. Тому просимо ласки твоєї: будь щирим і приязним заступником нашим перед й. ц. м., щоб він не вірив таким своєвільникам, байдужим для віри і щирої служби й. ц. в-ву, і посланців, від тих своєвільників висланих [169]), покарав з милосердного розуму свого (!). Бо ті своєвільники думають не що інше, як Чугуївську своєволю: не дбають ні про віру, ні про службу цар. в-ву, ні жінок, ні дітей не мають, ні пожитку, ні добичі ніякої, тільки на чуже добро чигають, аби мати за що пити, в кості грати та всякі мерзькі Богові й людям вчинки чинити. А ми за віру православну і гідність цар. в-ва при жінках і дітях, і маєтках наших завсіди помирати готові [170]).

---

[166]) „Да и черкасы своевольники скудные, которые у себе пожитковъ не имѣютъ, вел. государю измѣняютъ".

[167]) Реляція Ромодановського — Акты Ю.З.Р. IV, с. 50.

[168]) Там же, с. 59.

[169]) Не зовсім ясно: „от своевольников постоев наших" — чи своєвільно залоги? (себто січевої).

[170]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 51. В стовбці Малорос. приказу 5835/24, де міститься цей лист, є поміта (л. 109), що такі ж листи привезено Милославському і Алмазу Іванову.

З того, що цар відповів на грамоту, прислану йому, можемо міркувати, що там так само містилося прохання не вірити запорізьким своєвільникам, що хотіли б знову, як колись, щотижня гетьманів переміняти, аби жити в своєвільстві і воровстві, а вірити присязі гетьмана і його готовності цареві служити і за нього помирати [171]).

Кінець листа, що заховався в Актах Малорос. Приказу, але не був виданий через свою фраґментарність [172]), починаючи з згадки про участь в Чугуївськім бунті котрогось з запорізьких послів, мабуть самого Стринджі („во время Чюгуевщины меж своевольниками был"). Далі так: „Але і вдруге покірно благаємо в. ц. в-во: вели цих своєвільників карати! Бо й ми не будемо терпіти таким своєвільникам і „новоприходним", що при присязі не були, декотрі були, „але присягати не схотіли". Потім подяка за прислане з Ромодановським військо, але при тім „тільки покірно просимо: зволь прислати до окольничого свій указ, аби порадившися з нами і разом з нами йшов туди, куди буде потрібно" — наступають відомості про змову татар з ляхами і про напад їх на Уманщину (приходило їх під Умань 20 тисяч, але їх відгромили) — про що докладніше оповість Сам. Почановський з тов. [173]).

Так від справ потвердження на гетьманстві, заховання вільностей і т. д., запевнень про лад і згоду Виговському прийшлося раптом прохати царської підтримки проти внутрішньої усобиці, небезпечної січевої опозиції, що на нього підіймалась, самим неприємним і несвоєчасним способом для державної політики гетьманського осередку.

Перед тим московська політика зайняла була досить прихильне становище до гетьманського осередку. На жаль, і тут не маємо ні дискусій, ні пояснення мотивів, тільки факти. А факти такі, що, взявши під увагу реляції своїх аґентів з України, московський уряд при кінці жовтня н. с. рішив признати і продов-

[171]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 194 і Малор. прик. ст. 5846 — див. нижче.

[172]) Стовб. 5835/24, л. 110.

[173]) Підпис: „Вашему ц. в-ву всего добра желательные і вольные і вѣрніе слуги и подданые Ів. Виг. именем старшины и всего войска Запорожскаго в. ц. в. подданыі". Цей переклад наробив потім клопоту Виговському: словом „вольный" він переклав „повольний", себто покірний, послушний (полонізм). Царський уряд зробив потім Виговському догану, що він називає себе вільним слугою царя, коли повинен називати ... підданим.

жити фактичний стан речей і стриматися до слушного часу з задуманими обмеженнями української автономії. Постановлено було Трубецкого тим часом не посилати, признати вибір гетьмана і зажадати від нього тільки присяги. Відомості про усобицю, бунти і замішання не потверджувалися. Чигринська й Корсунська рада пройшла цілком гідно і спокійно, під доглядом московських вістунів і висланців. Виговському на пункті лояльности не можна було нічого закинути, і далі він виконував московські жадання неухильно (напр. в справі Ст. Бихова). Навпаки, дезидерати і агітаційні гасла, висунені московським урядом: заведення воєводів, переведення козацького реєстру, вибирання податків і т. ін. викликали контр-агітацію в наслідках своїх нелегку до передбачення. Не тільки вища старшина видимо „оскорблялась" ними, але і в ширших колах козацтва і міщанства ці поголоски про те, що цар хоче „ламати вольності військові" викликали тривогу і псували настрої. Вище згаданий приятель московського протекторату „миргородський міщанин" Каленикович, розповівши про агітацію Лісницького і ворожі Москві задніпрянські настрої, таку додав від себе характеристику лівобічних настроїв: „І на сім боці Дніпра козаки, міщани і вся чернь занепокоїлись і пишуть своїм полковникам: Як небіжчик гетьман Б. Хмельницький з військом Запорізьким і всією черню присягали, ми й тепер на тім стоїмо, а поза тим як ваша — старших воля, ми з вас волі не знімаємо". Інакше сказавши: заявляєм готовість стояти разом з старшиною в обороні вільностей. Тому цей Калениченко питав путивльського воєводу від себе: „Чи тобі це відомо? чи велів цар писати до гетьмана, щоб козацькі „вільності ламати". Коли воєвода заперечив і висловив здивування, що гетьман і старшина так захиталися і починають бунти, коли цар держить козаків і міщан у всіх вільностях і Трубецкого посилає на оборону України від поляків, згідно з проханням покійного гетьмана, — Калениченко сказав: „Так ти напиши великому государеві, щоб прислав свого боярина до війська запорізького і до всієї черні як швидше, аби ці сумніви заспокоїти і запевнити військо, всю чернь і міщан в своїй ласці, аби в теперішній тривозі (шатости) їх не звабив котрийнебудь неприятель: як цар боярина пришле з таким писанням, що таких пунктів, як гетьман вигадує, не було, тоді і старшина і чернь будуть спокійні, цареві вірні, і гетьманові та старшині не позволять бунтувати" [174]).

---

[174]) „а гетману и старшимъ черкасомъ за то не потепрлятъ", Акты Ю.З.Р. IV, с. 39

Виявом московських рішень і настроїв була царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня [175]), в котрій найважливіше було — сама адреса: „війська Запорізького *гетьманові* Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому". Цар ще раз згадував останнє посольство з грамотою покійного гетьмана, переказував її зміст і свою резолюцію з приводу неї — послати *для охорони* України Трубецкого з військом. Потім прийшли грамоти Ів. Виговського [176]) і всього війська Запорізького, вислані з Кікіним і Матвєєвим, в них було повідомлення, „що на раді генеральній, учиненій після смерти Б. Хм., вибрано гетьманом тебе, Івана, на уряд гетьманський; а що ми, вел. государ, жалуючи вас як одновірних підданих своїх, православних християн, писали вам в своїй грамоті, наказуючи, щоб ви жили в любові і не мали між собою ніякої воржнечі (розви), то ви, військо Зап., і самі того пильнуєте, аби бути між собою в любові і неприятелям давати однодушну відсіч, і хоч військо запорізьке було розпущене, одначе за ухвалою тої ж ради, що на тебе той уряд вложила, ти наказав військові знову зібратися, і ви спільно з ратними людьми нашими промишляєте над неприятелями. А нашому цар. в-ву раз обіцявши вірно служити, повік того будете триматися і ніякої одміни в тім не вчинене, а проти вороговів н. ц. в-ва завсіди готові.

„То ми, вел. государ, видячи тепер між вами, підданими нашими, згоду й любов і проти неприятеля однодушну і тверду чуйність [177]), ми нашому бояринові кн. А. Н. Трубецкому з тов. тепер наказали до вас, війська Зап., не йти — аби від того походу нашим підданим, Малої Росії жителям, не понести тим походом великих утрат в підводах і кормах. Ти ж, гетьмане Іване, і все військо Запорізьке, як єдиновірні православні християни, пробуваючи під нашою государською рукою, будьте між собою в згоді й любові, а супроти неприятелів майте велику обережність".

З цією грамотою мав їхати стряпчий Дмитро Рагозін [178]). Офіційною притокою посилки була радісна подія в царській родині — народини царівни Софії, славної пізніше керманички Московської держави, що сталась одначе, ще місяць тому! З тої нагоди Рагозін віз гетьманові „радісну грамоту", котрої не ма-

---

[175]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 31.

[176]) Тут гетьманського титулу при його імені не положено.

[177]) „твердое соузное острожество".

[178]) Наказ на подорож йому дано того ж 18 (28) жовтня. Акты Ю.З.Р. IV. с. 62.

ємо [179]), а політичний зміст цієї місії лежав власне в признанні вибору гетьмана і мовчазнім затвердженні цього факту [180]). Так як гетьманський уряд, так і царський не знали, що властиво вважати повною формою такого акту; в жалувальній грамоті згідно з петицією війська, 1654 р., сказано було, що в випадку смерти гетьмана військо має вибирати гетьмана згідно з давніми звичаями своїми і повідомити про це царя, а нововибраний гетьман має зложити присягу, „при кім цар накаже" [181]). Але і московській стороні і гетьманській здавалось, для більшої правосильности цього акту може треба б чогось сильнішого, ніж просте оповіщення, послане гетьманом аж двічі з Кікіним і Матвєєвим; це бачимо особливо ясно з наведених вище балачок Виговського з Бутурліним. Мотиви були, розуміється, цілком відмінні: московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливу тіснішу залежність від себе; Виговський та його однодумці бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське „благословення" (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради). Але кінець кінцем одні й другі сходилися на цім бажанні — обставити владу нового гетьмана можливо повною і всесторонньою московською апробатою. Але це цікаво, що ні одна, ні друга строна в цих грамотах, якими оце обмінювалися в жовтні, не поставила його виразно і конкретно, а намацувала „розговорами" своїх делегатів. Побачимо це зараз у цих розмовах, бо інструкції Рагозіну не маємо так само, як і інструкції бр. Миневських.

Крім грамоти, посланої з Рагозіним, маємо ще інтересний для ситуації начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей. Він має дячу поміту, що його читано цареві в присутності кн. Трубецкого і Ртіщева — тодішніх специялістів для українських справ — 30 с. с. жовтня. Чи була ця грамота послана, не знати; більш того, що ні; тим не менше вона, кажу, цікаво освітлює ситуацію [182]). По-

[179]) Зміст її переповідає гетьман в своїй грамоті, посланій з Рагозіним. Там же, с. 72, про неї нижче.

[180]) Це видно і з дячої поміти — Акты Ю.З.Р. XI, с. 782: в вересні писав з В. Кікіним і А. Матвєєвим колишній писар війська Запорізького Ів. Виговський, що його за смертю Б. Хм. вибрали на раді на гетьманський уряд, і в листах цих написав себе гетьманом. А тепер наказав великий государ послати до Івана з радісною грамотою стряпчого Д. Рагозіна.

[181]) Дивись в т. IX Історії У.-Р., с. 820 (Акты Ю.З.Р. X, с. 492, пор. 448).

[182]) Видано в Актах Ю.З.Р. VII, ч. 69.

чатку, на жаль, нема; те, що маємо, починається спростованням, що царський уряд ніяких нових статтей в військо не посилав, ані в останніх переговорах з Тетерею не порушував нового нічого понад те, що говорилося й уставлялося в 1654 р. „А що бунтівники говорять, що в ваших городах будуть воєводи на те, аби ламати вільності ваші, то вам, як вірним підданим, таких злосливих балачок і слухати не годиться. Бо ж у Києві є вже воєводи, але вони ніякої неволі тамошнім людям не чинять, прав і вільностей ваших в нічім не ламають. З ними чимало ратних людей — але вони живуть там (тільки) для охорони від неприятельського наступу; ніякого корму ви їм і досі не даєте, живуть вони з нашого жалування". Трубецкого малося на гадці послати для заспокоєння „шатости и старшинам не послушанія" — „військо умовити і привести до попереднього послуху старшині", а не для чогось іншого — як то тепер у вас в війську Зап. говорять для замішання („смуты") деякі „враждотворці".

„Тому ви, гетьман Ів. Виговський і все військо Запорізьке — будьте під нашою високою рукою в вірнім підданстві без усяких сумнівів по-давньому: що нам перед Христовою євангелією обіцяли, на тім стійте, а таким неприятельським злословим вигадкам не вірте, і полковникам, сотникам і всьому війську це поясніть, щоб вони таким злосливим вигадкам не вірили, а то собі пригадали, як недавнього часу давні неприятелі наші ляхи підослали були фальшиві пункти договору наших послів з польськими комісарами під Вільною, нібито ми хочемо віддати вас польському королеві" і т. д.

„Ми від вас, як вірних підданих, ніякої зради і щоб ви на неприятельські прелесті звабилися того не чаємо, — але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вільності ваші, — ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколи не змінне".

„Розговори" обох делегацій відбулися сливе одночасно. Але в розвою мотивів, настроїв і плянів балачки з Рагозіним ілюструють стадію ранішу ніж московські „розговори" з бр. Миневськими, тому я починаю від звідомлення Рагозіна [183]).

Рагозін виїхав з Москви тільки 22 жовтня (1 листоп.) — мабуть були прийняті на увагу новини з України, що прибули в останній мент. На Україну, до Ромнів, прибув 11 (21) листоп. і, ставши „на ратушнім дворі", розпитував сотника Войтенка і отамана Глущенка, але нічого особливого не довідався від них, крім того,

[183]) Акты Ю. З. Р. IV, ч. 43.

що татари набігали по язиків під Кишеньку і що Ромодановський з 30 тис. стояв „на полях" і мав недостаток в запасах. Натомість від провожатих козаків, що їхали з ними до Лохвиці, Рагозін почув дещо цікаве: розповідали про ради, що скликав Лісницький і його сотники по городах після Корсунської ради (вище с. 45) і, розповівши про прислані від царя пункти на них, питали: чи хочете підклонитись котромусь іншому? Але козаки, вислухавши, закричали: „Ми піддались і підклонились і хрест цілували вел. г-реві, щоб йому служити вірою й правдою і за нього помирать!". „А полковник наш і сотники хотіли зрадити, і, якби ми на їх волю здалися, було у них задумано, щоб військо зараз і рушилось. Але ми полковника і сотників своїх не послухаємо, без царського наказу нікуди не підемо, а як накаже вел. государ, готові зараз".

Це повторилось і далі: в Лохвиці, Лубнях, Березниках, Жовнині офіційні представники війська були дуже здержливі, питали про здоров'я государя і на запитання говорили тільки те, що годилось, про татар, поляків, тощо, а провожаті потверджували оповідання роменців з новими подробицями. Так лохвицький козак Данило додав, що у них на раді разом з козаками кричали проти пропозицій старшини також і міщани; „а від сотників і отаманів тепер є наказ, щоб бути готовим, порох, олово і кульки готовити". Лубенський козак Івашко заявив: „Ми, козаки і чернь війська Зап., всі раді служити вел. г-реві своєю правдою, а полковник наш Грицько, як були ми під Вінницею, скликав нас і питав: Чи хочете піддатися ляхам? Ми на нього всім військом кричали, — так йому говорили: ми цілували хрест вел. государеві. Тоді був московський посол [184]). Ми полковнику своєму Грицьку спротивилися й пішли додому, — а то повів би нас до поляків".

Козаки з Березників оповідали, що Виговський писав до Криму, і з ним усі полковники, „а написалися з ним тільки Полтавський Пушкар та Переяславський Тетеря" [185]).

В Бужині сотник Лукіян Іваненко, складаючи Рагозіну офіційну візиту, розповів про посольство, що поїхало до Москви з Січі: „З Запоріжжя пішли до вел. государя без відома гетьмана, а на Запоріжжю повстало багато голоти (голяков), ріжна наволоч [186]) не слухає полковників, сотників та осавулів, кажуть: ми їх поб'ємо і добро їх заберемо". А господар тої господи, де

[184]) Мова про Желябужського, очевидно розуміється бунт на Наливайковім Броді, див. в т. IX, с. 164-70.

[185]) Фраза неясна.

[186]) „Худые людишки".

Рагозін пристав, міщанин Аврам Скорина, говорив: „На Запоріжжі козаки хвилюються і бунтують, не слухають старшини і без відома гетьмана послали посланців до вел. г-ря. А гетьман в Запоріжжя послав, щоб до нього бунтивників прислали; коли не пришлють, то гетьман уже велів полкам збиратись: хоче йти на Запоріжжя й їх вирубати; а полковники, сотники й осавули з ним тримають".

Не доїздячи Чигрина за 2 верстви 17 (27) листопада, стрів Рагозіна осавул Мисько з невеликим супроводом („чоловіка з десять") і привітав іменем гетьмана. Потім, як його заквартировано, привів коня осавул Ковалевський, щоб їхати до гетьмана. На гетьманськім дворі стріли його „полковники, сотники й осавули, чоловіка з десять", і потім стріли ж у сінях, а сам гетьман „в хоромах, небагато не доходячи до дверей". „По обидві сторони стояли полковники, сотники й осавули". Авдієнція мала цілком етикетальний характер: Рагозін іменем царя спитав про здоров'я гетьмана і війська, передав грамоту, оповістив радісну вість про народження царівни, і другу — що кн. Хованський побив шведів; гетьман висловив велику радість, свідчив про готовість війська служити цареві, потім дав підпискові Гарасимові Борисенкові вголос прочитати царську грамоту і висловив побажання цареві всякого добра.

20 (30) листопада прислав гетьман „гарматного обозного" Семена Марковича запропонувати Рагозіну, чи не хоче побачитися і поговорити з новим польським послом Вороничем, що приїхав на місце відправленого Бєньовського. Рагозін не виявив бажання (очевидно тому, що не мав на це інструкції) — мотивував це тим, що той йому однаково не скаже правди. Потім гетьман прислав того ж Марковича з конем і запросив Рагозіна на розмову з цього приводу; стрів його Ковалевський, запровадив „до хором", — де його стрів гетьман „серед світлиці" і, посадивши коло себе, заговорив про свою пропозицію побачитися з Вороничем. Рагозін повторив сказане перед тим, — він воліє довідатися про цю місію від гетьмана, і просить передати через нього цареві присланого з Вороничем королівського листа. Але Виговський відказав, що Воронич приїхав без листа, на звіди: у поляків пішли чутки, що Запоріжжя збунтувалось, хочуть іти на городи, а про нього, Виговського, оповідали, що його вбили, от король і послав Воронича довідатися, чи це правда, і наказав Вороничеві, коли Виговський живий, заохочувати до згоди — щоб козаки знову були під польським королем, краще мовляв було воювати їм (полякам) з султаном та з ханом, ніж з козаками". „А я йому відповів: Як ваш

король буде миритися з вел. государем, тоді ми пошлемо наших послів з царськими послами — миритися з вами, — миритись, а не піддаватись!"

Потім почав розповідати політичні події: „Бєньовського я відпустив, взявши з нього присягу, що ляхи на козацькі городи не будуть наступати, ні татар не наводитимуть. Сопіга і Гонсевський зібрали військо і збираються наступати на Чернігів і Чорнобиль, а польські гетьмани з ханом — на Браслав, хан з Ордою тепер за Уманню; мені треба до їх приходу перевести (туди) полки з-за Дніпра. На Запоріжжя послано полк для охорони від татар. Цар. в-ву дали знати про польського посланця, а самаго його затримано на границі, доки від цар. в-ва прийде указ".

Ці офіційні відомості доповнив Рагозіну приватно чигринський козак Василь Клименко („Клементьев"): Після похорону Хмельницького поїхав послом до Швеції Федір Коробка, а до Криму посилає тепер гетьман Федора Бута й Опанаса Процуню — миритися з ханом. По всіх дорогах розіслали застави, щоб переловити запорожців, що поїхали до Москви, до царя. До Кременчука приїхав був Якуш Клишенко, один з запорізьких „заводчиків", так його взяли й прислали до гетьмана; а інший „заводчик" — Дмитрашко Січена-Щока приїхав з Запоріжжя до гетьмана з листом, так того гетьман велів закувати в кайдани і посадити до в'язниці.

Того ж дня приніс Рагозіну вино від гетьмана челядник його Ярош і розповідав деякі новини, і Маркович ще раз приходив „со здоровьем" і дещо додав — але для нас не цікаве.

21 листоп. (1 грудня) прийшов Мисько кликати Рагозіна на відпуск. „В розговорах гетьман сказав: „Нехай би в. государ тих бунтівників („воров") запорізьких козаків, що поїхали до нього бити чолом, зволив затримати, або до мене прислати, аби далі не було замішання („ссоры") — а то вони собі іншого гетьмана вибрали. А коли в. государ не схоче їх тримати, ані до мене прислати, то у мене для них поставлені на всіх дорогах застави, щоб їх перейняти. І з запасом торгових людей до них накажу не пускати — не буде їм що їсти".

В пояснення цього Рагозін подає в своїм звідомленню, що при нім саме приїхали з Запоріжжя козаки з листом і просили, щоб гетьман Запоріжжя не воював, бо які були „ воры, заводчики-бунтов-

---

[167]) Про лист від Барабаша 14 (24) листопада, виданий в Акт. Ю.З.Р. IV, ч. 41 — мова про нього далі.

щики", то вже всі розбіглись, і щоб дозволив пускати до них торгових людей з запасами.

А гетьман сказав їм: „Як пришлете мені Барабашенка, то я на вас козаків не пошлю і торгових людей з запасом велю пропускати".

Похвалився ще Виговський тим, що козаки зайняли й обсадили Межибіж: приїхав сотник Федір Волошин, що став там залогою, просить збільшити — город важний для охорони і для вістей від поляків.

В листі до царя, переданім при тім, гетьман після поздоровлень з нагоди родинної радости подав політичні вісті — про ляхів, Орду, турків — „50 тис. орди з калгою вже рушили для спільного з ляхами походу на Україну". „Відомо нам, що ляхи й татари, почувши про бунти на Запоріжжі, хочуть наступати, щоб нас порізнених скорше поділити і під міць свою підбити. Але Бог не пощастив тим замислам непрятельським, бо ті запорізькі самовільці, що до в. ц. в-ва посланців послали, вже розійшлися, а ті, що лишились, прислали до нас листа, що ми в. ц. в-ву посилаємо [187]). Одначе ми, запобігаючи надалі такій своєволі — аби не підняли знову бунту, коли ми підемо на неприятелів в. в-ва, ми все таки один полк послали, щоб не дати поширитись цій своєволі. А в. ц. в-во таким більше не вір — зволь вірити краще нам, всієї Малої Росії підданим, ніж тим кількадесяти бунтівникам". За тим поклони і прохання, щоб скорше відправлено назад Миневських [188]).

Рагозін з тим другого дня поїхав — дістав на виїзд в дарунку від гетьмана коня. Їхав українськими городами тиждень, з 2 до 8 грудня н. с., розпитуючи всяку всячину козаків, що йому давали в провідники, провіряючи те, що почув від одних, розмовами з наступним конвоєм.

Чигринський козак Івашко Кравець згадав про непопулярність Виговського серед козаків. „Не дуже то його любить наш брат — більше люблять Хмельниченка — хочуть його мати гетьманом, найбільше, що три або чотири роки потерплять (очевидно до повноліття Юрася) та й виберуть Хмельниченка. А з ним (Виговським) за одно полковники, сотники, осавули й „козаки багаті" [189]). Це потвердили й козаки з Бужина. Єреміївські козаки говорили: ми всі раді бути під государевою рукою і йому служити правдою, та лихо, що наша старшина „не стоїть на мірі",

[188]) Дата 21 листопада, московський переклад, виданий там же, під ч. 44.
[189]) Там же, с. 69.

хвилюється (мятутся) — тільки чернь для великого государя щира [190]).

Лубенські козаки розповіли про застави, поставлені на запорізьких посланців: два полки — ніженський і прилуцький і *хоругов ляхів* тримають застави під Кременчуком, Максимівкою, Переволочною, Кобиляками і в інших місцях, щоб перейняти козаків, посланих до ц. в-ва до Москви, а перейнявши — відіслати до гетьмана [191]).

Розповідали також про аґітацію Лісницького, додаючи деякі подробиці до того, що чув Рагозін в перший приїзд. — Коли Лісницький скликав раду в Миргороді і прочитав царські пункти, зібрані на раді стали йому говорити: „Що ж ми зробимо без черні,". Тоді він роздав „листи" [192]) усім сотникам і отаманам і велів зробити ради по городах і містечках. „У нас в Лубнях була рада, читали ті пункти на раді, але, вислухавши, „козаки, міщани і чернь" всі крикнули: Ми вел. г-реві піддались і йому служити хочемо, а до нікого іншого не хочемо передаватись — ні до хана, ні до ляхів. І такі й дали „листи з ради до полковника", мовляв: „ми государеві".

Пригадували собі і той бунт, що стався літом (під Вінницею): „Як ми були з нашим полковником Грицьком минулого літа в війську, мав він раду в війську і він став на раді питати: Чи хочете піддатися ляхам. А ми всім військом крикнули і вернулись назад. За це задніпрянські козаки пограбували у нас зброю, коней і одіж, що ми свого полковника не послухали".

„Тепер від гетьмана прийшли до полковника листи, щоб Миргородський полк ішов за Дніпро. Але полк піде тільки до Яблонова — далі не піде: там стануть, а за Дніпро не підуть. Коли воєвода Ромодановський піде за Дніпро, то й наш полк піде, а без царського указу — без грамоти і без царських воєвод не піде".

В Лубнях приходив на ратушний двір, де Рагозін знову пристав, замісник війта бурмістр Котляр і потвердив те, що розповідали оце лубенські козаки. „Коли зійдуться полки, буде крик на наших старшин, що їх дарма забивають (посилають на війну). Гетьмана ми не дуже то долюблюємо, а боярам і воєводам і ратним людям царським раді. Тепер на Миколу буде ярмарок, і ми

---

190) Там же.

191) Там же, с. 70.

192) Чи копії пунктів для відчитання на раді? чи тексти декларації, що мала бути ухвалена на раді — див. зараз далі.

будемо з своєю братією раду радити, щоб послати до царя бити чолом про воєводів: щоб були у нас воєводи, — як договоримося, так першою зимовою дорогою будемо в Москві у цар. величества [193]).

Такі балачки дуже зацікавили Рагозіна і він, спиняючися в Тишках і в Лохвиці, наводив розмову на цю тему, і тутешні міщани говорили йому мовляв так, як лубенці. Лохвицькі козаки розповідали про агітацію Лісницького з деякими новими подробицями.

На раді в Миргороді, що скликав був Лісницький, були з усіх городів і містечок його сотники, осавули і козаки — чоловіка по 5 з города чи містечка. Прочитавши пункти, питав, чи хочуть вони піддатись ханові або ляхам. Але козаки пізнали, що ті пункти невірні і відмовились тим, мовляв: що зроблено без черні. Тоді передано справу на місцеві ради — розіслано листи до сотників і отаманів, щоб прочитати пункти на радах у себе. На раді такій місцевій „козаки і *міщани* сказали: Ми піддались вел. г-реві і за ним хочемо жити, йому служити і сприяти, а до кого іншого не хочемо: ні до хана, ні до ляхів"; „так договорившися, ми послали про ці листи полковникові, бо наша старшина непевна, хитається; і гетьмана ми не любимо. А без царських воєводів полк наш за Дніпро не перейде".

Роменський бурмістр, прийшовши вночі до Рагозіна (не видно чи з власної ініціятиви, чи на запросини Рагозіна), розповів: „Я був в Миргороді у полковника: відвозив йому гроші за оранду; саме була у нього рада, він зрікався полковництва: положив булаву перед ними, але сотники, отамани й осавули за нього „ухопились" і почали намовляти, щоб був у них далі полковником. Він відмовлявся, але вони його прохали, і він взяв назад булаву — „хіба якийсь малий час ще побуду у вас", — каже. А чернь, стоячи, лаяла його матірними словами, і він то все чув; чернь його вся не любить!"

В кінці свого звідомлення Рагозін додає ще, що за царським указом разом з ним були з Путивля вислані на Україну на звіди двоє путивльських людей; котрі ходили по городах і містечках, розпитуючися козаків і міщан; загальний голос такий, що люди хочуть бути під царською владою.

„А про А. Н. Тгубецкого і государевих ратних людей гетьман, полковники, сотники й осавули не питали, і розмови про це не

[193]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 70.

було [194]). Правдоподібно Рагозіну було доручено прослідити, чи цієї посилки Трубецкого не бажає хто. Царський уряд, повідомивши гетьмана, що він цю посилку відмінив, все таки чекав, чи не буде з України якогось голосу за неї. Але не було.

Саме в тих днях московські дяки вели „розговори" з послами Виговського бр. Миневськими в Москві [195]).

Але вже на границі, в Путивлі, розпитано їх про все. 22 с. с. жовтня. Розповівши про раду, Миневський сказав, що після ради гетьман поїхав до Києва, на похорон митрополита; після похорону будуть вибори. „Думають, що митрополитом буде луцький єпископ Діонісій Балабан, або печерський архимандрит Гізель. Вибравши котрогось з них, думають послати осіб духовного чину до свят. Никона патріярха московського і всієї В., М. і Б. Росії — просити благословення.

„Посли були від турецького царя і кримського хана, від короля шведського — просити миру; всіх їх відправлено з ради, щоб вони посилали послів до в. г., а ми, гетьман і козаки, ніякого договору без указу ц. в-ва не можем учинити. А тепер прислано до Чигрина з Криму від хана 8 мурзів — просять згоди, щоб війни між нами не було".

В дорозі, в Ромні і Константинові, сотники розповіли послам про листи Лісницького з новими царськими пунктами — нібито з тої причини військо має відступити від царя і піддатись ханові. — „А у гетьмана і у нас — у всього війська Зап. того і в гадці не було, миргородський полковник писав це „на ссору", гніваючись, що військо Зап. не вибрало його гетьманом, як він хотів. Бо й перед тим він наробив заколоту (смуту) на Ташлику, для себе, схотівши бути гетьманом, як прийшла відомість, що Б. Хм. помер. Розслідивши це докладно військом, хотіли його за це вбити (скарати на смерть). І тепер, як тільки стане відомо гетьманові і всьому війську Зап. про цю „ссору", — це йому дурно не пройде, я вже написав про це гетьманові й послав нашвидку" [196]).

В Москві перша розмова відбулася перед авдієнцією, 8 (18) листопада.

Дяки спитали, з чим посли приїхали — відповідь ми знаємо. Далі одно з перших питань було: чи гетьман виконав царське бажання в справі посередництва в замиренню з шведським королем, чи посилав про це гетьман. Відповідь випала дуже неви-

[194]) Там же, с. 72.

[195]) Офіційні протоколи — Акты Ю.З.Р. IV, ч. 40.

[196]) Сівського ст. стовб. 180, л. 349-50.

разно: як були у гетьмана шведські посли, висловлювали таку гадку, що шведський король буде повинен замиритися з польським королем. Гетьман доказував їм, що навпаки, вони повинні замиритися з царем, і мовляв їх у тім переконав [197]).

На запитання, чи нема якихсь „прелестних посилок" з польської сторони і чи не викликають вони „шатості" серед простих людей, посли дали заспокоюючу відповідь. Бєньовського гетьман відправив з категоричною заявою: козаки від царя не відступлять, і нехай король і пани рада ніяких надій на них собі не роблять і більше з такими пропозиціями повороту під владу польського короля нехай до них не пристають. „Прелестних посилок" від них не чути і хитань ніде не видно, в війську і по всіх козацьких городах, між старшиною і черню все тихо, всі однодушно хочуть бути в підданстві у вел. государя. „Пробував був тільки викликати бунт Лісницький, видумував нібито цар посилає в козацькі городи бояр — велів (їм) поставити в городах війська Запорізького воєводів — вільності козацькі ламати, полковників і сотників від уряду відставити, маєтки від них відібрати, війська зап. лишити тільки малу частину, а решту переписати в хліборобів". Гетьман за це його виключив від усяких рад, і як тільки цар потвердить козацькі привілеї, так він його і від полковництва відставить.

Дяки почали виясняти послам всю безпідставність таких видумок, які пускає Лісницький. Цар не шукає на Україні ніякої користи для себе, прийняв її під свою руку виключно задля віри, обороняє її своїм військом, не вибираючи для нього ні поборів, ні кормів. А поляки хочуть тільки на те звабити її назад під свою владу, аби її дорешти знищити: як вони казали у Львові на переговорах Репнінові й тов.: хоч вони й змушені будуть замиритися з військом Зап., вони приязні йому ніякої не будуть чинити — декого захоплять, на штуки розберуть. Посли заявили, що козаки царську ласку добре розуміють і готові її заслужувати своїми головами [198]).

Але за цим пішло доволі дражливе питання: чи укарав гетьман Ждановича за те, що він ходив в Польщу і там багато людей стратив? Посли відповіли, що Антона і його товариша Сулименка хотіли вбити, але вони втекли й ховаються по манастирях.

На запитання, де тепер Виговський, відповіли, що має бути тепер у Києві, щоб побачитися з воєводою Бутурліним, перед

[197]) Акты IV, с. 53.
[198]) Там же, с. 54.

тим, мовляв, їздив до Ромодановського, щоб намовити його не виходити з України до повороту їх посольства. По їх повороті гетьман хоче вислати нове посольство, більш урочисте: Самійла Богдановича з іншими, думає Ю. Миневський, що йому прийдеться їхати, в яких справах не знає, але знає, що хоче гетьман з ним послати цареві турецьких коней (очевидно — дякуючи за потвердження на гетьманстві).

Потім була ще мова про справи турецькі. Посли розповіли про турецьке посольство, що приходило з проханням, аби гетьман стримав козаків від морських походів, а він за те накаже татарам не нападати на військо Зап. Гетьман обіцяв, що коли орда не зачіпатиме козаків, то й вони не будуть турків тривожити.

Послав туди чоловіка — на звіди, мовляв.

11 (21) листопада прийнято їх на авдієнцію; цар спитав про здоров'я нового гетьмана — але через дяка, а не сам — як питав бувало про Хмельницького. До дяків їх більше не кликали. Тим часом 16 (26) приїхало нове посольство, виправлене з Переяслава — Почановський з товаришами. З огляду на це Миневські прийшли до приказу проситись, щоб їх відступили. Дяки потішили, що їх довго не затримають і вишлють з ними якогонебудь „чесного чоловіка" (поважну особу) — але завели при тім розмову з приводу вістей про бунт на Запоріжжю — принесених Почановським і тов. Посли пояснили: „Бунтує на Запоріжжі *козак* Барабашенко з своєвільними гультяями: хоче вчинити на Запоріжжю армату, так як у війську при гетьмані" — і звели знову на Лісницького: що то він, гніваючись на Виговського, що гетьманство йому перехопив, заводить ті бунти.

Дяки спитали послів, чи не добре було б, на їх думку, щоб цар також казав кн. Ромодановському послати на Запоріжжя когонебудь від себе — намовляти їх, щоб вони від цього бунту відстали і були гетьманові послушні по-давньому? Посли висловили переконання, що гетьман буде тому рад: але він і сам потрапить з тими своєвільниками упоратись, але не сміє, доки не затверджений царем на гетьманстві.

Дяки відповіли, що цар уже велів виставити жалувальну грамоту на потвердження Виговського на гетьманстві; її повезе разом з послами царський „чесний чоловік", щоб гетьман при нім зложив присягу разом з старшиною, за текстом жалувальної грамоти, на вірну службу цареві, аби було всім людям явно, що гетьман ц. в-ву вірно служить; тоді — це бачучи — в війську не буде ніякого замішання, а коли й зачне „заводити", то його мож-

на буде приборкати. Посли заявили, що гетьман царську волю певно виконає, і зложити йому присягу на новім уряді годиться, а служити цареві вірно і він і військо Зап. раді во-вік.

На цім розмова скінчилася, і знов цілий тиждень послів протримали без відпуску. Напливали все нові й нові вісті, 1 грудня н. с. приїхало те посольство „Запорізьких своєвільників", перед яким остерігали царя гетьманські посли. Між іншим вони виложили свої арґументи щодо неправосильности виборів Виговського. Московський уряд ще і ще розважав арґументи за і проти нього і свою політику супроти української „смути". 5 грудня дяки викликали Миневських до приказу — „поговорити про той лист, що вони привезли про вибір гетьмана — нібито він від війська, а підписів на нім нема". І поставили їм це питання: прислали їх нібито обозний, судді, полковники і сотники просити жалувальної грамоти нововибраному гетьманові на потвердження його гетьманства, а на тім листі „рук" обозного, суддів і полковників нема? Посли відповіли: Вислано нас до вел. государя з Корсуня від війська з ради, і лист їм дано на раді, а рук обозного й інших на тім листі нема тому, що й раніш обозний, судді і полковники листів не підписували (рукъ не прикладывали). Дяки пояснили, що цим разом — коли вже старшина своїм іменем висилала посольство і листи до царя, то їй уже треба було і підписати цього листа. При цій оказії — в зв'язку з опротестуванням ухвал рад, заявленим січевими послами, зажадали вони додаткових відомостей про склад обох рад — Чигринської і Корсунської: чи багато було старшини і черні, чи були козаки з Запоріжжя, і чи не було від них якого „рокошу" на когонебудь? Посли дали пояснення, наведені вище (с. 55), і щоб ослабити значення того факту, що запорожців на Корсунській раді не було, і їх не кликали, стали поясняти, наскільки запорожці взагалі представляють елемент соціяльно і політично маловартний і несамостійний: „Не варто було й посилати по них, бо на Запоріжжі живуть наші ж браття козаки — приходять туди з городів для промислів, або такі, що пропились, або програлись. Жінки й діти їх усі живуть по городах". Дяки запитали, чи багато всього козацтва на Запоріжжі, посли відповіли: „На Запоріжжі козаків не багато: в великий збір, як ходили під Очаків, було їх в поході і на Запоріжжі разом чоловіка до 5 тис., і то новоприбулих; тепер багато їх вернулося в городи, до жінок і дітей".

Дяки спитали: „Давніше, де гетьмани жили: на Запоріжжі чи в городах, де і з кого вибирано гетьманів, і звідки вибрано Б.

Хмельницького гетьманом?". Посли відповіли: „Давніше гетьман і військо більше пробували на Запоріжжі, бо там бувала здобича — ходили човнами на море, а тепер ходити на море не можна. Гетьмана Б. Хмельницького вибрано на Запоріжжі, і сам він був запорожець". Ці пояснення не сходилися з попередньою характеристикою запорожців, як елементу маловажного і не самостійного, і дяки тому спитали послів, „чи не побоюються вони, що запарожці піднімуть бунт проти Виговського тому, що їх не було в Корсунській раді, при перевиборах? Посли відповіли, що бунту від запорожців не сподіваються, тому що Виговського вибрано всім військом. Але було б добре, для скріплення його позиції, „щоб вел. государ послав свого чоловіка в військо, щоб він зібрав усіх полковників, сотників і „чернь городову і запорізьку" і зложив нову, велику раду. Кого на тій раді, при присланій від царя особі, виберуть гетьманом всім військом і черню, той нехай був би дефінітивним гетьманом („тотъ былъ бы проченъ") — він би зложив присягу цар. в-ву і йому при війську була б передана царська „потвердженная" грамота. Сам Виговський того бажає, бо як його перевиберуть на такій раді, при царськім посланці всім військом, всією черню, і дадуть йому царську „потверджену грамоту", — тоді він уже нічого не боятиметься, і в війську, ні в черні не буде ніякого замішання („смуты"). А коли когонебудь іншого виберуть, а не його, Виговський тим також не образиться" („не оскорбляетца").

Тоді дяки спитали послів: коли цар на це дасть згоду і пришле свого чоловіка, де ж на їх гадку найкраще зложити таку раду? Посли висловилися за Переяслав — „тому що місто „людне", і всім до нього близько".

По цім поставлено ще кілька інших запитань:

Чи послав гетьман своїх послів до шведського короля, як обіцяв цареві? Посли відповіли, що Виговський хотів послати, але не міг — тому, що на українській границі стоїть цісарське військо, і їхати тудою небезпечно, тому переказав через шведських послів: щоб вони представили королеві його погляд на шведські провини перед царем, а король, щоб відписав Виговському (чи він готов дати сатисфакцію цареві і з ним замиритись).

Друге питання — про той похід запорожців під Очаків, згаданий послами: чи ходили вони тоді з наказу війська (городового себто), чи без нього, самовільно себто. Посли відповіли, що запорожці ходили згідно з бажаннями війська (съ войсько-

вого совѣту), тому що тоді наступили були на нас кримці разом з поляками [199]).

Просили при тім також, щоб їм збільшено видачу фуражу, і це було сповнено. Другого мабуть дня по цій розмові закликано їх на прощальну авдієнцію царя, що відбулася 27 листопада (7 грудня). Їм передано царську грамоту до гетьмана і війська; такої з датою 27 листопада не маємо, а тільки дещо пізнішу, з 30 с. с. листопада, що виглядає власне як одпуск посольства Миневських: „Б. м. од вел. государя і т. д. війська Запорізького обозному, суддям, полковникам, осавулам, сотникам, отаманам, старшині і всьому війську Запорізькому наше милостиве слово! Нинішнього 166 року 11 ноября прислали ви з своїми посланцями — Ю. Миневським з товаришами, з тим (переказується зміст листа), щоб ми, бачучи щиру службу вашу, вас при нашій ласці і при стародавніх вільностях заховали. Отже ми з ласки своєї як вірних підданих і православних християн триматимемо вас завсіди в нашій ласці і в ваших вільностях, нічого не уймаючи — в тім будьте певні нашої ласки. А на *потверджения* новообраного гетьмана, з жалувальною грамотою на військові права і вільності і в різних інших справах і на те, щоб прийняти присягу нововибраного гетьмана послали ми до гетьмана і до вас, війська Зап., нашого ближнього окольничого Богдана Матвієвича Хитрово з товаришами. Новообраний гетьман має при нім зложити присягу (вѣру учинить) на вірну підданчу службу на тім новообранім уряді так само, як написано в жаловальній грамоті, що була дана попередньому гетьманові Б. Хм. А посланців ваших ми веліли відправити без затримки, наділивши нашим жалуванням" [200]).

Маємо й іншу грамоту — що заховалася в чернетці без дати і має вигляд, як відпуск другого посольства — Почановського і тов., і могла бути передана при відправі разом з першою. Коротко переказавши зміст грамоти, присланої з Почановським — що „деякі своєвільники, ненавидячи внутрішню любов і єдність в війську Запорізькім, на Запоріжжю повстають, чинять бунти і усобицю", і гетьман просить царя в нічім не вірити посланцям тих своєвільників, коли б вони до нього прислані були, — цар повідомляє про свій намір скоро послати свого ближнього окольничого для заспокоьння цієї усобиці, жалуючи своїх підданних,

199) Акты Ю.З.Р. IV, с. 57-8.

200) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 48, чорновик має лячу поміту про експедицію, так що не підлягає сумніву, що ця грамота була видана послам.

як православних християн. Окольничий має зложити для цього раду в Переяславі. Як він туди буде прибувати, гетьман з полковниками, старшина і чернь на той час туди ж має прибути не гаючись, і на тій раді „о всѣх дѣлах что нынѣ у вас в войску Зап. чинитца, учините успокоеніе, чтоб впредь меж вами были совѣтъ и соединение, и бунтовъ и междоусобія не было" [201]). Далі ми познайомимося з інструкціями Хитрово в цій справі.

Паралельно проходили вибори митрополита, і тут також — з одної сторони виступали на чергу мотиви приведення українського життя в тіснішу залежність від московського контролю і відстоювання стародавніх українських вільностей від обмеження цим контролем, з другого боку — пляни приєднання Західньої України до козацької: скріплення зв'язків в ієрархічних відносинах [202]). З цією звичайно розбіжністю, що нам приходиться так часто констатувати в політиці гетьманського осередка, покійний гетьман по смерті митрополита, як ми бачили — з одної сторони наказав запросити закордонних владиків: луцького, львівського, перемиського, щоб приїздили на вибори митрополита, з другого боку — запрошував московського патріярха приїхати до Києва, щоб заразом поблагословити нового митрополита на митрополію, а його сина на гетьманство [203]). Московський уряд не відізвався на цю пропозицію, не знати — чи тому, що вважав такий виступ свого патріярха в Києві, без порозуміння з царгородським патріярхом, кроком ризикованим, чи тому, що збентежила його пропозиція церковного благословення гетьманича — занадто висока і небезпечна в своїх наслідках форма інтронізації гетьмана. Але київські воєводи — чи з царського наказу, чи з власної пильности, піднесли це питання, чи годиться відправляти собор для вибора митрополита без царського і патріяршого дозволу.

Переведення виборів по смерті старого гетьмана Виговський здав на новопоставленого чернігівського владику Лазаря Барановича, що недавно вернувся з-за кордону. Приїхавши до Києва, він оповідав Бутурліну, що вибори митрополита польський уряд

---

[201]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 71, для дати віконце: „ноября ... дня".

[202]) Література: Г. Карповъ, Діонисій Балабанъ, Православное обозрѣніе 1874 кн. I. М. Макарій, Історія русской церкви т. XII, 1883 ст. 583 дд. В. Ейнгорнъ. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. — Сношенія малорусскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, с. 99 дд.

[203]) В т. IX, с. 1374.

хоче використати для своїх політичних завдань: одержавши гетьманські запросини на вибори, закордонні владики питали дозволу на подорож у короля, і король відповів їм, щоб вони їхали і при цій нагоді намовляли гетьмана і козаків вертатися під королівську владу. Діставши від Виговського доручення зайнятись виборами, він 4 (14) вересня прийшов до Бутурліна і розповів йому це: „Писав мені з Чигрина писар Ів. Виговський, щоб я з духовенством вибирав митрополита, кого схочемо, військо тепер, з огляду на смерть гетьмана, зайнятися цим не має змоги". Він міг би додати, що Виговський вказав, як останній термін собору — Покрову, і доручив Барановичу запросити „коронних єпископів", і це доручення він, мабуть, уже й сповнив [204]).

Тоді Бутурлін взявся за агітацію: доводив Барановичу, Гізелю, київським ігуменам „всякими мѣрами з большимъ подкрѣпленьемъ", щоб вони були під послухом і під благословенням московського патріярха, без царського указу єпископів не скликали, без благословення патріярха митрополита не вибирали, а послали до царя і до патріярха умисну особу, кого їм наручно.

Баранович був збентежений таким непередбаченим домаганням. Він сказав, що рад мати ласку царя і благословення патріярха, але не може рішати цього сам, мусить порадитися з архимандритами й ігуменами. Духовенство без гетьмана і митрополита не здобулося на відмову. 7 (17) серпня прийшов до Бутурліна з позитивною відповіддю: радився з архимандритами й ігуменами і постановили бути під послушанієм і під благословенням святішого Никона, патріярха московського і всієї Великої, Малої і Білої Росії. Але тепер їдуть усі до Чигрина на похорон, а повернувши відти, „договоряться і укріпляться між собою" і тоді пошлють своє посольство до Москви. Інакше сказавши — взяли справу на обговорення ще з військом [205]).

Тоді Бутурлін 12 (22) серпня звернувся до Виговського з запитанням, чи було взято у царя дозвіл на приїзд закордонних владик на вибори митрополита. Коли не було царського указу, то нехай пише до тих закордонних владик, аби просили дозволу на приїзд у царя і патріярха.

---

[204]) Лист його під ч. 1 в „Письмах Л. Барановича" — без дати, з запросинами самого гетьмана приїхати на собор був висланий, очевидно, перед виїздом духовенства на похорон гетьмана, а не після Чигринської ради, як думає В. О. Ейнгорн, с. 103.

[205]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 7-8, документ без початку, але його можна приблизно виміркувати собі.

Виговський від цього ухилився; не вагаючись відмовив Бутурліну, що „права і звичай давній наказують і велять, аби ті єпископи за *гетьманським листом* приїдили свобідно на вибори митрополита, аби між духовним чином без пастиря не множилася своєволя і непорядок"; те ж і покійний гетьман писав до тих закордонних владик, що б приїхали на вибори „за давніми правами, як то з віку бувало"; в виборах братимуть участь також представники війська, і про результати виборів буде донесено цареві; разом з іншими справами, після ради, що буде відправлена по похоронах гетьмана [206]).

В Чигрині при нагоді великого з'їзду духовенства і старшини, на похоронах старого гетьмана, велись наради і розмови також і в цій справі, і присутні московські агенти, очевидно, промацували при цій нагоді, скільки при тім уділено буде місця впливам і ролі московського царя і патріярха, що прийняв уже титул „Великія, Малыя и Бѣлыя Руси". Не переказуючи, на жаль, того, що вони самі на цю тему говорили, Рикалов і Кікін переказують такі розмови:

Гетьман говорив Рикалову перед похоронами: „після ради будемо писати цар. в-ву в великих військових справах, а духовенство пошле від себе до святішого патріярха Никона в справах духовних про те, щоб на Київську митрополію поставлено архимандрита печерського Інокентія Гізеля" [207]).

З Кікіним духовенство мало розмову після ради: „Приходили (до Кікіна) на двір — посланець від чернігівського епископа, архимандрит овруцького манастиря [208]) та ігумен київського Михайлівського Золотоверхого манастиря і в розмові говорили, що епископ і все духовенство бажають мати митрополитом печерського архимандрита Гізеля: „А про наставлення його митрополитом хочемо послати прохати царя і зверхнього нашого пастиря патріярха Никона. Тільки не знаем, як рішить військо: чи виберуть арх. Гізеля, чи когонебудь іншого. Про це буде у нас, духовних, рада з гетьманом і старшиною незадовго".

„А гетьман говорив (тому ж Кікіну): Як я і полковники одер-

---

[206]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 6 і 7, лист Виговського, з вирваною датою, видавці позначили його 28 серпнем, але це не можливо, бо про похорон гетьмана говориться, як про річ ще не відправлену. Московський переклад досить неясний в процитованім місці, я його старався віддати за контекстом.

[207]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 11.

[208]) Текст неясний: чи овруцький архимандрит приходив від Л. Барановича („чернігівського епископа"), чи приходив сам від себе, а від Барановича був інший посланець.

жимо листа від А. Н. Трубецкого і приїдемо в Київ, там у мене і всього „поспільства" з духовними разом буде рада і вибори митрополита: кого Дух Святий і церква виберуть, ми зараз дамо знати й. цар. в-ву" [209]).

Як бачимо і тут в доволі невиразній формі проходять ці дві можливості: вибраного кандидата буде подано на затвердження царя і патріярха, або — їх буде тільки повідомлено про вибір (як це вимагалося при виборі гетьмана). Про посвячення чи благословення митрополита московським патріярхом не говориться так виразно — так як це проектував ще покійний гетьман через Коробку. Маю враження, що і духовенство і старшина, з Виговським в голові, не відважуючись відкидати домагання зверхньої ролі в цій справі для царя і патріярха, в дійсності хотіли відбути вибори старим порядком, не ставлячи в залежність від царя, тим менше — московського патріярха [210]). Як компроміс, мабуть, висловив Виговський цей проект — відбути вибори в присутності Трубецкого, але й цього пляну не переводив конкретно: київський собор на Покрову не був відкликаний, значить вибори відбулися б при Трубецкім тільки поскільки він би приїхав до Києва на той час. Але тому, що „коронні єпископи" на цей термін не приїхали, Виговський з старшиною не спішили на собор і приїхали тільки 23 жовтня, на похорон Тетериної дружини. Після похоронів, 28 н. с., були соборні збори у св. Софії. Баранович і Виговський запрошували прибути київських воєводів, але вони, не мавши в цій справі інструкції царського уряду, туди не поїхали, і доносили цареві те, що чули, мовляв, від Виговського. Духовенство було представлене досить скромно, крім Барановича було тільки два архимандрита: чернігівський Йосиф Мещеринов, родич Виговських, що недавно приїхав з Польщі і був поставлений на архимандрита, і пинський Йосиф Тукальський і з Новгородка литовського Феофан Краковецький, Гізель не прибув мабуть тому, що вважався кандидатом [211]). Обговорювано кандидатури: супроти Гізеля, що вважався кандидатом київського духовенства, мабуть військо висувало кандидатів з Західньої України з тих же політичних мотивів: приєднання Західньої України до Козаацької. Найбільше прихильників

[209]) Акты Ю.З.Р. XI, с. 802-3, 805.

[210]) Не бачу підстав думати так, як В. О. Ейнгорн в своїй книзі Очерки изъ исторіи малороссіи в XVII в. — Сношенія Малорос. духовенства съ московскимъ правительством в царствованіе Алексѣя Михайловича (с. 103), що до вибору на гетьманство Виговського давались обіцянки щодо зверхносте патріярха, а після вибору забуто цю обіцянку.

[211]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 46 і 77.

знаходила кандидатура Балабана, називали також львівського владику Желиборського, архимандрита Тукальського, — так оповідав Бутурліну Виговський. Але виборів не переведено: відложено до зимового Миколая, мотивів не знаємо: чи справді хотіли зробити ці вибори в присутності Трубецкого, або якогось іншого царського делегата, чи сподівались дочекатися владик з Західньої України.

Так можна міркувати з листа Барановича, висланого після цього собору до львівського владики: „Вже три роки відкладали ми вибори, не з іншої причини, як тільки через неприсутність в. милости, і тому, що не отримали від вас ні йоти, хоча кілька разів писали до вас з різними особами [212]). Велика пропасть з'явилася між нами: ні ми до вас, ні ви до нас не маєте безпечного переїзду; недавно послав я до вашої святости свого посланця — не міг переїхати через польських жовнірів. Катедра ж і далі зістається без пастиря. Вельм. п. гетьман 18 жовтня був на виборах в Софії, за загальною ухвалою п. гетьмана, полковників і всього духовенства вибори відложено до 6 грудня [213]), на цей термін прошу вашу святість прибути: дуже просимо вас як першого члена церкви, коли ж не зможете прибути, зводьте оповістити через умисну особу: далі відкладати не можемо, з огляду на наказ п. гетьмана [214]).

В грудні вибори, очевидно, відбулись — але ми не маємо майже ніяких подробиць про них. Бутурлін доносив цареві 3 (13) грудня, що 1 (11) приїхав до Києва луцький епископ Діонісій Балабан і замешкав в Софіївськім манастирі, „С нами не обослався", а в скорім часі сподіваються приїзду владики львівського і перемиського. Воєвода питав царських інструкцій: бути йому на соборі? виговорювати епископам, що вони вибирають митрополита без царського наказу і патріяршого благословення? [215]) — але мабуть так тих інструкцій і не дістали. Вибрано таки Балабана, як було передбачено [216]), про це маємо листування путивльського

[212]) На цій підставі В. О. Ейнгорн справедливо відкидає звістку Бутурліна, нібито на Покровськім соборі були присутні „львовскаго и перемышльскаго епископовъ намѣстники" (Акты IV, с. 46).

[213]) В друкованім: ноября, але це очевидна помилка.

[214]) Письма Л. Барановича, ч. 2.

[215]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 77.

[216]) Його називав Рагозіну як бажаного всьому війську кандидата чигринський козак „Климентьєв" 30 листопада: „Хочеться нам усім на митрополита до Києва Балабана з Луцька, тільки не знати чи він живий чи неживий, мабуть наша старшина буде просити (цієї) милости у вел. государя і свят. Никона патріярха москов. і всієї В., М. і Б. Росії" — Акты IV, с. 67.

воєводи Зюзіна з Виговським в місяці січні, — 25 січня с. с. [217]). Виговський писав Зюзіну: „Писав ти, брате мій, до мене, щоб обраний на митрополію київську Діонісій Балабан не скорше посилав по посвящення до царгородського патріярха, ніж би у вел. государя, свят. Никона, патріярха московського і всієї Великої, Малої і Білої Руси побував і з ним усно поговорив, — то я за твоїм листом братерським пишу до нововибраного митрополита, аби доти не посилав по благословення до константипольського патріярха, доки про це не порозуміються листами — патріярх московський з патріярхом константинопольським". Таким чином десь в 20-х днях січня н. с. путивльський воєвода мав уже відомість про довершений вибір Діонісія. З цим сходиться: квит Балабана з дня 19 с. с. січня, виданий Барановичу в тім, що він перебрав від нього софіївську касу [218]), і звістка Єрлича, що на Різдвяні свята Балабан уже відправляв богослуження в Києві [219]). Натомість відпадає дуже докладна нібито звістка Величка, що Балабан „вольными и всего духовенства и многихъ персонъ свѣцкихъ голосами избранъ и поставлен на престолъ митрополии кіевской" першої неділі посту, 28 февраля [220]). З 8 лютого, як зараз побачимо, маємо вже повідомлення про вибір від самого Балабана.

З наведеного листа Зюзіна бачимо, що вибори переведено без порозуміння з царем і патріярхом. З листа Балабана до Бєньовського довідуємося, що гетьмана при виборах репрезентував Тетеря, і він через нього вислав своє побажання, щоб Балабан не відмовлявся від вибору. Він писав Бєньовському „з Києва із святої Софії 8 февраля 1658": „Виїхав я, добродію, по елекцію так, з духовного обов'язку, будучи по смерті митрополита найстаршим (primus et primas) і покликаний на цей актількома листами п. гетьмана запорізького і єпископа чернігівського. Кому іншому бажав я тієї функції і таки сподівався в моїх рахунках, але доля так послужила, що не приставила інших єпископів, хоч вони обіцяли бути на ту сесію, і досі ще їх сподіваються і на митрополію вибрано мене, з огляду на сильні налягання всієї України і самого гетьмана: хоч він сам не був присутній, але через свого

---

[217]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 53.

[218]) Квит цей був надрукований в Чернігов. губ. вѣдомостях 1858, ч. 26 — цитує їх Макарій, с. 543.

[219]) „Того ж року за наказом і згідно й. к. м. отець Балабан уступив з владицтва луцького і поїхав на митрополію до Києва; козаки, його з охотою прийнявши, подали її йому по смерті о. Сильвестра Косова, і він там на Різдво Святе відпраляв".

[220]) Нового вид. с. 179 — першого ст. 326.

уповноваженого п. Тетерю властиво якби наказав то мені". Просив його в цьому листі опікуватися луцькою катедрою і помагати якомусь панові Грабовецькому, котрому Балабан доручив свої справи, виїжджаючи, дістати це владцтво після нього, а йому самому, Балабанові, і доходити королівського привілею на митрополію [221].

Зоря Балабанів, затуманена їх нещасливою сваркою з львівським братством піввіку тому, підіймалася наново, а пляни поєднання козацької України з Західньою діставали нового впливового союзника.

---

[221]) Памятники III, ч. 57.

II

ОПОЗИЦІЯ СІЧІ І БУНТ ПУШКАРЯ, ВІДНОВЛЕННЯ КРИМСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

В відомостях останніх місяців 1657 р. вперше довідуємось щось конкретніше про опозицію Січі „городовій" старшині і гетьманському осередкові. Не раз ми чули про цю опозицію перед тим, але тільки в глухих виразах, і тільки тепер вона набирає якогось реальнішого обличчя.

Бувши головним вогнищем повстання, всадивши мовляв Богдана Хмельницького на гетьманство і виславши його з своїми молодцями на волость, Січ досить скоро, зараз після Зборівського замирення, відреклася свого вибранця і на початку 1650 р. виставила проти нього свого гетьмана, якогось Худолія. Хмельницькому вдалося задавити це повстання [1]). Ще кілька разів потім зачуваємо про бунти на Запоріжжю — але особливо упертими вони стають в 1657 р. На весну — повстання запорожців проти старшини, пляни їх походу на Чигрин і експедиція Скочка на приборкання [2]). Літом знову чутки про похід запорожців, захоплення ними армати і т. д. В момент смерти гетьмана — чутки в Чигрині про бунти на Запоріжжі, тривога Виговського і под. Одним з перших розпоряджень його по виборі на гетьманство було перемінити кошову старшину — але Січ видимо не послухала, старшини не перемінила, і, рятуючи свою позицію, кошовий Яків Барабашенко, з одної сторони, проголосив вибір Виговського неважним, тому що він стався без участи Запорізького війська, з другої сторони — висунув теорію супремата Січі і незалежности її від городового війська.

Це той мент, на якім збудував свою концепцію взаємин січового й городового війська Величко в своїм літопису. Гетьман, вибраний на Запоріжжі, зостається його представником. Хмельницький, виходячи на волость, бере з собою меншого писаря січової канцелярії, повідомляє січове товариство про важніші події,

---

[1]) Історія У.-Р. т. VIII, ч. III, с. 269.

[2]) Т. IX, с. 1367.

посилає дарунки й гроші і прохає поради в важніших випадках. Виговський, наставши на гетьманстві, повідомляє про свій вибір кошового і все товариство — прохає їх згоди і потвердження. — „Бо яко ви, військо Низовоє Запорожскоє єстесте корень і утвердженнє честі і вікопомної слави прочиїм войськам городовим Україно-молоросійським, істой братії своїй, — так і власть ваша во ізбранії і постановленії собі гетьмана нехай первенствує і силу іміεть. Вольно вам, братії нашій, мене од того уряду одмінити, а иного по своєму хотінію на тоє достоєнство усмотріти і утвердити. Гди — яко антецесор мій славної пам'яті Б. Хмельницький щокольвек чинил в случаях за єго уряду бивших, то все чинил за відомом і порадою вас, братії своєї, всього війська Низового Запорозького, так і я — єсли непремінно на своїм нинішнім уряді зостану, тим же його, антецесора моєго путем не упосліджаючи чести і сили вашої, війська Запорозького, ходити і волі вашій согласоватися, буду". На це січове товариство завважує йому, що вибір не повинен був відбутися без участи Запорізького війська, — „поневаж і небожчик Б. Хм. не в Чигрині, але на кошу нашім Січовім, не од Городового, но од нас — Низового війська Запорізького начало своєго пріяв гетьманства, і при нашім сукурсу первого своєї війни літа получив щасливе над неприятелем вікторію". Одначе переведеного вибору — „оної елекції" товариство касувати не хаче — прилучає свій голос до голосу і волі братії малоросійської, беручи до уваги обіцянку нового гетьмана дорогою свого попередника ходити, військо Низове в своїй ласці тримати „і жадних новинок без волі і ради нашої військової не вчинати". Тільки остерігає його від тих замислів, про які воно мало відомості — що він хоче відступити від царя і наново піддатися королеві: радить йому дійсно „дорогою Хмельницького ходити і старі вольності боронити, а іго лядське навіки одсікти" [3]).

Розуміється листи ці скомпоновані, як і попереднє листування гетьмана з Запоріжжям за часів Хмельницького. Якби Виговський дійсно обмінявся листами з кошовим по своїм виборі, листи ці виглядали б інакше. Але вони приблизно впадають в тон тої ідеології, з якою виступає в цей мент Січ в своїй опозиції городовій старшині і гетьманському осередкові. Вона є центр і джерело влади в війську. Старшина, що рядить „на волості" — як давніш казали, а тепер стали казати „в городах", узурпувала цю владу, а тепер хоче розпоряджати гетьманською булавою і всякими урядами без січового рішення — це претензія неслушна,

[3]) Нового вид. с. 167—171, старого I ст. 306—312.

рядове козацтво, „чернь", цього не узнає — ні та, що на Запоріжжі, ні та, що на волості, вся вона солідарна „единомишленна" [4]) і йде за січовим осередком, на чолі котрого стоїть „кошовий гетьман". Такий уряд прибирає собі опозиційний січовий осередок на місце давнішого „кошового отамана" в протиставлення городовому старшинському гетьманові. Січ заводить свою армату, незалежно від городової, свої клейноти, змагає до того, щоб поставити в залежність від свого уряду коли не всю городову територію, то принаймні сумежні її частини.

Виговський і К° поривалися зломити опозицію Січі і суворо приборкати тамошню голоту, але, як поясняли його посли в Москві — „він потрапив би і сам упоратися з ними, але не сміє, тому що на гетьманстві від цар. в-ва не потверджений [5]). Він не чув себе досить авторитетним супроти висунених проти його вибору завважень. Він рахував, що йому могло б помогти царське потвердження. З другої сторони — він заходився коло поновлення союзу з Кримом, що міг би корисно зашахувати Запоріжжя з Полудня. Тим часом вжив старого і випробуваного способу: перетяв дороги на Запоріжжя, заборонив довозити запаси з волости. Ми бачили вже оповідання спочатку грудня н. с. про два полки: ніженський і прилуцький, поставлені на заставах, на шляхах на Запоріжжя [6]). Говорилося, що ці застави мали ловити запорізьких послів, але очевидно це була річ другорядна, полки були поставлені перед усім на те, аби перетяти сполучення з городами, бльокувати Запоріжжя і в слушний мент взяти участь у наступі. Запорізьку місію, що коло 1 грудня привезла листа з 14 (24) листопада [7]) до Чигрина, Рагозін толкує так, що вона прохала гетьмана, аби він на Запоріжжя сам не наступав і нікого не посилав, і торгових людей на Запоріжжя вільно пускав, а гетьман зажадав, щоб січовики видали йому кошового Барабашенка — тоді він наступ залишить і людей з запасами велить пускати — бльокаду здійме [8]). Коли він її почав? — мабуть після Чигринської ради, коли запорожці таки йому не покорилися після вибору, — з початку жовтня, а ще більше обгострив після Корсунської, з кінцем жовтня. На конференції з Ромодановським в Переяславі на початку листопада Виговський просив його, щоб

[4]) Акты Ю.З.Р. VII с. 192.

[5]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 56, вище с. 90, заява зложена 27 н. с. листопада.

[6]) Там же с. 70, вище с. 85, оповідалося 4 грудня н. с.

[7]) Цей лист наведу зараз нижче.

[8]) Там же, с. 68, вище с. 84, розмова була під час побуту Рагозіна в Чигрині, себто в днях 17-23 с. с. листопада.

він поміг йому перевести наступ на січових своєвільників, що „хочуть старшину свою (себто визначену від гетьмана, чи ним акцептовану) побити" й піддатися кримському ханові. Ромодановський з частиною козацького війська взяв би на себе охорону західнього фронту, а Виговський з другою частиною війська пішов би громити Січ [9]).

Січова старшина відповіла заявами льояльности, але не хотіла капітулювати. Перших посланій, згаданих в листі Барабаша з 14 (24) листопада, не маємо. Цей лист — на жаль відомий в дуже недокладнім московськім перекладі, виглядає так:

„Милостивий пане, пане і добродію наш, пане гетьмане й. ц. в. запорізький! Обміркувавши негаючись прислане від в. м., і прочитавши листи при всій раді, отамані і черні, відправляємо негайно посланців в. м., нашвидку посилаємо з ними і своїх до в. м., і як писали в першім листі, так і тепер заявляємо в. м., що не відрікаємося християнства ані бунтів не вчинаємо, а тих (своєвільників), перебравши, ув'язнили ми майже половину. Це найбільше з повіту Миргородського — без рушниць, без борошна — одежі ані питай! Ми ж козаки служащі [10]), зимчани, що маємо жінок, дітей і маєтність в городах, ані думаємо про якусь своєволю — аби мали свого народу християнську кров проливати. А тих, хто нас бунтував, ми їх не послухали, ми їх на реєстр напишемо — вони тепер пішли в городи і там сіють розбрат між вами і нами. А ми такого замислу не маємо і на розказ в. панської милости чинимо — що нам звелиш, ми то повинні чинити: чи від татар боронитись чи на ляхів іти. Бо, милостивий пане гетьмане, як ми тої гадки не мали, щоб на городи йти, так з охотою пішли б ми на неприятеля, а саме на ляхів. Направду, велика б то була усобиця, і хіба безрозсудні могли б задумувати таке, щоб іти на городи — грабувати, шарпати і кров проливати — такі, як ми вище описали; але ми волі і наказові в. м., нашого мил. пана. Дай наказ, і будемо чинити! посли ваші розповідять в. м., які тут у нас замисли. Ми ж, то подавши до відома в. м., самі віддаємося ласці в. панської милости. Дано з Запоріжжя, з Коша, з Козулиної ноябра в 14 день. Вашої панської милости нижайші підніжки Яков Барабаш, отаман кошовий з усіма отаманами і черню, яка знаходиться на Запоріжжі. Пашко Савич (Савин) і Марко Корсунець — судді військові [11])".

---

[9]) Там же с. 49, вище с. 74, розмова 6 листопада н. с.

[10]) „сверстные".

[11]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 41 — московський переклад лихий, що місцями тільки приблизно можна зміркувати зміст.

Для того менту це було явне маскування дійсної політики: в той час, коли писався цей нижайший лист, запорізькі посланці вже під'їздили до Москви, везучи „донос на гетьмана-злодея", і Виговському це було звісно, бодай в деякій мірі. Він оповідає, що Пушкар, іще маскуючи в тім часі свою солідарність з Запоріжжям, перепускаючи їх послів через свої городи, придав їм сім своїх козаків, котрих Барабашеві посли нібито затримали і приставили московським воєводам, представляючи так, що це Пушкар хотів їх затримати своїми козаками, але не був в силі, і з тим ці Пушкарівські козаки були відіслані з московської границі додому [12]). Довідавшись про це, Виговський з Переяслава, як ми бачили, вислав свого посланця Почановського з листами до царя і визначніших осіб, просячи запорізьким доносам не вірити, а їх посланців за такий самовільний виступ затримати й укарати [13]), — і Почановському дійсно на кілька день удалось випередити приїзд барабашівців: він був в приказі вже 26 листопада, а барабашівці поспіли тільки на 1 н. с. грудня. Гетьманські посли мали змогу до деякої міри приготовити настрій.

В своїм пізнішім маніфесті державам — обжалуванню московської політики супроти України — Виговський зате закидав московським правителям, що вони затаїли приїзд запорізьких посланців, і навіть коли його посли виразно питали про них Алмаза, той сказав, що їх не було — аж якось на вулиці люди Виговського стріли цих барабашівців і від них усе довідались. Але, мовляв, Москва, не вважаючи на це, вела свою злісну політику: послів Виговського відправила з нічим, а барабашівців гойно обдарувала і наділила всякими листами і привілеями [14]).

Лист Барабаша до царського уряду, висланий очевидно в перших днях листопада [15]), а може навіть в кінці жовтня, на жаль, заховався в дуже мізернім вигляді [16]): без початку, без докладної дати, з багатьма прогалинами. Кошовий писав, що вже раніш запарожці мали вказівки на зрадливі зносини гетьмана (мабуть

---

[12]) Архив Ю.З.Р. III, VI, с. 365.

[13]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 39, вище с. 75—6, лист з 8 листопада н. с.

[14]) Архив Ю.З.Р. III, VI, с. 365.

[15]) В кожнім разі мабуть не пізніше 5 листопада, міркуючи всі обставини. На московськім перекладі зосталось тільки „октября", без дня; з приказного листування видно, що посланці переїхали через Курськ 2 (12) листопада — обминули значить звичайні дороги на Путивль.

[16]) Малорос. приказу ст. 5836/25 л. 2, це той стовбець, з котрого видруковані чч. 63, 66 — 8 і 70 тому VII Актів Ю.З.Р., але лист поминено мабуть через мізерний його стан.

з поляками [17]). „Тепер же маємо певні докази, і з них побачили ми безуміє гетьмана городового війська Ів. Виговського і Грицька Сахненка, полковника миргородського, що вони з усіма полковниками і старшиною невірно служать Богові і тобі, вел. государеві, і всьому війську Зап., ламають присягу, без ради війська Запорізького, та інших царів, королів і князів невірних беруть собі за панів, а тебе за государя і царя щиро мати не хочуть і без указу в. цар. вел. милости з невірними царями миряться. Хочуть в. цар. милості зрадити і все військо Зап. православне, що в. ц. м-сті присягло, наміряються в неволю віддати. Щодо цього перейняли ми тепер листи, писані польським письмом до кримського хана, і посилаємо з нашими посланцями: „Михайлом Івановичем [18]), Іваном Степаненком, Якова Остапенка і Семена Остапенка Галузовського [19]) — з тих листів в. ц. м., краще вирозумієш. А ми, Яков Федорович Барабаш, кошовий *гетьман* з військом в. ц. в. Запорізьким, з усею черню слізно просимо: як в. ц. м. під крила і під високу руку прийняв, так і надалі тримай в кріпості своїй (хоронячи) від неприятелів милістю своєю. А ми з усією черню Бога (за тебе) просити і вірно служити т. ц. м. хочемо, згідно з привілеєм в. ц. в-ва. А над тою старшиною, що стали злочинцями перед Богом і в. ц. м., — твоя воля царська: що хочеш то й твори з ними! Писано з коша, з Запоріжжя . . . в. ц. м. зичливий підданий [20]) Яков Федорович Барабаш рукою своєю".

Перехоплені листи гетьмана до хана, послані цареві з цим посольством — це були ті листи з 10 вересня, вже нам відомі, адресовані до хана і до Сефер-Казі; вони заховалися власне в актах Малорос. приказу, разом з іншими матеріялами Барабашевого посольства; на цих оригіналах дяча поміта, що їх привіз від Барабаша Михайло Іваненко 21 (31) листопада. Нічого виразно зрадливого в тих листах не було; вони були перехоплені досить давно, мабуть при кінці вересня н. с. [21]), і тепер ними покористувалися як притокою для доноса, очевидно за не-

---

[17]) „Запорожскому котор... на нѣсколькидесяти лист... сали" — так починається в нинішнім стані ця копія. Очевидно мова про якесь довге посланіє до Виговського, мабуть з польської сторони.

[18]) Його прізвище — Стринджа дають мені документи. В запису про видачу жалування він названий отаманом — IV ст. 59, цей запис доповнив дефектніймення Барабашевого листа — розуміється, мабуть перероблені на московський лад, Іванов, Степанов, Остафьевы.

[19]) чи Галучовського.

[20]) в копії: „холопъ".

[21]) Пам'ятники III, ч. 44 і 45, див. вище с. 56.

достачею чогось виразнішого. Крім того прислано з ними чотирьох татар — бранців, язиків, і трьох верблюдів в дарунку [23]).

Інструкція, подана посланцями зараз по приїзді в Приказі [23]), була ось така:

„Наказ до й. ц. в-ва від усієї черні війська й. ц. в-ва Запорізького з Запоріжжя послам Михайлові Іваненкові з товаришами.

1. Віддати найнижчий чолобитний поклін й. ц. в-ву від мене Яцка Барабаша, *гетьмана* кошового з Запоріжжя, і від усієї черні війська Запорізького.

2. Оповістити й. ц. в-во, що досі військо Зап. і вся чернь, що по городах живе, і також козаки на Запоріжжі, хоч великі обиди й утиски мають від гетьмана городового і від усіх полковників та іншої старшини в городах, але терпіли їм то до указу ц. в-ва. Але (тепер) все військо Зап. побачило велику зраду старшин городових ц. в-ва, і з тої власне причини послали ми послів з Запоріжжя, з Коша, з усієї ради від війська й. ц. в. Запорізького, щоб сповістити й. ц. в.

3. Оповістити й. ц. в., що довідалася тепер вся чернь війська Зап., що ще за життя пок. Б. Хм. вся старшина: гетьман і всі полковники потайки від усієї черні, невідомо на що сприсяглися з князем семигородським, з обома воєводами — волоським і мунтянським і шлють листи до хана кримського. А то все чинить старшина городова, зраджуючи в. ц. в-ву, і все військо Зап. на те привертає, — тільки на те вся чернь війська Зап. не позволяє і ніякої зради чинити не хоче. З городів від старшини до нас на Запоріжжя тікають і то нам кажуть, що старші городові від в. ц. м-ти відступили, а вся чернь — військо Зап. — так як присягли кілька літ тому твоєму ц. в-ву, так і тепер вірно навіки служать і служити хочуть у всім. Богові й тобі, вел. г-реві і цареві, кланяються і за царя тебе мають. А за віру православну при боці в. цар. м-сти, за повелінням вашим помирати повинні єсмо. А іншим князям, королям, воєводам і кримському цареві військо Зап. присягати не хоче, ніяких листів і послів без відома в. ц. в-ва до невірних царів посилати ми не хочемо і не сміємо.

4. Оповістити й. ц. в., що по смерті Б. Хмельницького, як полковники і вся городова старшина війська Зап. ставили гетьманом І. Виговського, в тім чернь і все військо Зап. ради і порозуміння не мали і про те не знали. Але мала вся чернь —

---

[22]) Стовб. 5836/25, л. 50.

[23]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 66.

військо Зап. тут, За-Порогами, намір посилати в тій справі до в. ц. м-сти, як то здавна бувало в війську Зап. (!). Але старші городові, то спостерігши, за бунт то проголосили і перед в. ц. м-стю оббрехали, і так описали, ніби то ніколи в теперішніх часах, відколи військо Зап. присягло твоєму цар. в-ву, між військом Зап. не було ніяких бунтів і сварок, тільки в любові однодушно вся чернь живе і в. цар. в-ву вірно і приязно служить [24]). А Ів. Виговський, гетьман городовий, з Грицьком Сахненком, полковником миргородським, і з іншими полковниками недавно знову поновили присягу Ракоцію, князеві семигородському, королеві шведському і воєводам — волоському і мунтянському, не знаємо — чи з відома в. ц. в., ми то в. ц. м. подаємо до відома. Ми ж, усе військо Зап. в Малій Росії, як під високу і кріпку руку в. ц. м. піддалися з землями і городами, так і тепер неодмінно й непохитно при тій жалуваній грамоті стоїмо, а з тими зрадниками бути не хочемо, тільки слухати вашої царської волі і указів в. ц. вел. А в. ц. в. за це на нас, як на своїх підданих, аби не гнівався — про це прохаємо слізно.

5. Оповістити й. ц. в., що гетьман І. Виговський, всі полковники і вся городова старшина дуже гніваються на всю чернь війська Зап. за те, що ми ходимо з Запоріжжя водою і полем під татарські городи і не абияку шкоду тим поганам чинимо, побіди над ними здобуваємо, невільників — православних християн визволяємо. Старші городові цього не люблять: за вашою, мовляв, війною не можемо присяги з кримським царем учинити і замиритися.

6. Оповістити й. ц. в-во, що цар кримський з Ордою тепер дома, але зимою хоче йти на порганичні городи — чого йому Біг за ласкою в. ц. м. не поможе.

7. А за тим усім уся чернь, військо й. ц. в. Зап. просить ласки в. ц. в. і скоршої відправи послів наших — товаришів наших, зичливих військові Зап.".

За два дні послів покликано до приказу перед тих же дяків Алмаза Івановича та Єфима Юрієва на розговір [25]). Спитали їх, на які обиди гетьмана, полковників і старшини прислано їх скаржитись, як написано в листі *кошового гетьмана*. Посли сказали: „обиди такі — що як були вони за королем польським, дано нам

---

[24]) Так це виглядає в московськім перекладі, але не маю певности, чи він не перекрутив тут змісту, може треба розуміти навпаки: старшина представила чернь бунтівниками, тим часом коли вона від часів присяги однодушно служить цареві.

[25]) Протокол в Актах. Ю.З.Р. VII, и. 68.

військові вольності, і тих вольностей у нас не відбирано, а хто чим промишляв, того нам не боронено. І як піддались ми з гетьманом Б. Хм. під високу государеву руку, гетьман нам теж ніяких утисків не чинив і вольностей не відбирав. А тепер, як вибрали на гетьманство Ів. Виговського його приятелі і дорадники: миргородський полковник Гр. Сахненко з товаришами, а не все військо Зап., так ці полковники, що з ним приятилюють, почали вольності від них відбирати, забрали нам рибу в річках ловити і горілку на продаж тримати — все то віддають на оранди. І всі побори, скільки їх збирається в війську, збирає собі гетьман, а військові нічого не дає: каже нібито витрачає на посольські видатки; а послів і посланців приймає і відправляє без указу. За польських королів військо Запорізьке послів з чужих держав без королівського відома не приймали, і тепер, як учинились під царською високою рукою, їм послів і посланців без указу приймати і на них гроші витрачати не годиться. Нехай ц. в-во нас, військо Зап., пожалує: заборонить гетьманові і полковникам наші вольності ламати і відбирати у нас промисли — хто з чого годується".

Дяки сказали, що цар бажає, аби його піддані були між собою в згоді, щоб християнські народи з того раділи, а вороги мали страх; Виговського вибрано на двох радах — раз у Суботові, другий раз в Корсуні, були там усі полковники (значить треба його слухати). На це посли сказали: „Не всі полковники і військо вибирали Виговського, а тільки ті, що з ним у згоді (совѣтны) перший Гр. Лісницький, далі ірклiївський (Джалалий) та Пушкар та ніженський полковник (Золотаренко). Як вони задумали, щоб Виговському бути гетьманом, так наперед Грицько миргородський зібрав війтів з городів свого полку і запитав їх підступом: чи хочете служити вел. государеві? Вони всі сказали: що раді служити. Тоді він скликав з полків сотників, в великім числі, і говорив їм, що треба відступити від в. государя і піддатись ханові, тому що вел. государ хоче прислати до нас воєводів, а вільності хоче відібрати і лишити в реєстрі тільки 10 тис., а решту записати в салдати і драгуни. Сотники всі сказали, що вони від вел. государя відступити не хочуть, тоді Грицько багато з них побив, до в'язниць посадив і промисли повідбирав від багатьох, хто з чого годувався. Декотрі сотники від тих насильств утекли до нас на Запоріжжя і розповіли про ці насильства і це, що Виговський з полковниками, котрі з ним радять („в думѣ"), хочуть піддатися ханові. А гетьман Виговський, побачивши, що сотники й чернь цієї думки не прийняли, а хочуть служити цар. в-ву кріпко, — вчинили раду в Корсуні, і з тієї ради,

як однодумці (совѣтники) Виговського проголосили його гетьманом (нарекли) [26]), написав він до хана листи і послав з ними своїх посланців, а ми тих посланців на Запоріжжі перейняли і листи відібрали. Під ту пору були у нас на Запоріжжі також і донські козаки, і ми їм розповіли про зраду Виговського і його однодумців, і з ними радились, що з тими зрадниками робити. І так усі військом ухвалили, щоб послати ті листи ц. в-ву, об'явити неправди Виговського і чекати царського указу".

Дяки спитали, як же собі Січ уявляє вихід з такого положення: „коли вже між ними сталася незгода, як її утихомирити? чого військо доручило їм просити від царя?" Посли сказали, що їм велено просити, аби цар послав у військо свого чоловіка і вчинити раду, а на тій раді вибрати гетьмана, якого все військо захоче. Дяки спитали, чи на таку раду, скликану в Києві (як проектувалося для місії Трубецкого), могла б зібратися вся чернь? Посли відрекли, що з Запоріжжя до Києва було б збиратись далеко; краще було б зложити раду на Солониці, — бо то середина (!), туди з усіх городів з'їхатися близенько. „А потім сказали, що добре було б раді бути на Запоріжжі, бо й попередніх гетьманів вибирано на Запоріжжі, — „тут у нас столиця запорізька". Дяки зробили критичні завваження: „Місце далеке і від неприятеля небезпечне; краще бути раді в Києві, бо тут столиця Малої Росії, в Києві власті і всякі урядники; Лубні теж не підходять: місто мале, та й Виговський, боячися вас, туди на раду не поїде".

Посли настоювали: „Нехай би вел. государ велів раді бути в Лубнях, тому що туди всім з'їхатися буде близько. А Виговський, знаючи свою зраду, не поїде на раду (де б вона не була). Якби міг, він давно б свої скарби вивіз і сам утік, але за їх військовою ухвалою його в Чигрині козаки стережуть, аби не втік. І його дорадника, миргородського полковника Грицька, теж стережуть. Бо вся чернь — і запорізька і городи — в одній думці з запорожцями. А Виговський хоч би й не хотів на раду їхати, але як буде про те указ ц. в-ва, то й не хотячи поїде".

Тоді дяки по таких прелімінаріях виступили з головним: „Відомо ц. в-ву, що після Б. Хм-го були серед черні нарікання на Виговського і на полковників, говорили так, що краще було б, якби по городах були воєводи царські: не було б їм ніяких обид

[26]) Мабуть по аналогії з виборами єпископів — де спочатку кандидата „нарекають", а потім компетентна влада затверджує („наречений" — елект, ще не затверджений).

від полковників. Отже як тепер, чи воліли б вони, щоб по городах були царські воєводи і завідували б усякими городовими ділами, а полковники завідували б тільки військом?".

Посли притакнули: „Ми давно хотіли цієї милости просити у цар. в-ва, тому рада була б уся чернь і міщани [27]), щоб у нас були царські воєводи по городах, та не допускають того полковники задля своєї користи. Але як з царської ласки дано жалувані грамоти київським та переяславським міщанам на старі привілеї, так вони живуть тепер „во благоденствії" і від полковників ніяких утисків не бачать. А тепер на раді нехай би вел. государ звелів у всіх справах зробити постанови та потвердити все, чим ми від вел. государя пожалувані: на яких статтях гетьман і ми маємо бути в підданстві у вел. государя. Після того, якби нововибраний гетьман і в чімнебудь перед цар. в-вом прогрішився, ми б написали до цар. в-ва і за той проступок його б можна було перемінити".

На ці теми, мабуть, велась довга і різностороння дискусія, тільки коротко зібрана в цім запису. Під кінець дяки звернули на одну разючу суперечність в оповіданнях послів Виговського і послів Барабаша щодо ролі Лісницького і відносин до нього Виговського: посли Виговського представили його головним антагоністом Виговського, кандидатом на булаву, привідцем усіх бунтів, а Барабашеві посли називали головним помічником Виговського і дорадником на все зле. Посли на це розповіли ті історії, що були переказані вище, але тепер вони нам потрібні в контексті: „Було так. Як захорував гетьман Б. Хмельницький, послав він на поляків і татар замість себе сина свого Юрія і Грицька, дав йому булаву і бунчук. Потім, як військо вернулося з походу, Грицько, почувши, що гетьман дуже хворий і близький смерти, довго не віддавав булави й бунчука, хотячи на гетьманстві бачити [28]) свого приятеля Виговського. Гетьман, довідавшися, що він за його життя ладить [28]) на гетьмаство писаря, велів їх привести до себе і Грицька хотів скарати на смерть, а писаря звелів розтягти на землі, прикувавши за руки, і тримав його так трохи не цілий день, поки йому серце не відійшло. Іван, лежачи на землі, весь час плакав, і гетьман нарешті йому пробачив. А що тепер Виговський зве Грицька своїм неприятелем, то це він робить навмисно, щоб у війську не помічали, що він йому приятель і однодумець. А нам про Грицька все добре відомо, бо троє з нас —

[27]) „в тому рады всею чернью и мещане".

[28]) В обох місцях в московському тексті вираз „проча", „прочит", не легкий для перекладу: сподіватись, бажати — і працювати на чиюсь користь.

Остапенки і писар, живуть в Миргороді близько Грицькового двору і знають його здавна, і відають, що він цареві не зичливий і бунтівник: як у нього рада була, вони на ній були і всі його зрадливі мови чули".

Накінець просили відпустки їх якнайскорше, тому що у них на Запоріжжі і у городової черні так поставлено: доки не прийде царський указ на Запоріжжя, вони універсалів Виговського в ніяких справах слухати не будуть, тим часом від татар велика небезпека: як ріки станнуть, вони можуть прийти. Тому з їх приїздом „гетьман" (кошовий) мусить дати всякі розпорядження: кого лишить на кошу на Запоріжжі, від татарських приходів, а інших забравши з собою поїде на раду.

„А Виговського гетьманом ми ніяк не хочемо й не віримо йому в нічім, бо він не природжений запорізький козак, а з польського війська (бранець) взятий в бою [29]): був у польськім війську ротмистром, а гетьман Б. Хмельницький йому дарував життя і зробив своїм писарем. Він з природи своєї не хоче війську ніякого добра, і жінка у нього шляхтянка з великого дому, тому також він добре не мислить Запорізькому війську, а все як краще польській стороні. А поляки нам вічні неприятелі" [30]).

Три дні по цій розмові, 26 падол. (6 грудня) Барабашеві посли подали дякам свої гадки на письмі, не знати чи з власної ініціятиви, чи за заохотою дяків, на жаль, не маємо їх в перекладі:

„Вел. государеві і т. д. б'ють чолом його піддані, посланці запорізького кошового гетьмана Якова Барабаша, Михайло Іваненко з товаришами, з наказу нашого гетьмана і всієї черні — запорізької і городової, однодушно.

1. Полковники й інші старші городові війська Запорізького без відома й ради нашого кошового Запорізького війська вибрали собі гетьманом бувшого писаря Ів. Виговського. А ми — військо Запорізьке і вся чернь — дніпрова і городова, того Ів. Виговського не хочемо, і йому в військових справах не віримо, тому що він „литвин": [31]) служив у польськім королівськім війську і взятий був в бою на Жовтих Водах. А у нас гетьманами досі вибирано з Запоріжжя; природжених і заслужених козаків.

А ставши гетьманом, став він без відома і указу цар. в-ва пересилатися з кримським ханом і з іншими королями і князями:

---

[29]) „взять в языцѣхъ".

[30]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 68.

[31]) Так і в перекладі, одно з двох — або посли так написали, приладжуючись до московської термінології, або перекладчики поставили це слово замість інакшого — напр. лях, абощо.

з шведським, турецьким, польським, венгерським, волоським, мунтянським, з цісарем, з різними сенаторами, писав до Криму таємні листи, і, судячи з тих таємних зносин, треба від нього сподіватись усякої зради. А нам, війську Зап., від цього гетьмана, від його дорадника Гр. Лісницького і від інших почали діятися великі утиски, почали від нас відбирати всякі вільності.

Тому прохаємо, щоб вел. государ пожалував нас — велів послати в військо Зап. свого ближнього чоловіка і велів учинити раду, а на ній позволив нам вибрати гетьмана всім військом Запорізьким: кого схочемо ми, вся чернь запорізька і городова — такого гетьмана, щоб від нього наші права й вільності не порушувалися. Тій раді аби в. государ велів бути в Лубнях на Солониці, або в Переяславі, або де в. в-во зволить. А кого ми, чернь, всім військом виберемо на гетьманство, то вибраний гетьман має вчинити присягу на вірне підданство на услугу вел. государеві, а по цім аби в. г-р велів дати йому жалувальну грамоту, на потвердження його на гетьманстві, і щоб військові Зап. бути за грамотою при своїх старих правах і привілеях, і при своїх вільностях за статтями, даними військові Запорізькому.

А Іван Виговський нам — військові Запорізькому, дніпровій і городовій черні, не під мислі („нелюб"), і ми його гетьманом мати не хочемо, а городова чернь з нашою дніпровою однодушна, і одна від другої ніколи не відступлять. Ми просимо ласки цар. в-ва, аби тих наших неприятелів, Ів. Виговського, Гр. Лісницького, Тимоша, намісника гадяцького, що зробив з себе пана [32]), та інших дорадників Виговського і орандарів — на котрих будуть скарги від черні війська зап., ти, вел. государ, велів з тих місць до себе приставити, або вивезти куди ти скажеш, — бо вже вони тобі і нам, вірним піданим [33]) вашого цар. вел., стали неприятелями і такими ж і в пришлих часах будуть. А вся чернь війська зап., доки не буде від вел. г-ря, за нинішнім нашим проханням указу про гетьмана, доти не буде слухати ні універсалів, ні якихнебудь розпоряджень Ів. Виговського. А якби він і миргородський полковник та інші їх дорадники, знаючи свою неправду й зраду, хотіли кудинебудь тікати, їх військом стережуть і з війська не випустять.

2. Коли буде наставлений гетьман — за указом вел. г-ря і вибором всього війська, а військо Запорізьке помітить [34]) за тим

---

[32]) „который учинилъ было себя паномъ", с. 192.

[33]) „вѣрным холопем и подданнымъ".

[34]) властиво „войском Запорожскимъ увидятъ".

гетьманом якунебудь зраду перед цар. в-ом і про неї всім військом дасть знати цар. в-ву, то нехай би цар. в-во був ласкав — нам того провинного [35]) гетьмана велів перемінити. Ми ж — самі, без волі цар. в. гетьманів переміняти і ніяких бунтів вчиняти не будемо. Тільки, якби, не дай Боже, денебудь в бою гетьмана забито, аби ц. в-во дозволив для порядку вибрати гетьмана всім військом, а ми, вибравши, маємо негайно послати посланців до його ц. в-ва і прохати потвердження на гетьманстві — коли військо Зап. буде з нього задоволене.

3. Аби вел. г-р звелів бути в городах війська Зап., котрі вибере, своїм воєводам для охорони міщан і повітових людей, а на тих воєводів і на воєнних людей, які з ними будуть, щоб збирано і давано стацію з городів Малої Росії.

4. Аби вел. г-р звелів збирати всякі побори з міщан, купців і орандарів з усіх городів — королівських, сенаторських і кляшторних, і з оранд і тримати (ті гроші) в скарбі в столичнім місті Києві і в призначенім часі роздавати військові Запорізькому згідно з жалувальною грамотою, даною від ц. в-ва. Переховувати ті зібрані гроші в столичнім місті Києві для всякої безпечности. А те, що в тих чотирьох роках не доходило до скарбу цар. в-ва як з оранд і одкупів, так і інших доходів, що належать до царського скарбу, з городів, містечок і сіл всієї Малої Росії, так як у попередній статті написано, і до рук війська Зап. на жалування не роздавалося згідно з жалувальною грамотою і привілеєм цар. в-ва, аби цар. в. був ласкав — велів гроші вишукати. Аби орандарі і всякі люди, які чимнебудь володіли, і ті, котрим ті гроші віддавано, приставили ті гроші за квитами також до Києва, за всі попередні роки, і вел. г-р аби велів всі ті гроші роздати війську Зап. в жалуванння за попередні роки.

5. Аби в. г-р був ласкав на нинішній раді, що має відбутися в війську Зап. на призначенім місці, звелів при виборі гетьмана зробити постанови в усіх військових справах — потвердити все, чим вони від цар. в-ва пожалувані і на чім мають бути в підданстві під високою царською рукою. Аби Іван Виговський перед присланими від в. цар. в-ва людьми зложив на раді війську Запорізькому всі військові справи, привілеї й пункти давніші й теперішні — від в. цар. в-ва, також булави, корогви, бунчуки, бубни, гармати, армати і все, що належить війську Зап. — чим володів небіжчик гетьман Б. Хм. І полковники так само, щоб зложили знаки і приналежності військові.

---

[35]) „проступного".

6. Потім як військо Зап. вибере гетьмана — на місце Виговського, або минаючи його [36]), тоді Виговського і його дорадників треба б тримати під арештом, або до й. цар. в-ва відіслати — як уже цар. в-во рішить, — аби від них не було потім в війську Зап. замішання або бунту.

7. Аби вел. г-р був ласкав — велів відпустити нас, не затримуючи, на Курськ, на Путивль і свої Черкаські городи і велів дати до Черкаських городів свою проїзжу грамоту. А як ми приїдемо до Черкаських городів, там нас від города до города, і так до Запоріжжя провожатиме чернь, і ми небезпеки від Виговського і його дорадників мати не будемо, бо городова чернь від тих неприятелів має великі обиди і утиски безмірні, а з нами, військом Запорізьким, вони мають порозуміння [37]) і тобі, в. г-реві, вони віддані і нас їм не видадуть. Сподіваємось, що нас сотники з городів стрічатимуть з усім товариством" [38]).

Безсумнівно, ці пункти являються результатом дуже інтересного співробітництва запорізької демократії з московською бюрократією. Московські дяки прийняли в повній мірі до уваги рекомендацію запорізької черні, дану Виговським і його послами — як бездомної і неприкаянної голоти, вороже настроєної до заможніших, господарніших верств, і до її соціяльної ідеології поставились з повною обережністю. Але вони в повній мірі порахувалися з тими користями, які давала їм підтримка, чи союз з цією опозицією старшині — готовою на всякі поступки політичним московським плянам за ціну сприяння автономному становищу Січі в Запорізькому війську. Важні були історичні прецеденти, висунені Січчю і признані самими послами Виговського — що попередні гетьмани вибиралися на Запоріжжі, з запорожців, мовляв і сам Хмельницький був запорожець; московський уряд мав значить підстави підтримати в певній мірі політичні претензії Січі. Але його завдання було при тім не збільшення ролі і впливу городової черні — а збільшення через неї свого впливу на старшину — можливості натиску на неї, можливості примусити старшину, з постулятами черні і Січі в руках —виконувати московські вимоги і директиви. Без сумніву під сугестією московських дяків січеві делегати прийняли або відповідно розробили і сконкретизували приємні для Москви дезидерати — не тільки про воєводів, що сам протокол зазначує як питання поставлене дяками — але й такі правила, що гетьмани мусять вибиратись не інакше, як під контролем цар-

[36]) „или мимо Ив. Выговского".
[37]) совѣтъ.
[38]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 70.

ського делегата, і не можуть інакше відставлятись, як з царського відома і наказу. Що при виборі гетьмана мають піддаватись ревізії при участі делегата обов'якові для війська постанови, конституція Малої Росії, властиво — затверджуватися ним кожний раз наново. Що особи, помічені в невірності цареві, а попросту — ненаручні московському управлінню, мають арештуватись, вивозитись до Москви або засилатися за волею і рішенням царя. Всі ці ресурси московського впливу і терору на Україні, котрими на ніщо зводилася автономія України, — безмежні права вмішування, обмеження гетьманського правління і війська тільки військовими козацькими справами; безпосередня залежність людности від московського уряду [39]), утримання московської адміністрації і московських залог з українських доходів і стацій; збирання всякого роду приходів до царського скарбу і т. п. ті завдання, які ставив собі на Україні московський уряд і потім переводив й осягав тільки на протягу довгих десятиліть — все це в більше або менше розробленій формі було записано в московських актах, як побажання Січі, „столиці Запорізького війська", її делегати прийняли все на її рахунок, аби тільки запевнити їй підтримку московського центру в боротьбі проти старшини, і московським політикам лишалося тільки висувати з цього арсеналу то ту, то іншу машину на знищення української державности.

Українська державність була підмінована. Всі здобутки державної будови останнього десятиліття, часів Хмельницького, поставлені були під знак запитання. Проти змагань організувати постійну владу, звівши до мінімуму необчислимі впливи безпосередньої демократії — неорганізованих зборів, якими була і зосталася загальна козацька рада — рада черні, як її з притиском називають січові провідники, — висувається власне ця інстанція, котрій має все належати, котру все можна в один момент обміняти. Проти компетенції керівних органів, в якійсь мірі уточнених працею попередніх десятиліть, висуваються хиткі і пливкі поняття „війська", „всього війська", „війська-черні", „всієї черні — городової і запорізької", котрої негативним критерієм є її незалежність від старшини — всього того, що над сотниками, а позитивним — льояльність супроти московського уряду, а властиво — сервілізм, необмежене служальство, підпорядкування всяких інтересів українського життя плянам московського бюрократизму і цен-

---

[39]) Безсумнівно московські дяки піднесли це — що потім записали нібито з уст послів — в якім щасливім положенню опинилися міщани київські і переяславські, забезпечені царськими привілеями від козацької старшини.

тралізму. Безпосередня демократія, перенесена з обстанови похідного табору в практику Січі, хоче заволодіти городовим життям, розірвати всяку тяглість і безперервність влади (вимога, щоб гетьмани, генеральна старшина і полковники віддавали всі державні акти, всі символи влади раді — з тим, щоб вона з своїх рук віддавала їх новим функціонаріям). Хоче вирвати владу з рук тої правлячої верстви, яка робила цю владу знаряддям своєї соціяльної клясової сили, економічної узурпації і експлуатації трудящих, але не вміючи перевести цього в організованих формах, з одної сторони, пхає життя в анархічний хаос, з другої сторони, хоче паралізувати впливи своєї буржуазії впливами буржуазії й бюрократії московської, ще більше небезпечної для своїх змагань — бо сильніше організованої і в своїй політиці цілком безоглядної, а для ітересів українського життя як такого — цілком байдужої. Зробивши з неї арбітра своїх суперечок з старшиною, вона легкодушно віддає в її руки інтереси українського життя — його будову і провід, замість того, щоб організувати ту городову чернь, котрої інтересами вона клопоталась, і дати їй змогу будувати своє життя і ним керувати.

Розуміється московський уряд мав причини цінити такого услужного союзника. Не слухаючи прохання Виговського, щоб тих самовільних запорізьких посланців затримано і покарано, їх обдаровано царським жалуванням (на рівні з *другорядними* членами місії Виговського) і видано проїздний лист до „полковників, сотників та інших урядників, до котрих то належить" з наказом „пропускати тих посланців, Михайла з товаришами, скрізь без затримок і зачіпок, щоб їм ніде не баритись [40]). Грамота „Нашого цар. величества войська Запорожського кошовому Якову Барабашу й всему кошевому войску в Запороги" була постилізована дуже здержливо: згадку про те, що січові посланці жалілись на обиди від Виговського вичеркнено з чорновика, так само згадки про їх зраду і усобицю. Але важно було, що цар трактував Січовий Кіш як правомовчу організацію і, повідомляючи його про посилку на Україну свого чоловіка, окольничого Хитрово, пропонував йому вислати на раду своїх делегатів — від старшини і черні, і взяти участь в полагодженні всіх справ війська Зап. [41]). Для престижу і аспірації Січі це в даних обставинах було дуже багато; авторитетові гетьманського осередка і старшині удар задано незвичайно болючий і в наслідках своїх необчислимий.

---

[40]) Малорос. приказу ст. 5836/25, л. 66.

[41]) Там же, л. 71—74: „В нынешнем во 166-м году ноября в 21 день пи-

Виряджаючи січових посланців, заразом виряджали, з Миневським і Почановським, також окольничоо Хитрово в його відповідальну місію. Наказ йому має дату 30 с. с. листопада; на жаль, від нього заховались тільки фрагменти [42]), а що і від звідомлення Хитрово лишилось (або звісно) дуже мало, то тільки в дуже загальних рисах можемо уявити собі, що йому було доручено.

Перед усім маємо такий наказ, що говорити гетьманові „насамоті": „Сього року, в ноябрі, присилав ти, гетьмане, своїх посланців до вел. государя, Самійла Почановського з товаришами, про те, що на Запоріжжі від козаків-своєвільників стало непевно [43]): хочуть завести таке, як колись гетьманів по своїй волі щотижня вибирали і жили своєвільно „во всяком воровстве". Просив єси, аби в. г. був до вас ласкав — дав свій указ щодо тих своєвільників, і в. г., жалуючи вас, хоче тебе, гетьмане, за твої попередні часті вірні служби, укріпити на гетьманстві так, як був Б. Хм. — щоб військо Зап. було у тебе в послуху і своєвільники ніякого бунту заводити не сміли. На це прислав він тобі свою жалувальну грамоту, і ти, гетьмане, вели зійтися до соборної церкви властям, які тепер тут, — полковникам і всяким урядникам, скажи відправити молебінь за здоров'я вел. г-ря, а після молебня зложи присягу на вірну піддан-

---

сали к нам, вел. гос., к нашему цар. в-ву, ты, Яков і вся чернь Запорожская с посланцы своими с Михайлом Ивановым с товарищи (зачеркнуто: объявляючи намъ великому государю, нашему цар. вел-ву, какие вам войску Запорожскому обиды чинятца от гетмана городового Івана Выговского и от полковника Миргородцкого Грицка Сахненка. И объявляете ихъ к нам вел. государю неправды) о дѣлех своихъ нужахъ; а чтобы мы, вел. государь, васъ пожаловали, велѣли о вашихъ дѣлех милостивой указъ учинити. А вы какъ намъ вел. государю нашему цар. вел-ву, обещались такъ и служить хотите. И мы, вел. гос. жалѣя по вас, подданныхъ своих, православных християнех, чтоб меж вамі бытъ совѣтъ и любовь (а междоусобие успокоить) и обид бы и налогъ межды вами ни от кого никому не было, указали для тѣх дѣл послать в войско Запорожское нашего цар. вел-ва ближнего окольничего Богдана Матвѣевича Хитрово с товарищи; и отпущены они будут вскоре. И указали мы о тѣх дѣлех учинити раду в Переясловле. И какъ тѣ нашего цар. в-ва окольничей Б. М. с товарищи в Переясловль приѣдутъ и з вас бы, войска Запорожского и старшины и черни к тому времяни съѣхатись на раду не мешкая, и на той раде при том нашемъ цар. в-ва вышеимянованном окольничим Б. М. Хитрово с товарищи совѣтомъ всего войска Запорожскаго всѣ дела успокоити и совершенье привести, чтоб впредь меж вами, нашего цар. в-ва вѣрными подданными, православным народомъ бытъ совѣт и соединение, были страшны". (Зайву фразеологію скорочую). — Дата: ноября в 29 день. Крім цього першого начерка там же на л. 75 переписаний чорновик.

[42]) Дещо видано в Актах Ю.З.Р. IV, с. 94 — 6, дещо лишилось не видане в ст. 5846. Малорос. Прик. л. 1—6.

[43]) „учала бытъ шатость".

чу службу — щоб, то бачучи, знало все військо, що ти й. ц. в-ву служиш вірно. А після присяги ми тобі при всіх людях передамо жалувальну грамоту цар. в-ва на гетьманство і на всякі військові права і вільності ,а війську Запорізькому: полковникам і всяким урядникам „и во весь мир" будемо говорити, що от ти, гетьман, на тім нововибранім уряді присягу на вірне підданство зложив, хочеш служити вірно — як служив попередній гетьман Б. Хм., нехай і вони — війська Запорізького і всяких чинів люди служать вірно й. ц. в-ву і тебе, гетьмана, в усяких військових справах слухають, а своєвільників, які б заводили якийнебудь бунт, нехай не замовчують — карати їх за військовим правом. А в. г., видячи вашу вірну службу, буде вас тримати в своїй милостивій ласці, у всяких правах і вільностях по давньому [44]).

Тут уривається фраґмент і наступає (з зільшою чи меншою проганлиною) поучення, як має Хитрово з тов. поступати, коли б Виговський не згодився зложити присягу *знову* [45]): остерегти його, що в такім разі жалувальної грамоти він не дістане, і грамоти йому не віддавати.

Інший фраґмент дотикає головного пункту посольства: „Вел. г. велів тобі, гетьмане, полковникам, сотникам і козакам, всьому війську Зап. сказати прилюдно: Як ви були під владою королів польських, вам тоді не дозволялось ставити ніяких кріпостей по городах". Цар, пославши своє військо в поміч козакам для безпечності й оборони краю, велів поставити фортецю в Києві, і тепер у ній стоїть московська залога, „і ви самі то хвалите". Так от тепер цар, „жалуючи християнства", щоб військо Зап. було безпечне від несподіваних нападів неприятеля, „велів в значніших (знатних) городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжені, Переяславі й інших, де підходить, так само як у Києві, для оборони війська Зап. від неприятельських наступів, бути своїм воєводам і ратним людям, і ті городи укріпляти. — Як ті царські воєводи і ратні люди будуть в значніших городах М. Росії, ті городи укріплять і залоги заведуть, — тоді буде вам від неприятелів охорона. Гетьман і полковники будуть завідувати козаками і розправу між ними чинити за військовим правом; по городах (завідуватимуть і судитимуть) міські війти і бурмістри за своїм правом, а царські воєводи відатимуть свою залогу („осад-

[44]) Ст. 5846, л. 1, 2, 4, і 5 (листки перебиті).

[45]) Отсі вирази про *поновлення* присяги дають розуміти, що між цим і попереднім уривком щось бракує: „а он Іван на вѣрную подданственную службу в томъ новоизбранномъ урядѣ... вѣру перед нимъ ц. в-ва окольничимъ ужъ учинилъ, он гетманъ ныне упрямитца — вѣры учинить не хочетъ".

ных людей") — судитимуть їх і розправу чинитимуть за нашими правами" (очевидно — в справах з тубільцями).

„Побори, які бували давніше, і подимне, і оранди треба буде збирати з тих городів до військового скарбу і давати на військо Запорізьке — як воно піде на службу, і на царських ратних людей, що будуть при воєводах, а також на військові видатки.

„Тоді хоч би й наступали на городи Малої Росії неприятелі, військо Зап. може надійно йому протистати, бо тим часом, як військо виступить проти неприятелів, в городах будуть для охорони царські залоги ратних людей, неприятелям пустошити городів не дадуть. Військо, виступаючи проти неприятелів, матиме плату і не буде терпіти недостатку на війні і служитиме вам охотно. Доми ваші під охороною царських воєвід будуть цілі і непоруйновані [46]).

Другий пункт дотикав білоруської займанщини. Цар визначав своїх воєводів в Вильні, Борисові, Минську, Орші, Новгородку і Городні, з ними будуть царські ратні люди, „а ви до тих городів і повітів, де будуть царські ратні люди, не приходіть і свар ніяких не чиніть — будьте в тих місцях, де вам визначено указом цар. в-ва [47]). А щодо Бихова — писав цар. в-ву гетьман Б. Хм., що він піддався на ім'я цар. в-ва і хрест цілував, а тепер залога в нім козацька: мусите наказати козакам, щоб вийшли з Бихова до черкаських городів, бо Бихів здавна був в Оршанськім повіті, і тут має бути царський воєвода. І в Чаусах нема пощо бути полковникові, бо Чауси близько до Могилева, — нехай полковник іде до черкаських городів, бо мають наступати на них поляки і татари, — а ті козаки стоять окремо, як їм з Чаусів помагати черкаським городам? Міщани й селяни тутешні (з України) нехай зостаються в Чаусах, а полковник нехай вийде, бо Чауси велено віддати з Могилевом" [48]).

На весні (1658 р.) цар задумує воювати Польщу за те, що король не додержав обіцянки щодо вибору царя на польське королівство; гетьман також повинен приготовити для походу козацьке військо і порозумітися щодо пляну кампанії (урвано).

В шведських справах — чи посилав гетьман до шведського короля, так як йому наказував цар (урвано).

Звернути увагу гетьмана на деякі некоректності: в однім листі до царя він підписав себе і військо „вольными подданными" московського царя, так писати не годиться, треба писатись просто під-

---

[46]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 94.

[47]) Тут може бути і прогалина.

[48]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 95 і 96.

даними, як писав гетьман Б. Хмельницький. В листах до хана Виговський не згадує, що він підданий царський (урвано).

Скаржилися цареві дворяни і діти боярські з уїздів Брянського, Карачівського, Рильського і Путивльського, що під час, коли вони були в литовських походах 1654 і 1655 рр., багато їх людей і селян повтікало в черкаські городи: до Новгорода Сіверського, Стародуба, Почепа і, відти приходячи, нападають на двори своїх поміщиків, грабують і виводять з собою людей і селян — цар повторює наказ, щоб тих утікачів в черкаських городах не приймали і видавали [49]).

Так от значить цар запевняв Виговському готовість всяко підтримувати його — не вважаючи на заявлені протести, сприяти його авторитету до розмірів його попередника, признати правосильність його вибору — проти всіх заперечень, і присягою покрити всякі можливі дефекти. Але за це вимаав від нього дуже серйозних поступок:

прийняти царських воєвод до тих міст, які собі вибере цар;

утримувати ці московські залоги на Україні з українських доходів, нарівні з козацьким військом;

вивести козацьке військо з Білорусії.

Може було ще щось — бо не можемо бути певними повноти тих останків наказу; може щось про митрополита — котрого вибір ще не був довершений. Але напевне сказати цього не можна.

Крім всього іншого Хитрово доручено проголосити на раді статті 1654 р. Захований в актах його місії уривок містить кілька пунктів з редакції в 11 статтях [50]), без усяких додатків, можна на цій підставі думати, що тоді ще не було гадки дати змінену їх редакцію.

Суперечні, діяметрально протилежні вісті про відносини на Україні не переставали тим часом далі. З Яблонова привезли до Приказу донського козака Гр. Зятя, що звернув увагу місцевих воєвод своїми сенсаційними оповіданнями. В серпні він ходив з Дону на Запоріжжя з своїми товаришами в числі 300, щоб разом з запорожцями дістати татарських язиків; ходив з запорожцями на татарські улуси, експедиція не вдалась, язиків не добули. Більшість донців після того пішла додому, але Зять і інші, чоловіка з 20, зісталися на Запоріжжі аж до кінця сезону до Введення, беручи участь в різних походах — під Очаків та деінде, і наслухався „від козаків

---

[49]) Там же, с. 96.

[50]) Це служить не малим арґументом за тим, що власне ця редакція була офіціяльньою, дефінітивною редакцією.

і від черні" оповідань про гетьманську зраду, навмисно, мовляв, пішов з Запоріжжя, щоб воєводам розповісти. Виговський та Лісницький з задніпрянськими полковниками зрадили цареві, хочуть з поляками, шведами і татарами воювати московські городи, запорожці переловили листи до хана, читали в війську і послали цареві, і хан уже послав до Виговського, щоб іти разом на козацькі і московські городи, як зима настане. Тільки полковник Пушкар з ними не тримає і не раз викликав його Виговський до Чигрина, але він не поїхав, а скликав у себе раду, питав, кому хочуть служити, всі сказали, що хочуть бути вірні цареві, — також як і вся чернь на Запоріжжі. Виговський через це не позволяє пускати на Запоріжжя ні пороху, ні олова, ні якихнебудь запасів, по всіх городах і по ріках поставив сильні сторожі. Кишенського отамана Любчича за те, що не перейняв запорізьких посланців, що поїхали до царя, він викликав до Чигрина і хотів карати. Любчич відпросився. Виговський наказав йому зловити тих запорожців, як будуть вертати від царя, але їм дорога свобідна; ті козаки, що стережуть на заставах, коли побачать, що вони їдуть з царським указом, їх до Виговського не приставлять, а навпаки пристануть до них і разом з ними почнуть хапати старшин — однодумців Виговського [51]).

А від Виговського приїхали посланці: басанський сотник Ничипір Омельянович з товаришами, з татарським бранцем, зловленим під Уманню і присланим від полковника Михайла Ханенка до гетьмана, а від гетьмана до царя з вістями [52]). Бранець оповідав, що, мовляв, до хана прийшли від гетьмана про згоду, а від кошового з пропозицією йти разом на гетьмана; хан Калгасалтан в сподіванню козацької усобиці вийшов під Білгород — вичікувати подій. Виговський, можливо, мав замір надати цією посилкою можливо льояльний вигляд своїм відносинам до татар, а може — підкреслював зрадницьку поведінку кошового. Одначе в Москві бранець про ці листи кошового нічого не сказав, так що це свідчення зостається під сумнівом. Посланці ж Виговського на запитання дяків, чи є у війську „рознь", чи слухаються гетьмана і узнають його, оповідали заспокоююче: „За ласкою Божою в війську розні ніякої нема, гетьмана слухаються і серед дніпровських (в розумінню — січових) козаків на нього ніякого невдоволення (нелюбья) нема: котрі були забунтували, ті покорилися [53]) і живуть у згоді.

[51]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 49. Зять зложив свої свідчення в Яблонові 5 (15), а в Москві 18 (28) грудня.

[52]) Там же, ч. 43, 47, 50 — лист Ханенка з 18 (28); Виговського з 25 (4 грудня), в Путивлі посланці були 8 грудня, а допитувано їх в Приказі 23 ст. ст.

[53]) Мабуть розуміється посольство від Барабаша до Виговського — вище с. 105.

Але як вибирали Івана Виговського гетьманом, тоді ж на раді всім військом ухвалили, щоб був гетьманом тільки три роки, поки Юрій Хмельницький виросте, тому що Богдан Хмельницький, умираючи, велів Виговському бути гетьманом, доки його син Юрій прийде до літ.

Дяки питали ще: „Чутка була, що Виговський велів стерегти тих дніпровських посланців, що від царського величества одпущені — хотів їх перейняти, — так тих посланців чи не перейнято?". Посланці заперечили: Виговський стерегти не велів, переймати їх не збирався, такого вони не чули. А чули, що посланці проїхали на Курськ, тільки їх не бачили.

Січовий осередок Виговському за той час видимо вдалося приборкати: принаймні про око Січ покорилась гетьманові. Не маємо безпосередніх відомосте, як це сталось; можна доміркуватись: січовики пожертвували Барабашем, щоб звільнитись від гетьманової бльокади, згодилися прийняти наново, чи перевибрати гетьманського чоловіка Пашка. Мабуть воно й пішло від того, що січовики відсунули Пашка від проводу Січчю і вибрали Барабаша, а тепер Барабаш приніс Виговському покору, дістав від нього пробачення (Виговський потім хвалився такою великодушністю супроти нього), а Січчю нібито став правити Пашко, маємо його листа:

„Вельможний и милостивий пане гетьмане Войска его царского величества Запорозкий! Здоровья доброго и щасливого поводженья зичимъ вашимъ вельможностямъ на лѣта долгие и часи незамѣроние, рокъ отъ року, на лѣта долгие от Господа Бога вашим вельможностямъ зичимъ не иначе, якъ сами собѣ. А при томъ писанью нашемъ ознаймуемъ вашимъ вельможнастямъ, ижъ ваша вельможность панска рачилъ до насъ писати и росказовати именемъ вашимъ панскимъ, панъ нашъ милостивый, о яки-колвекъ вѣдомости, абисмо якую-колвекъ узявши вѣдомость певную, отсилали до вашои вельможности, пана нашого милостивого. Прето перше послалисмо посланцовъ своих, — не чули есьмо жадних вѣдомостей нѣоткуль, прето и съ своими есьмо вѣдомостями послали, що ваша вельможность панская рачилъ до насъ писати, напоминаючи нас, слугъ своихъ, абисмо що найрихлей до вашои милости отсилали. А теперь, узявши вѣдомость певную об ордѣ ижъ орда пришла и къ перевозу, и къ городу ми сами не можем изрозумѣть, куда она мыслитъ, що на нашъ букъ переходитъ. А ми тежъ до вашей вельможности, пана нашого, и тое отсилаемъ, ознаймуючи вамъ, щосмо почули вѣдомость отъ Бута, который до насъ прибѣгъ, ижъ салтанъ идетъ на Русь из своими ордами. А вашу милость, пана нашого милостивого, просимъ, абисте ваша вельможность, панъ

нашъ милостивый, и нас рачилъ вѣдомостями не обавляючись обсилати през тихъ же посланцовъ нашихъ, которихъ до вашои вельможности, п. н. мил., посилаемъ, ясовула спромежку себе изъ однимъ листомъ посилаемъ, и повторе просимъ вашей вельможности, п. н. мил., абись ваша вельможность, п. н. мил., и насъ рачилъ вѣдомостями обсилати, абисмо и мы промежку собою не... мешкали; бо гдижъ жадаемъ пилно ласки вашои вельможности п. н. мил., абись ваша вельможность, п. н. мил., взглянувши окомъ своимъ панскимъ и на онихъ посланцовъ нашихъ, котрихъ до вашои вельможности посилаемъ. А въ тимъ, не ширачи писанья нашого, с тимъ ся ласце, приязни вашей панской из унижоними слугами, як слуги найнижшие, отдаем. Данъ с коша, с Козулиной, дня 15 мѣсяца феврурия, року 1658. Вашимъ вельможностямъ, паномъ нашимъ милостивымъ, найнижшие слуги, Пашко, отаманъ кошовий, исъ товариствомъ низкий поклон свой отдаемъ" [54]).

Виговському хотілося тільки зловити січове посольство, і він очевидно договорився з путивльським воєводою Зюзіним, щоб він тих послів у себе затримав і на Україну не пропускав. Але січові посли — головно Михайло Стринджа і Іван Донець, знайшлись в ситуації і потрапили війти в ролю провідників цього чернецького руху, заступити хвилево ліквідований січовий осередок, і в повній мірі використати свій дипломатичний успіх — признання Січі за політичний фактор.

Затриманий в Путивлю, Стринджа вислав на Україну і до Січі копію царської грамоти. Виговський і К-о закидали йому, що він ще й подописував до неї речі, котрих в ній не було. Як не дописував то усно, як коментар, додав дещо, розшифровуючи в бажаний для себе бік. Грамота говорила, що чернь війська Запорізького має взяти участь в раді, яка буде зложена в присутності Хитрово для заспокоєння усобиці, поширене толкування, дане Стринджою і К°, в формі критики чи коментаря, давало знати, що Виговський неправосильний гетьман, і для вибору справжнього гетьмана січовики і чернь мають зложити нову раду, а цар обіцяє її підтримати в потребі своїм військом, пришле армату, припаси, клейноти і т. д.; в залежності від обставин, в універсалах, розсиланих послами і тими, що потім далі продовжували їх діло, і ще більше в усній агітації ці форми царської підтримки змінялись і приноровлялись до ситуації, все в нових і нових варіянтах, викликаючи відвагу й надії в одних, тривогу і страх в других.

[54]) Памятники т. III, с. 278.

Коли стало відомо, що цар прийняв січове посольство і відправив його з певними знаками прихильности, це зробило незвичайне враження. Старшинська партія була вражена, і в почуттю небезпеки з новою силою об'єдналася навколо нового гетьмана. Партія „черні" підняла голову, Січ скинула Пашка з компанією і поновила в уряді Барабаша, і у неї знайшлися нові й цінні союзники „в городах".

Особливо був таким полтавський полковник, що досі коли не активно, то пасивно-льояльно тримався супроти Виговського — ще в „розговорах" на початку грудня н. с. вважався його партнером, але тепер зв'язався з запорізьким посольством і раптом виступив як антагоніст старшинського гетьмана, претендент на гетьманство і провідник протистаршинських елементів. Що було причиною, зостається неясним. Образив чимнебудь Виговський старого і заслуженого полковника? Забрала його охота сягнути до булави, використовуючи таку антагоністичну течію? чи побоявся, що сам буде нею зметений, коли не пристане до неї? Полтавський полк своїм географічним положенням був тісно зв'язаний з Запоріжжям — економічними і промисловими зв'язками, і запорізькі настрої завсіди сильно тут відбивалися. Це було запілля Січі більше ніж яканебудь інша територія. „Полтавці з січовиками жили, як брат з сестрою". Коли Виговський восени почав бльокаду Запоріжжя і загородив заставами полудневе пограниччя, це мусило особливо тяжко впасти на Полтавщину, викликати тут сильне невдоволення і з реакції — тим більші заходи коло зв'язку з Запоріжжям. У Самовидця є цікава згадка, що кінець кінцем навіть козаки, розложені на цих заставах в Полтавськім полку — з сіверських полків Ніженського і Стародубського, простоявши тут „по всій Полтаві час не малий, збунтувались і назад вернулись", це дає яскраве свідоцтво тутешнього ферменту [55]). Дослідники звернули увагу ще на деякі інші моменти, що мусили викликати хвилювання серед тутешньої людности: нарікання на старосту Гадяцької волости Тимоша Прокоповича — гетьманського намісника, що завів тут старі кріпацькі порядки; на те, що Немиричу повернено його великі маєтности на Полтавщині — Кобеляки, Білики, Санжарів, і він, очевидно, теж виявив тенденції до реалізації своїх панських прав [56]). Все це при

[55])В. І. Герасимчук в своїй студії про Виговського (Виговський і Гадяцький трактат, 1909 с. 46) висловлював думку, що це розміщення чужих полчан на заставах в його полку викликало невдоволення Пушкаря на гетьмана; це можливо.

ТА

[56]) От ці листи Немирича, що наробили стільки галасу, як симптом нових панських претензій старшини, — були приставлені Пушкареві, від нього пішли

кінці року дійсно могло створити в Полтавськім полку настільки гострі відносини і схвильовані настрої, що перед Пушкарем могла стати ділема: пристати до цього руху і зв'язатися з противниками Виговського і старшини, чи виноситися з свого полку, в котрім так довго правив і очевидно обжився і вріс в його життя. „Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвільники і гультаї" — відзивались про нього весною гетьманські посли в Москві [57]); може бути, що це була й правда.

Стринджа, в дорозі очевидно, знайшов спосіб зв'язатися з місією Хитрово, і так вона їхала, маючи одесную посланців Виговського, а ошую посланців Січі. На границі, в Путивлі, вони спинились — Хитрово відси став розсилати листи до полковників, скликаючи їх на раду до Переяслава.

Це була людина енергійна і рішуча і відограла в подіях дуже важну ролю, на жаль, не завжди нам ясну. Його московські против-

---

до Москви, були показані Лісницькому і тов. як доказ фальшивої політики Виговського і т. д.

І. Ю. Немирич, підкоморій Київський і Кременчуцький староста, — отаманам, війтам, сотникам і всім взагалі *підданим* моїм міст українських: Кобиляк, Кишеньки, Біликів, Переволочної, Санжарова Нового ласку мою! До відомості вашої доношу, що за волею яснов. й. м. п. гетьмана війська зап. (нема ні „й. ц. в.", ні „й. к. м."!) від'їжджаю до Чигрина. Та по правді не маю ще з чим пробувати у вас! Тому об'являючи це вам, наказую, аби сьте старшим вашим отаманам, війтам, сотникам, од *мене* поставленим, були послушні, ніяких бунтів не чинили, бунтівників ловили і до мене про таких знати давали, того неприятеля мого — Павла Шаповала в маєтності моїй не держали, стацію (стельничъ хлѣбъ) на мене по правді відбирали — доки я або намісника пришлю, або сам до вас вернуся. Тим часом в кожнім городі двори мені поставте і яка воля ваша буде — мене на новім (вновь) споможіть. Хотів я вам прислати добрий дарунок, але вже не одержите, аж повернусь, Бог дасть незабаром, — старатимусь вам гармати прислати, коли буде добра дорога. А ви мене не забувайте: до Чигрина звірини на свята прислати. По цім вас Богові поручаю. В Кишеньці 15 грудня 1657.

II. Ю. Немирич, так само. Хоч я тепер до Чигрина від'їжджаю, але Біг дасть — за короткий час вернутись до вас обіцяю. Тим часом аби сьте без управи не були, і щоб кожен уряд знав свою повинність, а в чужу справу не мішався, бо з того всякий непорядок виходить, — в кожнім городі, де намісника нема, першим урядником єсть отаман городовий,, і сотник і всі козаки мають його слухати. Другий уряд — війт, над міщанами. Того мусите пильнувати, бо такий порядок по всіх городах наших і в самім Чигрині, столиці війська Запорізького. В усім іншім, Біг дасть — приїхавши добрий порядок уставлю. а тепер вас Богові поручаю. В Кременчуку 20 грудня. — Акти Ю.З.Р. XV, с. 39—41.

Тон, як бачимо — доволі м'який, претензії невеликі, але самі факти „що якийсь сторонній пан" хотів настановити сотників і урядників, вимагав престацій — хоч би не великих, викликали тривогу і несмак, як віщуни нового панства.

[57]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 106.

ники характеризували його як великого інтриґана — „исполненного коварных пронырств, люты злоб и лукавств" [58]). Виговський в своїм пізнішім маніфесті закидає йому, що він все робив без порозуміння з ним, і в образливій формі наказав йому ставитися на раду, підкопуючи його авторетит і порушуючи вільності війська Зап.; „Дуже це було прикро гетьманові". Він вислав до Хитрово, що вже їхав з границі, до Переяслава, своїх посланців, Омельяновича з тов., доказуючи, що в Переяславі раду скликати не годиться, просив скликати її деінде, але Хитрово його не послухав, і він для загального добра покорився [59]).

Підносить натомість льояльну і прихильну поведінку путивльського воєводи Зюзіна, що, відчуваючи несправедливу політику московського уряду („недобре справа йде, і несправедливо поводяться з свобідним народом"), затримав у себе запорізьких посланців і обіцяв їх видати Виговському, коли на це буде згода царя [60]).

Я думаю, це треба так розуміти, що Виговський робив такі заходи у Зюзіна не жалуючи грошей, і той йому давав такі обіцянки — але абсолютно не видно, щоб Стринджа з товаришами були в Путивлі позбавлені свободи. Він свобідно переписувався з Пушкарем, і в листуванні їх не видно ніякого натяку на якесь неприязне трактування запорізького посольства в Путивлі: може бути, що він сам за краще вважав затриматися на московській території, з огляду на непевну ситуацію на Україні, засідки Виговського і т. д. Пушкар пізніше хвалився, що він під своєю охороною згодом провів січових посланців з Путивля до Миргорода [61]).

Стринджа послав з Путивля Пушкареві копію царської грамоти і реляцію про свою місію, представляючи в можливо приємній для Січі формі результати цього посольства, і просив переслати ці відомості на Запоріжжя. Не маємо його листа, але заховалася відповідь Пушкаря з 19(29) січня, яка доволі ясно представляє справу, хоч московський переклад її доволі невдалий, так що я подаю

[58]) „История о невинном заточении А. Матвеева" — у Барсукова, Родъ Шереметевых V, с. 10.

[59]) Архив Ю.З.Р. III, VI, с. 366, Акты Ю.З.Р. IV, с. 101, „14 січня дано дві пари соболів за вісті підписку гетьмана Виговського Захар'яшеві — зятеві колишнього полковника прилуцького Воронченка 17 січня в селі Козловці лубенському отаманові Павлу Омельяновичу, що приїздив з листом гетьмана Ів. В., аби рада була не в Переяславі, а в іншім місці і товаришам його по парі соболів, аби вони вернулися до гетьмана намовляти приїхати на раду до Переяслава" (стат. список Хитрово).

[60]) Архив Ю.З.Р. III, VI, с. 366.

[61]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 44.

її в приблизнім перекладі, з покороченням титулятури і всякої зайвої фразеології.

„Від мене Мартина Пушкаря з усіма товаришами полтавськими вашим мил., пане Михайло Стринджа з товаришами, послані від війська Зап., в повороті від ц. в-ва, доброго здоров'я і всякої потіхи од Господа Бога бажаю, як самому собі! Повертаючи з жалуванням від ц. в-ва і будучи в Путивлі, оповіщаєте ви зичливість і приязнь військові Зап. і відпис грамоти й. цар. в-ва зволилисьте нам прислати, повідомляючи про государське жалування, і просите нас, щоб ми кількадесят козаків до Путивля прислали і до Запоріжжя аби вість дали про твою мил., аби за Порогами товариші не журились. То я з товаришами вірність свою вам і військові Зап. показую — про твою мил. на Запоріжжя послав, оповідаючи радість і жалування, що від ц. в-ва одержав єси на військо Запорізьке. Нам це приємно, а панові Виговському неприємно! Відомо вам чиню, Виговський тебе стереже в Константинові, хоче тебе спіймати; пильно прошу — не виїзди і на присягу його не здавайся і не упевняйся! Бог свідок, що ми вірні слуги військові Зап., й. ц. в-ву і всьому товариству („собранію") війська зап., бачимо лукавство Виговського, лихе і явне, проти ц. в-ва і війська зап., — і присягу потоптану: забувши Бога, правду і присяги ц. в-ву виконання, лукаво відступає і обманством живе. Я вас, товаришів своїх, пильно прошу і остерігаю, аби сьте в обережності від Виговського пробували, а воєводам і окольничим усім зраду його відомо чиніть. Ми ж в зичливості і приязні ц. в-ву і війську Зап. зостаємо і, полк свій весь зібравши, в Полтаві живемо, — бо хоче (Виговський) нас воювати: таку я відомість маю і остерігання — мусимо проти нього стояти. Чотири мурзи кримські на нас наготовилися, на все Задніпров'я. Ви, в. м., про це до воєводів, бояр і окольничих, а навіть і до цар. в-ва відомість давайте, щоб нас, християн, і віру православну не загубили і церкви Божі цілі заховали. А в. м., товаришів моїх, прошу: Виговському не піддавайтеся, хоч би й присягав вам, викликаючи на розмову, — не виходьте, в замку при воєводі живіть і про це (його) сповіщайте. При тім відомо вам чиню: на Запоріжжю товаришів з півтораста, а в Великім Лузі зо двіста — кілька улусів зайняли і вашого щасливого повороту чекають і т. д. [62]).

Виговський з ближчою йому старшиною сидів тоді у Лісницького в Миргороді і прикладав зусилля, щоб нейтралізувати заходи противної партії. Він не звірявся на Хитрово, мабуть побоювався, що Стринджа встиг його настроїти, і переяславська рада може бу-

---

[62]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 52.

ти для нього засідкою. Пробував підняти Ромодановського на які-небудь заходи до приборкання бунтівників; в маніфесті своїм він нарікає, що Ромодановський, хоч мав змогу погромити Пушкаря, вхопити і відставити на раду, нічого не зробив — двічі з'їздився з Пушкарем, „радився з ним нам на погибіль", і, нарешті, за порадою Хитрово вийшов з України на Московщину замість того, щоб подбати про її заспокоєння.

Звернувся до Зюзіна, прохаючи його посередництва і заступництва. — На його прохання Зюзін приїхав до пограничного містечка Константинова, і тут 17 (27) січня мав з ним довгу розмову, котру зараз же передав до Москви — вона заховалася в дещо пошкодженій формі [63]), я передаю її многословну стилізацію в скороченню:

17 січня приїхав до Константинова гетьман Ів. В., з ним був Лісницький та Богун, говорив мені гетьман: „Приїхав я на те, щоб побачитися з тобою, приятелем моїм, і запевнити через тебе ц. в-во в моїй вірності, тому що наговорили на мене звісні бунтівники (воры) і самовільники М. Стринджа з товаришами, нібито я цар. в-ву зрадник. А все на те, аби мене і полковників побити і вибрати нового гетьмана і полковників під свої норови (по своим чувствам) — чого їм не дай Боже зробити під свої зрадливі мислі (по своим воровскимъ мислямъ). Государ, не доходячи правди (не розыскавъ) між нами, зволив на їх прохання дати їм свою грамоту і відправив на Запоріжжя, а мені і всьому війську Зап. не дав і знати про таких самовільців. А я ж і військо дали знати в. г-ві, які вони вори, і з чого у них завелись бунти. Якби вони довезли на Запоріжжя государську грамоту і там об'явили, вони б на соблазн між нами (вирвано). Тепер я привіз сюди (вирвано, думаю, що мова про Барабашевого посланця) [64]) — аби ти сам побачив, який то „пунной" чоловік. А через ці бунти всі вороги на нас були піднялися: турки, татари, поляки. Я нашвидку послав скрізь своїх посланців, щоб взяти перемир'я хоч би й на два дні, аби тільки їх затримати („переманить"), аби вони під час цих замішань (в такое смутное время) не наробили нам біди. На те я і з ханом перемир'я вчинив, поки ми з самовільцями упораємось, а від государя буде указ про війну. А від присяги ц. в-ву я і військо не відступаємо, ані в гадці того не маємо. Тільки я так думаючи, чуючи всякі обмови

[63]) Білгород. ст. 602, л. 1 дд.

[64]) „И ныне привез ево суда для подлинного вѣдома, и ты ево увидишъ какой он пунной человѣкъ". — А при кінці Зюзін пише: „И в тое пору мнѣ он каза... Барабаша, что присланъ к нему из Запорог, и человѣк он самой ху(дой), безчеловѣчной и простой" (л. 19).

на мене: поїхав би я до государя для всякого оправдання, та боюсь — так мені кажуть: як я поїду до государя, він мене звелить заслати на Сибір. Але дивно мені дуже: з чого бути такому гніву государя на мене — за таку мою роботу і службу? Кликали нас до себе турецький, кримський, польський — я від усіх одговорив і привів під государську високу руку, їй-богу — так було! А тепер, як мене за царським указом вибрано всім військом на гетьмана, я і того більше хотів би служити і приводити під государеву руку інші держави. Тільки прошу в. г-ря, щоб показав на мені свою ласку і вірив мені у всім — тоді і іншим державам буде охота, і мені було б легше їх закликати до свого государя і запевняти всім його ласку. Нехай не вірить нікому, хто буде мене фальшиво обмовляти, а єй-єй — у всім йому вірний!

„Так от скажи мені свою гадку, приятелю мій: як мені запевнити государя? Я на це й приїхав, щоб з тобою побачитись, як тебе здавна знаю, щоб ти все вірно доніс до государя і свят. Никона, патріярха. Чи мені, „через твою душу" (на твоє сумління), їхати до Москви — бачити пресвітлі очі государя і патріярха? Чи не зволить мене государ скарати — заслати на Сибір? Чи мій приїзд буде государеві приємний і чи не затримає мене в Москві на довго? Я в тім усім звіряюсь на тебе — дай мені знати".

„В церкві під клятвою говорив: „Вияви государеві, приятелю мій, „мою душевную совѣсть" — що я не бажаю нічого: ні чести, ні багатства, тільки государської милости — „щоб плід мій душевний не забутий був перед государем і Богом, — щоб православних християн від крови і ворожнечі замирити і государеві своєму вірно дослужити у всім: очі государські бачити, про все доповісти: про государські і військові справи, про поставлення митрополита, про війну з неприятелями — з ким воювати, а з ким миритися — доповівши все, виконуватиму, як Богові буде гідно і їм, государям" (12).

„І ще гоорив гетьман: „Дай знати цареві і патріярхові потаємно, що я для того хотів приїхати, аби все об'явити, як їм удержати військо Зап. по їх волі. І проситиму їх, щоб вони приїхали до своєї вотчини, до Києва, потішити і укріпити військо Зап., а особливо духовних: їм то буде до речі побачити государів [65]), неприятелям то буде на страх, а діла государські молитвами святих будуть запевнені. При тій нагоді представимо государям всіх вірних слуг, і государ покаже їм свою ласку — тоді не мені одному буде явна вона, але й усім їм" (14).

[65]) „И буду просить тово, что они, государи, были в вотчину свою в Киев град на обрадование и на потвержденье всему войску Зап., паче же і в духовных, и им то будет всѣм издобно — видѣть их государские очи".

Зюзін заспокоював гетьмана, що цар зовсім не прийняв на віру того, що говорили про нього запорізькі посланці, а доручив то розслідити Хитрово — розпитати й самого Виговського, що то за люди і яка їх справа, а Барабаша викликати до Переяслава, щоб вони там свою правду доказали. Бунти і усобиці їм заборонено, наказано жити в згоді — так і в царській грамоті написано, котру вони показували йому, Зюзінові. До Хитрово радив йому поставитися з повним довір'ям і виконувати все, що наказано від государя, а від себе обіцяв йому написати — „он мнѣ приятный друг, и о том мнѣ говорил, чтоб тебя утвердить в дружбе с ним".

Намір гетьмана їхати до Москви похвалив і запевняв, що там його ніщо лихе не спіткає — обіцяв написати і засвідчити цареві його вірність. Спитав, коли саме хоче їхати і кого він думає взяти з собою до Москви.

Гетьман, вислухавши ці запевнення, сказав Зюзіну, що він і від себе його просить написати Хитрово і настроїти його приязно [66]): присягався, що поїде до Москви неодмінно, як тільки відправить Хитрово — цілком покладається на сумління Зюзіна [67]). Насамперед пошле гінця, в Чигрині лишить на своє місце брата Данила, а з собою візьме 500 чоловіка — старшин і черні, „аби государеві було все певно, і військові — всім чинам було все відомо докладно, не від мене одного". Просив переказати його прохання, щоб на той час цар йому дав „очну ставку" (конфронтацію з запорожцями) — він з собою привезе для того Барабаша. А в Путивлі щоб запорожців не лишали — „аби своїми посилками не заводили між нами бунтів".

При тім показав Зюзіну листи від Пушкаря: „Пише йому нібито довідався, що запорожців від государя одпущено з тим, мовляв гетьмана і полковників велено перемінити, і з тим послано Хитрово з 10 тисячами війська". „Гетьман відказував на нього, що він пускає такі фальшиві чутки на замішання в війську — викликає тим бунти, „пише таке, чого не було" (18-9).

Розповів Зюзіну також дещо з заграничної політики, як свідоцтво своєї вірности і ревности до царських інтересів. Коли посол Виговського був у султана, було там також польське посольство — Яскульський з тов., вони просили помочі султана, щоб він наказав також ханові помагати полякам і поміг Ракоцієві сісти на цісарстві та замирився з шведським королем, щоб спільними силами вдарити

---

[66]) „А я тебя о том же прошу присвой меня к нему в дружбу" (л. 16).

[67]) „Еду я ко г-ру отложа все — увѣрясь на твою душу во всем, и будет мнѣ что учинится какое дурно, і в том ты дашъ ответъ на страшномъ судѣ Христовѣ" л. 16.

на Москву і Україну. Бо інакше Москва і військо Зап. зложаться з волохами, мунтянами, греками і з іншими православними народами, що в турецькій неволі, змусять Польщу піддатися цареві і тоді всі будуть воювати Туреччину. Обіцяли Кам'янець Подільський і щорічну данину і підданство, і султан прирік їх ні в чім не видавати.

До волоського господаря гетьман посилав Федора Коробку, намовляючи, щоб тримався московського протекторату („не отложен был и он государской милости"), і він обіцяв триматися з козаками спільно проти їх ворогів. „А коли б йому було тісно від турків, він хоче приїхати до мене з кращими людьми й служити государеві. Також і серби пишуть до мене — хочуть служити государеві, покладаючись на мене. Я їх закликаю і запевняю государську ласку — щоб їхали на государську милость".

Так само обіцяв, побувавши у царя і представивши йому справу, привести шведського короля до замирення — „а без волі государя миритися з ним не буду" (л. 11-13).

Невідомо, чи написав то Зюзін до Хитрово, і взагалі встиг зробити для Виговського в результаті цих розмов, але очевидно самий з'їзд його з Виговським в Константинові дав привід противникам гетьмана підняти галас про те, що Зюзін дав себе підкупити Виговському, став учасником його зрадливих замислів і т. д. У „Самовидця" є відгомін тих поговірок, що Виговський дарунками прихилив на свій бік Хитрово і той покермував справами в його інтересах; очевидно, ще раніш, почались такі балачки про Зюзіна — мабуть заходом Стринджі і тов., що мусили зчинити ґвалт, скоро тільки довідалися, що Зюзін їде на якісь секретні розмови з Виговським. В результаті незвичайно спішним порядком царський уряд відставив Зюзіна від воєводства, передавши його тимчасово якомусь свояковї його, стольникої Гр. Зюзіну: десять день пізніш, 28 с. с. січня, вже його бачимо на уряді [68]), а Виговський пише „печаловального листа" до царя, просячи не вірити обмовам „незичливих людей" — бо Зюзін нічого нельояльного з ним не говорив „тільки несказану ласку в. цар. в-ва обіцяв" [69]). Це нічого не помогло. Зюзін поїхав з воєводства, і, розуміється — це було новим ударом гетьманові і новим тріюмфом його противників.

Але перше ніж Виговський про це довідався [70]), він можливо — власне покладаючися на те, що має на своїй стороні Зюзіна, і той

[68]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 91.

[69]) Там же 92.

[70]) 25 с. с. січня ще він пише Микиті Зюзіну як путивльському воєводі.

подбає також про прихильність Хитрово, рішив зараз же, ще перед радою, зробити кінець Пушкареві і з цим по можності очистити цю будучу раду від неприязних елементів, коли таки Хитрово настоює, що вона має бути в Переяславі, як то він переказав через його посланців. За привід взято якийсь лист Пушкаря, одержаний від нього, мовляв, 24 ст. ст. січня — з погрозами і заповіддю війни [71]). Величко, що цю війну Виговського з Пушкарем оповідає з різними подробицями, зачерпненими мабуть з місцевої полтавської традиції, і тому вартими уваги (місцями вони досить добре сходяться з документальними даними, але в інших випадках не свобідні і від звичайних величківських прикрас), — каже, що прелюдією послужила сувора розправа Виговського в Гадячу, після з'їзду з Зюзіним: „скарав там смертю кількох значних військових і урядників гадяцьких, у котрих підозрівав неприязнь до себе", а потім послав Тимоша „намісника гадяцького" до Пушкаря, намовляючи до приязні, але Пушкар, мовляв, відповів іронічно: „Чи не так хоче Виговський мене з собою погодити, як погодив у Гадячому братію нашу — кращих від себе товаришів війська Зап., повтинавши їм голови? але не діжде того!" І пригадавши тому Тимошеві різні попередні вчинки — „особливо погром донців коло Подолок", велів його забити в кайдани і відправив до Колонтаївського воєводи. Розгніваний Виговський зібрав козаків і, додавши свою гвардію, зложену з сербів та інших чужоземців [72]), послав їх під проводом Богуна на Пуш-

очевидно не знаючи про пригоду, що його спіткала. Можливо, що і в дійсності Микита Зюзін тоді ще не був відставлений.

[71]) Так писав 25 с. с. січня М. Зюзіну Виговський, в відповідь на його запитання, коли саме він збирається до Москви: пише, що не може виїхати, не приборкавши наперед Пушкаря. Акты IV, ч. 53. Величко (с. 178) додає різні подробиці, може бути в дечім і реальні, дещо сходиться з документальними даними.

[72]) Так оповідав путивльський посланець, що їздив від Зюзіна до Виговського: послано півтори тисячі козаків під проводом Богуна і сербів з їх начальником Іваном Сербином — Акты IV, с. 91. Пушкар в свїй реляції цареві називає це наємним військом з-за Дунаю' волохи, серби, яничари, до провідників походу додає ще „Яцка Черкаса обивателя голтв'янського" — XV, с. 3. Іван Сербин, попавши до московських рук в поході на Київ, в серпні 1658 р., так оповідав цілу історію: Минулого року (себто зимою 1657/58) приїздив до гетьмана Івана Виговського до Чигрина для договору Карач-бей мурза, і з ним 600 татар, аби зложити договір на те, аби було так, як за Б. Хм., і так договорились, гетьман їм присяг. Татари йому шертували. Гетьман (потім) написав до всіх задніпрянських полковників, щоб усі приїхали — а Пушкар не послухав і на раду не приїхав, а послав на Запоріжжя робити бунт, щоб Виговський не був гетьманом, а кого військо вибере. Почав збирати козаків і зчинати бунт, і гетьман, почувши це, велів мені та Іванові Богунові іти з військом і стати під Полтавою — аби Пушкар бунтів не заводив і козаків не збирав. Ми прийшовши

каря. 25 с.с. січня вони приступили під Опішню; але Полтавський полк справді був приготовлений до війни: опішняни „замкнули город", і Богун з товариством, не приступаючи, пішов на Полтаву. Але Пушкар чекав їх уже і задав бій, в котрім, — як оповідає вістун за миргородськими відомостями, — полягли Виговського війська до 300 чоловіка, решта мусила чим скорше ретируватись [73], а Пушкар, відгромивши їх, став ладитися до наступу — писав потім Зюзіну-молодшому, що разом з 10 тисяч запорожців іде на недругів цар. в-ва, просить Хитрово йти на сполучення з ним хоч до Лубень, хоч до Миргорода [74].

На цю вість Лісницький, найближчий сусіда, почав спішно мобілізувати сили на відсіч Пушкареві, а Виговський кинувся за Дніпро, до Чигрина — як говорили, може — збирати теж сили, може — кінчати переговори з ханом [75]. З дороги вислав повідомлення Хитрово, що згідно з його закликом приїде на раду до Переяслава: посланець його, підписок Каплонський запевняв, що гетьман повний льояльности і готов на раді виконати всі бажання царські [76]. Але заразом громадив на Пушкаря військо. Пушкар потім пояснив, що він через ті його застави і до Переяслава не міг добитися. До Москви їхати в таких обставинах не було вже й мови: Лісницький повідомляв Зюзіна, за себе і за гетьмана, що гетьманові кидати країну в таких обставинах „безголовною" ніяк неможливо, і до Москви прийдеться замість гетьмана їхати йому, Лісницькому, з Юрасем Хмельниченком [77]. Хитрово приїхав до Переяслава на день

стали під Полтавою й хотіли зимувати, а Пушкар зібрав своєвільників, на нас напав, побив, і ми з бою прийшли до гетьмана в Чигрин. — Акты Ю.З.Р. XV, с. 268—9.

[73]) Величко так це оповідає: Військо Виговського не пішло просто на Полтаву, тільки чи навмисно, чи заблудивши удалося під Вел. Будища, а Пушкар завчасу довідавшися виправив проти нього Барабаша з запорожцями і частиною свого полку, разом до 600 або 700. Барабаш через ніч прийшов під Диканьку, а з Диканьки світом рушивши напав на тих сербів за долиною Голтвою, проти рогу Жукового Байраку, коли вони почали обід готувати і розгромив так, що мало їх утекло до Миргороду, і тут наробили великої тривоги, бо думали, що за втікачами і Пушкареве військо прийде. „І таковым початком перейшло лихо з тої сторони Дніпра на сю сторону і воспалився огонь междуособної козацької брані" — с. 179 нов. вид.

[74]) Акты IV, с. 93.

[75]) Путивльський вістун, що возив листа до Виговського і Лісницького до Миргорода, оповідав, що Виговський поїхав з Миргорода до Чигрина 25 ст. ст. січня, день перед вістями про погром його війська під Полтавою (Акты IV, с. 91), але це мало правдоподібно.

[76]) Там же, с. 101.

[77]) Там же. с. 90.

25 січня ст. ст. [78]), але довгенько мусив чекати гетьмана. Він приїхав 7 (17) лютого „і з ним обозний, судді, полковники і сотники, отамани і осавули, козаки і чернь", багато людей, як доносив Хитрово [79]): від його звідомлення, як я вже згадував, лишилися тільки незначні фраґменти, між іншим записи про роздачу царських соболів, з котрих ми черпаємо деякі подробиці. Вони дають нам поняття, хто був присутній на раді. Отже бачимо, що з'їхалася родина Виговського: старий Остафій, його дружина — мати гетьмана, брат Костянтин, дружина гетьмана Олена. Ставився митрополит з великим собором духовенства: процедура потвердження гетьмана фактично ставала заразом актом признання нового митрополита, в присутності „освященного собору". Не було тільки його замісника Барановича, зате був Гізель, Йосиф Тукальський, архимандрит овруцький Феофан Креховецький, архимандрит кобринський Йосиф Заячківський, чернігівський Мещеринів, ігумен никольський Олексій Тур, видубицький Старушевич, терехтемирівський — не названий на ім'я, чигринський Сава Попель. Дістав соболі протопоп переяславський Бутович, ніженський Филимонович, печерський проповідник Мелетій Красносельський, митрополичий скарбник Тарасій Буцький.

З старшини бачимо: обозного Носача, суддю Германа, осавула Ковалівського, полковників: миргородського Лісницького, переяславського Кульбаку, чернігівського (?) Джалалія [80]), ірклїївського Матвія Пацкевича, чернігівського Силича, ніженського Гуляницького, київського наказного Дворецького, білоцерківського Якова Люторенка, канівського Івана Стародуба, уманського Ханенка, паволоцького Суличича [81]).

Очевидно все це були або явні прихильники Виговського, або люди нейтральні. Самовидець так і представляє, що була тільки старшина, полковники з сотниками, а черні не було, і „Виговський контентувавши боярина словами лесними і подарунками, до того повернув, що той йому гетьманство потвердив, хоч військо на те й не позволяло".

Хитрово і Ромодановський прикладали нібито всі старання до того, щоб Пушкар і Барабаш, взагалі протистаршинська опозиція

[78]) Стат. список, Акты Ю.З.Р. IV, с. 100.

[79]) Очевидно на його реляції опирається виклад подій в царській грамоті Пушкаренкові, що нам приходиться використовувати замість затрачених частин його звідомлення — Акты XV, с. 16. Сам Хитрово тоді як цей лист писався — 6 березня ще сидів на Україні.

[80]) Він без титулу.

[81]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 100.

взяли участь в раді, представили свої закиди і обвинувачення проти Виговського і спільно з старшиною дефінітивно розв'язали справу гетьманства — але Виговський, як ми вже бачили, представляв, принаймні з пізніших перспектив — їх поведінку лукавою і неприхильною. Він пише в своїм маніфесті, що старшина, зібравшися в Переяславі, цілий тиждень чекала Пушкаря, „від усіх полковників і від Богдана (Хитрово) була послана до нього делегація, щоб намовити його, аби відстав від своїх намірів (воювати з партією Виговського) і під гарантією безпечности приїхав на раду, щоб представити свої обвинувачення. Але він відповів, що не може прийти інакше, як з військом, і замість себе прислав кілька сотників, котрих Богдан прийняв в великими гонорами і відправив з дарунками, а гетьманові присяг з своїми товаришами, що негайно піде на Пушкаря і приведе його до послуху — як не послухає намов, то явною силою, — коли гетьман згодиться на ці дві умови: присягне на євангелії цареві і протягом тижня виїде до Москви з усією головнішою старшиною, на розмову з царем, і гетьман дав згоду на одно і друге" [82]).

З пізнішого листа гетьмана до царя довідуємось, що митрополит — також посилав від себе „з упоминанням" свого посланця — Максима Филимоновича; коли саме, не сказано, але видно, що був у Пушкаря в місяці лютім, і можливо — що їздив саме тепер [83]).

В звідомленні Хитрово згадується, що гетьман і полковники кінець кінцем грозили роз'їхатися, не чекаючи ради: родич Виговського Иосиф Мещеринів дістав соболі за те, що він намовляв їх не роз'їздитися [84]). Правдоподібно ці балачки про роз'їзд кінець кінцем змусили Хитрово приступити до процедури потвердження гетьмана; можливо, що до того причинився справді і вплив дарунків гетьманських. Можливо, що коло цього власне оберталися „многіе безчестные рѣчи к большой ссорѣ", що пускали на Хитрово і товаришів Стринджа з товариством, доводячи неправосильність переяславської ради — як зараз побачимо.

Пушкар, замість приїхати, прислав 8 (18) лютого посольство до Москви, вияснюючи причини, з яких не може взяти участи в раді, і обсипаючи Виговського і його партнерів всякими обвинуваченнями в зраді, насильствах і т. д. — Тепер (по невдалім наступі на Полтаву) Виговський з Гр. Лісницьким і помічниками своїми потай від начальників ц. в-ва сприсяглися з Карач-беєм у Чигрині і, зібравши полк Чигринський разом з мурзами, воювати хочуть погра-

---

[82]) Архив Ю.З.Р., III, VI, с. 366.

[83]) Памятники Киев. ком. III, ч. 63.

[84]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 100.

ничні (з Січею) городи — ті, що вірно служать в. ц. в-ву. Ми хотіли йти до Переяслава, на раду посполиту, за наказом в. ц. в-ва, але не можемо пройти, бо Виговський заступив (дорогу) з чужоземним військом, а Лісницький, силою зібравши свій полк, з додатком двох хоругов лядських і різного іншого війська, тримає їх по дорогах. Посланців наших, що ми посилали до Б. М. Хитрово, сповіщаючи про зраду Виговського, він перейняв і відіслав до Виговського, і посла, посланого до мене, до Полтави від Б. М. Хитрово, вхопивши і положивши на сани, відіслав до Чигрина". В листі до Зюзіна-молодшого, просячи відправити його послів: Петраша Яковенка, Костя Кублицького, Івана Гребського і Олексу Петренка (Петрова) до Москви з цим листом, додавав, що до Хитрово він шле посланців, просячи його пройти на сполучення війська до Лубень або до Миргорода — щоб відкрити дорогу полтавцям і запорожцям для спільних операцій проти зрадників. Мовляв не хто, а сам Юрась Хмельницький словесно повідомив його про зраду Виговського — що він замирився з ляхами і Ордою і йде воювати вірні цареві українські городи, а далі — й городи московські; проти цих зрадників 10 тис. запорожців і Пушкар хоче йти з ними на неприятелів царських. В Переяславі радити не буде, а просить зложити раду для вибору гетьмана в Лубнях [85]).

Хитрово вислав до нього свого посланця Марка Бурцова, закликаючи, щоб таки негайно приїхав — чекають його з радою. Нехай військо розпустить, а візьме з собою виборних, людей тямущих чоловіка зо ста або й більше, і з ними приїздить, щоб об'явити раді перед старшиною і черню і царськими послами, які знає неправди війську від гетьмана чи від старшини, а усобиці і кровопролиття аби не вчинив. Те саме писали йому гетьман і старшина, пославши від себе полк. Ханенка, але Пушкар не послухав і не приїхав.

„Тоді приходили (до Хитрово і товаришів і до гетьмана з старшиною) полковники й сотники, і отамани, і козаки, і чернь і домагаються, щоб раду відбути, не ждучи довше тебе одного — тому, що з'їхалося багато, і роз'їдуться не чекаючи ради" — описував цар Пушкареві на підставі, очевидно, реляції Хитрово. Бачучи, що справді всі збираються роз'їздитися, вони (Хитрово й інш.) за тим їх проханням веліли вчинити раду, і на тій раді наш окольничий з тов. за нашим указом говорили обозному, суддям, полковникам і черні, всьому війську, щоб вони собі вибрали гетьмана по своїй волі, кого хочуть. І обозний, судді, полковники, вся старшина і чернь

[85]) Акты т. IV, с. 93, т. XV, с. 5, на жаль — московські переклади місцями дуже лихі, комбіную їх з відомостями в XV, с. 16—8.

одноголосно говорили, що вони після смерти Б. Хм. всім військом вибрали собі гетьмана Ів. В., і вони його хочуть („и им он люб"). А ніяких неправд від нього ніхто не говорив. Гетьман Ів. В. поклав на раді булаву, говорив, що він того уряду держати не хоче, тому що багато людей з черні говорять, мовляв він того уряду добивався, і вибрали його приятелі [86]). Обозний же, суддя, полковники і вся чернь просили гетьмана, щоб він держав булаву за одноголосним вибором їх — всього війська. Тоді гетьман Ів. В. на прохання всього війська булаву прийняв, і наново він і полковники заявили вічне підданство нашому ц. в-ву: присягли (вѣру учинили) в соборній церкві при новообранім митрополиті і всім освященнім соборі... (по цім) віддано (йому) нашу жалувальну грамоту, на потвердження його гетьманства і на всякі військові права. А всім людям війська Зап. говорено після присяги, щоб вони були у гетьмана в послуху і в згоді, а бунтів і своєвільства аби ніде не чинили".

Так оповідав цар, на підставі реляції Хитрово. Кілька рис додає до цього ніженський протопоп Максим, в своїх пізніших поясненнях конфлікту Виговського з Пушкарем. „Як була рада в Переяславі, Пушкаря чекали з тиждень або й більше, і далі не можна було чекати, тому що обозний, суддя, полковники і сотники з усіх полків домагалися на раді від окольничого, аби кінчав раду скорше, бо як не буде ради скоро, то вони роз'їдуться не чекаючи. Бо видно, що полтавський полковник не приїздить не просто, як прийде — то з військом, а коли прийде з військом, то не інше чинитиме, як грабувати і нищити гетьмана і нас, полковників. „А все те діється — думаємо ми — за порозумінням твоїм з ним (Пушкарем)"[87]). Так що якби тоді ради не приспішено, то справді й полковники й чернь роз'їхалися б не чекаючи ради і вчинили між собою усобицю і велике кровопролиття".

Цитований вище Іван Сербин розповідає ніби так (в московськім запису): „Виговський при всіх полковниках віддав булаву Хитрово, а той, прийнявши, назад йому віддав, приказуючи, що цар „жалує" тою булавою і гетьманством війська Зап. Івана Виговського. Говорив йому, щоб він тепер поїхав до Чигрина, а звідти до вел. государя: той його пожалує і накаже, де має бути з військом в службі, а бунтівника Пушкаря обіцяв узяти й прислати йому до Чигрина" [88]).

---

[86]) „За тѣмъ что многие люди въ черни говорятъ, будто онъ на тотъ урядъ похотѣлъ собою, и обрали ево будто друзья ево".

[87]) „А все де то будетъ — чаять они по засылкѣ с нимъ, окольничимъ" XV, с. 54.

[88]) Акты XV, с. 269—70. Крім того маємо детальне оповідання у Ковов-

Оповідання про порядок потвердження, поданий царською грамотою, треба очевидно доповнити так, що наперед відбулися переговори між московською місією і Виговським та старшиною щодо тих вимог, які царський уряд ставив новому гетьманові, можливо що був списаний і підписаний гетьманом той протокол, що частинно заховався в актах місії. По тім, як Виговський зложив присягу цареві, прочитано „статті Б. Хмельницького, мабуть з додатками з нового протоколу — деяких пунктів чи цілого, і роздано від царя „жалування" — самому гетьманові і його родині, старшині і духовенству: самому гетьману було призначено соболів на 300 рублів, але з того не додано на 60 рублів, тому що прийшлось дати митрополитові й духовенству (їх приїзд в такій скількості не передбачався).

ського, і з нього безпосереднє чи з його польських переробок беруть часом історики різні подробиці; але я вважаю його наскрізь фантастичним твором. Він оповідає (II с. 271—3), що увіривши оповідання Пушкаря про замисли Виговського проти Москви, Хитрово всяко старався його усунути, і дуже радо вхопився за заяву Виговського, прислану йому монахом Петронієм, що зрікається гетьманства, вважаючи себе не досить здатним для такого уряду — здає його до рук „воєводи" (як він його зве) — нехай передасть його, кому хоче. Не знати, завважує Коховський, чи Виговський зробив її припадком, чи з глибшого намислу, щоб випробувати настрої, але воєвода дуже радо прийняв цю заяву — „не лекше б віддер будяки, що причипилися до одежі". Зараз скликав до Переяслава задніпрянських козаків, котрим більше вірив; заповідає, що буде нарада в важних справах, саме про об'єднання руського народу з поляками в одній державі; дуже усильно прохає прибути й Виговського, всяко удаючи щиру приязнь до нього. Але той завдяки своїй популярності обійшов його хитрощі й обернув справу на свою користь. Коли воєвода, згідно з звичаєм, скликав велику козацьку раду і запропонував вибрати гетьмана на місце Виговського, що прислав свою відмову, „товариство" замокло з здивовання, одні обурені таким незаслуженим відсуненням інші — перейняті тривогою, що на місце популярного земляка пришлють їм з півночі якогонебудь суворого бородача. Коли так старшина довго мовчала, обізвався котрийсь з рядових: „Для чого ж би це Виговський мав зрікатися уряду і кидати нас, не подаючи інякої причини? І перед тобою, воєводо, ми не заслужили, аби ти позбавляв нас гетьмана. За його поміччю ми скинули з себе польську тиранію, і не хочемо інакше, як тільки під його владою жити або за нього вмерти! Я це за себе і за інше товариство прирікаю — коли його буде відставлено від влади". Тоді й інші одні перед другими своїми криками заявили свою солідарність, і москаль не посмів іти проти загалу. Але щоб підтримати свій авторитет і дану повновласть, поставив Виговському такі вимоги: нехай зараз їде до Москви, і дістане царське потвердження. Поляків — коли вони не віддадуть королівства (цареві) і всіх неприятелів Москви нехай вважає за своїх ворогів. Татар нехай воює, — й інші ще умови, на котрі хотів щоб присягли приятелі Виговського, гарантуючи, що він буде щирим і вірним Москві. Але ніхто не смів брати на себе поруки, так налякав воєвода козаків, часто повторяв він, що козацьку упертість треба не підтримувати поблажливістю, а зламати силою —

З того найбільш інтересне — цей „договір" (як він виразно називається самою місією), постановлений з новим гетьманом. Очевидно, він мав форму заяв з боку місії, на котрі в тій чи іншій формі давав згоду гетьман, в формі відповіді цареві. З цих заяв місії маємо дві, перша: „Гетьман съ нашимъ царского величества с ближнимъ окольничимъ и оружейничимъ и намѣстникомъ ржевскимъ съ Богданомъ Матвѣевичемъ съ товарищи учинилъ договор. „А буде и свейский Карлъ Густавъ король съ великимъ государемъ згоды никакіе не учинитъ, а тебѣ б гетьману потому жъ и на него, свейского короля, войско Запорожское — какъ о том къ вамъ ц. в-ва указъ присланъ будетъ — послать. А кому полковникомъ и многому ль войску, на которы мѣста итти, о том бы ты, гетманъ, по тому жъ договоръ учинилъ".

Судячи з контексту, перед цим мусила бути заява щодо війни з Польщею. Гетьман відповідає на обидва пункти.

„На польського короля штобъ уси (бу)ли готовими, заразъ универсалы списатъ казали смы и сами го(товы) смы головы нашы за достоенство в. ц. в-ва кл (асти). Также и противно королеви швѣскому и каждому в. ц. в-ва неприятелеви".

Друга: „Вѣдомо в. г., е. ц. в-ву, что прїѣзжалъ в Войско Зап. не однажды старецъ Данилъ а родомъ французскіе земли, а нынѣ ходитъ въ мірскомъ платьѣ, а черноческое скинул, а присыланъ бывалъ он отъ свейского короля для лазучества и многую ссору чинилъ. И какъ тотъ старецъ Данилъ впредъ къ вамъ въ Войско Запорожское прїѣдетъ, и ты бъ, гетманъ, велѣлъ ево задержать да отписать объ немъ къ ц. в-ву, а безъ указа ц. в-ва изъ войска ево отнюдь не отпускали". Гетьман на це відповів: „Впредъ того жад-

„треба обтинати парості, щоб вони не затримували зросту дерева". Але не відважуючись пустити на Виговського силу, він орудував хитрощами. Підмовив і підкупив „сотника Барабаша", що він став бунтувати козаків на Виговського — але скінчилося тим, що Барабаша приловлено на цім, схоплено і приставлено до Виговського, а той його засудив на шибеницю. Тоді згодився вбити Виговського старий полковник „Джеджалий": приїхав до Виговського з товариством з Лисянки: був при тім Карач-бей й інша татарська старшина — для відвідин чи для наради, але скоро відійшли, Виговський же удаючи п'яного після довгої пиятики, ліг за запоною і нібито заснув. Джалалий, почувши, як він хропе, намірився його вбити, і вже підняв на нього стілета, примовляючи: А собако, полюбив собі торгувати козацькою кров:ю! іди до пекла, загибелі нашої причина, або знаряд. Але Виговський що тільки вдавав сонного, в цей мент схопився і допавши першого ліпшого коня полетів до Карачбеєвого становища. Так урятувався серед ночі і виявив цих змовців на його життя, що навмисно протягли цю пиятику, щоб потім удати, нібито його вбито по п'яному. Коли не вдалися замисли позбутися Виговського, воєвода явно проголосив гетьманом Пушкаря і доручив йому війною чи іншим способом знищити Виговського.

ныхъ мы плотокъ не слухали и потымъ не будемъ слухать, и будетъ ли той Данило што межы нами противного чынити [89]), мы его къ в. ц. в-ву одошлемъ".

Гетьманські відповіді підложені і скріплені рукою Виговського [90]) без порядку; я позволю їх собі подати в порядку приблизного змісту. Наведену заяву про можливу війну з Швецією очевидно попереджала розмова про невиконаний царський наказ щодо посольства в справі замирення з шведським королем:

„Къ швѣйскому королеви жадного посланника не посылалемъ, а тепер по указу в. ц. в-ва пошлю, и съ чимъ посланники повернутъ, точасъ зъ подлинною до в. ц. в-ва вѣдомостью пошлю, и листы каковые будутъ — пришлю.

„В тым была омылка, впредъ того не будетъ".

Далі в білоруській справі:

„По волѣ в. ц. в-ва о Быхове какъ в. ц. в-во изволишъ, я вшелякое в. ц. в-ва розказанє исполнити готов.

„Которые бы козаки въ тыхъ городехъ где в. ц. в-ва ратные люди знайдуться, мѣли яковыи ссоры чинитъ и своєволю полнить, таковых на горлѣ казали-смо карать.

„Якъ будучы у в. ц. в-ва назадъ повернемъ, то о всихъ тыхъ людехъ зискъ учынимъ, и будетъ который полковникъ не будетъ чинить досыть нашымъ универсаломъ, то и его подлугъ правъ нашыхъ будемо карати".

Тепер найважніше, про заведення воєвод:

„Говорили-смо зъ ближнимъ в. ц. в-ва окольничим Б. М. Хитровымъ съ товарысчы и постановили-смо быть воєводамъ въ городахъ в. ц. в-ва Малоє Росии. А въ которыхъ бы городах мѣли в. ц. в-ва быть воєводы, — якъ пресвѣтлые в. ц. в-ва — дастъ Бог — буду оглядать очы, доложу и васъ, в. государя, в. ц. в-ва.

„Яко-смы постановили вскорѣ пресвѣтлые в. ц. в-ва оглядаты очы, такъ о тыхъ всихъ статьяхъ говорили-смы зъ ближнимъ в. ц. в-ва окольничым. На той час — пресвѣтлые очы в. ц. в-ва огледившы и вѣрное подданство оддавши съо ку славѣ и ку розшыренню господарства в. ц. в-ва будетъ належати, доложу".

Чи це все? Мабуть, ні. Трудно припустити, щоб обійшлося без розмов про митрополита, благословення патріярха, збору доходів, утримання залог і т. і., хоч не по всіх пунктах, мабуть, було договорено до конкретних постанов.

---

[89]) Все таки умовно, а не так категорично, як жадав цар.

[90]) Під відповідями: „Его царского величества Запорожского Войска гетманъ Выговский рукою власною писалъ". Акты Ю.З.Р. IV, с. 99.

За дату цього другого переяславського „договору" можна прийняти 15 (25) лютого — коли гетьманові передано царське жалування. Зараз потім Виговський подався назад до Чигрина — кінчати справу з татарами. По дорозі був в Києві — щоб розпорядитися охороною західньої границі від Польщі [91]). Воєвода Бутурлін доносив цареві, що гетьман приїхав до Києва 23 лютого с. с., і воєвода був у нього і питався у нього всяких вістей. Гетьман при тім розповів, що хотів їхати до царя, але боїться, щоб Пушкар не підняв без нього нового бунту „не призвів і решти козаків на ще гірше лихо", а вороги щоб не скористали з того і не зруйнували України. А потім, 1 (11) березня, прийшов від гетьмана лист „з дороги", переслав два листи уманського полковника Ханенка з донесеннями, що шведський король замирився з польським на чотири роки і тепер треба сподіватися польського походу на козацькі городи. З цього приводу Бутурлін, видно, вів балачки з місцевими людьми на тему бажаности московського війська, і з вдоволенням сповіщає царя, що відповіді він на це дістав приємні: „духовенство, козаки, міщани і всякого чину люди говорять так, що надалі для козацьких бунтів, їх шатости і непостоянства, без царських воєвод і ратних людей по городах Малої Росії бути не можна, тому що між козаками „шатость большая", а як будуть по городах царські воєводи і ратні люди, тоді і гетьманові, полковникам і всьому війську зап. і всякого чину людям за царськими людями буде спокійно (надѣжно), а польські й литовські люди будуть мати страх. Поки був в Переяславі кн. Ромодановський з ратними людьми, так і козаки бунтів не зачинали, і польські і литовські люди мали страх". Оповідали і таке (очевидно приятелі гетьмана), що Пушкар повідомляє поляків, що він має велике військо (проти гетьмана), нібито заохочує і їх до нападу на нього [92]).

Хитрово ж зістався ще в Переяславі, стараючись помирити з довершеним фактом опозицію. Цар в своїм листі до Пушкаря 6 (16) березня так оповідає це за звідомленнями Хитрово:

„Як рада відбулася, писав ти нашому окольничому, що ти приїдеш на раду до Лубнів і там зложиш нову раду для вибору гетьмана, бо Переяславська рада не рада — на ній гетьмана Івана Виговського вибрано без усього війська Зап. Тоді наш окольничий з тов. послав до тебе вдруге, щоб ти до нього приїхав і побачився, але ти до них таки не поїхав, а говорив різні неподобні (розвратные) слова. І Барабашенкові посланці — Стринджа з тов. при то-

[91]) Памятники III, ч. 63.
[92]) Сівського столу ст. 687, л. 108—110.

бі ж говорили на нашого ближнього окольничого з товаришами різні непочесні слова, на велику зваду, і розсилали по полках бунтівничі листи, підбиваючи їх з'їздитися на раду до Лубень, а ти, знаючи те все, від того своєвільства їх не стримував — поступав єси не гарно. Знаєш добре, що Ів. Виговського на Переяславській раді вибрано ухвалою (совѣтом) всього війська Зап., дано йому на потвердження гетьманства нашу грамоту, і всі без всякого заперечення згодилися йому бути послушними, тож поинен і ти бути у нього в послуху з військом, як всі інші полковники живуть в послуху і згоді, а військо розпустити додому і заборонити всякі бунти — щоб неприятелі християнства потіхи не мали і якоїсь злости не вчинили. А ради для одного чоловіка скликати не годиться, і ніколи того в війську Зап. не бувало".

Правдоподібно, це відгомони тих намов, котрими Хитрово з тов. безпосереднє і через різних посередників діймали Пушкаря і його однодумців, і нібито осягали свою мету. В звідомленні Хитрово про роздачу соболів читаємо:

Марта 3 (13) запорізькому козакові Михайлові Стринджі, що приїздив з Запоріжжя від кошового отамана Якова Барабаша посланцем, дано 3 пари соболів на те, аби бунтувати перестав і полковника М. Пушкаря та інших заводчиків намовляв і тим в. государеві послужив.

Марта 5 (15) полтавському полковникові М. Пушкареві — як він до Лубень приїхав, в. гос. присяг і своєвільне військо розпустив — дано 4 пари.

Того ж дня ірклїівському полковникові М. Пацкевичу дано пару — за те що він від приїзду і до від'їзду окольничого Б. Хитрово з тов. стояв в Лубнях з своїм полком для обережности від полтавського полковника, і до ніяких бунтів не приставав.

Того ж дня синові М. Стринджі Андрієві за старанням його батька — що він М. Пушкаря утихомирив і з ним до Лубень приїздив — дано 1 соболя [93]) і т. д.

По цім Хитрово вважав свою місію скінченою і поїхав до Москви — де теж, за його звідомленнями, його діяльність знайшла повне признання: цар вислав на зустріч до Калуги стольника з милостивим словом йому і його товаришам за добре виконане доручення.

Виговський тим часом, не роблячи собі ніяких ілюзій щодо намірів своїх противників, спішив заручитися поміччю Орди.

В цитованім вище листі Пушкаря до царя з 8 (18) лютого бачили ми згадку, що Виговський з Лісницьким „після тої ради" (ви-

[93]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 102 пор. Самовидця, с. 53.

раз не ясний) „присяг в Чигрині з Карач-беєм і, зібравши Чигринський полк, хоче з Ордою воювати городи українні ті, що присягли в. цар. в-ву вічно служити правдою" [94]). Це могли бути тільки прелімінарні переговори. Для формального відновлення колишнього союзного договору вислані були від гетьмана посли до Криму, при кінці лютого, або на початку березня н. с.В звідомленню московського посла Якушкіна читаємо, що 10 н. с. березня оповідав їм Маметша Сулешов, що до хана „приїхали три посли від гетьмана, щоб відновити з ханом союз, як був за Б. Хмельницького, і за тим договором хоче гетьман іти з татарами разом на Низовий Кіш [95]), щоб його знищити. Він з Запорізьким військом, яке йому послушне, від вел. государя одложився, тому що йому стало відомо, що в. государ хоче послати в черкаські городи своїх воєвод; а Виговський під начальством воєвод бути не хоче: хоче володіти тими городами, як Б. Хмельницький володів. Також відомо йому, що в. государ послав низовим черкасам своє жалування і наказав воювати Виговського, щоб його знищити і до підданства привести. Магмет-герай з послами Виговського посилає до нього свого гінця, пропонуючи приїхати для (формального заприсяження) договору, до Почак-Керменя або на Дівял: як буде від нього вість, що він приїхав, тоді хан вишле Карач-бея перекопського, щоб договір заключити і заприсягти („шерть учинить"), і тоді підуть разом на низових черкасів".

Але Виговський на кримську границю для оформлення договору не поїхав, і заприсяг його Карач-бей таки в Чигрині. В звідомленні того ж Якушкіна читаємо, оповідання товмача Устокасимова, що він чув у Бахчисараї: Карач-бей прислав до хана гінця, повідомляючи, що Ів. Виговський з ним договір заключив на тім, що буде в приязні і в підданстві, як був Б. Хм., і обіцяє віддати весь полон, який є на Україні, а при договорі подарував Карач-беєві 30 кримських бранців, коня і 700 єфимків, а Салім-азі 10 полонянників. При нім же приїздив до Чигрина чауш від турецького султана, в відповідь на прохання Виговського, аби султан наказав ханові не воювати України: він везе ханові листа, щоб він помирився з Виговським, і цей чауш з Карач-беєм приїде з Чигрина до Криму.

Картки в цім місці перемішані, і дати цієї записки напевно не можу встановити — можливо, що оповідання належить до того ж 10 н. с. березня, що й попереднє: тим часом, як хан умовлявся з пос-

[94]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 5, вище с. 137. У Барсукова, Родъ Шереметевыхъ V, с. 6. ця звістка з деякими додатками: Карабчей приїздив з Криму до Чигрина з 6 тис. татар, щоб зложити союзний договір (джерело не показане).

[95]) „На нижние черкаскіе коши" — Кримські справи 1658 г., стовб. 5.

лами Виговського щодо порядку оформлення договору, Карач-бей уже його заприсяг в Чигрині, в перших днях березня приблизно [96]). Мабуть Виговський приїхав з Переяславської ради до Чигрина власне на те, щоб прийняти турецького чауша і заприсягти договір з Карач-беєм.

За цим пішли переговори про похід на Пушкарівців. З оповідань в Москві Лісницького [97]) і з відомостей, поданих київському воєводі [98]), дізнаємось, що коло 25 н. с. березня в Чигрині відбувся з'їзд старшини, обговорено різні питання біжучої політики, спеціяльно — очевидно — відносини московські й польські, начерknено плян кампанії супроти лівобічного повстання і притягнення до неї Орди. Лісницький оповідав, що саме прийшли відомості, що Ів. Донець „з полком Пушкаря" напав з своїми „гультяями" на задніпрянську частину чигринського полку, погромив старшину і зайняв городи своїми загонами. Виговський — каже Лісницький — був так знеохочений цими новими проявами усобиці, що зрікався булави, не хотячи вступати в війну з пушкарівцями. Але полковники його умовили, щоб він не зрікався, і обіцяли його підтримати в боротьбі з повстанням до кінця. Лісницький цього виразно не каже — говорить тільки, що полковники стояли за те, аби на Донця йти війною і знищити його до решти. Виговський противився війні. Можна з цього доміркуватись, що, лишаючися при владі, Виговський договорився про безоглядну боротьбу з пушкарівцями і одержав згоду на те покликання татар до помочі, заключення з ними воєнного союзу проти повстанців і т. д. Відгомони маємо в кримських вістях. Якийсь татарин в секреті розповідав московському послові в Криму, що від гетьмана приїхало 5 козаків в посольстві: просить прислати йому Орди в похід на уманського (!) полковника і царських людей. Цей полковник їздив до царя, і цар дав йому військо, і він з ним взяв три городи і багато побив козаків. Але хан не довіряє Виговському: коли він справді від царя відступив, нехай пришле ханові царських людей, яких має при собі, тоді хан пришле Орду і буде за нього стояти.

Московський гонець, затриманий в Перекопі в першій половині квітня н. с. (протягом 6-го тижня посту), оповідав, що він за той час чув від свого пристава і перекопських татар: гетьман просив у хана Орди на Пушкаря, і хан велів йому йти з 3 т. татар, визначив

[96]) Все таки не перед переяславською радою, як виходило б з наведеного вище листа Пушкаря — то мусив бути інший момент переговорів, хоч би з тим же Карач-беєм.

[97]) Акты VII, с. 206, оповідання Лісницького нижче, с. 183.

[98]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 103—5, див. нижче с. 155.

термін походу на Велику п'ятницю, 19 (29) квітня, і татари почали вже збиратися. Але Карач-бей побоюється, щоб не війти в тім в конфлікт з Москвою, якщо Пушкаря буде боронити московське військо. Найкраще було б якби полчани видали головою Пушкаря гетьманові — обійшлося б без війни [99]).

Самовидець так оповідає про прихід Карач-бея до Виговського під Чигрин і потвердження союзу обома сторонами, можливо бувши учасником цієї церемонії [100]) — „Зараз по Великодні, на св. Георгія [101]) вийшов з Криму Караш-бей з ордами, 40 тисяч під Чигрин, і там на р. Арклію Караш-бей з Виговським, з'їхавшися на відокремленім місці, сидячи на конях, мали між собою розмову годин на дві дзигарових і там потай від усіх полковників постановили, проти кого мали ту війну піднести. Потім Виговський запросив Караш-бея з мурзами до свого намету і там уже з усіма полковниками й іншою старшиною вчинили згоду з Ордою. Сам гетьман, далі обозний, судді, полковники з усією старшиною і з козаками, які при них були, виконали присягу на братерство. Потім учинили банкет і били з гармат. Караш-бей того ж дня повернув на кочовище до Орди, на Сибульник; гетьман вислав з ним сотників ніженських: Романа Ракушку і Левка Бута, і при них Караш-бей і мурзи виконали присяу на братерство з усією Ордою".

Полтавець Михайло Бут, що був в Криму в полоні, у Карач-бея, і разом з іншими трьома бранцями-козаками був ним подарований послам Виговського [102]), називає ім'я головного козацького посла — сотника Джулая, і дає час виїзду посольства на „Світлім тижні", себто в середніх днях квітня с. с. Мабуть воно допильнувало виходу татар. — Бут, прибігши до Полтави в перших днях травня н. с., оповідав, що татари вже стоять на Сибульнику, хочуть перевозитися, щоб іти на Запоріжжя і на полтавський полк [103]).

Вістуни з Голтви, Санжарів, Жовнина, Бужина, Решетилівки і т. д. доносили в перших днях травня, в різних варіянтах, що татари стоять на правобічних перевозах — під Чигрином, Максимівкою, в Сокірні й інш. [104]). В їх оповіданнях кількість орди підійма-

---

[99]) Кримські справи, там же.

[100]) Коли Роман Ракушка, згаданий в цій церемонії, справді автор літопису, як тепер доводять.

[101]) У Величка — „Четвертої неділі по Великодні" (с. 181) це невірно.

[102]) „Михайло Бут, который у Крыму был,, которым Бутом Карач-бей даровал Выговскому, и Выговский пустыл до нас — жильца нашога полтавского" — Білгор. ст. 399, л. 22, лист Пушкаря 24 квітня ст. ст.

[103]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 71—2.

[104]) Акты XV, с. 71—7, IV, с. 114—5.

лася не то що до 40, а навіть до 100 тисяч. Виговський будує їм пороми для перевозу, тим часом збирають на них стацію по правобічних і лівобічних містечках і селах — поки збирається козацьке військо. „Минулого вторка (30 н. ст. квітня) скарбник Виговського Калита, приїхавши до Чигрин-Діброви, почав вибирати для Виговського страву (корм): взяв 500 волів, проса, збіжжя, вина, меду, пива і вислав за Дніпро, на Цибульник. Виговський віддав всю ту страву татарам, що стояли на Цибульнику, — сто тисяч. А мурзи всі були в Чигрині на нарадах про те, де він скаже Орді перевозитися. Мурзи просили, щоб перевозитися на кременчуцькім перевозі, а Виговський мав минулої п'ятниці (23 с. с. квітня) перевозитися з своїм полком і всією арматою на Бужин і на Максимівку, весь полк Зеленського також. „Вся річ посполита" говорила, і саме ніженський полковник сказав: „Пане гетьмане, Боже поможи, а ми з тобою — полк. Миргородський взяти і Пушкарів (пушкарівців), а потім доконче воювати Москву!". З трьох сторін мають на нас ударити: від Ніжена полк ніженський, від Кременчука татари, від Бужина і Максимівки сам Виговський з своєю силою і арматою. В Чигрин-Діброві минулого четверга (22 с. с.) всю худобу на той бік Дніпра (на правий берег) перегнали, боячись татарського знищення, і Калита, що страву вибирав, пивши вино у наших вепричан, остерігав: „Як скорше назад тікайте, бо конче хочуть вас потопити, щоб ні одного язика до нас не пустити" [105]).

Татари дочекались нарешті того, чого даремно добивались останні роки — можливості добичництва на козацькій території — власне найбільш людній, багатій, нерушеній — на Лівобережжі.

Так розгорталась ця українська усобиця, котру наш український історик описав цими патетичними словами:

„Ще огонь многокровний і многоплачевний, запалений внутрішньою війною з поляками, вісім літ сильно паливши і Україну в розправі з короною Польською сильно снідавши — не згас.

Ще трупи людські на різних лядських і українських полях, военною зброєю простелені — до кінця не зотліли.

Ще земля на многих горизонтах, від крови людської зчервоніла — дощовими кроплями не обмилась.

Ще аер, від трупів людських просмерджений, не прийшов до першого свого чистого і невредного єства.

---

[105]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 77—8.

Ще у матерей по синах, жінок по мужах й інших кревних своїх, воєнною зброєю усмертвлених, слезоточні не висохли зіниці.

Ще ні Україна поляків, ні поляки українців (позбувшися) не змогли в домах своїх милої компанії з родичами своїми ужити, ні солодким сном заснути, ні пожаданого спокою певними бути.

Аж тут по цій стороні Дніпра — від Переяслава і Полтави, з причини двох людей — нового тоді гетьмана Ів. Виговського і М. Пушкаря, полковника полтавського, вибухає новий огонь внутрішньої усобиці і кровопролиття великого і набуває своєї сили на палення і остаточне знищення всякого людського добра, на руїну людську" [106]).

Не вважаючи на всі намовлення московських бояр і воєвод, Барабаш і Пушкар вели акцію проти Виговського і старшини, ширячи повстання, збільшуючи територію „черні війська Запорізького" і агітуючи проти панування гетьмана і старшини. Марш Пушкаря на Лубні, нібито щоб зложити там нову раду, був в дійсності окупацією Миргородського полку. В той мент, коли Пушкар, Стринджа і т. д. заспокоювали в Лубнях Хитрово з тов., що всякі бунти будуть припинені, військо розпущене і т. д., в Миргородськім полку проходив переворот — жаль, дуже мало відомий в подробицях, але дуже інтересний, як процес опанування „черню" нової території. Хронологічну вказівку дає запис Хитрово, що на виїзді з України в м. Смілім 10 (20) березня він велів дати пару соболів роменському сотникові Войтенку за те, що той привіз „бунтівного листа" Степана Довгаля, що „учинившися полковником в Миргороді" розсилав по всіх городах Миргородського полку, до всіх урядників такі бунтівні листи [107]). Про те, як це сталося, нібито розповідає сам Довгаль в чолобитній цареві — розповідає одначе не дуже виразно, а лихий московський переклад [108]) місцями дорешти затемнює зміст; скільки можна зрозуміти з цієї чолобитної і приписки до неї, де додаються деякі фактичні подробиці, Довгаль хоче представити справу так: Після того, як Пушкар приїхав до Лубень з покорою, Хитрово, відібравши від нього присягу, вислав до Миргорода „трьох голов" (стрілецьких мабуть): Як. Яцина, Аладьїна і Литвінова, і з ним три „знамени" московського війська. Вони скликали тут полкову раду і на ній прочитали листа від окольничого — що містив в собі, мабуть, повідомлення про потвердження Виговського на гетьманстві, присягу Пушкаря — і заклик залишити

106) Величко, т. I (нов. вид.), с. 179.
107) Акты Ю.З.Р. IV, с. 102.
108) Акты XI с. 41—2, лист без дати.

всякі бунти і слухати свого начальства. На це присутні на раді заявили, що ніяким чином не хочуть мати за старшого Леська Козла, що Лісницький полишив наказним полковником в Миргороді, виїздячи до Виговського — „бо той Лесько підбиває Грицька Лісницького на все", розуміти очевидно — на всяку зраду. Своїм полковником вони проголосили Степана Довгаля, що, мовляв, їхав тоді з-під Лубень з царськими грамотами до війська Запор. Він нібито відмовлявся, але „сотники, отамани і вся чернь зі всього полку Миргородського, подали йому полковницький пернач, корогву, бубни — царські клейноти і доручили правити до указу цар. вел.".

Це сталося, мабуть, 9 (19) березня — судячи з того, що 10 (20) роменський сотник уже привіз до Хитрово „бунтівничого листа" Довгаля, що той розіслав по полку, в ролі миргородського полковника.

Виговський велів виступити проти цього повстанського руху полкам прилуцькому, ніженському, чернігівському — але фермент був настільки гострий, що захоплював і ці полки, і полковники не відважились запуститися між цю схвильовану стихію. Величко пригадує собі, здається доволі реально, тодішню ситуацію, оповідаючи, що Лісницький під наступом Пушкаря уступився з Миргорода до Лубень з частиною свого полку — перед котрою теж був в немалім страху, пильнуючи, щоб і ці полчани йому не зрадили. Після від'їзду Хитрово рушив до Лохвиці, і туди на нього пустився Гуляницький за ордонансом Виговського і прибув туди на третім тижні посту (7-14 березня ст. ст.), але, нічого не мігши зробити, 18 (28) березня відступив на Глинськ і дальше додому — і при цім повороті пушкарівців, виїхавши з Лохвиці, наробили йому не мало шкоди (180). Вказівки різного сучасного листування з цим погоджуються [109]), а ось маленька ілюстрація до тих настроїв козацької маси, в яких переходили ці операції: В перших днях квітня до московського посланця Байбакова приходили в Зінькові два козаки ніженського полку: оповідали йому, що п'ять хоругов (сотень?) їх полку, переконавшися в зраді Виговського, хотіли перейти до Пушкаря, але, довідавшися про це, Виговський (фактично мабуть Гуляницький) велів вирубати ці збунтовані сотні, і їх тільки 50 чоловіка, кинувши родини і доми, втекло до пушкарівців [110]).

---

[109]) Байбакову оповідають 14 (24) березня на українській границі, що під Лохвицею стоять козаки ніженського, прилуцького і чигринського полку, а лохвичани замкнулися в городі. Акты XV, с. 28. Другого дня в Гадячу казали йому, що полковник ніженський і чернігівський знищили село Будовку і пішли на Глинськ, а прилуцький пішов назад — Акты Ю.З.Р. XV, с. 25.

[110]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 35.

Таким чином з кінцем березня вся східня Полтавщина (по діягоналі Переволочна-Лохвиця) об'єдналися з Запоріжжям в повстанню „черні" проти старшини. Величко в яскравих виразах віддає пам'ять старшинських кіл про цей рух. Пушкар, готовлячися на війну з Виговським і його однодумцями, „зібрав собі з винників, броварників, пастухів, наймитів людських полк піхотний, назвавши його дейнеками. Полк цей мало мав в собі товариства з добрим християнським сумлінням і оружієм до війни приличним, а то тільки з рогатинами, косами, киями, і з серцями схильними до вбивства і грабування людського майна" (180). Страшна загроза вставала перед владущою верствою Гетьманщини і перед українською буржуазією взагалі. Такі епізоди, як погром полтавською голотою гадяцьких маєтків Хмельницьких — при чім арештованих нею урядників услужно прийняли до своїх в'язниць пограничні московські воєводи. Криваві події на Лохвиччині — де вирізано немилосердно, злобно, злорадно родину Боклевських — швагрів Виговського з усім домом, і трупи вкинено на смітник, не давши ховати — підіймали перед очима козацької старшини привиди різні польського панства, тільки тепер об'єктами злоби і завзяття, цієї української черні, ставали вони, недавні учасники і провідники цих повстань. „Православна Русь" — так недавно солідарна в боротьбі з лядською тиранією, виразно поляризувалась на клясових ознаках, і ті, що пускалися клясовими стежками польських панів і виявляли їх соціяльно-економічні претензії, мусили рахуватися з повторенням на їх адресу соціяльної революції, котру вони так недавно пережили.

Гетьманський уряд уважав своїм обов'язком зломити цей грізний рух всякою ціною, і коли козацька маса показувала себе такою невитривалою в безпосередніх стрічах з аґітацією „заводчиків" черні, одиноким рятунком йому представлялась поміч закордонна. Найближче під рукою була власне поміч Орди — що мала за собою традицію, усвячену іменем Богдана Хмельницького.

Але одночасно з мобілізацією воєнної сили далі йшли дипломатичні турніри — в московських приказах, після того, як виїхали з України обидві місії, воєнна і дипломатична — Ромодановського і Хитрово. Виговський добивався, щоб Москва, після того, як він задоволив всі її вимоги, і морально і реально підтримала його проти всяких супротивних рухів — своєю оружною силою задавила їх; Пушкар і Січ, іменем вірнопідданої Москві черні, просили за-

хистити її від насильств гетьманського уряду і його представників, більших і менших.

Посольство Пушкаря — Петраша Яковенка з тов., вислане 8 (18) лютого з Гадяча, після погрому гадяцької гетьманської адміністрації, при допомозі путивльського воєводи спішно добилось до Москви: 19 с. с. лютого вони були вже там. Їх прийняли і відправили тут на взірець попереднього посольства Барабаша, то значить „милостиво і чесно". Вони подали грамоту Пушкаря, де той повторював попередні обвинувачення в зрадливій поведінці гетьмана, підданстві „іншим царям" і т. д., описував його напад на Полтаву, що мовляв не дав змоги Пушкареві взяти участь в Переяславській раді й інші насильства, і просив заступити його від Виговського і його однодумців — „нестерпні неправди" гетьманських урядників — від Тимоша гадяцького й його намісників, котрих він розіслав по городах українних, і вони чинили „мучительство і злость нестерпиму" над вірними царськими підданими, змушують їх звернутися по поміч царя [111]). На жаль допит, учинений в Посольському приказі, до нас не заховався. Знаємо, що за цей час наспіло посольство Виговського — Филон Горкуша [112]) і Мартин Яцківський. Ніяких актів цього посольства досі не виявлено, не знаємо його дати, але, судячи з часу, треба думати, що воно було виправлено від гетьмана зараз після його потвердження на Переяславській раді з заявами повної готовности гетьмана виконати побажання і вимоги, поставлені йому царським урядом. Одним словом — посольство, вислане в найбільш сприятливих обставинах, з котрим царський уряд мусив порахуватися в найвищій мірі. З царської грамоти можемо доміркуватися, що в приказі дано йому конфронтацію, „очну ставку" з пушкарівцями [113]), і пушкарівці мусили сильно знизити тон своїх жалів і обвинувачень — вони потім, їдучи з царським посланцем Байбаковим, виправдувались, що говорили так здержливо тому, що не хотіли „большого спору учинить" [114]). Супроти Пушкаревих заяв уряд поставився з великою здержливістю. В грамотах до нього — виданій на руки посольству [115]), і ширшій — висланій

---

[111]) Грамота в актах Ю.З.Р XV, с. 3—8, дещо з неї подано було вище — про присягу Виговського з Карач-беєм, наступ на Полтаву.

[112]) Він зветься раз Іван, другий раз Филон — там же с. 19 і 33, рішає автентична грамота Виговського в Памятниках III, ч. 63, де Горкуша зветься Филоном.

[113]) Акты XV, с. 19.

[114]) Там же, с. 23.

[115]) Цілком коротка, повідомляє тільки про те, що з Пушкаревими послами посилається царський піддячий Байбаков.

з царським посланцем, піддячим Байбаковим, викреслено звичайну етикетальну фразу про „милостиве слово" від царя; ширша царська грамота Пушкареві являється властиво доганою Пушкареві за його „негоразду" поведінку в історії гетьманських виборів [116]), цар наказував йому бути „в послушании" у гетьмана, ніяких бунтів не вчинати, а їхати до Хитрово і тов. і виконати все, що вони будуть від нього жадати. Але заспокоював при тім, що за все попереднє не буде ніякої кари ні помсти; бояри в присутності пушкаревих послів висловили тверду царську волю, щоб гетьман Пушкареві і його полчанам „отнюдъ ничего не мстилъ"; повідомляв, що послів його, пушкаревих, відправлено з жалуванням. Одним словом трактував Пушкаря далі як певну політичну силу, з котрою царський уряд рахується, як з своїми вірними і льояльними підданими, і готов далі продовжувати з ними зносини минаючи гетьмана. Для української ситуації це було зловіще. Гетьман це відчув як новий удар і властиво — прогноз безвихідности сотворених Москвою відносин. На листі його, писанім у Чигрині 19 (29) березня, характеристична дописка, зроблена під безпосереднім враженням відомости про відправу пушкаревих послів: „На горе мені те старшинство дісталось! що бачу — і Петраша одпущено! О Боже наш, тим безчинним вірити, а нам, бачу, і доброго слова не дадуть за наші вірні послуги! Нехай Творець судить усім" [117]).

До Москви незадовго перед тим — повертаючи з Переяслава до Чигрина — з Ржищева 13 березня н. с. вислав він протопопа Максима Филимоновича, що приїхав до нього з своєї подорожі до Пушкаря, зібравши всякий обтяжаючий матеріял проти нього і його товаришів. В листі до царя, посланім з ним, він вибачався тим, що не може зараз їхати до Москви, як обіцяв, з огляду, що Пушкар, не слухаючи Хитрово, а піддавшись на намови „випущених з Путивля" запорозьких посланців, „злый свой умислъ до скутку приводити конче хочетъ". А „розные неприятеле, а меновите ляхи и литва, учувши о междоусобію межъ нами, казали всѣмъ войскомъ своимъ купити ся и ку границамъ стягати ся, и во вшелякой зостаютъ готовности, чекаючи на дальшое в Малой России замешание, аби тимъ способнѣи могли на городы украинные наступить. Якожъ и почали, уже былы примикатися, только учувшы же я присягши тобѣ в Переяславлю на вѣрное подданство пришовъ въ Киевъ и за-

[116]) Ця частина грамоти наведена вище с. 141 Акты XV, с. 16—8.

[117]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 105, лист без початку, судячи з змісту, писано мабуть до Лісницького; дата 19 березня — день авдісниї Байбакова у Пушкаря. Можливо, що Горкуша теж був уже у гетьмана з звідомленням про посольство.

разъ нѣкоторым полкомъ рушитися казалъ, они тежъ назадъ уступили. И за помочью Божою усѣ бъ тии Малои Росии неприятели не утѣшлисе, кгди би не тая Пушкаренковая своеволя на перешкодѣ была. Который жаднои передъ тымъ в. ц. в-ву не учинилъ прислуги, ани въ войни передъ тымъ застановляся, але теперъ, як бачимъ, головами нашими и кровию христианскою прислужити хочетъ. Зачимъ, любосмы не зычили межы народом христианскимъ крови пролития, же однакъ видимъ, ижъ тая своєволя не хочетъ повстягнутися, а запобѣгаючи, аби до чого горшого не пришло, казалисмы полком рушити ся для ускромления тоє своєволи" [118]).

Діставши це доручення, протопоп, мабуть, заїздив ще до доду, і тільки десь коло 20 (30) березня переїхав „з товаришами" границю [119]) і при кінці березня н. с. був в Москві. Перших розмов з ним не знаємо, можемо про них судити з пізніших допитів в Приказі, коли приїхало нове посольство Пушкаря і Довгаля, 17 (27) квітня [120]). Дяки питали його про бунти Пушкаря, протопоп з приводу цього [121]) завважив: „Чув я від гетьмана таке: „Коли в. государ яким чином не погодить мене з полковником Пушкарем та іншими бунтівниками, мушу підняти на них Орду і сам з ними управлятись". І таке теж чув: „Коли у мене з Пушкарем і тими, що нині бунтують до згоди не прийде, то певен я, що 11 задніпрянських (правобічних) полків від Зап. війська відступлять і з'єднаються з поляками" [122]). Бо ті задніпрянські полки до поляків схильніші, а козаки в тих полках добрі, старинні, буде їх тисяч 100 або й більше. Нехай би в. государ якось ту усобицю заспокоїв і привів до згоди, а не допустив до розриву". Судячи з того, можна думати, що протопопові було доручено представити небезпеку усобиці з становища міжнародньої політики, необхідности мобілізувати всі козацькі сили для боротьби з Польщею, котру задумував відновити царський уряд, для того як ґрунтовніше заспокоїти усобиці — рахуючися з небезпекою, що Правобічна Україна може потягнути до Польщі, коли на Лівобережжю запанує „Чернь війська Запорізького" під московським протекторатом. Як бачимо, гетьман виправдував всіми цими обставинами не тільки те, чому він не їде до Мо-

---

[118]) Памятники III, ч. 63 (я пропустив в цитаті різні ковенціональні вирази — напр. при „Малій Росии" — „в. ц. в-ва", і т. под.

[119]) Не доїздячи Сівська, десь 12 (22) березня стрів Филимоновича Ф. Байбаков — Акты Ю.З.Р. XV, с. 23.

[120]) Там же, с. 51 дд., розмови подаю впершій особі.

[121]) Його повідомлення про Переяславську раду подаю вище.

[122]) Через московську стилістику не ясно, де тут кінчаються слова Виговського, а де говорить від себе протопоп.

скви, як обіцяв в Переяславі, але й те, чому замість того підіймає війну з Пушкарем.

На ці теми маємо з того ж часу його доручення до київського воєводи, переказані через батька. 20 (30) березня приїздив до нього старий Виговський, привіз листа до гетьмана з польської границі, з Межирича від П. Тетері, з вістями про мирові переговори польсько-шведські і небезпечні можливості, які це замирення може потягнути за собою — польського наступу на Україну і Москву, і листи гетьмана — до батька і до якоїсь іншої особи (як я думаю — до Лісницького), що ілюстрували ситуацію і виправдували гетьмана з того, що він не виїздить до Москви. Батькові гетьман писав[123]: „Мій ласкавий пане отче! Хоч п. окольничий від'їхав ніби заспокоївши бунти, але своєволя й боротьба не устають, і Пушкар та інші при тім відзиваються на многих місцях. Тому подорож моя до Москви мусить забаритися, і хоч окольничий ц. в-ва до мене часто пише про це, але я на всі боки оглядаючись, в сумнівах зостаю, тому особливо, що з усіх сторін запевняють мене про польську зраду, і що кн. Дмитро (Вишневецький) під Межибіж з великими полками тягне, з другої сторони від Литви велика рать від Гонсевського готується, а тут дома, бачу — від татар добра не сподіватись, на кишлах стоять з великою ханською силою — що мені оповів полковник уманський, бувши в Чигрині 15 дня марта. Інші орди вийшли до Мунтян і спільно з башею сілістрійським до того привели господаря мунтянського, що тікати від них мусив. Тим же і Ракоцію грозяться турки — що огнем і мечем зносити його будуть. Тому боюсь, щоб і на нас — боронь Боже — не було великої напасти. Тому й не здумаю, чи прийдеться мені до ц. в-ва поїхати — не знаючи, в котрий бік обернутись. В чім тебе, як отця і добродія, прохаю мені порадити" [124]).

Від себе старий Виговський додав, що гетьман уже був зовсім зібрався їхати до царя, але тепер через козацькі бунти і вісті польські мусить відкласти. Переказав батькові таке: — Як полковники, сотники й інша старшина довідалися, що польський король з шведським замирилися на тім, щоб триматися разом і наступати на білоруські й українські городи, до гетьмана приїхали до Чигрина, браславський, уманський, корсунський і всі інші задніпрянські полковники і радили аби він відложив свою подорож до царя, з огляду на відомості про наступ польського і шведського короля, тому що

---

[123]) На жаль московський переклад: я стараюсь наблизитися до змісту оригіналу.

[124]) Акты IV, с. 105.

без гетьмана не буде кому дати ради війську Запорізькому під час такого ворожого наступу. Радили написати натомість до царя, аби цар прислав на Україну своїх бояр і воєвод з військом, щоб запобігти дальшим ваганням серед козаків — щоб військо Зап. могло на царських воєвод покладатись і однодушно стояти проти поляків, шведів і татар [125]). Ця справа містилася в „статтях" Филимоновича [126]) — для осолоди московського уряду. З цими справами поїхав до Москви Лісницький з тов.

Грамота гетьмана, послана з ним, датована 19 (29) березня[127]), так що цю посилку треба безсумнівно зв'язати з тим з'їздом старшини, що відбувся в Чигрині в середніх днях березня. Лист гетьмана без початку з того ж 19 (29) березня, в копії переданій через старого Виговського київському воєводі [128]), виглядає як повідомлення неприсутньому в Чигрині Лісницькому про дану йому місію і побажання, щоб йому вдалося виправдати й себе й гетьмана перед царем з різних обвинувачень, нанесених на них останніми часами. Наведена вище дописка до нього показує, що посольство задумувалось і грамота писалась ще перед одержанням відомостей про відправу з Москви пушкаревого посольства. Головним завданням було, мабуть, виправдати недодержання обіцянки, даної Виговським Хитрово щодо негайної подорожі до царя. Такий зміст листа Виговського до царя: гетьман дуже рад би був „оглядати царя на пресвітлих своїх палатах царствуючого", але різні небезпеки — польського і турецько-татарського наступу змушують його відкласти цю подорож до часу, коли та небезпека пройде. Тим часом доручає Лісницькому засвідчити вірне підданство і гетьманське і своє власне і запевнити царя в невинності їх обох супроти піднесених на них обвинувачень [129]). Наказ, даний Лісницькому [130]), йому й доручав перед усім засвідчити вірність і льояльність гетьмана:

1. Насамперед, віддавши від усього війська найнижче чолобиття, засвідчити повне і невідмінне підданство моє і всієї старшини і всяке старання виявити нашу зичливість — котре ми й покажемо супроти ворога в. ц. в., не жалуючи нашої крови для гідности в. ц. в.

2. То також має дати знати ц. в-ву пан полковник миргородський, що коли б ми не хотіли бути щирими підданими царя його

---

125) Там же, с. 104.

126) Акты VII, с. 227, 2 стовб.

127) Акты Ю.З.Р. VII, с. 217.

128) Акты IV, 105.

129) Зміст, як бачимо, цілком сходиться з вищезгаданим фрагментом листа 19 березня.

130) Акты VII, с. 210—2, на жаль в московськім дуже лихім перекладі.

милості і під його кріпкою рукою пробувати, — ми б давно звернулись до іншого монарха — маючи великі обіцянки від царя турецького через Мехмета, його вел. посла, що, приїхавши до Браслава, передав нам корогву, булаву і всі польські краї віддати нам обіцяв. Також і Березовські (?) комісари, бувши у нас, хотіли нас звабити різними обіцянками, запевняючи нас високою ласкою польського короля. Але ми з любови до самої вже православної віри не дали їм себе намовити, задля нашої користи, тільки для загального добра вибрали собі царя й. м. — оборонця нам і святим церквам, і так раз добровільно, без ніякого примусу присягши, досі держимось тої присяги непорушно.

3. Коли б цар й. м. мав на нас лихе серце за те, що ми з татарами збраталися, п. полковник миргородський має йому пояснити, що хоч ми виговорили собі щиру приязнь з ними, але під такою умовою, щоб вони ніколи рук не підіймали на царя й. м. А зробили ми це тому, що з певних вістей довідалися, що вони змовилися з ляхами наступати з обох сторін на наш край, а випустошивши його, йти на царство Московське. Для того ми й побраталися, щоб ці наміри розірвати, бо вже попереднього року були ясні знаки татарської неприязні, коли вони набігли на Браславський полк, і поки прийшло військо, попалили новоосаджені слободи, селян кількадесят тисяч вибрали і в Крим погнали.

4. Коли б й. ц. в-во питав про відпуск посла Бєньовського, каштеляна волинського: з чим і з якими надіями ми його відправили, п. полковник миргородський має дати відповідь, що ми вчинили тільки перемир'я до Зелених свят. А то не для чого іншого, як тільки на те, щоб, спокійно проживши зиму, краще приготовитися на війну, як й. ц. в. піде на ляхів. Бо то певно, що якби не цей наш фортель, без війни б ми не прожили, бо від певних язиків таку маємо відомість, що вони (поляки) цінять це перемир'я, сподіваються собі великої вигоди від договору; а якби того перемир'я не було, то під час нашого замішання певно б напали на нашу сторону [131]).

5. На удавання М. Пушкаря, полк. полтавського і послів запорізьких, має п. полк. миргородський дати таке спростовання, що вони, навикши всякої нікчемности, стали неприятелями віри православної, а нас невинно обмовляють, нібито ми на шкоду в. ц. в-ва збраталися з ляхами й татарами. Багато таких образливих листів писали, називаючи нас бісурменами, і тим способом бунтували людей на мене і полк. миргородського. А я маю Пушкарів лист автен-

---

[131]) Ця фраза перекладена цілком майже незрозуміло, я так угадую її зміст.

тичний, де він дає згоду на союз з татарами і віддає його на наше рішення, — бо ми і до нього, як і до інших, писали питаючи, чи погоджується. Про все це я мав поговорити з окольничим — тільки хотів для того побачитися з ним один на один перед Переяславською радою; але він, потай сіючи незгоду, розсилав листи, сварячи нас на знищення церков тутешнього краю і зруйнування православної віри. То саме подумали собі й посли запорізькі — що досі в ніякій справі не були війську помічні, ані під час того, як цей край піддавався ц. в-ву, в тім участи не брали.

6. І то має також п. пол. миргородський розповісти, як Пушкар і запорізькі посли, щоб тим більше людей підбурити, в своїх листах писали таке, нібито й. цар. в-во дав їм волю, своєю грамотою, на все те, що вони робили: і раду на Солониці скликали, і селянам кривди і мучительства нестерпні чинили, доми грабували.

Ще й про 40 тис. війська, присланого їм у поміч від ц. в-ва, в листах своїх запевняли — за це варті вони найгіршої кари, що такі небувалі речі на цар. в-во говорили. Нехай про всі діла його (Пушкаря) оповість п. полк. миргородський, як то він оповідає, мовляв, я взяв чотири жалування, прислані на військо від й. цар. в-ва — а я ніякого доходу не мав, він же більш усього користується, бувши 11 літ пполковником, і різні оранди від себе віддавав і всі доходи побирав та на свої потреби обертав.

7. Додасть і те п. полковник, що хоч після тих усіх незгод прислав Пушкар з тим, щоб далі не мати сварок і неприязні, але до ніякого послуху не прихиляється. Головно, що піхоти не розпустив, а поставив по городах полку Чигринського і розсилає універсали, наказуючи не звороняти їм поживи — фальшиво всіх упевняючи, як всі свої замисли брехнею окружає.

8. Пояснюючи, чому я мусив відкласти свою подорож — з огляду на домашні замішання і небезпеку, додасть і то п. полковник, що й тепер ще Ів. Донець чинить людям великі кривди, наїжджаючи на городи. А ляхи, чуючи нашу незгоду, під проводом кн. Дм. Вишневецького приступили під Межибіж, аби його відібрати. Боюсь, щоб і татари не видумали чогонебудь — бо одні з калгою пішли на мунтян і прогнали з панства господаря, а інші на Киношлях(?) з усією силою стоять. Як полковник уманський, приїхавши до нас, то дав знати, мусів я свою подорож відкласти, а як тільки наша земля хоч трохи заспокоїться й звільниться з тієї небезпеки, буду старатись побачити царські пресвітлі очі.

9. Про Тимоша, Прокопа Поривая й інших, що забрав Пушкар, проситиме полковник миргородський, щоб їх випущено; одні з них

в Острі, інші в Колонтаєві — п. полковник проситиме грамоти до тамошніх воєвод.

10. Тому, що найбільша причина замішання це те, що військо по сей час зістається без докладного реєстру, п. полковник проситиме, щоб й. ц. в., пославши від себе, велів скласти реєстр — аби ті, що не в реєстрі, не домагалися неналежних вільностей і на будуче не чинили бунтів, коли б їх старші хотіли привести до ладу. Просити в тій справі ц. в-во, аби прислав до мене якусь тямущу людину і мені про свою волю написав, даючи силу разом з нею цю справу перевести [132].

12. Коли б Пушкар через своїх послів мав упоминатися у царя й. м. за побитих козаків, що я мовляв наступив на нього військом, — нехай пояснить п. полковник, що я б і не пішов за Дніпро, коли б мене його листи не зайшли, що татари, виїхавши з великою силою, ходять під Полтавою. Замість татар він побив тирансько безпечних людей — але я не мстивсь йому за ніякі обиди і тепер ніякої помсти не замишляю — тим більше як маю грамоту ц. в-ва, прислану з піддячим Ларіоном Івановичем.

13. Велів був ц. в-во, щоб ми вислали посла свого до короля шведського, — ми досі цього не виконали через усякі перешкоди, але тепер посилаємо товариша нашого Федора Коробку. Про це говорили в Переяславі з Б. М. Хитрово, а п. полковник дасть про це знати.

14. Всі інші справи має п. полковник полагодити у ц. в-ва, як буде вважати за краще. Нехай запевнить, щоб нас в підданстві (цар) вважав непохитними. А найбільше нехай просить п. полковник, щоб тим, що на нас брешуть, аби (цар) не вірив і велів нам їх карати на місці.

15. На самім виїзді послів до й. ц. в-ва прийшли нові листи від господаря молдавського: пише, що дійсно турки з татарами знищили землю мунтянську, кілька сот тисяч душ в неволю забрали і самого господаря до Венгрів загнали, а по тій роботі стоять на поготові, і не знати куди задумують. Нехай представить то п. полковник, як погани заходяться на християнську погибель".

З московської сторони в той час збирав відомості піддячий Фірс Байбаков, висланий з Москви до Пушкаря разом з його послами: Петрашем Яковенком з товаришами 6 (16) березня. Він мав відда-

[132]) В москов. копії увага, що 11 пункту бракує в оригіналі наказу.

ти Пушкареві згадану вже вище царську грамоту з доганою за ухиляння від ради та послуху гетьманові, від якихнебудь заяв стриматися, а натомість потайки розвідати, чи багато з Пушкарем козаків, які у них настрої і наміри? чи збирається Пушкар явитись у Хитрово на його заклики? чи має він і його козаки намір бути послушними Виговському, і чи нема між ними якихось хитань (шатости) [133].

Виконуючи це доручення, Байбаков спішно проїхав до Полтави й назад, пробувши на Україні два тижні, від 13 до 27 с. с. березня, розвідуючи і розпитуючи кого міг в дорозі й на місці. Застав нове посольство від Запорізької Січі і від гоіродових полковників — Пушкаря і новопроголошеного Довгаля — Іскру, з товаришами, що вибиралися до царя з новими жалями на зрадливу поведінку Виговського і старшини, і з ними виїхав до Москви.

Вони везли таку супліку від полку, списану 11 с. с. березня (московський переклад, на жаль, стер всю її автентичну фізіономію, а місцями до непізнання затемнив і самий зміст) [134]: „Б. м. вел. государеві і т. д. нижайший холоп і підданий заприсяжений М. Пушкар полковник з усіма сотниками і отаманами городовими і з усією черню полку Полтавського б'є чолом і т. д. Піддані війська Запорізького з кошу запорізького, вся чернь дніпрова однодушно з нашою черню городовою скаржилися на зраду, кривди і великі прикрості від Ів. Виговського і Гр. Лісницького. (А тепер) полк Полтавський через виборних своїх з різних городів: Ів. Іскру, Михайла Степаненка, Левка Гавриленка — сотника зіньківського, Савостьяна Подсиленка — сотника рашівського, Ів. Педяка — сотника балаклійського, Мисана —сотника санжарівського, Кондрата Кузьменка, Дороша Іваненка, Івана Гавриленка, Якова Хурсенка, Гната Давиденка [135]) з товаришами б'ють чолом в тих статтях:

Дав (Ів. Виговський) [136]) городи на Ворсклі, а саме Новий Санжарів, Біликів Брід, Кобеляки і Кременчук лютрові Юрієві Немиричові — чого ніколи покійний Б. Хм. славної пам'яти не робив без указу в. в-ва, що він сміє робити.

Також і чужоземних людей — ні сербів, ні німців, ні ляхів він при собі не держав — як цей дуже багато при собі має.

---

[133]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 12.

[134]) Подекуди помагає його зрозуміти лист Довгаля, що здебільшого дає паралельний текст.

[135]) Імена сильно помосковлені і покалічені, я стараюсь надати їм правдоподібний вигляд.

[136]) Тут щось упущено — може тільки ім'я гетьмана, а може щось і більше, не можна вгадати — Акты Ю.З.Р. XV, с. 90.

А коли мирився з сусідніми державами, то тільки для спокою, до слушного часу, і ніколи військо Запорізьке (при нім) таких кривд не мало.

А як тільки наставили гетьманом Ів. Виговського, без ради (безъ совѣту) всієї черні, то цей уже ні одного козака при собі не тримає, тільки все чужоземних людей, а від них по городах нам, війську Зап. і всім посполитим („общимъ") людям у всій Малій Росії, почали чинитися кривди незносні, і всякі вільності відібрано. Ці чужоземці, як наємники, мусять його волю творити, що він їм накаже (а за це їм плата) [137]), а деяким чужоземцям, як от лютрові Немиричові, віддав Ів. Виговський городи козацькі в. ц. в-ва на вічні часи. Посилає їх городи воювати, людей християнських стинати; декого розстріляно, а інших козаків війська Зап. в в'язницях великими карами томить; маєтності грабують і забирають усяку худобу.

„Тому будь ласкав і т. д. від тих зрадників, Виговського і Лісницького, нас звільни, і з ними по волі своїй вчини. Бо коли ті два будуть старшими в війську Зап., то вони нас до решти знищать і все майно пограбують, а помалу прикликаючи з чужих країв людей, сами (їм) піддадуться і внівець Малу Росію обернуть.

„Ті грамоти, що (були прислані від в. ц. в-ва) військові Зап. через Михайла Стринджу з тов. на те, щоб повною радою старшини і черні війська Зап. в Переяславі всі справи полагодити і до ладу привести, Виговський і Лісницький за ніщо мають — кажуть, що то грамоти підроблені (смышленные) [138]).

„Прислав від престолу свого до війська Зап. окольничого Б. М. Хитрово, — але в Переяславі тому ж Ів. Виговському без повної ради і без всієї черні віддано гетьманство, булаву і всі військові клейноти („украшеніе") до рук його, на церковнім місці, у св. Пречистої. А в давніших часах гетьманів, полковників і іншу старшину війська Зап. вибирали завсіди в полі, кого військо схотіло („по любви войсковой").

„А те військо Зап., що на коші під сей час зимувало, Ів. Виговський голодом морив, не пускаючи з городів на Запоріжжя ніякої поживи [139]), а все то робиться для хана кримського, аби військо Зап. на коші якомога знищити — котрого кількасот літ ні один невірний цар не міг силою знищити. З тих то причин, за обмовою Виговського і за присягою кількох людей кременчуцьких виваблено з

[137]) Так у листі Довгаля.

[138]) Стилізація в цім місці досить не ясна: чи це ті ж грамоти, що привіз Стринджа чи окремі, але я думаю, що треба розуміти як окремі.

[139]) В друку „не пускаючи кошей", очевидна помилка, в листі Довгаля „не пустилъ запасу".

Запоріжжя, з коша кошового гетьмана і отамана Якова Барабаша. Переказував Ів. Виговський і в листах писав, що от мовляв ваших запорізьких послів на Сибір заслано, і бачити їх не сподівайтеся! А по городах від поля і від Запоріжжя полки поставив: ніженський, чернігівський, прилуцький, іркліївський, визначив сторожі, не кажучи правди черні, тільки старшині, суворо наказав, аби тих, що йдуть на Запоріжжя, хапати, розстрілювати і стинати. А як вивабив Барабаша з коша, так зараз і полки розпустити велів, тільки добру сторожу на послів запорізьких поставив, аби переловити і на Запоріжжя з грамотою в. ц. в-ва не перепустили. Та як посли повернули щасливо до народу війська Запорізького і наперед себе послали відпис (грамоти) на Запоріжжя, так військо Зап., згідно з даними від ц. в-ва грамотами, вийшло з коша, з Запоріжжя, з старшим Опанасом Дядьком, і стало на відповіднім місці, так як наказав Б. М. Хитрово" (в листі Довгаля пояснено: військо це мало йти на раду до Переяслава, але Хитрово не допустив, і від Лубень завернув — так евфемістично представлено марш запорожців на городи).

Далі йде прохання до царя, щоб він персонально відвідав Україну і Київ, з своєю родиною, з двором і патріярхом, завести лад „між народом християнським і всім військом Запорізьким" — звеселити своїм приходом Малу Росію і нагнати страху ворогам. Мовляв давно вже вся Мала Росія з військом Зап. жадібно чекають царя і патріярха — „як дідичного свого володаря" — нехай усі сусіди бачать, що Мала Росія і військо Запорізьке як піддались під царську руку, „так вічно живе і житиме під рукою цар. в-ва [140]).

Другу таку грамоту вислано іменем Миргородського полку і його полковника Довгаля, з датою 12 с. с. березня. Обидві грамоти майже буквально повторюють один прототип — з різними додатками, більшими і меншими. Супліка миргородських полчан починається, без вступних пунктів, споминами про добрі часи Б. Хмельницького. Зате, згадавши про кривди від чужоземних людей Виговського, ширше спиняється на нападі на Полтавський полк наємного сербського війська — під проводом „сербина Богуна (!) і Тимоша, що був поставлений паном у Гадячі", — виправдує Пушкаря, що він мусив дати відсіч цим напасникам, і просить царя не ставити того йому в вину. В додатку подає „статті Виговського", що ширив Лісницький, і його листи до союзників, що мають ілюструвати його зрадницькі замисли [141]). Везли цю супліку сотник миргородського полку Петро Ольшанський, Павло Апостол і Ми-

---

[140]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 90—6.
[141]) Акты Ю. З. Р. XV, с. 79—88.

хайло Тиша. Обидва полковники, крім того, передали листи до думного дяка Алмаза — обидва датовані 12 с. с. березня, з проханням улегшити посланцям їх місію. Ці посланці ставилися в приказі 17 (27) квітня, подали понад те ще окремі писані статті — щось ніби як накази. Полтавські статті дійсно мають такий характер — тези, які належить піднести перед урядом — досить не мудро стилізовані підсумки матеріялу, доповнені відомостями, зібраними під час подорожі, а може й в цілості зложені самими посланцями в Москві.

Тут повторяється, що Виговського вибрано без участи і відома „кошового війська", полку полтавського і миргородського, і військо Запорізьке і вся чернь дніпровська його не хоче, тому просять у царя, щоб була зложена повна рада з участю всього війська і всієї черні, згідно з грамотами — даними Стринджі очевидно. Повторюється прохання, щоб цар приїхав до Києва, відібрав нову „повну" присягу і вчинив розправу милостиву всій черні і війську Дніпровому і Городовому.

Повторюються обвинувачення проти Виговського — за Немирича, за чужоземне військо; додається посольство до поляків — місія Тетері, що стала відома послам під час подорожі в Гадячу від київських ченців, і напад татар на „московську" Україну, нібито за дозволом Виговського.

Статті підписав полтавський писар Дорош іменем Іскри й товариства „тому що не вміють писати" [142]).

Статті миргородські — це механічно розбите на пункти оповідання про зрадливу поведінку Лісницького: як він по раді корсунській скликав у себе в дворі сотників і отаманів на раду, оповідав про нові московські статті і агітував за підданство кримському ханові, а коли довідався, що запарожці переловили „тайні зрадницькі листи" Виговського до хана, — повідбирав назад „свої статті, роздані сотникам", „щоб до московського царя не дійшло". Ці „статті" так само підписав полковий писар миргородський Федір Блажевський, іменем послів „тому що писати не вміють" [143]).

Те, що Байбаков записав до свого звідомлення, дуже мало додає до цього. Під час подорожування з пушкаревими посланцями і за свого побуту у Пушкаря Байбаков, очевидно, став цілком по його стороні, не знати чи з переконання, чи був таки закуплений. В своїм звідомленні він явно добирає матеріял, сприятливий для Пушкаря, а хто зна чи й не ретушує його в тім напрямі; тому до того, що він переказує, треба ставитися з певною обережністю.

[142]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 43—5.
[143]) Там же, с. 46—8.

Якийсь путивлець Спиридон, що пристав до нього в дорозі з Москви до Полтави, розповідав, що гетьман „чоловік неправдивий", що каже і на що присягає — тому вірити не можна, і запорізькі козаки і вся чернь тримається Пушкаря [144]).

Провідник, що їхав з Байбаковим до Гадяча, казав, що, бувши в Гадячу під час насаупу на Пушкаря, чув він від якогось „гетьманового отамана", нібито гетьман так говорив: „Полковника Пушкаря приборкаю (под себя подклоню), інших поб'ю, а після того буду з Москвою воювати". В Гадячу Байбаков провіряв це оповідання, і ті люди, яких він розпитував, нібито потверджували, що такий намір Виговський має давно, і якби не противний йому Пушкар, він давно б московське військо вирубав. Хотів витяти і полк. Ромодановського, а тільки побачивши, що Пушкар, запорожці („войско Запарожское") і чернь вірні цареві, він того не вчинив і зложив присягу в Переяславі, але то не щиро („не по правдѣ") [145]). Таке говорив і якийсь Семен, служебник Хмельницьких („послуживец гетьмана Б. Хм., а послѣ Хм-го служитъ у сына его"), що приїздив до Гадяча в їх справах: „Коли б „полковник", все військо і чернь Виговському хоч трохи піддались, так він присяги б не зложив, а хоч і присяг, то вірити тому не можна: він хоче йти на царські городи з Ордою, ляхами і тим військом, що з ним, і тепер руйнує „полковницькі городи", що той (Пушкар) відає за царським указом" [146])).

Вся ця місцевість, що Байбаков переїхав з Путивля до Гадяча — Роменщина і Гадяччина в днях 23-25 н. с. березня пробувала в панічнім очікуванню наступу війська Виговського: не спали по ночах, боячись, що „гетьманові полки" нападуть, випалять і вирубають „полковників (Пушкарів) край", сотники з коней не зсідають, по городах і селах шлють накази, щоб стереглися; ніженські, прилуцькі і чернігівські стояли під Лохвицею: сподівались, що вони перейдуть Хорол і почнуть пустошити Миргородщину. Полковник Ляпунов (з корпусу Ромодановського) посилав свого капітана до ніженського полковника Гуляницького, що стоїть під Лохвицею — питав його, пощо він тут стоїть, коли ніякого неприятеля нема, і тільки царських людей руйнує. Гуляницький відповів йому, що стоїть за писаним наказом окольничого Хитрово, чекає наказу від гетьмана: як гетьман напише, то він відступить" [147]).

---

[144]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 23.
[145]) Там же, с. 25.
[146]) Там же, с. 27.
[147]) Там же, с. 24—5, 26—7.

В Гадячу Байбаков з Яковенком застали Івана Іскру з товаришами, що пустились були до Москви з новим посольством від Пушкаря і Довгаля. Іскра запросив Байбакова на вечерю і за вечерою розповідав, що Виговський замирився з Ордою, війшов в союз з мунтянами, волохами, венграми і ляхами. Писав королеві, заохочуючи його „очищати свою землю" і обіцюючи йому в тім свою поміч. Послав на Угорщину свого посла [148]. Але коли Байбаков пробував щось ближче про це довідатися, Іскра (як і інші інформатори) ніяких конкретних відомостей не міг дати; очевидно — були це просто аґітаційні балачки, щоб робити настрій.

Трапивсь якийсь піп з Зінькова, що організував якусь сміграцію з Литви, щоб оселитися з нею під Олешнею і мати там парафію. Байбаков питав його, чи вірний цареві Пушкар з військом і чернь, і піп „по священству" запевнив, що вони служать вірно, а як Виговський Пушкаря знищить („изведет"), буде велика біда; уже чигринський полк перейшов за Дніпро, перевозить Орду — два пороми перевезли, а два потонули; Виговський хоче воювати пушкаренків полк, а потім з шведами йти на Київ, а далі на царські городи [149].

В дорозі з Гадяча на Полтаву надибали „в степу" п'яного козака — везе листи Пушкаря по городах. Яковенко взяв листи і прочитав: там був наказ сотникам і отаманам бути готовими, бо ніженський, чернігівський і прилуцький полки стоять під Лохвицею і чекають Виговського з татарами і ляхами [150].

Коли приїхали до Полтави, на дворі Яковенка вдарили з двох гармат. Байбаков сповістив полковника про свій приїзд, і той його зараз прийняв. При нім було чоловіка з 30 старшини; прийняв Байбакова „честно", запросив на обід, під час коли пили здоров'я царя, велів в труби трубити, в літаври бити і з гармат стріляти. В розмовах Пушкар і його старшина говорили на тему, що Виговський цареві зраджує, присяг не по правді, і після присяги хоче з Ордою, ляхами й іншими чужоземними державами воювати царські городи і села. Тепер от стоять полки під Лохвицею, чернь питає, проти кого це буде війна: проти турків чи шведів? І вставши з-за столу свідчили свою вірність цареві.

Другого дня була розмова більш довірочного характеру: Пушкар [151]) прийшов „на господу" до Байбакова з 4 особами тільки. Жалувався на Виговського і Лісницького, оповідав про невірну по-

[148]) Там же, с. 26.

[149]) Там же, с. 27.

[150]) Там же, с. 27—8.

[151]) „Мартынъ Пушкаревъ" називає його Байбаков.

ведінку Виговського на раді в Корсуні (те, що ми вже знаємо) і про його зрадливі замисли: підбити Запоріжжя, знищити Пушкаря і тоді йти на Київ: вирубати царську залогу та обсадити ляхами і шведами, а потім воювати московські городи.

,,І таке ще: після присяги дав Виговський без царського указу ,,німцеві", ,,лютрові", ,,євреєві" [152]), Немировичеві шість городів мого (полтавського) полку: Кременчук, Кишеньку, Кобеляки, Білики, Переволочну і Нові Санджари. Цей лютр живе у Виговського в Чигрині, а до тих городів розсилає листи до сотників, щоб збирали на нього всякі запаси і податки. Сотники приїздять до мене з тими листами і прохають, щоб я їх не видавав, а вони хочуть вірно служити (цареві) — такі два листи Пушкар передав Байбакову.

,,А з того царського жалування, що не раз присилалося для війська Запорізького, нічого війську не давалося, а на ті гроші Виговський тепер підіймає орду та ляхів. І ті гармати полкові (полтавського полку), що ходили бувало з полком в походи, Виговський віддав орді та ляхам, 30 штук.

,,Як восени був бій з татарами, і я тих татар, що в тім бою взято, відіслав до Виговського, то він їх до орди пустив, а на мене кричав за те, що я проти царських неприятелів стояв.

,,Як серби приходили з наказу Виговського, щоб мене взяти і розстріляти разом з іншими 24 козаками, а город засісти, так я виїхав, щоб їх опам'ятати: чого це вони наступають? Це ж зрада проти государя! А вони, не давши собі говорити, ударили на мене. Тоді я велів війську боронитись, і Бог їх покарав: вигнано їх з государевих городів".

Наступного дня Байбаков з Пушкарем були на богослуженню в манастирі Воздвиження і потім на обіді у ігумена, що завів розмову в тон пушкаревих ревеляцій: ,,Виговський роздає государеві городи лютрам, що йому служать, а тими людьми розпоряджає швед: як заволодієте тими городами твердо, тоді зробіть кінець Пушкареві, а тоді взяти Київ, посадити там князем Ракоція й потім іти на царські ,,руські городи". А Пушкар і військо, і чернь служать цареві вірно і нічого лихого не мислять".

По цім, 31 н. с. березня, Байбаков поїхав з Полтави, взявши від Пушкаря подорожній лист, в якім значилося, що він їде разом з Іскрою, посланцем Пушкаря. По дорозі він ще записує кілька розмов на тему вірности Пушкаревого війська і зради Виговського. За московською границею удалось їм випередити Лісницького, що 6

[152]) Всі ці слова мають означать, що Немирич був кальвініст, або унітарій.

н. с. квітня поїхав з Путивля, двома днями перед Байбаковим і Іскрою; але, коли вони приїхали до Калуги, виявилось, що там є наказ — не давати Пушкаревим посланцям коней перед Лісницьким, не знати, чи був такий делікатний наказ з Москви, чи Лісницький про це постарався на місці, — тільки аж 22 н. с. квітня вони могли одночасно з ним виїхати з Калуги до Москви. В Приказі вони заявилися 27 н. с. квітня — того дня подали свої „статті" і, мабуть, таки чи не випередили Лісницького, бо той подав свої статті 1 н. с. травня. Такі перегони вчинили наші земляки перед московським урядом!

В Москві тим часом, в середині квітня н. с., ішла підготовка нової адміністрації України — головно на підставі відомостей, привезених Хитрово. В сумі вони були прихильні для Виговського; безсумнівно підняв цей сприятливий настрій своїми розмовами також Максим Филимонович. Московський уряд постановив взяти Виговського в свою опіку. Коли були за ним якінебудь прогрішення, з тих, що закидали йому баорабашівці і пушкарівці, — „виговорити" йому це і взяти обіцянку, що він більше того не повторюватиме. На будуче посадити при нім свого резидента для контролю і запобігання можливости повторення подібних самовільних вчинків, а головно — обсадити Україну мережею своїх воєвод з залогами, прибрати до рук адміністрацію, війти в безпосередній зв'язок з міщанством і черню. Одним словом — використати усобицю і клясову боротьбу, що так яскраво виявилася в останніх змаганнях між старшинською партією Виговського і пушкарівцями, на те, щоб „Малую Россію к рукам прибрать".

На жаль в цім менті, як і в інших, для нас пропала вся закулісова сторона цих актів: дискусії, мотивування, підготовка — тільки голий скелет канцелярських актів, і то розуміється — в убогих останках, з котрих мусимо вимірковувати хід подій, мотиви і наміри.

„3 квітня велів государ бути в своїй службі воєводами в черкаських городах:

в Білій Церкві Григорій Сафонов,
в Корсуні Оверкій Болтін,
в Ніжені Степан Бутіков,
в Полтаві стольник Олексій Чіріков,
в Чернігові стольник Ондрій Дашков,
в Миргороді Никифор Поленов.

„4 квітня велів в. государ послати ратних людей до черкаських городів, де мають бути воєводи: до Білої Церкви з Києва 300 салдатів, до Корсуня з Києва також 300 салдатів, воєводи мають їхати по них до Києва і, взявши їх у Києві, їхати до тих городів"[153]).

З пізніших постанов довідуємося, що лівобічні залоги — в Полтаві й Миргороді по 300 салдатів, в Чернігові і Ніжені по 200, мали бути вислані тимчасово з білгородських контингентів, в серпні мали бути вони замінені новими посилками [154]).

З приводу цих резолюцій в приказах поставлено цілий ряд детальних питань: яку послати до тих міст армату, скільки арматного запасу, як великі „вістові дзвони" і т. д.

Чи мають бути при воєводах піддячі, і відки їх визначати: з московських приказів чи провінціяльних?

Від кого мають ті воєводи прийняти городи, і кому дати про це наказ?

Чи доручити воєводам ремонт городів і острогу? чи мають ставити нові городи, і на кого ту роботу розкласти?

Чи мають воєводи відати службою місцевих „служилих, жилецких і уездных людей" (людности міської і повітової) і ними правити? Чи мають судити в скаргах місцевих людей на воєводських людей і навпаки?

Чи мають збирати гроші і збіжжя на государя, з яких людей і як саме?

Куди мають посилати одписки (реляції) — чи київському воєводі, чи безпосереднє до московських приказів?

Чи мають зноситися з гетьманом і як? [155]).

Взявши під увагу ці й інші питання, розрядний приказ виробив взірцеву інструкцію воєводам і проєкти сповіщень полковникам; заховався наказ стольнику Чірікову, призначеному до Полтави, і сповіщення полковнику Пушкареві, з датою 26 квітня с. с., що орієнтує нас в хронології цієї роботи, і між іншими паперами — запис царського наказу, що не пізніш 23 с. с. воєводи повинні бути вислані [156]).

Загальне переведення нової московської адміністрації на Україні було доручене одній з найбільших московських фігур — бояринові Василю Борисивочу Шереметєву. Наказ їхати на Україну, до Києва і зайнятись переведенням козацького реєстру, переписом доходів і організацією їх збору дано було 6 (16) квітня [157]), в тіснім

[153]) Акты Ю.З.Р. т. XV, с. 149—50.
[154]) Там же, с. 161—2, 163—6.
[155]) Там же, с. 150—1.
[156]) с. 162.

і очевиднім зв'язку з призначенням воєвод; але та інструкція, що ми маємо, без дати, вироблена була очевидно паралельно з наказами воєводам, не раніш травня н. ст. — бо виходить з відомостей і бажань, заявлених місією Лісницького; організаційні доручення переплітаються з політичними, подиктованими останніми подіями, останніми відомостями, привезеними посольствами Виговського і Пушкаря [158]). Тому нам прийдеться в цілості оглянути його далі, після того, як познайомлюся з цими переговорами, а тут я тільки відзначаю паралельну роботу приказів над цими різними сторонами нового адміністративного пляну: організації воєводського правління, переведення реєстру, оподаткування людности на царя. Зараз у наказах воєводам ми побачимо ув'язку цієї воєводської адміністрації з дорученнями, даними Шереметєву. Очевидно тоді ж уже передбачалось, що він займе місце Бутурліна в Києві як голова нової московської адміністрації України.

З пляном нової адміністрації знайомить нас оцей наказ стольнику Чірікову як полтавському воєводі, що має на собі поміти, що такі накази дані всім воєводам „Черкаських городів" [159]): Воєводі наказувалося взяти призначений для Полтави контингент салдатів з Білгорода і не гаючись іти до Полтави. Наперед послати полтавському полковникові повідомлення, щоб він приготовив квартири і все потрібне. Прийшовши до Полтави, іти насамперед до соборної церкви, поставити своїх салдатів коло церкви „строєм", а самому з старшиною свого гарнізону і певною скількістю салдатів іти до церкви, закликати туди козацьку старшину і „поспільство" і, відправивши молебень, сказати до зібраної людности промову. В ній пояснити, що цар посилає своїх воєвод до черкаських міст, згідно з проханням, що висловив гетьман і старшина на раді в Переяславі („били челомъ чтобъ государъ пожаловалъ, велѣлъ во черкаскихъ городѣхъ быть своимъ воєводамъ"!), — та й полтавський полковник просив цього ж, бувши у Хитрово. До Полтави цар визначив його, Чірікова, і полковник, старшина і козаки мають жити з ним у згоді (въ совѣтѣ). По цім передати царську грамоту, ним привезену — щоб її прочитано перед усіма наголос. По цім розпустити салдат по квартирах, наказавши їм твердо, щоб жили „бережно, смирно и дурна никаково и задоровъ не чинили". А другого

157) Акты Ю.З.Р. VII, с. 200.

158) Біограф Шереметєва Барсуков (Родъ Шереметевыхъ V, с. 29) догадується, що першою причиною, чому Шереметєв не виїхав своєчасно, була пригода, що він собі покалічив руку, коли коні понесли його карету, а потім приїзд посольства з України.

159) Акты XV, с. 151—8.

або третього дня прикликати до себе полковника, бурмістрів, війтів та інших визначних людей і, пояснивши їм справу, об'їхати з ними город і острог, оглянути укріплення: „який город і острог, і чи глибоко окопаний рів".

Коли укріплення слабі, на випадок облоги непевні, сказати полковникові, бурмістру і всій іншій старшині, щоб поправили їх працею місцеві людности, з огляду на небезпеку від поляків і татар. Почати роботу насамперед працею салдатів і нагадувати старшині, щоб присилали на роботу своїх людей. Армату, яка знайдеться, сказати полковнику відповідно розставити в городі й острогу, рахуючися з потребами оборони. А докладний опис укріплень, і про свої розпорядження — повне звідомлення послати до Москви і до Києва, В. Б. Шереметєву, котрому „велено відати Полтавою" (ближче — московською залогою її), і полтавський воєвода повинен виконувати його розпорядження.

Далі такі розпорядження щодо постійної адміністрації. Воєвода в порозумінні з полковником і маґістратом має організувати варту в городах і острогах. Має об'явити полковникові, війтові і всій старшині, що такий царський наказ: де в городах царські воєводи, там воєводині стрільці і салдати стережуть замок і місто („город" і „острог") вдень і вночі, а на ніч для безпечности брами замикаються. Так пояснивши їм, воєвода має визначити варту („караулы") і порядок замикання брам (котрим він мав узяти місто фактично в свою воєнну окупацію).

„Коли козаки або міщани будуть йому скаржитися на государевих людей в якихнебудь кривдах, має (воєвода) давати їм суд, слідство переводити і всяку управу давати, стримувати від лихих учинків і за проступки карати, відповідно до вини і до людини. Коли ж тільки государеві люди будуть скаржитися на кривди від козаків і просити управи, має (воєвода) посилати жалібника з своїм чоловіком до полковника і говорити йому, щоб без проволікання учинив розправу з козаком, на котрого скарга, а він, воєвода, так само безпроволочно дасть усяку управу, коли буде скарга на царських людей, присланих з ним до Полтави. А поза тим не має він мішатися до ніяких тамошніх справ без государевого указу".

Має слідити за всім, що діється, розвідувати про польські і кримські справи, і що буде діятися між Пушкаренком і Виговським з його полковниками.

„Коли б між ними починався якийсь бунт, то всяко їх відводити від того, доводячи, що без волі царської вони нічого не повинні робити і бунтів їм заводити не годиться, та всяко промишляти, щоб між ними був спокій і ніякої ворожнечі". Про все доносити Шере-

метєву, а в важніших справах і до Москви, і до Білгорода, і по всіх городах воєводам і полковникам. Коли приходитимуть листи від гетьмана і полковників, то в важніших справах відсилати до Шереметєва, і так посланцям відповідати, що всякі царські спраи доручені Шереметєву, яко „київському воєводі", і до нього треба звертатись, а він, воєвода, то виконає, що Шереметєв йому напише.

„А конче жити з великою обережністю, до полковника, старшини і козаків держати ласку і добрий привіт, в нічім не сваритись, не шукати собі користи за нарушення государського діла, хабарів не брати" і т. д.

Далі секретна „Память": „Будучи в Полтаві, довідатися потайки, так щоб ніхто того не знав, хто тепер збирає в Полтаві з усяких товарів мито („пошлину") і арендні роші з млинів і всяких інших промислів, і на кого збирають: на гетьмана чи на полковника, чи на якінебудь військові витрати, або бурмістри й війти користуються ними самі? Скільки тих доходів може зібратися на рік в Полтаві і в городах Полтавського полку, і скільки тих городів у Полтавському полку і як вони звуться? Як у них відправлялися суди попереду, як вони були за королем, яким правом? Які були у них королівські уряди, якими справами вони завідували і які доходи збирали на короля в грошах і в збіжжі? Скільки тих грошей і збіжжя збиралося на рік, і як їх до короля відсилалося? І про всякі інші звичаї — як робилося за короля, що з того їм подобалось або не подобалось, і як вони тепер живуть — чи по-давньому, чи полковники позаводили щось по-новому, і те що новозаведене подобається їм чи ні? Про це все розвідати добре і списати докладно, пунктами і відіслати ту розписку в розряд" [160]).

Такі записки були б дуже цінні — тільки воєводам їх списати не довелось, а нам ця інструкція цікава тим, що виявляє в царському уряді бажання далі повести розвіди в тім напрямі, що зазначився був уже під час клопотань міських депутацій в Москві літом 1654 р. — виключити з міського життя козацькі впливи, повернути те, що загарбали козаки і козацькі уряди з спадщини узурпацій старостинських, католицьких кляшторів та біскупств і т. д. Царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких, симпатичних для людности практик, котрі він міг би, вступаючи в колишні прероґативи королів, використати для безпосередніх зв'язків з міщанством — минаючи козацьку верству й її урядників та всяко обмежуючи присвоєні ними від часів революції впливи на міське життя.

[160]) Акты XV, с. 158—9.

Тепер виберемо з наказу В. Б. Шереметєву те, що доповнює цей образ нової адміністрації, проєктованої царським урядом. Я зазначив, що цей наказ вироблявся паралельно з наказами провінціяльним воєводам. Хоч в останній редакції він нібито виходить з бажань гетьманських, привезених Лісницьким: гетьман через нього просив царя, щоб у військо Зап. прислано від царя комісарів, які б завели 60-тисячний реєстр, і це нібито і догріло стару, але занедбану справу реєстру, про котру говорилося з військовими послами в 1654 р., — але це тільки дипломатичний підхід. Та посилаючи воєводів, цар представляв це так, нібито він виконує прохання гетьмана і старшини, заявлене на Переяславській раді перед Хитрово. І посилка воєвод, і реєстрація війська, і збір доходів на царя — все це були справи, підняті попереднього року перед Тетерею в Москві, і московський уряд розробляв цей плян нової організації України цілком незалежно від того, що говорилося в Переяславі в лютім і що привіз Лісницький в квітні. Накази провінціяльним воєводам й інструкція Шереметєву — це два моменти цього пляну.

Приїхавши до Києва, коли на Україні буде спокій і ніщо не перешкоджатиме організаційним справам, Шереметєв має викликати до себе Виговського, щоб він приїхав, взявши з собою полковників та іншу старшину, скільки буде вважати потрібним. Коли вони приїдуть, об'явити їм царську волю — щоб вони зробили перегляд (смотръ) війська, вибрали в реєстрові козаки 60 тис. таких, що служать здавна, а таких, що пописалися козаками недавно з міщан або селян — тих повернути в давніший стан. А коли когось в реєстрі не стане, мають полковники на місце таких убулих висувати також старих служилих козаків — аби число війська Зап. було завсіди незмінне, і воно завсіди було готове на службу, куди звелить ц. в-во. Так поговоривши, нехай полковники і з козаків—кому це буде доручене, без проволікання виберуть козаків і зладять реєстр та підпишуть його гетьман, полковники і вся старшина. Тоді, чи тих усіх 60 тис., чи тих, котрі не присягали ще [161]) — привести до присяги — поговорити про це з гетьманом, вважаючи на тамошні справи. А реєстр [162]) з підписами прислати до Москви, а у себе лишити копію. Тих же козаків, що зістануться за реєстром в лишку, поговоривши з гетьманом, приставити до ріллі, а котрі заможніші (полут-

---

[161]) В друкѣ: „тѣхъ которые у вѣры были", вважаючи на контест повинно б — „не были".

[162]) „список" — військовий реєстр, чи спис тих, що присягли за їх підписами — це не зовсім ясно, але я думаю перше.

че) — в міщани. „Все те зробити по згоді з гетьманом і полковниками, і щоб чернь то знала — щоб було надалі певно і постійно".

„Якби ж козаки всім військом забажали, щоб вибрав реєстрових козаків і реєстр списав сам боярин з товаришами — тому що давніш, як були вони під владою польських королів, полковники писали в реєстр не тих, що заслужилися в війську Зап., а тих що підкупались, — то боярин з товаришами ма'оть відповідати, що вони не знають, котрі козаки здавна служили і з реєстр годяться, — це знають полковники і сотники. Нехай тільки пишуть козаів добрих [163]), таких, що можуть служити, і давніше служили, — по-правді, щоб потім не було жалів, і принесуть їм (Шереметєву) спис за своїми підписами — скільки з тих 60 тис. козаків в котрім полку".

Коли ж би гетьман і полковники стали нагадувати про жалування тим реєстровим, згідно з статтями 1654 р., сказати їм, що жалування буде платитися, коли козаки будуть на службі, з того, що збиратиметься по городах Малої Росії. „Коли ж гроші зіставатимуться від тієї плати, або коли котрогось року козаки будуть дома, а не на службі, — де ту казну зложити, в котрім городі і як її берегти?" (про це, очевидно, треба договоритися з гетьманом і проєкт подати на затвердження цареві).

Розпитати гетьмана, з яких доходів платити козакам, коли вони будуть у службі? Скільки таких „городів і міст", з яких збиралися доходи на польських королів, а скільки маєтностей сенаторських, шляхетських і кляшторних, які аренди в них, і скільки тих доходів може бути на рік, окремо (в кожнім полку мабуть). Скільки б зібралося подимного, з кожного полку окремо, якби його прийшлося зібрати, і з усяких аренд — нехай гетьман дасть обрахунок, положивши цифри подимного так, як збирались давніше.

Коли б гетьман став говорити, що у нього нема рахунків тих поборів, треба боярину послати по всіх полках дворян — порозумівшися з гетьманом і полковниками, щоб вони послали з ними своїх козаків. Приїхавши до якогонебудь города або міста, розпитати, чиє це місто було давніш: королівське, панське чи кляшторне? Розпитати війтів, бурмістрів, райців і лавників, скільки яких оранд і хто їх держить. Розпитати й людей, а де нема війтів і бурмістрів, там розпитувати міщан, скільки з них збиралося доходів? чи є в ратуші книги збору тих податків? коли є, казати принести їх і зробити з них для прикладу виписки. Коли книг не буде, розпитувати їх особисто — нехай кажуть по-правді і напишуть розпис. А на під-

---

[163]) Це вже проєктована відповідь Шереметєва, а наказ йому — слідити за складанням реєстру.

ставі розпису списати, скільки у них здається в оранду (откуп) млинів та інших „угодій", скільки з чого приходить грошей, хто ті оранди тримає, котрим орандам час вийшов, а котрим ні; може хоч час і вийшов, але орандарі за неспокійним часом (смутным временем) тими промислами не володіли: про це докладно розпитати самих орандарів і посписувати.

Потім розпитати скільки в котрім уїзді селянських дворів, скільки з них збирано доходу на короля і панів-рад в грошах і збіжжі, де орали на пана і скільки, все то докладно списати.

А так переписавши всякі джерела доходів і приходи з них, наказати війтам, бурмістрам, райцям і лавникам збирати всякі доходи з міст і уїздів і віддавати до скарбу, тим людям, що будуть до того скарбу вибрані загальною ухвалою (чи загальною радою — „по совѣту всѣхъ").

Коли при тім виявиться, що якимсь заставленим або арендованим маєтностям або промислам літа вийшли, а ті, що мали їх в заставі, або в аренді, за неспокійним часом ними не користувались, і вони почнуть прохати, щоб государь дозволив їм ще тепер покористуватися, то боярин з тов. має розвідати докладно і переглянути документи. Коли виявиться, що ті державці й арендарі не володіли тими маєтками чи промислами, треба дозволити їм доволодіти, і то все записати докладно в книги. А як котримсь арендам час вийшов, або взагалі якісь доходи треба буде дати наново „в одкуп", і будуть на те охочі, то такі доходи треба, порозумівшися з війтами, бурмістрами й іншими урядниками, веліти віддавати на одкуп, за арендарями брати поручні записи (заруки), і ті записи переховувати в ратуші.

Коли війти і бурмістри в якімнебудь городі заявлять, що з них панським насильством, або за часів повстання (в смутное время) якісь землі відійшли до уїзду, або щось відібрано [164]), то боярин має то сказати докладно списати, а жалібникам сказати, що про те все договоряться на раді, і що від них відібрано, буде їм повернено — нехай тим не журяться.

А тим, що будуть вислані „на переписку", гостро наказати, щоб вони поступали по-правді, а як будуть не по-правді поступати: переписувати джерела доходів неповно, або будуть вигадувати собі прибутки при віддачі аренд, коли то викриється, буде на них великий гнів („опала") і сувора кара від вел. государя [165]).

---

[164]) Так делікатно, натяками, не називаючи виразно говориться про претензії на козацькі узурпації.

[165]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 202—4.

Таким чином, як оце бачимо, Шереметєв через своїх дворян, за поміччю воєвод, розсаджених в полкових містах, мав переписати всі доходи коронні, панські, „кляшторні" (католицької церкви) і міські, і завести їх збір „на государя". Арендні доходи мали бути здані наново. Адміністрація доходів мала вестися через „ратуші", міські уряди, з поминенням козацької старшини. Питання про повернення містам ґрунтів і прибутків, захоплених козацькою верствою, мало бути поставлене на раді, що повинна була зібратися з ініціятиви Шереметєва (продовження того, що попереднього року уряд намірявся зробити через місію Трубецького). Козацтво мало бути щільно обмежене 60-тис. реєстром, якихнебудь 4/5 або 5/6 — як прийняти козацьке число 300 тисяч козацького активу, мало бути перечислене в селян або міщан, цим розуміється значно підірвалась би сила і впливи козацької верстви. Адміністративний апарат переходив в руки міщанства, що мало вести його під безпосереднім контролем воєвод. Воєводи ж мали бути комендантами головніших міст (тепер семи, разом з Києвом, але очевидно число цих воєводських резиденцій мало зростати), козацтву властиво не було що робити в місті. Воно мало сходити назад на становище війська, яким було за польських часів, провідна роля мала перейти на міщанство. Спираючись на міста, царський уряд хотів правити всім безпосереднє і виявляв тенденцію вишукувати і заводити в життя з старої практики все те, що могло сприяти розвою міщанської верстви, а обмеженню козацької. Тільки, розуміється, ніяких політичних прав давати міщанам він не мав наміру, всяко обмежуючи козацькі. Московська бюрократія мала тут стати всім.

Поки ці проекти розроблялись, уставляти відносини на Україні виряджено менший чин — дворянина Апухтіна (або Опухтіна, як його пишуть в московських актах). Акти цієї місії заховались в значній частині [166]), вони дуже цікаві і кидають яскраве світло на московську політику.

Грамота гетьманові, що мав йому завезти Апухтін, має дату 5 (15) квітня [167]). Притока місії нібито дипломатична. Король не додержав обіцянок, даних на виленському з'їзді 1656 р., не зложив сойму для того, щоб оформити наступство царя на польськім королівстві; зневірившися в цім, цар уже не має охоти посилати своїх послів на сойм, що тепер скликається в Польщі, він послав короле-

166) Вони містяться в актах Малорос. Приказу ст. 5835/24, здебільшого видані в VII т. Актів Ю.З.Р. (ч. 72 і 79 — наказ без початку), але при виданню не показано того, що було зачеркнено і виправлено в брульйонах, такі варіянти не раз дуже цінні.

162) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 72.

ві домагання, щоб у Вильні при кінці весни — на початку літа зложити новий з'їзд для закінчення цієї справи.

Цар пропонує вислати до Москви своїх людей — „з полковників чи з якогось іншого відповідного чину" — людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних, цар вишле їх на з'їзд разом із своїми послами. Коли на цім з'їзді польські комісари не підуть назустріч бажанням царя, він більше полякам терпіти не буде і пошле військо на Польщу; гетьман з військом Запорізьким також повинен бути готовим і чекати царського наказу, щоб іти в похід.

Серед справ, які він недавно переказував цареві через ніженського протопопа — в статтях ним поданих, між іншим говорилося також, що треба б цареві негайно розмежуватися на Україні („межъ черкаскихъ городовъ") з королем польським. Цю справу цар признав актуальною і жадає від гетьмана докладніших дат, котрих він з протопопом не прислав. Він доручає йому зібрати для цього полковників та всяких обізнаних з цією справою людей, перевести в цій справі дискусію і виготовити граничні мапи: „на чертежъ велѣлъ начертить, как межъ нашими ц. в-ва Малыя Россіи украинными городы съ полскими корунными земли съ которыхъ мѣстъ и на которое мѣсто урочищами учинитъ рубежъ и по чертежу написать роспись". Але зробити то в двох або в трьох варіянтах [168]) — такі варіянти безперечні, які можна б було на з'їзді з поляками обстояти без великого клопоту, і очевидно також варіянти „з запросом", з котрих можна було б починати і знати до чого потім можна буде спускати.

Але ця грамота Виговському також була своєрідним мінімальним варіянтом, а крім того Апухтін віз дві інші, на жаль, незвісні нам текстуально. Одна містила в собі пояснення, чому цар не вислав Трубецкого: змісту її не знаємо цілком; можна догадуватися, що вона промощувала дорогу висилці Шереметєва і воєвод — те, що мав свого часу зробити Трубецкой, перекладалось тепер на Шереметєва; виклад обставин, очевидно, був позбавлений якихнебудь докорів і обвинувачень — так зложились обставини, без чиєїнебудь вини. Друга грамота мала характер обвинувачення Виговського в нельояльній поведінці, котрою він дав привід до бунтів, замішань і т. д. Цю грамоту Апухтін мав подати гетьманові, коли б ті поголоски про нельояльні вчинки його й Лісницького, що були переказа-

[168]) „на чертежи розчертить на двое или на трое". Можна б це розуміти так, що мова йде про дві-три копії, але я думаю, що царські дяки мали на гадці варіянти максимальні і мінімальні, так як це толкую в тексті; стилізація грамоти в цім місці занадто стистла і не зовсім ясна.

ні до Москви ще восени, потвердилися розвідкою Апухтіна. В наказі йому подано витяг з тих вістей, що свого часу пересилали до Москви Зюзін і Бутурлін: оповідання Калениченка про те, що говорилося на Чигринській раді і звідомлення Чернишова про те, як поводився Виговський на раді Корсунській [169]), і доручено по дорозі з Путивля розпитувати, чи правда це, що Лісницький говорив такі „смутні слова", нібито цар посилає Трубецкого на те, аби поламати права і вільності військові, звести військо на 10 тис., а решту перевести в салдати і драгуни? чи дійсно на раді він заохочував до союзу і підданства ханові? чи на Корсунській раді Виговський дійсно зрікався бути гетьманом з огляду, що цар хоче позбавити військо вільностей, і розсилав пункти (з московськими вимогами — те, що потім послав до Москви Довгаль) — до полковників, до владик і манастирів? Чи збирається гетьман до Москви — може вже збирається? Також розвідатися про Немирича „посланника шведського короля" [170]).

Коли б не вдалось про все це розвідатися в дорозі, Апухтін має заїхати до Києва і там добути докладні відомості й про все написати цареві, а відповідно до того, чи ці відомості потвердяться чи ні, або подавати гетьманові грамоту „что писана о их шатости", або не подавати. Про зміст тієї грамоти „о шатости" дає поняття промова, котру Апухтін мав сказати гетьманові, якби відомості потвердилися:

„Вел. государеві стало відомо, що у тебе і полковників була рада в Корсуні, і на тій раді ти говорив, що від царя прийшли пункти, а ти ті пункти розіслав по всіх полках, до епископа і до манастирів, а в тих пунктах нібито написано, що цар. в-во хоче у них старі їх вільності відібрати. Тому ти віддав полковникам булаву — бо не хочеш бути в неволі, а Самійло Богданович і полковники, взявши булаву, тобі віддали знову, приказуючи, що за вільності вони будуть стояти. Також миргородський полковник гогорив „на смуту", що в. государ посилає кн. Трубецкого з військом, і з ним воєвод на те, аби мали їх свободу поламати, всякі податки з оранд і млинів збирати на государя, а війська Зап. щоб було тільки 10 тис., а решті козаків бути міщанами, а коли міщанами бути не захотять — то драгунами або салдатами. Але гетьман і старшина вільностей своїх не попустять, відступлять від цар. вел-ва, а кличе їх хан з тим, щоб тільки звалися його підданими, а податків ніяких не давали. І такі ж „смути" писали після ради полковники до своїх за-

[169]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 228—9, пор. вище с. 60,
[170]) Там же, с. 229—30.

дніпрянських городів, лякаючи їх війною, і таким чином привели в ненависть козаків, міщан і чернь.

„Великий государ дуже тому дивується, що між його вірними підданими православними християнами ходять такі негарні чутки, про те, чого у вел. государя і в гадці не було — нарушити права і вільности, які у них були здавна в війську Зап., і їх ц. в-во Б. Хмельницькому і війську Зап. потвердив, „пожалував". Гетьману нагадувалось — стільки разів повторювалось в стереотипних виразах, як то цар прийняв військо Зап. під свою руку, не для якоїсь користи своєї, тільки задля православної віри, „і всі вони до нинішнього дня живуть не невольно, а благополучно", маючи від царя всяку оборону, котру він і надалі їм обіцяє. В справі реєстру і плати війську нагадувалося, що говорилось в 1654 р., і пояснялося, що Тетерю минулого року тільки розпитувано, чи дається жалування козакам, коли вони бувають в службі, „а надто їм нічого не говорилось, нічого до війська не переказувано і ніяких нових статей не посилано". „А що ворохобники („смутники") говорять нібито воєводи по городах мають бути на те, аби вільності ламати, то тобі, гетьмане, і всьому війську Зап. таких ворохобних балачок і слухати не годилось! Адже єсть у Києві і тепер царські воєводи, і тамошнім людям ніякої неволі не чинять, прав і вільностей не ламають; з ними стоїть не мале царське військо — тільки для охорони від неприятелів, і досі їм ніякого корму не дають — живуть з царського жалування". „А щодо присилки нових воєводів нагадати гетьманові, що переказано було йому в цій справі ще з Матвєєвим — щоб бути воєводам крім Києва ще і в городах, і на тамошні залоги давати хліб, що збирається в черкаських городах..." [171]).

Але як би там не випало — з доганою гетьманові „за шатість", чи без догани, місія Апухтіна мала послужити „замиренню" України і підпорядкованню гетьманові [172]). З ним послано царські грамоти до всіх полків, числом 17: він мав їх передати на авдієнції гетьманові, разом з царською грамотою до нього самого, аби він знав їх зміст і сам розіслав по полках [173]). В грамотах до полковників, послушних гетьманові, писаних в тих самих виразах, оповідалось, як то після Корсунської ради почався бунт на Запоріжжю, а потім „по

---

[171]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 232—3, пор. вище с. 46, наказ тут уривається, очевидно без кінця.

[172]) Так характеризується царська акція в пізнішім наказі Трубецкому: цар велів „непослушниковъ усмирить своим указом". І для того був посланий Апухтін з грамотами до всіх полків, аби все військо Зап. слухалося гетьмана, а бунтів ніяких щоб не було. Акты XV, с. 309—10 прим.

[173]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 228 і 200.

наученью Барабашенковыхъ посланцовъ — Михаила Стрынжи съ товарищи" забунтнвав Пушкар, але потім, признавши свою вину, зложив присягу в Лубнях перед Хитрово, що бунтів чинити більше не буде. Цар після того написав Виговському, щоб з огляду на це жив з ним у любові і за попередні бунти ні йому, ні його полкові не мстився. Так само тепер і всім полковникам і полкам наказує, аби жили між собою в згоді, гетьмана слухались, рокошу й бунтів ніяких не чинили; а якби довідались про якийнебудь бунт у своїм полку, мають карати за це згідно з військовим правом і не допускати до ніяких дальших конфліктів, аби неприятелі тими бунтами не втішались та не вчинили несподівано якоїнебудь шкоди.

Навпаки, треба готовитись до походу на Польщу, з огляду на новий виленський з'їзд, що має рішити відносини царя до Польщі в той чи інший бік: цар наказує полковнику бути готовим і приготовити свій полк [174]).

Грамота до Пушкаря і Полтавського полку — що теж мала бути віддана гетьманові, щоб він бачив зміст і сам її Пушкареві відіслав — різнилась від інших тільки тим, що починалась від попередньої грамоти, посланої Пушкареві в місяці лютім, після Переяславської ради, щоб він вибір гетьмана признав і йому був послушним; тепер Хитрово поінформував царя, що Пушкар зложив перед ним присягу і обіцяв жити в згоді з гетьманом і полк свій розпустив, — супроти того даються йому такі ж накази як і іншим полковникам: жити в згоді, всяким бунтам в своїм полку запобігати і бути готовим для походу на Польщу [175]).

Передана Апухтіним грамота до гетьмана датована 5-м квітня, листи полковникам мають дату 6 (16) квітня, але виїхав Апухтін, мабуть, не раніш як 17 або навіть 18 квітня с. с. [176]), і наказ йому, мабуть, вироблявся, виправлявся і доповнявся довго — за відомостями, привезеними Байбаковим, Іскрою і Тишею, інформаціями Филимоновича і т. д., напр., пункт про Немирича сильно нагадує про них.

Але зробивши все для привернення престижу гетьмана, царський уряд уважав потрібним взяти його під нагляд — посадити при нім резидента з невеличкою залогою. Переказавши різні царські доручення, Апухтін мав попередити гетьмана, щоб не спішивсь його відправляти: „Велено мені, указом цар. в-ва, пожити у тебе" („побыть у него", гетьмана). Коли б гетьман запитав, для чого він

---

[174]) Грамота ніженському полковникові. — Акты VII, ч. 73.

[175]) Там же, ч. 79.

[176]) Сужу з того, що через Сівськ переїхав тільки 23 с. с. (Малорос. пр. ст. 5835/24, л. 97), а мав наказ їхати швидко.

має лишитись, сказати йому так: „Велено мені пожити у тебе, аби розвідатися в війську Зап., чи нема більше якогонебудь рокошу на тебе, чи по всіх полках бунти перестали, і всі полковники і чернь тобі послушна. Також про всякі неприятельські замисли лядські і татарські [177]), велено мені, будучи у тебе, розвідувати і про все з тобою порозумітись" („совѣтовать о всем"). Це останнє звучало вже дуже значуще, хоч і не договорено — чи не в ролі гетьманського дорадника навіть мав бути цей царський стольник!

Не маю докладної дати, коли посланці Пушкаря і Довгаля з'явилися в Москві, але 17 (27) квітня позначені вже їх статті, „прислані" ними до Приказу, і тим же днем датований протокол, списаний з ними: „апріля в 17 день велів в. государ розпитати посланців полк. М. Пушкаря [178]), в яких справах він їх прислав, і чи він сам тільки, чи й інші полковники" [179]).

На це питання посланці Пушкаря і Довгаля дали доволі невиразну відповідь, що послав їх Пушкар, а також ніженський (!) і чернь полку миргородського і всього війська Зап. з скаргами на Виговського і Лісницького — що від них треба сподіватися зради, тому нехай би вел. государ велів гетьмана і полковників „учинити" нових, і для того зложив раду.

На запитання, що вони знають про зраду Виговського і Лісницького, посли повторювали тільки загальні фрази, що Виговський веде зносини з заграничними державами без царського указу, хоче посадити на польському королівстві Ракоція, — тому вони його гетьманом мати не хотять і просять нової ради.

Дяки пояснили докладно, що на Переяславській раді справа покінчена, сам Пушкар кінець кінцем на це погодився і присяг на вірність цареві і на те, щоб жити з гетьманом в згоді і нової ради скликати не можна. На це Іскра з товаришами відповіли: „Рада в Переяславі була неповна, були тільки ті полковники, що одної гадки з Виговським, а з ними сотників і черні чоловіка по 10, або й ще

---

177) В першім начерку наказу це було висловлено детальніш, а потім скорочено — т. VII, с. 227.

178) Акты XV, с. 47.

179) Довгаля московський уряд не признавав за правосильного полковника, і його миргородські посланці звуться просто миргородськими сотниками. Коли Розряд запитував, хто в Миргороді полковником, дано йому інформацію (мб. з Малоросійського Приказу), що там наказний Олекса Козел (котрого Довгаль скинув) — т. XV, с. 162.

менше, а з задніпрянських полків і нікого не було [180]). На гетьманство Виговського вибрано не всім військом, булаву йому дав сам тільки Хитрово, а не полковники і не чернь. Присягав гетьман, побачивши, що вся чернь від нього відхилилась. А Пушкар як приїхав до Лубень, так він присяг в вічне підданство цар. в-ву, а щоб йому в послуху гетьманові бути — про це ані згадано не було [181]), і Пушкар допевнявсь у Хитрово, щоб для гетьманського вибору зложено нову раду, а Хитрово об'явив царський наказ: коли Ів. Виговського не хочуть, то ц. в-во велить нову раду „по траві", в якімсь підхожім місті, а ця Переяславська рада — не рада. Тому М. Пушкар і вся чернь прислали просити ц. в-во, аби зволив зложити нову раду для вибору гетьмана з тим, щоб, кого виберуть, мусив би їхати до царя, від ц. в-ва був учинений гетьманом, а не сам собою. Також щоб і полковників вибрати, кому військо буде вірити і ц. в-во потвердить (изволитъ) — таких, що були б ц. в-ву вірні і зради за ними б не було".

Дяки знову вернулися до цього обвинувачення в зраді, котра в нічім більше не виявлялася, як тільки в зносинах з чужими державами: „В листах гетьмана, що він посилав (до чужих держав) ніякої зради не виявилось. А що він приймав чужоземних послів, не просивши на те царського указу, то про це йому було сказано на раді, він признав свою вину, і з царського наказу той проступок йому пробачено. Для всякої певности гетьман ще раз „підтвердив себе" присягою на євангелії, і після того за ним не виявилось ніяких проступків, і служить він ц. в-ву вірно".

Посли вказали на останню посилку Тетері до Польщі — „очевидно не для чого, як тільки для зради". Дяки завважили: „Неймовірно, аби, давши таку тверду обіцянку вірної служби, гетьман так зараз задумав зраду: хоч і послав кудись Павла (Тетерю), то не для зради".

Посли заповіли, що повні докази зради дасть сам Пушкар, коли приїде до Москви, зараз по їх повороті. І додали, що з ніженського полку також збиралась масова депутація, з обвинуваченнями на Виговськоо, здибали вони її в дорозі, було їх чоловіка з 500, хотіли їхати разом з Іскрою, але він їх намовив вернутись, мотивуючи тим, що в усіх справах послано вже їх, полтавців і миргородців, а в такім великім числі їхати до царя не годиться [182]).

180) Розуміти — очевидно — треба про сотників і чернь.

181) „и в поминѣ не было".

182) Акты Ю.З.Р. XV, с. 48—55.

Цей новий вияв українського „бунтовства" не був приємний московській бюрократії. Хоча в останнім рахунку ця усобиця була водою на млин московської політики, але в данім моменті, як ми бачили, царський уряд став на тім становищу, що завдяки йому, його мудрій і доброзичливій інтервенції українські бунти заспокоєно, військо приведено в послух гетьманові й старшині, починаються реформи — згідно з бажаннями, заявленими гетьманським урядом і всією людністю. Гетьман і старшина цю реформу — заведення московської адміністрації — повинні прийняти — хоч би з вдячности за московську інтервенцію на їх користь, і помогти її переведенню. Новий прояв бунтівства — непримиреного завзяття опозиції на гетьмана і вірних йому полковників був з цього погляду несвоєчасний, і хоч обережні московські політики не виявили різко свого невдоволення цим новим жалібникам, згідно з своїм правилом — ніколи не знеохочувати донощиків, — але, як то можна було бачити і з наведеного протоколу, їх скарги прийнято не дуже сприятливо.

На нараду викликали до Приказу того ж дня Максима Филимоновича. Розповіли нові скарги, занесені на гетьмана — що його вибрано без повної ради, і його гетьманом мати не хочуть, бояться, що він буде їх воювати; закидають йому, що він дав в їх полку маєтності Немиричу, а той заводить у них „свої уряди" (на панський взірець). Питали його гадки — як ту усобицю заспокоїти.

Мабуть протопоп виразної поради не дав, тільки потвердив, що дійсно бунт Пушкаря і К° треба негайно приборкати, бо він загрожує тим, що інші полки прилучаться до Польщі (ці доводи його я навів вже вище — с. 154). Потверджував, що закиди неправильности виборів безпідставні, так само обвинувачення за Немирича: Немирич був на Переяславській раді, просив прийняти його до війська за товариша і присяг цареві на вірність в присутності Хитрово. Не прийняти його було не можна — „в війську Зап. здавна вже такий звичай: хто б звідки не прийшов, коли попросить прийняти за товариша („назоветъ себя товарищемъ") — його до війська приймають". А маєтності дав йому гетьман ще перед радою, перед Різдвом, тому що це були його маєтності, надані від польських королів. Дяки ще допитувались, чи прийшов він ще за Б. Хм. і від нього дістав ті маєтності, чи дістав тільки гроші на утримання? [183]). Филимонович пояснив, що дійсно прийшов ще за життя Хмельниць-

---

[183]) „или ему гетман давал скарбъ". Очевидно дяки мали на гадці „казну", але приміняючись до української термінології невпопад переклали це словом „скарб".

кого, за 2 або 3 тижні до його смерти, пок. гетьман його прийняв і дав гроші на утримання, але маєтностями не володів.

Розпитували про полтавських і миргородських депутатів, чи він їх знає — чи „в війську Зап. вони значні люди чи прості?" Протопоп відповів, що знає Іскру — як великого бунтівника, котрого багато в тім полку слухали. Знає також Апостола — він був сотником за Лісницького, Лісницький був для нього добрий, а тепер Апостол підіймає на нього бунти. Інших не знає [184]).

На підставі цих розмов, як мені думається, зробили ще останні виправки в інструкції Апухтіна і виправили його в миротворчу місію — він виїхав, як я вище зазначив, мабуть, другого дня, 18 (28) квітня. А два дні пізніш послано помічника Алмаза, дяка Єфима Юрьєва, на розмову до Лісницького, що мабуть прибув саме розпитати, з якими він дорученнями приїхав, з чим, чи від гетьмана, чи від усього війська, в військових тільки справах, чи і в своїх власних [185]).

Лісницький відповів, що його прислав гетьман, полковники і все військо з листом з Чигрина, а то з таких причин: Коли гетьман по виїзді Хитрово вернувся до Чигрина і з ним приїхали всі полковники, під той час Іван Донець, що приїздив до Москви в посольстві Барабаша, з намови Пушкаря зібрав кількасот гультяїв і напав на Чигринський полк: багато людей вирубали, стяли, пограбували і в порозумінню з Пушкарем все зібране військо поставив залогами в Чигринськім полку, пускаючи в війську Зап. такі чутки, нібито по траві буде нова рада на Солониці — а хто йому про ту раду казав — невідомо.

„Полковники, що були з гетьманом в Чигрині, хотіли йти війною на Донця, щоб його знищити до решти, насилу гетьман їх від того відмовив. Він зложив раду, і на тій раді, бачачи таке замішання і усобицю в війську Зап., хотів зректися гетьманства і віддати булаву — ледве тільки полковники його умовили. З тієї ж чигринської ради вислали мене, з сотниками й товаришами різних полків, гетьман і полковники до вел. государя прохати послати нашвидку до Пушкаря грамоту, щоб він своє своєвольство залишив і був у згоді з гетьманом. А після того зволив вислати зі мною своїх комісарів — значних людей, щоб розібрали козаків в війську і писали 60-тисячний реєстр, переписали полковників і сотників, щоб те було ц. в-ву відомо, і вже надалі щоб гультяї не могли писатися ко-

---

[184]) Акты XV, с. 451—6.

[185]) Акты VII, с. 206, мову Лісницького я перекладаю місцями на першу особу.

заками; бо той теперішній великий бунт від гультяїв і зчинився — тому що кожний зве себе козаком. Також переписати всі млини і оранди, а які будуть доходи — це покладаємо на волю ц. в-ва, тільки нехай би зволив наказати, щоб реєстровим козакам давалося його жалування, згідно з статтями, даними П. Тетері з тов. (1654 р.).

„Далі полковник говорив: гетьман хотів негайно їхати до ц. в-ва — бачити його пресвітлі очі, але тепер того йому ніяк не можна було зробити, тому що усобиця в війську Зап. ще не заспокоїлася. Також прийшли нові вісті, що ляхи, побачивши нашу усобицю, вислали під Межибіж кн. Вишневецького з військом і воно стоїть напоготові, вичікуючи, що у них буде в війську Зап. Також турецьке і кримське військо, розвоювавши Мунтянську землю і вигнавши волоського господаря, стоять близько границь Малої Росії („Украины Малые Росии"), і ще невідомо, де сподіватись їх нападу, тому треба триматись великої обережности.

„Бєновського гетьман відправив, учинивши перемир'я до Зелених свят: чейже до того часу військо Зап. заспокоїться, а за той час цар дасть розпорядження, і воно їх буде виконувати. Посольство до шведського короля, наказане царем, затяглося через різні клопоти аж досі, але тепер гетьман уже послав Фед. Коробку і, мабуть, він уже у короля, а як повернеться, гетьман зараз царя сповістить.

„Тим посланцям, що прийшли тепер від того бунтівника, М. Пушкаря, нехай би государ в нічім не вірив, бо вони ворохобники.

„А інші справи, що гетьман доручив, об'явлю, як побачу пресвітлі очі цар. в-ва".

Склад посольства протокол записує такий: сотник ніженський Федір Завадський, канівський Іван Кондратенко, глухівський Артем Миронівський, п'ять миргородських (сотників чи просто козаків, не ясно) та товаришів з ними чоловіка з 70 [186]). Велике посольство, як бачимо.

Переведення реєстру царськими комісарами, перепис всяких джерел доходу — все це були речі, які московському урядові саме вчас було почути від правлячої старшини; незалежно від того Лісницький і персонально зробив, видима річ, приємне враження на московських політиків. Обміркувавши подані Лісницьким відомості, цар, себто боярська рада, визначили зараз же на переговори в ним Шереметєва і Хитрово, і на день 1 травня (21 квітня с. с.) Лісницького з товаришами закликано до них, до Посольського приказу. На повторені питання — з чим вони прислані і чи привезли листи від

186) Там же, с. 207.

гетьмана, — Лісницький пояснив, що першим завданням посольства є засвідчення щирого бажання гетьмана служити цареві, згідно новозложеній присязі, а далі почав викладати справи, вичислені в його наказі, почавши з спорядження реєстру царськими комісарами. Бояри запитали, чи не викличе воно якогонебудь бунту в війську, коли почнуть вибирати козаків до реєстру? „Котрі козаки лишаться поза реєстром, почнуть нарікати, що вони служили в війську проти неприятелів рівно з іншими, а тепер їх відставляють", — чи не буде з того перешкод (помѣшки), труднощів для реєстрації, чи може шкод військовій службі — це не зовсім ясно, про що саме питання.

Лісницький і тов. запевняли, що коли цар дасть наказ і пришле своїх комісарів, нема чого боятись якоїнебудь „помѣшки". „Військо буде військом! Тепер, поки нема реєстру, багато називають себе козаками, а як почнуть писати в реєстр, то аби ще тих правдивих, старих ,заслужених (служилих) козаків) таке число, 60 тис., знайшлося. Бо то все гультяї, а не правдиві козаки. Тільки б цар прислав комісарами людей визначних („мочных"), а при них військо, щоб у війську був страх і ніхто не починав бунтів.

Бояри розповіли, що саме вислано Апухтіна з царськими грамотами до всіх полків проти бунтів, і спитали Лісницького і тов., чи можна сподіватися, що бунти після цього затихнуть? Ті висловили таку надію і додали, що Пушкар „і сам не рад тому, але збивають його своєвільники та гультяї". „Уже після нашого виїзду Іван Донець з своєвільниками хотів наступити на Чигрин, але сам Пушкар його стримав, і він тепер стоїть в Чигринськім полку. А з Пушкарем бунтує тільки його полтавський полк та в миргородськім — новообраний полковник Довгаль — людей з ним не багато".

Спитали про інкриміновану Іскрою і тов. місію Тетері — з чим його послано, і чи вернувся. Посли відповіли, що це вже було після їх від'їзду, а чули вони так, що ляхи всупереч перемир'ю почали захоплювати пограничні містечка, і гетьман вислав на границю, до Острога і Корця, велів бути там „на залозі" і писати гетьманам, щоб вони не робили ніяких зачіпок до комісії, а скільки послано з ним війська, вони не знають.

Взялися за Немирича, зводячи докупи те, що говорили Іскра з тов. і що сказав Филимонович: коли йому гетьман дав маєтності і нащо? Чи був він на Переяславській раді і просився до війська за товариша. Лісницький і тов. не був приготований до цих питань і значно розійшовся з Филимоновичом. Прийшов Немирич ще за гетьманства Хмельницького, Виговський Кременчука, Переволочни і Котельні йому не давав; Кобеляки, Білики і Санжарів Немирич на-

зивав своїми давнішими маєтностями, запевняв намір просити царя, щоб йому їх дав; гетьман дозволив до царського указу збирати з них стацію, але не давав в володіння.

В Переяславі на раді Немирич був, але гетьман його вислав з ради геть, а бути в війську за товариша він не просився. На показані їм листи Немирича (привезені від Пушкаря) Лісницький з тов. сказали, що в листах тих нічого лихого нема.

В чорновику протокола було написано, що з цього приводу сказав Хитрово — але потім чомусь вичеркнено: „Як гетьман Виговський побачив того Немирича на раді, сказав мені, що йому бути на раді не годиться, і велів його вислати з ради, і його вислали, а щоб його прийняли за товариша, того він на раді не говорив". І посли потвердили, що, бувши на раді, вони чули від гетьмана, що він велів Немирича вислати з ради [187]).

Потім Хитрово нагадав послам, що гетьман просив донести цареві його бажання — жити в Переяславі; Хитрово доніс це бажання, і цар позволив. Далі гетьман просив, щоб по значніших містах були царські воєводи, так це бажання також: цар визначив своїх воєводів до Білої Церкви, Корсуня, Ніжена, Полтави, Чернігова і Миргорода. Посли подякували іменем гетьмана і війська — „тому що тим бунти в війську заспокояться". „Коли б вел. государ велів і по інших городах бути своїм воєводам, то в війську було б далеко краще і спокійніше: от окольничий Б. М. Хитрово, виїзджаючи, небагато царських ратних людей лишив — самих Путивльців, а й то стало краще війську, бунтівникам страх!".

На закінчення посли передали свій наказ — наведений уже вище, а також лист від Юрка Хмельниченка, отриманий в дорозі (Лісницьким мабуть) — прохання, щоб цар велів звільнити його челядь, забрану в гадяцьких маєтках: Тимоша, Поривая й інших, „аби хоч живі були при мені, бо побитих не підняти! а їх 30 душ невинно замучено" [188]).

Але того ж дня з'явилися в Приказі нові посланці, вислані гетьманом 30 с. с. березня під враженням нових подій на Лівобережжі і Задніпров'ю. Листа до царя, присланого з тими посланцями — Прокопом Бережицьким і тов., ми не маємо [189]), тільки наказ і лист до Лісницького — з них можемо судити про зміст листа до царя.

---

[187]) Акты Ю.З.Р. IV, 109—110.

[188]) Протокол друкований двічі — в. т. IV і т. VII Актів Ю.З.Р. в т. IV одзначено місця, зачеркнені в чорновику.

[189]) В Приказі Бережецький заявив, що привіз лист від Виговського до царя, але Виговський велів його віддати Лісницькому „тому що з ним (Лісниць-

„Наказ, що має бути поданий через Прокопа Бережецького й Івана Богуна [190]), моїх посланців до пресвітлого царського лиця:

1. Покірно просимо твого цар. в-ва, аби неправдивим байкам Пушкаревих посланців не вірив, бо їх бунтів не інша мета, як тільки щоб під час замішання людей убогих з усіх достатків пограбувати, якнайбільше християнської крови пролляти та неприятелям дорогу в землю твого цар. в-ва показати.

2. А на доказ того, що не для іншої причини піднесли вони бунти, як тільки вищезгаданої, то даємо знати твоєму пресвітлому лицю про замучення покійного Івана Боклевського з жінкою в Жабках, з котрими так нехристиянсько обійшлися, що тіла здорового, списами („рогатинами") не пробитого ні на палець! Ще й до найглибшого рову сам-десятого вкинуто і на похорон християнський трупів не видано. Все те з науки Довгалевої — що тепер іще й Солонинку, сотника лукомського, утопив з багатьма козаками — за те, що не був в його волі.

3. І то твоєму пресвітлому лицю даємо знати: з того часу, як Стринджа дав фальшиву вість на Запоріжжя про грамоту твого цар. в-ва, ніби дозволяєш вибрати на Запоріжжі гетьманом кого схочуть, і про це має бути рада по траві, так за його підущенням так люди розбунтувалися, що всі чисто повиходили на Запоріжжя, жінок і дітей лишивши в пустих хатах; тому сповіщаю твоє ц. в-во, що коли б за наказом твоїм прийшлося б іти на ляхів, не було б з ким і боротися за віру православну християнську. І ще більшу підіймаючи своєволю, Пашка, вірного підданого твого цар. в-ва, з отаманства скинули, а Шекурку гетьманом настановили! Та хоч незносні злості чинять, більші утрати поносять, ніж ми — все військо Зап., що вірно твоєму ц. в-ву служимо, не жалуючи здоров'я для гідности твого ц. в-ва і доказуючи діла лицарські на чужосторонніх неприятелях.

4. Про господаря волоського сповіщаємо, що мав бажання уступитися з усіми скарбами до землі української [191]), але почувши нашу незгоду, пішов до Венгрів, рятуючи здоров'я, коли на нього на-

---

ким) не було послано листа до царя". Ця фраза викликає деякі сумніви. Виходить, що лист Виговського до царя, датований 19 березня — де він виправдується, що сам не їде до Москви, а посилає Лісницького (Акты VII. с. 215 — вище), був присланий з Бережецьким, наздогін.

[190]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 215. Виходить, що в посольстві мав їхати і Богун, але, очевидно, не поїхав — в Москві про нього не чути (див. нижче), але дивно, що він стоїть тут на другім місці після якогось Бережецького, безтитульної і видимо незначної особи — простого гінця.

[191]) „в землю Украинную".

ступали турки з Гікою [192])), великим дворником поставленим на господарство. І про мунтянського господаря дає знати, що по тім, як баша сілістрійський зруйнував його панство і забрав ясир до Криму, він пошукав собі пристановища в Венгерській землі.

5. Просимо покірно, щоб послам нашим, як трапляться, позволив єси посольства свої виправляти перед твоїм престолом, бо через це правда не може виявитися — хто прав, а хто винуат, що одні перед другими уганяючи, фальшиві вісті сіють і слухи твоєму ц. в-ву бентежать, не стаючи ніколи навіч одні перед другими.

6. Чолом б'ємо про звільнення Тимоша Прокоповича і Поривая і просимо грамоти до воєводи (колонтаївського), щоб їх звільнено без затримки — бо вони в нічім присяги не порушили.

7. Покірно і низько чолом б'ючи, прохаємо грамоти, котра б була противна брехні Стринджі і всіх бунтівників, і щоб прислали якогось гідного і розсудного чоловіка від боку в. цар. в-ва, аби пізнав їх учинки. Запевняємо, що бунти не можуть заспокоїтися інакше, як таким способом. Бо Стринджа, написавши на грамоті твого ц. в-ва під печаттю що хотів, так своїм підступом людей здурив, що, не вірячи правдивим грамотам, при тім тільки стоять, що з тієї фальшивої грамоти Стринджі чули. Через те й Пушкар не хоче коритися указові в. ц. в-ва, ні в любові жити, як йому велено, а вимовляється тим, що поїде до твого пресвітлого лиця — багатьох листах до нас присланих.

8. Маємо також відомості від певних людей, що Пушкар підняв цю своєволю з науки воєвод: колонтаївського, ахтирського, вольвського і білгородського — бо йому обіцяли в потребі помагати. Просимо покірно в. ц. в-во, аби за те їм дано нагану, аби напотім не важились чинити такої незгоди.

9. Про Іскру даємо в. пресв. лицю знати, що він тих усіх бунтів був перший привідця, хоч ніколи в козаках не бував і ніякої послуги в. ц. в-ву не вчинив, тільки все за торгівлею ходив. А тепер, хоч присяг мені, що не буде причиною ніякого замішання, поїхавши, наробив ще більше всякого лиха, і тепер посланий до в. ц. в-ва, аби своїм підступом стягнути на військо всяку біду [193]). Просимо покірно в. пресв. лице, аби там же (в Москві) за свої нехристиянські вчинки був і покараний, — аби його прикладом і інші закаялися своїх шахрайств.

10. За сербів просимо твого пресв. лиця: вони також христия-

---

[192]) В друк.: „Дикою".
[193]) „мучительскіе поступки".

ни, а їх без відомости в. ц. в-ва випускати не хочуть; просимо покірно, щоб їх випущено через вашу грамоту.

11. І про це просимо в. пресв. лиця царського, щоб лукавим брехням людей нам неприязних не давав єси віри, але коли прийдуть, до нас відсилав, або на місці карав по заслузі їх.

І ще раз прошу на ті пункти („статті") грамоту мені прислати, а послів, котрих посилаю, щоб при боку в. ц. в-ва не затримувано" [194]).

Лист додає деякі подробиці — але він такий інтересний весь, що варто його подати (на жаль маємо теж тільки в московськім перекладі) [195])).

„Мені великоласкавий пане полковнику миргородський! Як я словесно обіцяв в. м. подавати всякі відомості з нашого краю, так і тепер, сповняючи своє слово, даю знати, що замість аби по слову ближнього й ц. в. (окольничого) мало бути заспокоєння по домах спокійно перед своєволею сидіти не можуть. По від'їзді в. м., 18 марта [196]) шурина мого Боглевського у власнім домі його сам-десятого тиранського замучивши, там же й трупи на жир псам покинули, на ніщо не вважаючи, а мало того — чернцеві, що при нім був, і ховати звороняють, і хто б хотів до такого християнського діла взятись — б'ють і відганяють.

„А до тих своїх злостей ще й це придали, що, зіравшися з полків, насамперед Пашка з отаманства скинули, і всіх, хто не хотів би їм у цій своєволі помагати, хочуть побивати — так і йому самому відгрожувалися. Потім 20 марта раду мавши, постановили третього дня конче на Чигрин іти, або на Самару пустившися до Пушкаря перебратись, договорившися на траву раду відправити, згідно з універсалом своїм, що вони видали. І справді 28 марта мали-сьмо від кременчуцького сотника (відомість), що напевно пішли, щоб сполучитися з ним (Пушкарем). А все то наробила грамота, дана від ц. в-ва Мих. Стринджі, котру він інакше ніж була воля ц. в-ва обернув і набрехав, що цар його м. дав волю обрати на Запоріжжю гетьмана, якого схочуть. Так тією грамотою побунтував людей, що всі на Запоріжжя вийшли, лишивши тільки жінок і дітей, а так буде, що коли ляхи схочуть на нас наступати, не матимемо з ким ставитися і готовити військо, згідно з указом царським, даним через окольничого. Хоч були ми забезпечені його словами про заспокоєн-

[194]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 216.

[195]) Акты VII, с. 218—9.

[196]) Себто відомість про це одержав Виговський після того, як виправив Лісницького до Москви.

ня землі нашої, одначе досі нічого доброго не дізнаємо, але вюди убийства і розбої множаться, і з таких учинків нічого більше не можна сподіватись, тільки скорого упадку нашої землі, знищення православної віри, а всіх православних християн полону. Так воно й буде, коли ц. в-во не схоче з ласки своєї запобігти тій своєволі, прислаши грамоту тій першій противну, і з нею якогось мудрого і розважного боярина від боку свого, щоб їх суворо за ті бунти покарав. Зволь в. м. про це старатися з послами нашими, про таку грамоту на Запоріжжя і щоб якогось розсудного чоловіка з нею послав й. ц. в-во, щоб заспокоюючи ту своєволю намовляв крови між собою не розливати, щоб сильнішими бути проти всякого неприятеля — ставитися за гідність й. ц. в.

„Про господаря волоського пише до нас паркалаб сороцький, що подякувавши зложив в Ясах булаву, і бачучи наше замішання уступився до Венгрів перед Гікою, вел. дворником, що з турками і татарами наступає на господарство. Перед тим обіцяв конче до нашої землі з усім перевезтися, і якби не той наш домашній пожар, був би господар волоський дуже потрібен й. ц. в-ву і нашій землі. Але в тім перед усім винна наша усобиця, що побачивши у нас таке, розсердився і не схотів повірити свого здоров'я таким неспокійним людям. Про всі інші речі посли наші, що виїздять, повідомляють в. м.. Я тільки бажаю аби в. м. пильно старався про військові справи, будучи певен якоїсь нагороди від нас і від усього війська й. ц. в-ва, а при тім в. м. Господеві поручаємо. Дано з Чигрина 30 марта" і т. д. А далі приписка:

„Від певних людей маємо відомість, що воєводи волівський, колонтаївський, ахтирський і білгородський підучили на той бунт, обіцяючи повсякчас поміч; зволь пам'ятати в. м., говорити й. ц. в-ву, щоб їх за це укарано. Солонинку Довгаль, потім як він від мене вернувся, само-шоста утопив. Яка небезпека тут, коли таке діється! Про Іскру найбільше пам'ятай в. м. запевнити й. ц. в-во, що він був найбільшим підпалячем тих бунтів, хоч бувши у мене присяг, що нічого злого не буде починати, тому зволь прохати й. ц. в-во, аби за ту своєволю був скараний. Про сербів постарайся в. м., щоб їх з Білгорода випущено — щоб дано було таку грамоту до воєводи".

В долученню посилав реляцію лохвицького протопопа, про убийство Боклевського, котру теж варто побачити в цілості:

„Ясновельможний, а мені многомилостивий пане гетьмане, пане, пане і добродію мій! Не знаю дійшла чи не дійшла в. мил., м. м. пана, та непотішна вість — а саме про убийство і тиранське заму-

чення небожчика [197]) Пана Івана Боклевського приятеля вашої мил. Минулої четвертої неділі, з четверга на п'яток [198]) опівночі вбито його тирансько і немилостиво від жителів жабських, бербеницьких і шмиглянських — з мастностей його, злих і запам'ятаних людей, разом з жінкою його, з Рузьким, челядником пана Груші, що був на Лузі, і з Іваном шафарем і з Бутом — пішли грішні з цього світу. І так страшно битий, катований і не по-людськи на всім тілі жахливо скалічений (измучен), що думаю — нема на світі такого бісурменина, який би денебудь таку нелюдськість мав би вчинити. Як з свиньми якиминебудь! Коли наші лохвицькі жителі довідались про цю наглу смерть, зараз сотник з отаманом і з товариством впав до Жабок і того вбитого в ганебнім місці, в глибокій ямі, де лазня була („в банищи"), знайшли голих, ледве зверху присипаних. З великим трудом витягли їх звідти, але замість аби вчинити розслідування, заледве самі втекли, боячись аби й їм не сталось того ж від тих безбожних убийців. А коли ті тіла до Лохвиці привезено, богобойні люди лохвицькі, чоловіки й жінки, поприносили сорочки, простирала, і поробивши пристойні домовини, тих замучених тіла туди вложили, і зараз їх чотирьох на бажання отця ігумна Густинського до манастиря відвезено, а челядники одного тут у Лохвиці, а другого — Бута — в Жабках поховали. Шостий [199]) — чернець Гуловський — також немилосердно на всім тілі побитий від тих зрадників, теж жити не буде — умре певно. А в дворі не тільки челядь [200]) пострашили, худобу забрали, скрині й одежу вибрали, не лишили й пера, так чисто все забрали. Де ж страх у тих зрадників подівся? де свята справедливість загостилася, що так довго її кличуть? Чому Господь праведний гніву свого не виллє на тих мужів беззаконних, аби погибли? Та мабуть заховав їх на страшні муки, до огню вічного.

„Старші наші, довідавшися про таку безвинну смерть, того ж часу послали були 4 чоловіка до в. вельможности, пана м. м., але з Лубень їм велено вернутись. Тепер я з оказії п. Бочковського, що до вашої п. милости їде, я, негідний слуга в. м., з великим жалем по своїм добродію подумав дати знати цим убогим листом. Ті самі зрадники головні тепер на наше місто похваляються, приходячи на те подвір'я, де тіла тих побитих лежать, з мертвих глузують і наругу велику чинять. Хто ж за це уступиться? де святої справедли-

---

197) В моск. копії „набойщика".

198) З 18 на 19 березня с. с., так як пише й Виговський.

199) Не рахуючи самого Боклевського.

200) В пер.: „во дворѣ не только дворъ устрашили".

вости шукати? до кого удатися? Тільки сльозами обливатися можна, на те дивлячися..." [201]).

Бережецького розпитувано в посольськім приказі того ж самого дня, що й Лісницького, в присутності Шереметєва і Хитрово [202]), але він не мав що додати до своїх документів — „словесного приказу съ ними никакова нѣтъ". На запитання бояр, чи бунти в війську затихли, Бережецький досить несподівано заявив: „Полковник М. Пушкар заспокоївсь і живе дома, і війська при нім нема. Робить бунти новообраний полковник миргородський Довгаль з гультяями; він в Переяславі при Б. М. Хитрово хреста не цілував. Під Чигрином ворохобників і бунтівників нема. Ляхи стоять під Межибожем, але там єсть залога війська Запорізького".

Дав ще деякі пояснення про воєводів волоського й мунтянського на запитання бояр, що видимо заінтересувалися їх долею, а головно мабуть можливістю їх приїзду: гетьман закликав волоського воєводу до себе, і поляки також його кличуть.

Другого дня знову закликано Лісницького до Приказу — до самого тільки Шереметєва [203]) і задано низку доволі неприємних питань.

Перед усім про спорядження реєстру: прохання це посольство підносить іменем всього війська — а на наказі нема підписів ні гетьмана, ні полковників. Чи можна вважати це проханням війська? Лісницький потверджував, що це прохання гетьмана і війська; тоді Шереметєв зажадав, щоб принаймні посли підписали цей наказ, і Лісницький велів писареві своєму розписатися іменем його й інших послів — що писар і вчинив. Урядові хотілося, очевидно, можливо твердо уставити, що ініціятива цієї доволі ризикованої реформи виходить від самого війська, чи то старшини, так що відповідальність за можливі розрухи з цього приводу можуть спасти на неї ж.

Далі спитали — маючи на увазі очевидно заспокоюючі вісті Бережецького, чому вони на останній розмові не потвердили того, що раніш розповідали Юрьеву про напад Донця на Чигринський полк. Лісницький признав цю свою неуважність і розповів кілька

---

201) Акты Ю.З.Р. VII, с. 219—220.

202) „Апреля в 21 день указалъ в. государь В. Б. Шереметєву, Б. М. Хитрово, думному дьяку Алмазу Ів. да дьяку Е. Юрьеву гетмана Ів. В. посланцовъ' Прокофья Бережецкого да Ив. Богуню в посольскомъ приказе спросить..." Акты IV, с. 110. На цій підставі пишуть про Бережецького і Богуна, як дійсне посольство (напр. Барсуков, Родъ Шереметевыхъ V, с. 25—7). Але Богуна написано тут тільки тому, очевидно, що ім'я його стояло на наказі, поданім до Пос. Приказу. В Москві його не видно.

203) Акты Ю.З.Р. VII, с. 212.

небезінтересних подробиць про ці події: Після того, як Хитрово намовляв Пушкаря спинити свій похід, і він пішов назад до Полтави, Донець почав збирати гультяїв у Лохвиці, і пішов з ними на Чигринський полк; від цього походу Пушкар його відмовляв, але Донцеві гультяї наробили чимало бешкету: грабували і побивали людей, а в Миргороді і Лохвиці, в зв'язку з тим, за їх прикладом теж виникли бунти: вбито двох сотників і трьох челядників Лісницького.

Шереметєв підкреслив, що з цих пояснень і зі слів Бережецького виходить, що властиво Пушкар не такий уже промотор бунтів, як виходило з інших заяв. Лісницький це потвердив: „Ми це й говоримо — почалися бунти спочатку від Пушкаря, а тепер він і сам їм не рад, хотів би заспокоїтись, та не може відстати: збивають його Стринджа й Донець, а своєвольців намножилося так, що мабуть і самого Пушкаря вб'ють. А в Чигринськім полку ті своєвільці, що туди прийшли, і досі стоять там залогами".

Порушив іще раз справу Немирича: Лісницький вчора говорив, що Виговський не давав йому маєтностей — одначе він розсилав свої листи, називаючи тих людей своїми підданими, а з того підіймається таке замішання і ненависть на гетьмана: чи варто йому накликати на себе таку ненависть з-за якогось лютра? Лісницький запевняв, що тепер, як гетьман про все це довідається, то він і все військо Немирича за ті листи проженуть.

Вислухавши ці пояснення, Шереметєв об'явив таку царську резолюцію: Писав гетьман, що своєвільники на Запоріжжю кошового отамана Пашка відставили, вибрали іншого. Збирається багато гультяїв, хочуть наступати на Чигрин та інші козацькі городи. Бунтівники Стринджа і Донець пішли на Запоріжжя, пишуть в своїх листах, піднімаючи ворохобню, нібито цар дозволив їм по траві зложити раду на Солониці, й цар, мовляв, посилає їм в поміч 40 тис. війська. Супроти того гетьман просить царя послати на Запоріжжя свою грамоту, з якимсь тямущим дворянином, який би потрапив тих бунтівників і своєвольників заспокоїти. Цар на це дав згоду — посилає на Запоріжжя грамоту і дворянина; в грамоті наведено текст грамоти, посланої з Стринджею і тов., і додано, щоб вони видумкам Стринджі не вірили і всякі бунти надалі залишили. Дворянин, приїхавши на Запоріжжя, має скликати раду, вичитати на ній прилюдно царську грамоту і наказати, щоб тих, які розповсюджували такі ворохобні чутки, покарано за військовим правом, як належить, аби то бачучи, інші не квапилися таких бунтів зчиняти і військо в замішання приводити.

Лісницький з товаришами за таку велику ласку дякували і радили, щоб дворянин царський попередню грамоту відібрав, а щоб

їхав він з Путивля на Чигрин, а не на Полтаву (не попав в руки і впливи Пушкаря і К°) — з Чигрина їх гетьман скоро і безпечно відправить на Запоріжжя, а на Полтаву їхати небезпечно і далеко: тепер от Бережецький їхав на Прилуки і Путивль, бо коло Лубень збираються гультяї. На Запоріжжя Пушкар послав свого старшого сина — підіймати бунтівників і своєвольників на гетьмана і на козацькі городи. Спільником його в тім „бунтовстві" Довгаль, і на Запоріжжя тепер вибирається багато своєвільників.

З приводу бажання гетьмана, щоб цар покарав Іскру, як головного провідника бунтів, за його бунтівства і нехристиянські вчинки, — царська відповідь була така: бажаючи згоди і спокою між християнами, цар хоче утихомирити усобицю без крови, тому на ніяку кару не годиться, щоб не привести військо до гіршого замішання. Лісницький з тов. просив принаймні затримати Іскру в Москві, для страху. Шереметєв спитав, чи з того не вийде в війську гіршого замішання. Посли запевняли, що великого замішання з того нема чого боятись, а бунтівникам і своєвільникам все таки буде не малий страх. А на повне викорінення своєвільства треба щоб цар прислав своїх воєводів з військом.

На тім переговори закінчилися. Лісницького і Бережецького кілька день потім відправлено разом, і з ними стольника Петра Скуратова. Лісницькому і Бережецькому дано окремі грамоти, з датою 25 с. ст. березня, короткі і малозмістовні — цар повідомляв, що, вислухавши ці посольства, він посилає свою відповідь з Скуратовим, а для полагодження „наших государских и войска Зап. дѣлъ" виправляє до Києва Шереметєва, а до інших міст воєвод [204]). З Скуратовим було послано ширшого листа — він заховався без початку [205]); в нім переказувалися прохання і справи, порушені гетьманом, спеціяльно цар спинявся на жалях гетьмана, „що ті, які цареві не служили ні роботали і надалі не те що служити не хочуть, але й великі бунти зчинають — у ц. в-ва мають більшу віру і ласку, ніж гетьман за свої великі служби". „Ми, в. государ, вам, гетьманові, милостиво об'являємо: Як від початку вашого вірного підданства під нашу високу руку почали ми держати до тебе нашу ласку, так і тепер держимо незмінно: твоя служба і старання нам відомі і пам'ятні, а хто нам вірно служить, або від кого якінебудь замішання чиняться, ті понесуть кару відповідну своєму злому ділу, а в довір'ю і в милості нашого ц. в-ва такі ніколи не бували, і ми їх за негідних уважаємо (далі було написано, але закреслено): „в рівні з

---

204) Малорос. Приказу стовб. 5840/29 л. 49—41.
205) Видано в Актах Ю.З.Р. IV, ч. 63.

ними, без нашої ласки ми тебе з такими мати не будемо: в тім ти на нашу ласку покладайся").

„Кого до нас присилають в якихнебудь справах, ми їх справи — прохання слухаємо і даємо відповідний указ, але коли б хтонебудь на тебе видумував якінебудь наклепи, ми таким наклепам не віримо, в тім ти на нашу ласку покладайся і ні трохи не сумнівайся. Що твої посланці просили за Тимоша і Прокопа [206]) Поривая і людей їх, також про сербів, затриманих без нашого указу в Колонтаєві, це нам не було відоме, і ми веліли зараз же звільнити, і про це вже наш указ посланий спішно. А до вас з цією грамотою послали нашого стольника П. Д. Скуратова.

Білгородському воєводі дійсно був посланий наказ — повипускати присланих від Пушкаря бранців, відставити їх на границю до Путивля та дати по 5 карбованців на дорогу, щоб могли собі їхати куди хотять. З Колонтаєва приставлено Тимоша Самойловича і Прокопа (Поривая?), писали до Ахтирки і Вільного — але там бранців не знайшлося [207]). Пушкаревих і Довгалевих посланців затримано на якийсь час, а до Пушкаря і Довгаля послано тим часом стольника Алфімова з суворою доганою за своєвільні вчинки і з наказом бути в послуху Виговському. Грамота Пушкареві заховалася тільки в уривку [208]). З нього бачимо, що на царський уряд зробили сильне враження лохвицькі розрухи: убивство Боклевського і Солонинки. Довгаля він трактував як самочинного полковника-узурпатора, миргородський полк під його проводом — головним огнищем замішання, а Пушкаря винено в тім, що він дав привід до всього того своїм конфліктом з Виговським. Грамота не датована, але з звідомлення Алфімова знаємо, що його відправлено 23 с. с. квітня [209]). Одночасно поїхав на Запоріжжя, до Барабаша дворянин Никифор Волков [210]), очевидно з аналогічним дорученням, але ближче нічого про його місію не знаємо.

Нарешті виготовлено наказ Шереметєву [211]). Приїхавши до Києва, коли б не було ніяких бунтів і замішань у війську, мав він повідоми гетьмана про свій приїзд і свою головну місію — переведення реєстру, згідно з проханням, переказаним через Лісницького. Гетьман і військо прохали царя прислати для цього своїх комісарів, і цар прислав для того Шереметєва — нехай гетьман з полковника-

---

[206]) В оригіналі помилково: „о Тимоше Прокофьеве и Порывае".
[207]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 55—8.
[208]) Акты Ю.З.Р. IV, ч. 62.
[209]) Акты VII, с. 221, ст. 1.
[210]) Там же, с. 225, ст. 1.
[211]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 75, див. вище.

ми і старшиною приїдуть до Києва і про все „договір учинять". Інструкція щодо переведення реєстру і організації фінансів для утримання реєстрового війська і царських залог по козацьких городах були вже наведені вище. Тепер я ще спинюсь на чисто політичних дорученнях, вложених до цього наказу. Мав Шереметєв провідувати, чи після присяги в Переяславі (де Виговський обіцяв нібито надалі без царського указу заграничних зносин не вести) мав він які зносини з польським королем і сенаторами? з турецьким султаном і кримським ханом? чи може далі будуть якісь посольства до нього і він царя про них не повідомлятиме? При побаченні з гетьманом нагадати йому резолюцію 1654 р. — не відправляти послів без царського указу, і в тексті присяги, на який він присягав за Б. Хмельницького і тепер при Б. М. Хитрово, сказано було, „що йому з неприятелями ц. в-ва не зсилатись". „А польський король ц. в-ву відомий неприятель, гетьман же з ним зсилається, послів своїх посилає, і його послів приймає і відправляє без відома ц. в-ва — цього йому проти своєї присяги робити не годиться" [212]).

Далі доручалось поговорити з приводу Немирича — пощо гетьман дав йому городи? нащо він тримає при війську лютрів і тим підіймає на себе ненависть в війську? Коли б гетьман вимовлявся, що Немирич прийшов ще за покійного гетьмана, а він йому городів не давав, тільки позволив вибирати стацію до царського указу, і Немирич свої листи розсилав без його відома [213]), — то в такім разі, коли Немирич то робив з свого дурного розуму, нема чого держати його в війську. „І говорити, щоб він (гетьман) вислав його з війська".

Говорити з гетьманом вважаючи на обставини („смотря по тамошнему дѣлу"); коли б з гетьманом не довелось побачитися — посилати до нього своїх товаришів. Так само і в інших справах — коли Шереметєв довідається, що гетьман або полковники щось зачинають без царського указу, має спішно писати цареві, а сам гетьмана і полковників „утверждати і на всяке добро наводити, аби були в своїй правді (присязі) вірні і постоянні".

Розвідуючи про все, доносити цареві, спеціяльно про зносини з Польщею. Між іншим про перемир'я гетьмана з поляками до Зелених свят: сказати гетьманові, щоб він більше таких замирень з з поляками без царського указу не робив, а чекав, що буде на з'їзді царських великих послів з поляками; всякі зачіпки щоб заборонив, а коли б поляки зачіпали — боронитись і повідомляти государя.

[212]) Акты VII, с. 204.

[213]) Як бачимо, це те, що говорилося Лісницькому в Приказі 22 с. с. квітня.

„А до гетьмана, згідно з попереднім проханням послати дворянина, а з ним сто чоловіка стрільців, щоб були при гетьмані — в Переяславі чи в Чигрині, а що буде гетьманом діятися, має той дворянин повідомляти Шереметєва, а той у важніших справах має докладно писати цареві". В цій ролі тим часом мав „побути" у гетьмана стольник Апухтін, як ми вже бачили [214]).

До Виговського тим часом наспів Апухтін, саме коли той, переправивши татар, сам готовився виступити за Дніпро. На жаль, пропала вступна частина його звідомлення, і не знати, що Апухтін зібрав по дорозі і чи заїздив він до Києва по відомості. 1 (11) травня мав він уже авдієнцію у гетьмана в Чигрині [215])). Присутніми були: суддя Герман, осаул Мисько, полковник Карпо Трушенко, отаман Василь, Грицько Ганжа, Федір Виговський, Филон Горкуша, позатим іще кілька простих козаків.

Царську грамоту читав підписок Федір Погорецький, і під час коли вичитували царські *титули*, гетьман слухав стоячи. Потім гетьман і суддя сказали: „Тепер у нас у війську зчинилась усобиця, зібрав Пушкар самовільців, покликав кошового отамана Барабаша з запорізькими козаками, в війську Зап. людей побивають на смерть, городи і села грабують, а на деякі городи і війною наступали, забувши присягу, що зложив (Пушкар) в Лубнях перед Б. М. Хитрово.

Гетьман говорив: „Я скільки разів просив царської ласки і писав, щоб в. гос-рь велів приборкати („сократить") тих бунтівників — Пушкаря з самовільцями, що зачинають усобицю й кровопролиття між православними християнами війська Запорізького Малої Росії; та в. государ мене не пожалував, тих бунтівників і самовільців приборкати не велів, Пушкареві дано грамоти, а він, прикладаючи до тих грамот всяку брехню, робить бунти. Посланців, що я посилав до Пушкаря з листами, щоб він у війську Запорізькому усобиць, бунтів і кровопролить не заводив, — Пушкар назад не пускає, побивають їх на смерть і до води сажають. Моїх челядників, що бу-

---

[214]) При чорновику наказу на осібній картці ще такий факт до обслідування: „Показав гетьман Василю Кікіну лист полковника Нечая своєму шуринові Юрасю Хмельницькому, було в нім написано, що ц. в-во на полк. Лісницького гнів свій положив, велів його заслати на Сибір. Василь просив того листа, але гетьман не дав: „Тому не треба вірити, ми знаємо государську ласку до нас".

[215]) Акты Ю.З.Р. V, с. 233.

ли по моїх маєтностях і хуторах для управи („на приказѣ" — приказчиками), ті самовільці повбивали з жінками й дітьми; а де челядники самі втекли, лишивши жінок і дітей, там тих жінок і дітей також повбивано. А я свою присягу пам'ятаю: як давніш вел. государеві служив вірно, так і тепер служу вірно і не зрадливо.

„Тепер до мене прийшла Орда з Карач-беєм, 40 тис., і я їх задля тих самовільців затримав при собі, тому що Пушкар і Барабаш, зібравши самовільців, наступають на мене війною, з великою силою, ще й пише до Переяслава і всіх городів, аби йшли до нього всі козаки, кінні й піші з усією службою, нібито велів цар йому йти війною на мене і на старшину — побивати на смерть, а котрих то відсилати до царя, а він їх засилатиме на Сибір. У всіх листах пише він мене ляхом і зрадником цареві, і з різних городів ідуть до нього своєвільники, велика сила, ті, що бажають кров християнську проливати та грабувати. А в листах своїх до всіх городів і до мене він пише, мов ц. в-во дав йому в поміч 40 тис. свого війська, армату і корогви. Я від вел. государя чекав указу на мої листи, але указу нема — самовільців приборкати він не велів. Мені далі того чекати і тих самовільців терпіти не можна: іду на них війною сам, щоб ту своєволю приборкати" [216]).

Апухтін намовляв, щоб гетьман не посилав татар за Дніпро і сам не ходив: цар розслідить ці бунти і покарає винних; помочі Пушкареві він не дає, а посилає воєвод до черкаських городів, згідно з гетьмановим проханням, переказаним з Филимоновичем; він бажав, щоб у війську була згода і всі жили в послуху гетьманові. А від татар може бути тільки руїна, неволя і загибель християнським душам. Гетьман на це відповів:

„У мене з татарами така умова, що вони зо мною підуть і стоятимуть проти тих бунтівників і самовільців: Пушкаря і Барабаша і всіх, хто з ними на мене йтиме війною, а в війську Зап. чинять бунт і кровопролиття, невинні душі забивають і М. Росію руйнують. А я в. государеві не зрадник, на українні городи в. государя і на ті городи Малої Росії, де самовільців, бунтів і усобиць не буде, туди татари війною не підуть. А коли я тепер негайно на самовільців не піду, вийде в війську Зап. велика ворохобня (ссора), усобиця і кровопролиття велике — від тих самовільців, в короткім часі! А як ті самовільці зберуться в великій силі, тоді їх не стримати від великої усобиці".

Апухтін намовляв, щоб гетьман пустив його гінців до царя, і з ними про все написав цареві, а без царського указу війною не йшов.

[216]) В оригіналі мішається перша і третя особа, с. 204.

Гетьман на це сказав: „Тепер до ц. в-ва гінців відправити не можна — не проїдуть, скрізь стоїть військо запорізьке і татарське. А що написано до мене і до війська Зап. від в. государя [217]), щоб нам у війську вибрати з полковників і тямущих людей та послати до в. государя, аби з царськими послами були на комісії з польськими комісарами, та прислати мапу границь, а тим часом приготовитися (до війни), коли б з Яном-Казимиром згоди не вийшло [218]), то мені цього самому без ради військової зробити не можна. Буде рада і на раді ухвалять, а тепер в війську від Пушкаря і його самовільців усобиця,, бунт і кровопролиття".

Апухтін пробував намовити гетьмана, щоб пропустив до царя його гінців з реляціями і з своїми листами, а тим часом брався поїхати сам до Пушкаря і намовляти його, щоб він бунтів не заводив і гетьману був послушен, — але Виговський стояв на своїм: ні гінців Апухтіна, ні своїх посланців до царя посилати не схотів. Так сказав: „Я вже вел. государеві про все це писав, і з Києва були гінці від А. В. Бутурліна — і я (з ними) про це все написав, в. государеві все буде відомо, а тебе і твоїх гінців я не пущу". І до Пушкаря пустити Апухтіна не годився, тільки піддячого Юрьєва, що був з Апухтіним.

Поговорили ще про волоські події, і на тім ця авдієнція скінчилася, а 3 (13) травня прислав гетьман до Апухтіна до господи того ж підписка Погорецького з листами Пушкаря і Барабаша, присланими до нього. Погорецький, передаючи їх, сказав: „Казав єси гетьманові, що від в. государя війська, корогов і гармат в поміч самовільцям до полку Пушкаревого не дано; і Пушкар ті бунти, усобицю і кровопролиття зчинає з самовільцями сам від себе. А от Пушкар і Барабаш пишуть листи по різних городах і селах, до старшини й черні, аби йшли до них у полк з усією службою, на гетьмана та на полковників і старшину, що з гетьманом, а хто з ними не піде війною на гетьмана, тим вони відгрожуються огнем і мечем. „Їдемо за указом в. государя, і з нами царських людей, з Білгорода і з інших городів 40 тисяч, і від царя прислані до нас у полк гармати і корогви". Гетьман з того переконався, що ти казав неправду. 4 травня іде війною на Пушкаря і Барабаша доконче, а до Пушкаря нікого пускати не велів — каже вам бути в Чигрині".

Апухтін доказував, що все це в листах Пушкаря і Барабаша вигадано, і повторяв свої намови, щоб гетьман з татарами без царського указу не йшов і дав йому побачення того дня. Але гетьман

---

[217]) В листі від царя, присланім з Апухтіним — див. вище.

[218]) Покорочую цю частину промови — с. 235.

побачення йому не дав і поставив варту коло його господи — взяв під арешт („велѣлъ быть въ Чигиринѣ за сторожою и съ двора ходить не велѣлъ"). Користаючи з недільної служби другого дня, Апухтін попробував звернутися до посередництва якихось грецьких духовних, що находилися в церкві,, і місцевого протопопа Микити, щоб вони написали гетьманові й стримали його від походу з татарами, але це теж не дало ніяких наслідків. Другого дня Апухтін одержав від гетьмана такого листа, писаного того ж дня „з перевозу" і присланого з тим же Погорецьким [219]):

„Любо-м се я з війсками рушив при бытности вашмости, єднако не розумій, друже мій, жебы-м я що й. ц. в. і людем його противного зычил. Але Бог свідок — для того-м рушив, жеби мя тая своєволя, которая без жадноє причины на здоровє моє отказуєт, в дому не застала. Також і по сей час не занехуючи злого замислу своєго людей мордують, жон і дітеп забивають добра імають... забирають — щитячись якимись грамотами і ратью, которая в Білгороді стоїть — же якобы й. ц. в. так Пушкареві яко і Барабашу на помоч мів посилать, кров християнскую проливать. Чому нігде не вірим: бо юж той злий чоловік Пушкар, з Барабашем наробивши лиха і людей невинних і жон і дітей помордовавши, тепер й. ц. в-м укладається і неславу наводить на й. ц. в-во. Чого нігди немаш жебы мів йому, й. ц. в-во (дозволити) злоє робити. І для того рушилем ся — жеби тую своєволю ускромить, а (не) жеби мів бить противним й. ц. в-ву — Боже того не дай, але яко з прежних літ прямим і вірним й. ц. в-ву бил слугою і подданним, і тепер зостаю.

„Ознаймую теж тобі, другу моєму, же не імів-єм ся би за Дніпр і переправлять: що час і година люди з писаннєм прибігають просячи о ратунок, і юж Барабаш з Зопорожжя вийшовши Поток, Омельник перейшовши, в Кременчуку зостаєть і до Максимівки мієть іти, — а там очекивать Пушкаря — і украінні городи пустошить похваляються, але да-лі-Бог тій своєволі не допоможе!

„Тепер любо бив рад одправити тебе, друга моєго, але трудно — поки не ускромлю сам особою моєю тоєй своєволі! А скоро, дасть Бог, ускромлю своєволю, тоє ж години зо всім тебе, друга мого, одправлю. А тим часом прошу — не тескни [220]) вашмость, друг мой!".

Другого дня з тим же — на потіху, від гетьмана прийшли на господу Павло Тетеря і Федір Виговський. Сказали: „Прислав нас

---

[219] Акты VII, с. 237, титулятуру проминаю, з тексту, поданого Апухтіним, затримую те, що виглядає на оригінальну стилізацію — хоч це „список", а фонетику дещо модернізую, дещо в подвійній московській передачі — писаній і друкованій таки лишається неясним.

[220]) Полонізм: „не журись, не нудьгуй".

гетьман, велів сказати, щоб ти не журився тим, що він тебе затримав. Це тому, що посланців на комісію, згідно з грамотою великого государя, ще не вибрано і ради про це не було. А як посланців до в. государя на комісію виберуть, гетьман тебе велить негайно одпустити".

Апухтін спитав в розмові Тетерю, що це його не було на авдієнції і відки він тепер повернув. Тетеря ще раз оповів, що поляки, почувши козацьку усобицю, збирались іти походом на Україну, а він їздив їх відмовляти від того — представив їм, що усобиця вже втихла, і ляхи свої пляни походу залишили, а послали посольство до царя про згоду. А далі сказав: „Чув я від багатьох людей, що Пушкар на мене набріхує, нібито гетьман мене посилав покликати ляхів, щоб ішли руйнувати Малої Росії городи, а у мене того і на гадці не було, щоб від світу вертатися до пітьми: забувши милость до мене великого государя і присягу, таке зле діло робити". Апухтін заспокоював його, що він про такі листи не чував, і Тетері не треба надавати значення цим поголоскам, бо вірна служба Тетерина цареві добре звісна. А з свого боку став намовляти його, щоб від себе ще гетьманові написав, аби пропустив його одписки до царя і сам до нього про все написав, а з татарами тим часом не наступав. Тетеря обіцяв написати, але це розуміється нічого не було варто. Апухтін зостався в Чигрині під арештом, без можливости зносин з своїм урядом на півтора місяці, поки гетьман розправлявся з своїми противниками. Рішив знищити їх безоглядно і поставити Москву перед довершеним фактом, ніж далі тягнути отаке її балянсування між обома ворожими таборами.

Пушкар, зачуваючи грізну небезпеку, на початку травня нового стилю, вислав нових посланців до Москви і до пограничних воєвод, благаючи помочі і рятунку. Лист до царя з Полтави 26 с. с. квітня [221]), по вступній титулятурі починався такими плачевними тонами: „Слізно і умильно прохаємо: змилосердися великий царю і государю, покажи милость над нами бідними холопами (так) своїми, оборони нас від Виговського, ляхів і орди. Бо вже 40 тисяч орди стоїть коло Чигрина на Цибульнику і під Чорним Лісом, і по ляхів послав Виговський. Присяги в. ц. в-ву не дотримує, а ми, вся Україна за небіжчика Хмельницького присягали в Переяславі і по

[221]) Акты Ю.З.Р. XV, с 67 — 71, на жаль — московський переклад; переказую в скороченню.

городах однодушно до смерти — як і все військо Запорозьке присягли навіки і готові слухати. Виговський зрадив Богові і в. ц. в-ву, замирився з ордою, ляхами й іншими землями, має замір Запоріжжя звоювати. Чи не жалісно то Богові і в. ц. в-ву, що хоче так святе православіє і всі городи по цей бік Дніпра огнем і мечем знести та в неволю татарам й іншим чужоземцям віддати. Городи понад Сулою й Хоролом, коло Псла і Ворскла неприятелям віддав, а завоювавши їх, хоче на в. ц. пресвітле величество йти. Тепер одну орду на Орелі на очі бачили, і то річ Виговського — аби вони тут між городи пограничні замішалися, а він з ордою, ляхами й іншими землями, наготовивши пороми зараз буде через Дніпро переправлятись. Тепер Орда стоїть на Цибульнику під Чорним Лісом, і Виговський в Кременчуку вибравши стацію дав татарам — чекає ляхів, щоб разом на нас наступити. Татари в Кременчуку хотіли вже й возитись, але їх християни не пустили і сказали: „будемо вас воювати, коли силою возитиметесь". Якби схотіли силою возитись, то ми їм будемо відсіч давати, не даючи наблизитися до городів в. ц. в-ва. Але слізно й плачевно просимо — дай нам поміч, аби ми могли тим неприятелям дати відправу. Посилаємо до в. ц. в-ва козаків Дем'яна Гуджолу жителя полтавського, Павла Волошина веприцького, Лаврина Сахненка і Михайла Бута — полтавських; цей Бут був у неволі в Карач-бея, і Карач-бей подарував його Виговському, ще з трьома козаками, він у Карач-бея в Криму всі таємниці Виговського чув — що урадили Карач-бей з Виговським і на чім Виговський присяг через своїх посланців: вели того Бута розпитати, а до нас милостиве око мати. Хотів я сам до в. ц. в-ва прибути, але що з різних листів, котрі з посланцями посилаю — про зраду Виговського і про татар, видно, що Виговський уже почав злість чинити (розпочав неприятельські учинки) проти війська Запорозького, я стримавсь і буду тих неприятелів до землі не пускати..."

Білгородському воєводі Хілкову — посилаючи різні документи про зраду Виговського, з полтавцями Сам. Ловицьким й Антоном, подає останні відомості, що Виговський з татарами й наємним військом переправляється на Сокірнянськім і Максимівськім перевозі з тим, щоб нищити вірні цареві городи. Пушкар збирає козаків, щоб їх боронити, і благає воєводу прислати військо в поміч [222]. Два тижні пізніше — вже „з табору з-за Голтви" нові листи від Пушкаря і Барабаша з Пушкаренком Кирилом і Данилом Якименком. Пушкар в додаток до попередніх вістей додає, що татари з Виговським перевезлися на лівий берег Дніпра під Чигрин-Дібровою

[222]) Білгород, ст. 399, л. 22, дата: з Полтави апріля 24 дня.

і Бужином і просить прислати військо з сином його негайно — „бо не знати чи витримаємо". Барабаш повідомляє, що він „за указом його пресвітлого величества" вийшов з Коша „з військом Запорізьким, з арматою і бунчуками і всіма клейнотами, для совіту доброго, для ради посполитої і заспокоєння всякої брани". Посвідчує, що, йдучи з Коша, на очі бачив, що Виговський під Чигрин-Дібровою переправив 4 тасячі татар, а інші полки послав на Максимівський і Сокірнянський перевіз. Посилає татарських язиків з товаришами Іваном Волошином й Іваном Шульженком для інформації про замисли татарські і прилучається до „слізного прохання" — прислати поміч [223]). За два чи три дні нові листи Пушкаря і Барабаша „з табору з Сухої Голтви" — про розгром с. Броварок з новими благаннями війська — на котрі воєвода відписав, що жде від царя указу, а без того війська послати не може [224]).

Благаючи помочі у Москви, Пушкар, одночасно, не чекаючи її, мобілізував всі сили протистаршинської опозиції за поміччю всіх тих агітаційних мотивів і фікцій, схарактеризованих в листах і розмовах Виговського та його однодумців. Обидві партії: гетьмансько-старшинська і запорізько-чернецька (пушкарівська) наввипередки старались поширити круг своїх впливів, мобілізувати суголосні елементи і тероризували противників — і зброєю, і покликами на поміч Москви, Запоріжжя, Орди. В переїзді Шереметєва через границю оповідали йому в Глухові недавні події — з цих часів, загалом характеристичні до тутешньої ситуації — до цієї боротьби обох партій на Лівобережжі. Пушкарів сотник Зеленський та Дзюк, „вор (бунтівник) великий і всякому воровству заводчик большой", зібравши з півтори тисячі гультяйства з буд і винниць, приходили під Глухів „для грабунку" — а сотника, війта й інших людей хотіли побити. Але глухівські козаки і міщани, зібравшися, дали бій Зеленському і його компанії, положили їх трупом 170 чоловіка, а самого Зеленського — ледве живого, і ще чотирьох взяли в полон і, привівши до міста, розстріляли. Дзюк з іншими „ворами" повтікали в різних напрямках; Дзюка затримано в Путивлю, і сотник глухівський Федір Уманець і війт просили Шереметєва, щоб він постарався, аби того Дзюка до царського указу не випускали — „аби він, визволившися, не завів знову „того воровства і бунту", і Шереметєв це прохання сповнив" [225]).

---

[223]) Там же, л. 25 і 27, оригінали — і переклади московські на л. 29 і 32, дата 8 травня с. с.

[224]) Там же, л. 10 — одписка цареві Хілкова з 13 травня, листи Пушкаря і Барабаша були додані до цієї одписки, але в актах не заховались.

[225]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 175—6.

В цей критичний момент поспів на фронт стольник Ів. Алфімов і в своїм звідомленню [226]) лишив нам чимало інтересних рис ситуації. Приїхавши 9 (19) травня „в первой черкасской город Костянтинов", довідався, що Пушкар вийшов з Полтави і збирає військо, а стоїть невідомо саме де, тому вислав козаків на звіди, а сам поїхав до Комишні, і тут йому вістуни привезли вісті про Довгаля: він вийшов був з полком з Миргорода під Хорол, але почувши про великі татарські сили, що переходять Дніпро, він, вважаючи на свої слабі сили, не рішивсь їм протистати, а відступив назад під Миргород і розпустив своїх сотників і козаків. Алфімов тоді поїхав до Миргорода і тут під городом стрів його Доваль з сотниками, під корогвами, і з козаками — чоловіка з 300, в місті стояли на в'їзді лавою піших козаків зо 200 і, пропустивши посла, стріляли з рушниць, а з башт били з гармат. Про татар того дня привезли вісті з-під Баранівки, 13 верст по дорозі до Пушкаревого становища, що туди забігав загін, чоловіка зо 100 і в інших місцях татари з'явилися. Тому Алфімов послав до Пушкаря, щоб приїхав до нього, бо йому їхати до становища небезпечно. Потім 13 (23) приходив Довгаль з вістю, що попереднього дня татари набігли на містечко Броварки, знищили його дощенту: вбили з десяток, а забрали в полон з 50, церкву зруйнували, ікони обдерли, книги порубали. І по різних інших місцях відогнали худобу, а де попалили.

З цієї нагоди Алфімов висловив Довгалеві таку догану: „За цю невинну християнську кров будете ви відповідати. Добрий з тебе чоловік! не то що полковником, ти за свою ворохобню (воровство) і в рядових козаках бути не годен, тому що через твою ворохобню багато невинних людей смерть собі знайшло. Козака Івана Боклевського [227]) з жінкою і людьми, з чорним попом (єромонахом) 15 душ тиранськo вбито і трупи їх викинено псам на жир. Солонинку, сотника лукомського, невинно замучено і труп в воду вкинено. Й інші лихі вчинки вчинено, невинні душі загублено, забувши Бога. За це Бог пошле на вас скору помсту, не терплячи розлиття невинної християнської крови. Бо що тепер між гетьманом і полковниками діється у всім війську, — це все пішло з миргородського полку [228]). Це ви сієте по полках ворожнечу й усобицю, і тепер привели до загибелі невинних християнських душ".

Чи відповідав що на те Довгаль, звідомлення не каже.

---

[226]) Акты Ю.З.Р. VII, ч. 78.

[227]) Тут Бублевського.

[228]) Фраза не зовсім ясна, так я її розумію.

Другого дня, 14 (24) травня, приїхали два сотники з 10 козаками, з листом від Пушкаря. Писав Алфімову, що ніяк не може кинути обозу, чекаючи щогодини наступу Виговського і татар, тому просить Алфімова привезти царську грамоту йому до обозу. Довгаль додав йому від себе сотника з корогвою і 200 козаками в супровід і Алфімов того ж дня поїхав. Але як стали перевозитися через Псьол під Баранівкою, прибігли два бараніські козаки і дали знати, що за 3 верстви з'явилося багато татар. Почувши це, миргородські козаки з корогвою побігли до Миргорода, а з Алфімовим лишилися тільки ті 10 козаків, що прислав йому Пушкар; з ними Іван, дочекавши ночі, поночі приїхав до Пушкаря. Не доїжджаючи до обозу, стрів його Пушкар з Барабашем, з двома хоругвами, і з ними з 200 козаків. В обозі стояли під зброєю піші козаки чоловіка до 2 тисяч, та ще Барабашеві [229]), і три невеличкі гармати, що він з собою з коша вивіз.

Коли Алфімов заїхав до обозу, під Красний Луг над Голтвою, приїхали до нього від Пушкаря козаки, щоб до нього запросити Алфімова. Алфімов поїхав, доїхавши до наметів, зійшов з коня, і тут зустрів його Пушкар. Війшовши до шатра, Алфімов сказав йому своє посольство (без усяких компліментів: без питання про здоров'я, без „милостивого слова"): щоб на привезену грамоту про все докладно відписав і без затримки його відпустив. Пушкар сказав, що завтра ж учинить раду з сотниками й козаками, на ній грамоту прочитають і відповідь докладну напишуть. І спитав, чи крім грамоти не переказано чого усно. Алфімов відповів, що усно наказано потвердити йому те ж саме: щоб Пушкар сповнив свою обіцянку — бунти утихомирив, новою радою нікого не баламутив і з гетьманом жив у згоді і послуху. „А що ви тепер без царської волі і слушної причини хочете гетьмана відставити і вибрати невідомо кого, такого, щоб по волі бунтівників поступав, що злочинно і нехристиянсько, без вини побивають свою братію, православних християн та майно їх грають, то ти від того всього відстань і будь у гетьмана в послуху".

„Писав ти до в. государя, що на вас прислано Богуна з козаками, і ви, не допустивши їх до міста і не вислухавши, в чім справа, послали їм назустріч і побили їх чоловіка з 500. Вам годилось наперед послати до них і розпитатись, з чим і від кого вони прислані. Коли прислані з ворожими намірами, треба було написати в. государеві; а самим провопролиття не зчинати. Тепер же в. государ, жалуючи вас як православних, щоб родичі побитих тобою людей над

[229]) Числа бракує.

тобою не мстились і несподіваним нападом не наробили шкоди, велів послати до Полтави свого воєводу. Ви його прийміть, дайте двори і всяко спомагайте".

Представив йому злочинні діла самовільників в Лохвиці і поведінку Донця, що він, зібравши самовільників, піднімає бунт і баламутить людей, пускаючи чутки, що від царя йде їм 40 тис. війська в поміч і інші такі видумки. Розсилає по містах листи, закликає людей, щоб до нього сходились. Пушкареві годиться таких самовільних людей гамувати і не допускати до гіршого кровопролиття.

Пушкар на це сказав: „Що в Лохвиці побито людей, я про це нічого не знаю. Лохвиця не в моїм полку, а я з усім Полтавським полком прошу у в. государя, як милости, про ті безвинні убийства розвідати докладно і убийників покарати на смерть: більше нічим тієї усобиці уняти не можна. А що я писав про Богуна — що я їх до міста не допустив і велів бити, і побито з 500 чоловіка, — в тім воля вел. государя (мене скарати). Прислав Богуна гетьман, і з ним сербів тисячі з півтори. Вони, прийшовши до полтавської околиці, почали побивати православних людей без вини, багато побили, в полон забрали і до себе відсилали. Саму Полтаву хотіли захопити і всіх без останку вирубати, і волості (уѣзды) повоювати. Я послав їх відогнати, і що побито їх з 500, то тільки боронячись".

Алфімов ще раз повторив згадані вже своєвільства: „Іван Донець жив при тобі в Полтаві і, назбиравши гультяїв, вибирався походом на Чигрин — бунтуючи людей тим, нібито по траві має бути нова рада для вибору гетьмана". З научення „названого" миргородського полковника Довгаля, своєвільно поставленого, такі ж самовільники вбили значного („нарочитого") козака Івана Боклевського, Солонинку замучили і т. д. Гетьман, пам'ятаючи свою обіцянку, без царського указу за це нічого не зробив, але б'є чолом в. государеві, щоб він своїм наказом заспокоїв цю усобицю.

Пушкар відрікався того всього. „Іван Донець при мені в Полтаві не жив; коли він збирав якихось гультяїв і хотів іти на Чигрин, бунтував людей новою радою і гетьманським вибором, то все робив не з моєї волі, я про це нічого не знаю, і він не мого полку". Про убийства, починені своєвільниками — теж не в його полку, він може тільки просити, щоб провинників відшукано і покарано, бо й нинішня усобиця чиниться через таких ворохобників.

Того ж дня відбулася рада, і Пушкар, прийшовши з ради до Алфімова, з іншою старшиною заявляли свою повну послушність царським наказам. „Тільки одно — то що Виговський прибравши

велику силу татар перейшов Дніпро, і стоїть за 20 верств від мого обозу, і немилосердно воює — церкви Божі руйнують, невинну християнську кров проливають і православних християн в полон забирають".

Алфімов на це повторив докори, сказані перед тим Довгалеві: „Самі знаєте, що всі ті злочинні діла почались від вас! Ви самі зачали кровопролиття! Тепер пишіть листа гетьманові з усякою покорою і послухом, що будете під його начальством, житимете з ним у згоді і любові і послуху, будете у нього в усякій покорі, як і інші браття-полковники, і ніяких бунтів ні ради не будете зчинати".

Під той час прийшов і Барабаш і питав Алфімова, чи нема й йому якогось наказу. Алфімов сказав, що до нього окремо послано царського дворянина Волкова, і спитав при тім: пощо він вийшов з військом з Коша? Барабаш відповів: „Вийшов я з Коша, тому що дано нам грамоту від в. государя, аби ми вчинили раду і вибрали гетьмана". Алфімов на це сказав: „Хоч вам таку рамоту й дано, але це перед тим, як був вибраний Виговський. За указом в. государя був посланий окольничий Хитрово і була рада для вибору гетьмана в Переяславі, — були там усі полковники, сотники, осавули, козаки і чернь, всім військом вибрано Івана Виговського і дано йому в. государя грамоту на потвердження його гетьманства. А ти тепер на спілку з ворохобниками (плутами) і бунтівниками з різних полків, з купками людей (с небольшими людьми), що по всім війську бунти заводять і замішання чинять, хочеш проти указу в. государя вибирати гетьмана, проти всього війська, по своїй волі — такого, щоб по вашій волі ходив? Ти вже з тими бунтівниками й так наробив великих бід, почав кровопролиття серед невинних християн".

„Почувши це, козаки Барабашевого полку, що посходилися з різних полків від воровства і душогубства і бунтують по всьому війську: миргородський писар Сенча, миргородський козак Янко Черніговець, запорізький козак Михайло Стринджа з товаришами, — підняли крик і зібрали силу людей, і почали бунтувати. Зараз зробили бунтівську („воровскую") раду — одні своїм полком і прислали до Алфімова"... І на жаль на цім преінтереснім місці [230]) уривається його звідомлення.

Через те не знаємо докладно, з чим саме відправив Пушкар Алфімова. Насамперед, на доказ своєї покірности царській волі передав він з ним покірного листа до Виговського, від свого імени і від Барабаша, свідчачи готовість покоритись і бути в послухові —

[230]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 225, ст. 2.

коли Виговський відішле Орду і відступить від своїх мстивих замислів: ,,Вельможний пане гетьмане війська й. ц. в. Запорізького, доброго здоров'я і всяких радісних потіх милості твоїй від Господа бажаю! Стало відомо нам — Якову Барабашеві і Мартинові Пушкареві, полковникові полтавському, що милість твоя підняв гнів на нашу Україну і на городи й. ц. в-ва, і орду (привів), маючи намір огнем і мечем знищити українні городи. Богом свідчимось, що тільки почувши про тих чужоземних людей, зібрали наш українний полк, і для орди стоїмо в полі, охороняючи здоров'я своє, а також бороначи від пролиття крови християнської. Тепер стольник й. ц. в-ва І. М. Олфімов прийшов до нас з грамотою для заспокоєння — щоб не було кровопролиття між народом християнським і щоб ми жили мирно між собою і в послуху у тебе були: Ми проти приписів царської волі, як і проти Божої не можемо стояти, все покладаємо на царську волю і тепер у милости твоєї просимо пробачення, в чім була наша провина перед тобою і від війни всякого спокою — щоб за нашою ворожнечою не розливалася невинно християнська кров, і неприятель щоб не тішився нашою усобицею. По цім тебе Богові поручаємо. З табору з Голтви, (мая) 14 дня". До цього приписано (може під диктат Алфімова): ,,І в нічім проти царського повеління проти тебе бунтувати не будемо, ні про які ради, і завсіди будемо в послуху у тебе, як і інші полковники. Тільки прохаємо — будь ласкав, і яка орда при вашій милості — вели їй відступити до свого краю, царських і задніпрянських городів їй не давай і в полон брати християн не дозволяй. В. м-і, панові нашому у всім зичливі (щось пропущено) Як. Барабаш отаман кошовий з товаришами війська Зап. й. ц. в-ва. М. Пушкар полковник війська Зап. й. ц. в. полтавський". Дата: З табору з Голтви 14 дня [231]).

Виговський відповів таким листом — вимагаючи повної капітуляції:

,,Мій милий пане отамане кошовий і пане полковнику полтавський. Дивно нам, що посилаючись на указ ц. в-ва, тим зводите невинних людей, не слухаючись правдивого указу й. ц. в-ва. Один раз кажете, нібито ми з Ордою збратались на пагубу християнству і на полон Задніпров'я видали. Другим разом затриманими грошима [232]) бунтуєте — котрих ми ні чули ні видали. Тим способом тільки своєвільців збираєш у себе, і прості люди беручи то за правду,

---

[231]) Білгород. ст. 437, ст. 92, на жаль московський переклад, подекуди очевидно досить лихий.

[232]) Тут в список попали видимо якісь цілком сторонні слова.

до вас прихилились — сподіваючися в нас великої неправди [233]). Ти сам, пане Барабаш, знаєш (нашу) людськість і ласку — хоч і заслужив був велику кару — котрої ціле військо вимагало на тебе, але я, забувши всякий гнів, дарував тобі вину заслужену і проступки відомі, хлібом нагодував і вільно та ціло пустив тебе до дому. Але ти за мою учинність такою подякою віддав, що казав, нібито я тебе з маєтности твоєї на Запоріжжя вигнав. І таким чином піднявши простих людей насмілився на моє здоров'я підняти; це тобі Господь відомстить, а мене, за мою невинність звільнить.

„І ти, пане Пушкарю, знаєш добру мою зичливість — що не раз звільнив я тебе від кари у покійного гетьмана. Але ти, не маючи ніякого взгляду на це, стільки наробивши убийства, на моє власне здоров'я наступав. І тепер кажеш, нібито я умисно на те орду покликав, аби всіх християн за Дніпром сущих в неволю видати. А того ніхто не доведе, щоб то мала бути правда; тільки бачучи таке (твоє) запам'ятання, змушені ми всяко промишляти. А того нічого б не було, якби ти добровільно, перепросивши військо, злості свої занехав, як ми з тим (на тебе) наполягали через Твердохліба, від нас до тебе посланого. Тільки ти не зважаючи на це, ще перед Великоднем універсали свої розсилав, на своєволю людей бунтуючи, і де міг велів чинити мучительство. Коли ж тепер хочеш обійтися без кровопролиття людей християнських, приїздіть оба до війська і тут всі свої признайте вини. А коли б приїхати не хотіли, — ми з військом мусимо кінчати почате — вина за те не на нас буде, як і перед тим ніякої не було. По цім вас Богові поручаємо. Дано з табору під Голтвою 16 мая 1658. Ваш у всім зичливий приятель" і т. д. [234]).

Ні Пушкар, ні Барабаш на таку капітуляцію йти не хотіли. Замість їхати до Виговського з покаянням, вони подали Алфімову грамоту до царя, виправдуючи себе і свою політику супроти Виговського, чому вони змушені далі боротися з ним [235]).

Барабаш ще раз виписав цілу історію з початку — від царських грамот виданих Стринджі. Тоді, мовляв, військо не могло вийти з Коша „за великою перешкодою Івана Виговського" (без гетьманського титулу) — так як нібито цар бажав того в грамотах, виданих Стринджі, — аж тепер вийшло все, „не на війну, Боже боронь, — тільки згідно з наказом і ласкою в. ц. в-ва" — тому просить за це гніву на нього не мати. За цей час Виговський підняв ор-

[233]) В списку „правди".

[234]) Там же, л. 89, також переклад не кращий.

[235]) Білгород. ст., с. 407, л. 94 дд. переклад.

ду, багато християн їй в полон віддав, і війську Зап. дороги позаступав. — Барабаш просить царя не дати в поталу цим неприятелям, обіцяє за те вірну службу. „А бунтів ніяких я не зчинаю, на Виговського не наступаю, рад ніяких з військом кошовим Запорізьким не зчинаю і не буду зчинати; тільки як буде Виговський далі на військо Зап. наступати, поневолі від тих неприятелів яко мога будемо боронитись".

„Що мені І. М. Алфімов з наказу твого царського говорив, аби я без волі в. ц. в-ва рад ніяких не складав і бунтів не чинив — то я того вчинати не хочу — убий мене Боже з душею і тілом, — тільки на певне місце маю йти з кошовим військом, за наказом в. ц. в-ва. Десятикратно вашої ц. милости прошу з слізьми — пожалуй нас і пошли свого вірного чоловіка для тих справ ваших царських і розправ військових, а на мене, на все військо Зап. і на всю чернь православних християн не гнівайся, а будь ласкав — як на кошове так і на городове військо і на чернь. Щож до тих убийць, про котрих зволив єси, в. ц. мил. писати до мене в милостивій (!) грамоті з стольником, — я про ті справи ніколи, як жив нічого не знаю, — вільно в. цар. милості карати тих винних, коли відшукаються, яка буде воля в. ц. милости".

Дата: „списано в таборі під Красним Лугом мая 6 дня. Менший підданий і вірний підніжок Яков Барабаш, гетьман Кошовий" [236]).

„Уже писали ми в. ц. в-ву з Іваном Іскрою і з іншими посланцями, даючи знати про Ів. Виговського новообраного гетьмана та інші військові справи — військові некорисні [237]). Тепер же в. ц. в-во прислали стольника І. М. Алфімова з грамотою, щоб ми були з І. Виговським (теж без титулу!), були в згоді й послуху. Ми йому у всім послушні, але в. ц. в-ву даємо знати. На Святого Миколу в неділю татари з волохами і козаками чигринськими напали на с. Броварки, церкви розбили, образи пообдирали, невинні душі пообдирали і в неволю забрали. Також коло города Фридрівки і коло Хорола порубали, в неволю побрали, худобу і стада повідгонили. Потім коло города Решетилівки ввечері 14 мая татари напавши чоловіка вхопили і бій з жителями решетилівськими звели; вбито там татарина — котрого вони вхопивши пішли в поле. А другого дня

236) Білгород. ст. 407 и. 94 і 100, московські переклади, що вони були послані з Алфімовим, з змісту і з дат цілком ясно.

237) „в которые войско не корыстутся".

на світанку напали на город Біликів татари з німцями [238]), волохами і козаками, — город повоювали і в неволю забрали — при тім двох татар убито і 2 німців. А ми згідно з волею в. ц. в. усі уступаємось, ні усобиць ні кровопролиття не хочемо, тільки волю в. ц. в-ва творимо.

„Сьогодні 17 мая татари, серби і волохи з козаками Виговського знов прийшли до Решетилівки, наступали і бій чинили, але мусили покинути і пішли з табором під Полтаву. А ми стали під городом, за милю, з усім полком Полтавським, стережучи життя, а кровопролиття між християнами не чинячи. Коли ж новообраний гетьман Ів. Виговський з Ордою й іншими невірними чужоземцями буде на нас військом наступати,, ми в городі замкнемось і будемо боронитися до смерти". При тім запевнення в непричетності до миргородських розрухів, прохання змилосердитись і заспокоїти усобицю, приславши когонебудь для розслідування обопільних скарг (тут принагідно і побіжно про зраду Виговського цареві), а посланців Пушкаревих — Іскру й Гуджола з тов. відпустити. Вкінці після дати: 18 травня з Полтави, приписка: „Після цієї одписки" татари напали і розбили табір, при тім їх убито чоловіка 300, а кількох взято живими — і двох з них Пушкар посилає цареві з Алфімовим, негайно.

З тих же днів маємо кілька листів до пограничних воєвод. Білгородському воєводі Хілкову в однім листі Пушкар, відправляючи назад його посланця, повторює попередні вісті: „На Святого Миколу (9 с. с.) зрана мали-сьмо ій за Голтвою в селі Броварках. Татари, волохи, серби і козаки з тамтого боку Дніпра напавши церкву одбили, образи порубали, людей порубали й в неволю забрали, товар і худобу всю позаймали. Я з Як. Барабашем, отаманом кошовим, що з військом Запорізьким вийшов для згоди з Виговським, стоїмо на Полугорі (Полугорьи) з усім військом і з полком своїм. Тепер стало нам відомо, що татари вирубали город Білики над Ворсклою і в неволю християн забрали. А вчорашнього дня, вечір пізно забрали людей в Решетилівці; там одного татарина вбито. Хочуть воювати огнем і мечем Полтаву і всі городи, а потім на його ц. в-во тою ж війною йти [239])). В закінченню — вічний рефрен, що повторюється в двох інших листах з того ж дня, Пушкаря і Барабаша:

---

[238]) Про німців писав Пушкар в листі до Хілкова 24 квітня — „тепер німців в Чигрині при Виговськім 400, на свята він їм дав по 10 золотих" — Білгор. ст. 399, л. 22.

[239]) Білгород. ст. 399, л. 40 ориґінал, писаний по-українськи під московське. Дата: „С табору с Полугорья мая 17 дня". В примітці: „Стольник Ів. Мих. Алфімов о дѣле царском до нас приехал и того отпустили-смо з честью".

„Бога ради просимо ратуйте нас и помоч нам дайте — азали бысмо онымъ отпор отдали" [240]).

Два дні пізніше лист опішнянського отамана Носа до воєводи колонтаївського, у відповідь на його бажання мати „подлинні вісті". „Вчора через день у города потужне бились, и тепер в двох верстах 6 тысячей орды Крымской стоит пуд Опошним, и наши животинґ и стадо взяли и людей силою порубали. Пушкаров табур розгромили в Полтавѣ и сам Пушкар з войском запер се. Решетиловку спалили, церкви Божиє поломали, и сам Виговский за Решетиловкою стоит со всѣм войском, с татари, з ляхами и с сербами". „И нам указ от полковника по городах запершись боронитись" [241]).

Виговський розсилав універсали до задніпрянської людности і до січовиків, що вийшли в городи. 14 (24) травня з табору під Манджелією над Пслом він видав свій універсал до запорожців, до полтавських і миргородських полчан, закликаючи їх до покори і послуху, без огляду на свою старшину. В універсалі до запорожців він писав: „Іван Виговський гетьман з військом й. ц. в-ва Запорізьким — старшині і черні, що вийшли з Запоріжжя, а також сотникам, отаманам і всьому товариству війська Зап., особливо в полку полтавськім будучому, доброго здоров'я од Господа бажаємо. Не відаємо й досі, з чиєї науки і приводу вийшовши з Запоріжжя чините на нас, військо й. ц. в., езвинні похвалки, обіцяючи відбирати пожитки наші і здоров'я наше. Та хоч нам і надокучило вже було чути безвинні убийства людей, ми б і досі ще терпіли, коли б прийшовши до Кременчука й інших близьких городів, не погрозили б ви були погибіллю і Чигринові й нам! Тим побуджені, для охорони здоров'я нашого пішли-сьмо — але не на те, щоб кров християнську розливати, як то вас запевняють старші ваші, на нас настроюючи, тільки щоб утихомирити і завернути своєвільних людей, на кров людську розпасаних. Мали ми од й. ц. в. прегарний (изящний) наказ, аби сьмо, залишивши сварки і неприязнь, жили в любові між собою, ні за що не мстячись, і так заховувалися згідно з наказом й. ц. в-ва, сподіваючись, що й ви також будете послушні волі й. ц. в-ва. Але ваша старшина й досі, посилаючись на якісь особливі грамоти, підіймають вас своїми брехнями на братію вашу, уводячи простоту вашу і обманюючи своїми вигадками. В тім можете переконатися з грамоти, недавно присланої до нас і всієї старшини й черні запорізької з

---

240) Там же, л. 36 і 38.

241) Там же, л. 37 „дат в Опошном мая 19 дня 1658 тобѣ зичливый добра Леско Нус отаман опушлянський челом бьет", ориґінал.

дворянином й. ц. в-ва Никифором Хр. Волковим — так коли б ми послали вам список її, ви йому менше б вірили, а краще буде коли пришлете з-поміж себе двох товаришів тямущих, щоб її прочитали — і ми через них і список прислати обіцяємо. В тій грамоті ясно і довідно пише й. ц. в-во, що на ніяку своєволю нема його дозволу, але велить жити в любові і одності, в послушенстві нам. І з того правду й істину нашу пізнати можете, що ц. в-во послів наших: Прокопа Бережецького й Івана Богуна милостиво й ласкаво прийнявши, з милостю відпустив, після них Григорія полковника миргородського, а Іскру з іншими за їх лукавство і неправду велів в столиці затримати; коли б цьому не повірили, то з скутку самого побачите — не видячи їх повороту. Бо і до нас зволить й. ц. в-во писати, що не будуть відпущені, поки від нас не було в тім прохання.

„А що деякі старші ваші удають, ніби то ми наняли орду на пролиття християнської крови, — того не зможуть довести. Ми маємо її на приборкання людей своєвільних і ц. в-ву непослушних, але затримали при собі в спокою, без усякого кровопролиття, бо з природи нашої на те хвалимось і іншим того забороняємо, — бо до того з вдачі нашої ми не привикли. Свідок нашої ласки і розваги сам Барабаш, що хоч перед тим значні нам починив був несмаки („невкусы"), проте ні в майні не був від нас пограбований, як на нас удає, але ще й усяким збіжжям і грошима був від нас споможений, — та й тепер, якби відстав від того злого передзавзяття й навернувся, ніякої не зазнав би від нас помсти ні неласки. Аби тільки і він, і інші перестали вас баламутити тими грошима, що нібито вам й. ц. в-во на заплату за 4 роки прислав, котрих ні ми у себе не можемо об'явити, ні ви їх одержати не надійтесь, тільки мусите від своїх старших сподіватись — бо вони за всі ті роки і досі держать в полку полтавськім аренди винні і тютюнні і всякі інші, а ми не користавши ніякими пожитками з них, не можемо бути змушені до того, щоб їх повертати. Розгляньтеся ж по правді і роздумайте так, щоб невинні люди через злий провід [242]) не потерпіли, — а до нас якнайскорше присилайте товариства. Бо коли б того тепер учинити не схотіли, то потім уже часу не буде, бо вже занеслося на війну".

В універсалі до миргородських полчан, міщан і всього поспільства: „Уже попереду наказували ми вам усім своїми універсалами і відводили від Пушкаревої своєолі, аби ви не давали себе зводити його обманством. Він вас дурить, нібито ц. в-во того йому позволив, а ц. в-во ніколи того і в гадці не мав — як то вам докладніше оповідять наші посли: Гр. Лісницький, що повертається від ц. в-ва з

[242]) Через свого полковника, Пушкаря, треба розуміти.

Прокопом Бережецьким й Іваном Богуном, — про його зраду, як він з великого багатства ((!) зводить чернь і людей, щоб йому допомагали в тій погибелі. А ми і тепер цим нашим універсалом вас напоминаємо, аби сьте спам'ятались і не даючи себе здурити ні пушкарівцям, ні йому самому — зрадникові, приставали до нас. А ми як завсіди, так і тепер таким ласку покажемо, і запевняємо, щоб ви не боялися ні нашого ні чужоземного війська. Для того ви, що до нас прихиляєтесь — козаки і міщани, до нас приїздіть і тут ласку нашу пізнаєте, бо ми не на тих (ідемо) що до нас прихиляються, а на затверділих у бунтах, що не пам'ятають милосердя нашого" [243]).

Два дні пізніше, з табору під Голтвою, маємо такого листа: „Старшині й черні що з Запорожжя вийшли, братам нашим доброго здоров'я від Бога зичимо. Бачите як вас сладкоглаголиво дурять, неправдами своїми свої тільки речі примножаючи, а нас і вас між собою сварячи! Вчора писав я через Шовкопляса голтвянського, радячи вам, щоб ви, розглянувши в неправді *їх* до війська прибігали. *Вони ж* між собою і листа затаїли і ні вам ні нам ні про що не дали знати — чинячи то не для чого іншого тільки для своєволі, а для погибелі вашої — людей неповинних. Але ми не будучи наглі на кров християнську [244]), і тепер як попереду вас напоминаємо, аби сьте не бажаючи межусобного кровопролиття до нас і до війська пригорнулись і в любові з нами жили, а людей запам'яталих більше не слухали. Бо хоч ми на приборкання винуватих покликали Орду, одначе зараз же накажемо їй одійти, якщо тільки довідаємося про вашу покору і до нас прихиляння. Не вірте більше брехливим словам, що вас манили — волею й. ц. в-ва, то поміччю з Москви, то різними грамотами і привілеями. Самі ж тепер бачите, що стольник й. ц. в-ва І. М. Олфімов з тим приїхав, аби сьте в нашім послуху були, а всякі свари і неприязнь облишили" [245]).

В тих днях Виговський приймав Петра Скуратова, що приїхав за ним у слід з царськими листами 14 (24) травня [246]). Йому дали знати, що гетьман стоїть „над Пслом по цей бік города Голтви в 5 верстах". Скуратов послав до обозу свого посланця, адресуючись до Самійла Виговського, просячи оповістити гетьмана, що він везе йому царські „милостиві грамоти" і просить його з ними негай-

---

[243]) Білгор. ст. 407, л. 84, московський список. Дата: „14 мая над Пслом під Манджеликою".

[244]) „Не будучи наглые на кров христианскую" — московський список заховав тут фразеологію оригіналу.

[245]) Білгород. ст. 399, л. 87, кінець цього листа надрукований в актах Ю.З.Р IV, с. 120, без початку.

[246]) Його звідомлення в Актах Ю.З.Р. IV, с. 124.

но прийняти. Самійло виїхав йому назустріч і запровадив до обозу, визначивши йому становище поблизу гетьманського шатра, і того ж дня прийшов козак „Мисько Чигиринець" (чи не осавул Мисько?), запрошуючи до гетьмана: „Тут недалеко, зволь пройти пішо". Та Скуратов, видно для свого престижу, захотів їхати конем, і поки йому сідлали, привів Самійло Виговський коня від гетьмана, котрим Скуратов і під'їхав до гетьманського шатра. Гетьман його стрів „трохи виступивши з шатра" і впровадив до себе. Вислухавши звичайні посольські слова, питання про здоров'я і т. ін., прийняв грамоти, і *дві грамоти* царські, адресовані до нього,, прочитав сам мовчки,, а третю, адресовану до Пушкаря,, велів вголос прочитати писареві Груші [247]). Тут стався інтересний інцидент: поки Груша читав царський титул, гетьман слухав його стоячи, коли став читати саму грамоту, він сів на ліжку і Скуратова запросив сідати. Скуратов завважив,, що царську грамоту годиться слухати з усякою честю, стоячи, не сидячи. Гетьман іронічно відповів: „Все у вас високо!" Але встав і дослухав уже стоячи. Потім, взявши грамоту з рук Груші, прочитав її вдруге наголос і сказав: „Ніякими грамотами Пушкаря спинити не можна, треба було його стяти, або прислати до війська Запорізького". А коли Скуратов сказав після цього, що на прохання гетьмана на Запоріжжя, до кошового отамана і всього війська, що з ним пробуває, послано царську грамоту, в спростовання грамоти даної Стринджі — щоб вони самовільство і бунти занехали й були в послуху гетьманові, і таку ж грамоту послано Пушкареві з стольником Алфімовим, а гетьманові для відома посилається список, і подав йому цю копію, додавши до того, що має наказа „помешкати у гетьмана" — гетьман вибухнув ще різчою відповіддю („сердитовавъ говорилъ"): „Такого ворохобника („вора") треба було давно покарати, приславши для того когось, або приставити в військо Зап. Я багато разів писав до в. государя, щоб велів приборкати („смирить") його до Великодня, а коли не приборкає, то я з ними упораюся сам! Можна було його досі погамувати, були б і православні християни цілі, котрих він без вини повбивав! Я терпів, чекаючи указу в. государя, а то б іще зимою його приборкав — мечем та огнем. Я й булави брати не хотів — хотів жити в спокою. Б. М. Хитрово обіцяв Пушкаря вхопити і до мене привести, та не тільки, що не привів, а ще більше йому попустив, дав соболі й відпустив! А Барабашеві нема чого й писати! він тепер з Пушкарем!

---

[247]) Друк. текст зве його Грушкою.

„Ми присягли в. государеві на тім, що він наших прав не порушить, і в пунктах ц. в-ва написано, що він нам обіцяє таку ж і ще більшу вольность, як було за королів польських, а в наших правах так має бути: ні полковникові ні кому іншому грамоти не мають даватись, всім править сам гетьман [248]). А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві, і від тих грамот піднялися бунти. Як ми присягали, тоді Пушкаря не було [249]): все зробив покійник Б. Хм. та я. Більше ніхто тих справ не знав [250]), і не треба було починати (інакших порядків). Пушкар пише, що на чотири роки було позволено на кожного голоту („голика") взяти по 10 талярів на рік, а на сотників ще більше, і ми забрали 60 тис талярів [251]) — а того не було".

Прочитавши копію грамоти до Пушкаря, гетьман знову повторив: „Не перший раз Пушкареві такі грамоти посилають, тільки він їх не слухає".

Скуратов почав намовляти гетьмана, щоб він вичекав, що вчинить Пушкар по тій грамоті, себто тим часом на нього не наступав, — „а в. государ не пропустить його самовільства". Гетьман відтяв: „Вичікувати нема чого, все й так ясно [252]). Я тепер іду на Пушкаря і приборкаю його огнем і мечем: куди б не тікав, добуватиму його — хоч би і в государеві городи втік! Хто за нього обстне, тому теж від мене буде! Я царського указу довго чекав. Перед Пушкарем не винен, він зачав — зібравши таких же своєвільників, прийшов під Чигрин-Діброву, і я з ним хочу битись не за гетьманство, а своє життя („за свое здоровье"), а дочекавши ради, і булаву покину: піду до волохів, сербів або до мунтян і вони мені будуть раді! Вел. государ нас жалував, а тепер вірить зрадникам (ворам) — тих, що йому не служили, а його людей побивали і казну грабува-

[248]) „В нашихъ правахъ такъ належитъ: не повинен полковнику и никому дать грамоты кроме гетмана: все расправуетъ одинъ гетман" — я мав нагоду вище одмітити цю політичну тезу, яку гетьманський уряд занадто пізно усвідомив собі в відносинах до московського, і дозволив уже перед тим зробити в практиці важні прецеденти наперекір цій тезі — грамоти містам і надання на маєтности під час московських переговорів 1654 р.

[249]) В розумінню: він не грав ролі.

[250]) „иных статей нихто не ведалъ", очевидна помилка.

[251]) Це інтересне, але доволі неясне місце треба розуміти мабуть так, що цар, мовляв, дозволив гетьманові з міст, аренд і всяких доходів брати на кожного козака по 10 тал., і за роки (1654—1658) гетьман вибрав з полтавського полку 60 тис. талярів, не роздавши козакам. Але рахунок виходить тільки на 1500 козаків. Це мало!

[252]) Тут неясна для мене фраза: „Неприятельскихъ вестей нетъ".

ли [253]), він жалує, їх посланців приймає, давши грошей і соболів, відпускає до Пушкаря і Барабаша, а таких бунтівників треба було прислати в військо Зап.".

Після авдієнції того ж дня приходив до Скуратова Самійло Виговський і говорив далі на ті ж теми. Між іншим сказав: „В війську Зап. велика непевність — думають, що Пушкар так поступає за згодою царя. Пушкар говорить, що у всім війську мають бути царські воєводи. Мабуть так воно й буде — будуть царські воєводи. А так попробували і за королів польських: завели лядських полковників, при кожнім чоловіка по 10 ляхів, але з того й вийшов бунт — побили тих полковників і ляхів" [254]).

16 ((26) травня гетьман запросив Скуратова на обід до себе. Пив на здоров'я цареві і говорив далі на попередні теми: „Не треба було Пушкареві і Барабашеві ніяких грамот давати! Це у вас такий звичай — все робити по своїй волі — і перші бунти в війську почались від Ів. Желябужського — як посилали його до Ракоція. Та так і за польських королів було: як почали наші вольності ламати, за це й сталось". „Ще говорив, що козаки і серби затримані в Колонтаєві таку муку терплять, що й в'язням такої не буває. І так клявся: „Напевно то цар. в-во відає". А як у Путивлі Мих. Стринджа з товаришами був, так їх потримали та й пустили — а таких треба б прислати до війська Зап.: припинилися б бунти!"

Скуратов запевняв, що цареві про арешт козаків і сербів в Колонтаєві не було відомо, і він, довідавшися, велів їх звільнити, а воєвод тих перемінити: спішно послано про це умисних гінців. Стринджа з товаришами з Путивля втекли, їх не відпускали. А Желябужський ніяких бунтів не заводив: самі до нього козаки приходили.

Під час цих переговорів Виговський одержав від Алфімова повідомлення про його місію та її досягнення — що Барабаш і Пушкар готові йому покоритися — доказом чого мав бути їх покаянний лист 14 (24) травня. Відписавши їм так, як наведено вже вище, 16 (26). Виговський другого дня писав знов: „Писав ти нам, ,що за указом ц. в. приїхав до полковника полтавського М. Пушкаря, на заспокоєння усобиці і всякої ворожнечі, і там сповіщаєш про його покірність — що він цілком кориться й. ц. в. і готов бути в послуху нам і війську Зап., в згоді і єднанні. Та це не перша грамота царська до нього, та він на ні одну не вважав — не хотів спам'ятатись, а скрізь замишляв кровопролиття — по мислі своєвольних людей,

---

[253]) Натяк на запорожців, шо переймали царську казну. як її везли до Криму.

[254]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 125—6. Не зовсім ясно. чи це розмови 14 чи 15 травня с. с.

а на нас всякі неправедні замисли — бунтуючи військо й даючи потіху неприятелям. Та я б тим не ображався і ніякої помсти не замишляв, коли б він не напав на Чигрин-Діброву і не похвалявся на наше здоров'я і всьому війську на погибіль, прозиваючи відступниками і зрадниками нас, вірних підданих й. ц. в. Оберігаючи здоров'я своє, мусили ми піти з військом, запобігаючи тому, аби нас, як давніше забезпечених, з домів наших не волочили. А що він до ц. в. відзивався, нібито ми йому великі обиди вчинили, то на це він мав інакші способи — жалі свої на нас на раді (виложити), не проливаючи невинної крови і не вчинаючи бунтів. І тепер, коли хоче спокою — нехай сам з Барабашем і (з іншими) товаришами до війська приїде і всі свої обиди об'явить, які від нас має: ми б при всій старшині признали вину, коли б яка була, і йому задосить учинили — не хотячи християнського кровопролиття, і не на те Орду призвавши — тільки на кару винним. Коли ж того не вчинив і до війська не приїхав, нехай на нікого не жалує, а військо, ідучи за ним і за обиду свою мстячи, змушене було зробити початок. Сам напімни його, щоб спам'ятався і не давав початку до кровопролиття" [255]).

Це було останнє попередження. Того ж дня 17 (27) гетьман рушив з татарами під Полтаву і другого дня вийшов перший бій з передовими чатами Пушкаря „на Полуозері" півтори милі від Полтави [256]).

„Пушкареві люди татар побили, але у Пушкаря взяли (козаки мабуть) дві корогви й літаври" — пише Скуратов, котрого гетьман лишив під Голтвою в такім самім арешті як і Апухтіна в Чигрині [257]). В своїй одписці цареві, писаній 21 (31) травня, він подає такі відомості про ситуацію:

„Карач-бей пішов з Виговським під Полтаву, кажуть, що з ним і мурзами 6 тис. татар. Полковники пішли з Виговським такі: переяславський, ірклїївський, черкаський, київський, уманський — але не усіми полками. Інші мають прийти пізніше, білоцерківський поїхав з обозу додому; корсунський лишився дома, замість нього з

---

[255]) Білгор. ст. 407, л. 74—7, московський переклад, незвичайно лихий, так що місцями тільки приблизно можна вхопити зміст. Дата „С табору под Голтвою, дня 17 мая 1658".

[256]) Так зветься місцевість, на західню північ від Полтави по дорозі до Горішньої Голтви, між селами Рибці і Жуки (пізніше місце пробутку Величка) — тепер тут дві осади Полуозер'є Рибецьке і Полуозер'є Жуківське.

[257]) Люди Виговського оповідали білгородському вістунові Рижкову: У гетьмана два государеві посланці: Петро Скуратов сидить у тюрмі в Голтві, а В. Кікін „на прости' — Білгород. ст. 602 л. 40 (про ці вісті нижче). З одписки Скуратова бачимо, що така ж доля спіткала і Волкова. Виговський затримав і арештував усіх царських посланців, що мали його контролювати.

гетьманом наказний. Ніженський і прилуцький під Лубнями; коли вони прийшли, лубенці, думаючи, що їх воюватимуть, замкнулись в місті, але ті силоміць вдерлися до міста; лубенський полковник Павло втік, а піхоту його ті полки порубали, а декотрі, тікаючи, потонули в Сулі; але міщани не рубали. В Миргороді вхопили Довгаля і тримають під арештом, а на його місце настановили знову Козла, і з ним до гетьмана приїхали.

„Пушкар і Барабаш тепер у Полтаві, приготовились до облоги і передмістя випалили. Пушкар сів в однім городі, а Барабаш у другім. А гетьман стоїть над Полуозером — 10 верст від Полтави, 18-го був бій і т. д.

„Серед черні велика незгода: одні хвалять Виговського, інші Пушкаря і не хочуть битися з пушкарівцями. Гетьман сказав мені: „Багато пристають до пушкаревих замислів („совѣту"), і котрі полковники пішли зо мною, з тими мало людей — інші не хочуть іти, і коли б я не пішов (походом) — всі б пристали до пушкаревого замислу". Навіть з Голтви козаки не пішли були з гетьманом, так він написав їм, що як не підуть то він, вертаючи назад, їх усіх вирубає і місто спалить, тоді козаки налякались і пішли до нього.

„Черкаські городи цієї сторони Дніпра (лівої) всі бажають, аби по городах були государеві воєводи. А задніпрянські козаки так говорять: Пушкар хоче, щоб були царські воєводи, — але у нас того не буде ніколи" [258]).

Про свою першу перемогу над пушкарівцями сам гетьман писав Скуратову другого дня, 19 (29) травня: „Сам, твоя мил., бачиш завзяття Пушкаря: хоч ми до нього посилали послів, запевняючи йому мою ласку, але він щодалі то до гіршої злости приходить, хотячи землю й. ц. в-ва внівець обернути. От і вчора прислав на нас свій під'їзд, а перед нами роблячи різні вимовки, сам з усім військом пішов до Полтави — щоб краще побунтувати простих людей. Але Бог всемогучий, сприяючи правді і хотячи йому по ділам його віддати (так обернув), що йдучи до Полтави натрапив на наших і несогіршу дістав кару, так що й табору з гарматами, корогвами, полковими і літаврами відбіг і велику силу людей своїх стратив — невинних і його зрадою обманених. Досить мені цього, і при такій помочі Божій бажав би я, не проливаючи крови християнської, привести до згоди, щоб ми спільно всім військом були готові на іншого неприятеля й. ц. в-ва — коли б трапилась потреба. Та видно сатана заволодів його (Пушкаревим) серцем. Коли не прихиляючись до покори і послушенства, як велить йому ц. в-во, приходить до все

[258]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 127, 1 стовб.

більшого бунтівства, силоміць приводячи до погибелі підданих царських і все військо. Що твоя мил. радив йому, діла його ні трохи тому не відповідають, і я свідчачись перед в. м. про свою невинність — що не моєю виною проливається християнська кров, мушу про своє здоров'я думати. Тільки прошу милость твою, аби-сь у Голтві будучи не тужив — я тобі зчаста всякі вісті доноситиму і дбатиму, щоб тебе якнайскорше з утішними вістями відпустити до ц. в. Тепер же запевняю тебе, що ніяких городів ц. в-ва добувати не хочу, і навіть зараз би і цю орду відправив — якби тільки Пушкар опам'ятавсь і більше не хотів каламутити згоди"...

Скуратов послав на це прохання дозволити приїхати до нього в табір — тому що від царя йому наказано бути при гетьмані, розвідувати про це і „совѣтовать о всемъ с тобою" [259]).

Але гетьман, розуміється, якраз і не хотів цього і відповів досить кислим, хоч назверх і приязним листом [260]): „Дуже мене дивує твій жаль, приятелю наш,, що присланий бувши в справах ц. в., полишений ти нами тепер у Голтві. Чи краще було б якби будучи з нами набирався страху, або боронь Боже — і прикрости від лихих людей, котрі не вважаючи на писання наші зчаста до них писані, далі стоять у своїй упертості і під військо наше під'їзди з погрозами присилають? Але бачимо, що ви стоїте більше за одного Пушкаря, ніж за нас і за все військо, і за старшину — хоч вони вірніш служили й. ц. в-ву ніж Пушкар, що ніякої прислуги ц. в-ву не вчинив — хіба тільки що царських людей над Донцем різав, — а військо і тепер вірно служить ц. в-ву проти всякого неприятеля царського, не жалуючи свого здоров'я. Пушкар от попалив підгородні двори і, наробивши всякого грабунку, збирається нас воювати, — але він з усіми злочинами правий (перед вами), а нам з нашою правдою місця нема! Він і кревних моїх,, і козаків багато побив, людей з жінками і дітьми замучив — і зістається чистий перед вами, а я й найменшого пальцем не рушивши — обвинувачений. Це вже втретє Пушкар на мене наступає, розписавши бунтівчині листи; ми, пильнуючи наказу й. ц. в-ва, все терпіли, але тепер жаль подвигнув нас на нього, як він був вже до Максимівки дійшов, хотячи знищити мене і тих молодців, що не сповняли його проклятої волі.

„А що ти пишеш, мовляв хотів би знати (з царського наказу для реляції — йому), чи всі (інші) полковники в любові і згоді зо мною, то я сам тобі даю знати, що вони не мають чого на мене жа-

[259]) Там же, с. 123.

[260]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 122, стовб. 2, дата: В таборі над Полуозером 21 травня.

лувати: я нікому не зробив ні малої кривди, не вбив нікому ні брата, ні родича — як Пушкар, ані не сварив — хіба за проступок військовий — чого ні перед ким стидатися не буду. Можеш, приятелю наш, з того зміркувати їх любов до мене і згоду, що й тепер вони всі однодушно згодилися йти на того своєвільника — тільки я ще чекаю його спам'ятання і стримую чернь і їх самих (полковників), пославши до нього листа з намовою. Не знаю, чи схоче послухати: коли покориться — все йому вибачу — бо я не такий скорий на пролиття крови християнської, як він".

Кінець кінцем гетьман дозволив Скуратову тільки послати одного з своїх людей з реляцією цареві — користаючи з того, він і вислав цікаву свою одписку, використану нами вище. Самого ж чемно, але рішучо попросив чекати його повороту — як він утихомирить бунти. З тим Скуратов дійсно і просидів цілий місяць на Полтавщині, аж поки гетьман повернувся, розгромивши пушкарівців.

Про переговори, що велися в цих днях між обома сторонами, розповідав білгородський вістун Рижков, посланий на звіди до Полтави. Присилав Виговський військового суддю Лободу, полковника Зеленського й козаків — миритися з Пушкарем і Барабашем, „а помирившися йти разом на царські українні городи". Пушкар і Барабаш затримали їх у себе, а від себе послали своїх людей, заявляючи, що миритися вони готові, а на царські городи не підуть, як вірні царські піддані. Виговський тих посланців також затримав у себе, прислав тільки одного з них з останньою заявою, що він в такім разі буде брати Полтаву приступом [261]).

Мабуть з цим Рижковим послав Пушкар листа дякові Семену Заборовському, з датою 27 травня с. с. [262]) — це його останній голос, який до нас долетів:

„Милості твоїй відомо чиню, що повсякчас маємо війну з Виговським. Стояв він з татарами і козаками від Полтави півмилі; а тепер перейшов з того місця на Жукове село. При вашім посланці Ів. Рижкові з тов. ми посилали до нього своїх посланців для перемир'я; аби він Орду відправив, а з нами замирився. Так Виговський

---

[261]) Білгород. ст. 602, л. 39, в яких днях був Рижков в Полтаві, тут не сказано, але повернувся до Білгорода 30 травня, і судячи з дати листа Пушкарева до Заборовського, мабуть 27 поїхав з Полтави, а пробув там кілька днів. Між тими вістями, які він тоді в Полтаві зібрав, я згадав уже оповідання про арешт Скуратова, ще відзначу оповідання, татарського мурзи-бранця, мовляв Виговський послав тепер до хана свого батька, просити, щоб сам прийшов йому в поміч на непослушних; „а упоравшися з ними, хоче скоро йти на українні царські городи".

[262]) Там же, л. 41, зараз по свідченнях Рижкова.

їх затримав, тільки одного відправив, переказавши таке: „Я миритись не буду,, а воюватиму огнем і мечем". Запалив село Жуки, півтретьої верстви від города, і загородні двори спалив.

„А той посланець, що приїхав до Виговського від й. ц. в-ва для замирення [263]), сварився з Виговським: „Чому не одпускаєш мене до столиці, заводиш сварки і чиниш кровопролиття між християнами?" Виговський йому відповів: „Я король і цар, всі землі буду воювати огнем і мечем, своїм розумом, і Пушкаря візьму і в полон віддам. Біг свідок душі моїй, і він судитиме, хто неправду творить і неправдою служить й. ц. в-ву проти присяги" [264]). „А ми присягу вчинили вірно, щоб бути вірними й щирими підданими й. ц. в-ву і в нічім не зрадити. Тому прошу милости твоєї — дати нам поміч на ворогів й. ц. в-ва, бо коли не дасте, Бог зна на кім той гріх буде і кровопролиття християнське, і Бог за неправду судитиме. Бога ради прошу, дайте помочі, хоч би кінних. Коли не дасте, ще день і другий будемо стояти — хоч і повмираємо здоров'ям своїм за й. ц. в-во. Бога ради слізно просимо давайте поміч!"

Від Виговського маємо листа до Апухтіна, писаного того ж дня 27 с. с. травня [265]) з-під Полтави. „До тих час притягши з войсками под Полтаву, очекивали-сьмо на упомятаннє Пушкаря і Барабаша і його полковників — якож щодень і щогодина Пушкар і вся старшина та, в Полтаві зостаючися, і посольство присилають до нас просячи о милосердє, а на тих, що до бунтів їх побуджують — висилають (?). За чим стерпівши ще день і другий — вийдуть альбо не вийдуть, — любо Бог свідок і все войско, же кровопролиття християнського не прагну, — мушу упор їх видячи, єжели не покаются, казать їх в Полтаві добувать".

Про головний бій під Полтавою найдокладніше оповідає Величко, і його оповідання варте всякої уваги, бо коли не був він навіть очевидним свідком, то, як людина місцева, міг зібрати докладні відомості про ці події доволі скоро по них; може не все вповні точно в його хронології наступу і битви, але в кожнім разі в поданих ним ремінісценціях, топографічних вказівках тощо, безумовно є багато реального [266]).

---

[263]) Мова про Скуратова, очевидно.

[264]) По крестному целованію.

[265]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 239, копія не дуже справна, очевидно з того ж дня і з того ж табору під Полтавою лист до Бєньовського — вірча рекомендація Тетері, Укр. Архів III, ч. 53, з бібл. Красінських, рукоп. 312.

[266]) Самовидець розповідає коротше, але в основі згідно: Пушкар вийшов з Полтави на Зелені Свята і, вдаривши на табір Виговського, розбив його, вже був гармати забрав, але Виговський, впавши на коня, полєтів по Орду і з її по-

Починає він з того, що мовляв 25 с. с. травня, перед Зеленими святами приїхав до табору Виговського Лісницький з свого посольства і привіз царську грамоту до Пушкаря, щоб він покорився Виговському, але Пушкар цієї грамоти не послухав, і тоді Виговський 31 с. с. травня, лишивши орду під Соколім Байраком, рушив з усім козацьким військом під Полтаву. На Полуозері [267]) поставив два полки наємні німецької піхоти старого Хмельницького, а сам став на горі між Жуками і Рибцями, за милю від Полтави, поставивши свій обоз від тієї гори аж до Жукового Байраку. Пушкар хоч ладився до бою — але, побачивши перед очима такі значні сили, завагавсь і хотів був замкнутися в Полтаві і відти боронитись. „Але чернь або голота — гола на одежу і розум, зганила Пушкареві ту його боязнь і змусила вийти проти Виговського в поле". І так другого дня, вівторок по Зелених святах, на світанку Пушкар виступив з усім своїм військом з Полтави, „і коли сонце почало простирати з Океану своє злотовидне проміння", вдарив він сильно на обоз Виговського. Під першим натиском військо Виговського не додержало бою і пушкарівці вибили його з обозу, — але Виговський привів його до ладу, повів у контратаку і вибив пушкарівців, а далі став наступати за ними на Полтаву. Та тут з Полтави виступив на поміч Пушкареві Барабаш з запоріжцями. Спільними силами зломили наступ вигівців і, гонячи за ними вдруге, опанували їх табір і вважаючи свою перемогу цілком дефінітивною, почали грабувати, „а різні п'яниці коло куф горілчаних засівши, вже не сподівалися відміни свому щастю". Тим часом Виговський полетів до Орди і, забравши її і ті німецькі полки, що лишились в Полуозері, повів їх на свій табір. Німців пушкареві дейнеки прийняли в киї так, що вони, мовляв, втекли навпростець до Чигрина і, не чекаючи від Виговського заплати за службу, подалися відти просто до Німеччини. Але Виговський з своїми козаками і татарами, сильно вдаривши, в завзятім бою зломив пушкарівців, розігнав на всі боки і до решти знищив. Барабаш з запорожцями завчасу, побачивши програну битву, відлучився й пішов до Січі, не маючи погоні. Пушкар же поліг в битві, і голову його відрубавши один козак приніс до намету Виговського. По цім, трохи перепочивши по такій перемозі, Виговський без усякого опору заволодів Полтавою „огнем і мечем значно привітавши, останок її заховав в цілості", і простояв тут три дні. Відправив та-

міччю вибив пушкарівців з свого табору і, не допустивши до Полтави, їх вистинав, так що й сам Пушкар в тім поліг, і взагалі мало хто живий вийшов, і Полтаву дощенту спустошено.

[267]) Ми бачили, що на Полуозері Виговський стояв уже з 20 с. с. травня.

тар, дозволивши взяти собі ясир в повіті Полтавськім за понесені труди: татари покористувалися цим дозволом пильно і зібрали невільника на Полуозері силу, але коли збирались уже вести його до Криму, військо Виговського підняло за це на Виговського крик („фукнуло"), і він позволив їм відібрати у татар той ясир; тоді кільканадцять тисяч „„добрих молодців", пустивши за ордою, зажадали від неї, щоб вона ясир пустила — інакше зараз з нею „розбрат" учинять. Налякана орда пустила ясир і „з нічим до Криму помаршурувала. Виговський же, приставши на Голтви, відправив відси цьогобічні полки, а з тогобічними пішов до Чигрина".

„„Наказний гетьман Данило Виговський", відвідавши Апухтіна 8 (18) червня оповідав йому: „Пушкар з самовільцями просив у гетьмана пробачення, щоб у тій їх боротьбі (ссорѣ) не гинули даремно невинні християнські душі. Гетьман тим був утішився, але 30 мая вночі, прийшовши до гетьмана „в полк" з великим військом, ті самовільці зрадливо вигубили багато православних християн. Але тепер Бог не потерпів їх неправди і тих самовільців приборкав, і ті, що в війську Зап. чинили усобицю і бунти, кровопролиття і убийства, таку ж кару прийняли" [268]).

Сам гетьман оповідав Апухтіну, повернувши до Чигрина з походу, в таких же загальних виразах: „Бог не потерпів тим самовільцям, що вчинили були усобицю, бунти й вбийства в війську Зап. — покарав їх тією ж карою, що вони вчинили над православними християнами, забиваючи їх. Багато самовільців одначе й утекло з Барабашем, і стало мені відомо, що ті самовільці повтікали до пограничних городів в. государя. Нехай би в. государ мене пожалував — велів тих самовільців, які там об'являться, прислати до зійська Зап., щоб вони більше бунтів і усобиць не вчинали" [269]). Конкретніша була реляція Лісницького Шереметєву, отримана ним 8 (18) червня, але, на жаль, звісна тільки в короткім переповідженні Шереметєва. Пушкар виступив проти Виговського, але в бою його вбибо, і з полку його побито тисяч з 15 [270]).

Служебник Бєньовського, що був під той час в квартирі Виговського (посланий від Бєньовського), здав своєму панові таку реляцію з цієї війни (вона уявляється йому в такім аспекті: Пушкар потайки дістав від царя грамоту на гетьманство, давши йому в застав сина і зібравши гультяїв, обсадив ними Полтаву і Гадяч, і Виговський з татарами пішов його знищити):

---

[268]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 240.
[269]) Там же, с. 241 (скорочую фразеологію).
[270]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 176.

„В день Вознесення (20 ст. стилю травня) Виговський приступив під Полтаву, ставши в милі від неї, Пушкаренко ж замкувся в Полтаві, а інші в Гадячу. Виговський „розділився на двоє": сам пішов на Пушкаренка, а полками: ніженським, чернігівським і прилуцьким обложив Гадяч. Від Вознесення справа тяглася до свят (Зелених), і тим часом Пушкаренко агітував між козаками, особливо у полковника Джиджали, що був з Виговським — так що Джиджала пообіцяв йому видати Виговського живим. Умовились, що Пушкаренко вночі вдарить на Виговського, в тій певності, що козаки перейдуть на його сторону і видадуть Виговського. Опівночі з святочної неділі на понеділок (під 31 ст. ст., а н. ст. під 11) Пушкаренко вийшов з міста налегко, кажуть що було з ним до 30 тисяч. Підкрався лісами — бо становище Виговського було між великими лісами. Коли Пушкаренко підійшов під крило Джеджали, Джеджала зараз зробив йому в своїм таборі вулицю і, сполучивши свої сили, поспішили до намету Виговського, аби його живцем ухопити. Але Виговський, почувши крик, як був кинувся тікати — бо не роздягався, і допавши коня ледво сам-десят утік до Карач-бея, що стояв в милі, з ним утік і слуга пана волинського (Бєньовського).

„Не заставши в наметі гетьмана, Пушкаренко звернувся на Джеджалу, мовляв, зрадив єси мене, нема Виговського, і своєю рукою тут же при наметі Виговського Пушкаренко стяв Джеджалу. Піднявся великий рух, замішання, ніч була темна, не видно було хто з ким б'ється. Пушкаренко захопив гармати і здавалось — справа була скінчена; але декотрі сторонники відсутнього Виговського, особливо Носач, боронились; також драгонія добре ставилася — котрої було понад 150, так що до дня тривало це замішання. Вже сторону Виговського з табору випирали, коли на світанку наступив Виговський з татарами. Коли його козаки — що були вже на чверть милі з табору вибиті, побачили його бунчук — вони завернули назад, і тут так завзято билися, що орда пушкаренкового хлопства тисяч на 30 положила на місці. Сам Пушкаренко згинув, приніс ординарець серед битви його голову Виговському. Гасло Пушкаренка було: „Царський орел", у Виговського „Карач-бей". З Полтави в поміч Пушкаренкові йшов Довгаль і Барабаш — котрих Пушкаренко, виходячи, лишив під містом; вони думали, що Виговський вже в його руках, ішли тріюмфувати,, але їх також розбито. На останку засіклося в лісі гультяйства понад 700, — і тих Виговський здобув і вирубав до одного.

„По цій побіді Виговський послав голову Пушкаренка до Полтави, Полтава просила милосердя, і він, забравши армату і зрабувавши, поставив полковником Богуна. Гадячани також випросили

милосердя. Знайшов по тій побіді Виовський всі листи і грамоти царські, дані Пушкаренкові" [271]).

З пушкарівської сторони маємо реляцію Барабаша, писану на гарячих слідах подій — на жаль, в переповідженню Ромодановського, що одержав цього листа 4 (14) червня (я все таки реставрую оповідання з деяким скороченням в першій особі): „Я з військом Запорізьким прийшов до Полтави, а з Полтави хотіли ми з Пушкарем іти з військом Запорізьким на Солоницю або до Переяслава — тому що в. государ велів війську Зап. обрати іншого гетьмана замість Виговського. Але Виговський не пустив їх в ті сторони і, забувши Бога і присягу, наступив з татарами на нас і на християнську віру: обложив нас у Полтаві, жінок і дітей віддав в неволю татарам, а міста, містечка і села попалено. Ми з військом Зап. виходили на вилазку і наступали на гетьмана, не терплячи того, що він, забувши Бога і присягу, нищить городи і міста, православну віру і церкви Божі. Був у нас бій, і на тім бою Пушкаря взяли, і Виговський велів з нього таку кару вчинити, що відтявши йому голову посадили на списа і так він велів її возити по полках. Запорізького війська багато тисяч побив, і татарам багато віддав. А я з невеликою частиною війська Зап. вступився (отшол отводом) і прийшов до царського города Колонтаєва" [272]).

Барабашів козак Яків Андріїв, що того листа привіз, на допиті розповів: Мая 31 Пушкар і Барабаш вийшли з Полтави на гетьмана, вибили його з табору і забрали гармати, і Пушкар став був в гетьманськім таборі при гарматах. Але Виговський, зібравши козаків і татар в великій силі, ударив на обоз і обложив Пушкаря в обозі. Барабаш з військом Зап. відступив до Полтави, а Пушкаря з козаками, що були в обозі, Виговський здобув, і Пушкаря скарав на смерть: відтявши голову велів на списа всадити і так по полках во-

---

[271]) Укр. Архів III, ч. 77 Краків. Ак. Н., рукоп. 1056; реляція кінчиться заміткою, що посланець Бєньовського поїхав від Виговського з-під Полтави третього дня після битви.

Своєрідним відгомоном цієї реляції можна вважати записане в збірці Голінського під місяцем червнем (с. 1036): на Україні за Дубном*) Виговський з реєстровими козаками служебними через своїх послів заявив підданство королеві. Чернь — хлопство на те не згодилось і хотіло бути підданими Москви. Прийшло до бійки; було хлопства до 50 тис., вдарили на Виговського — ледве переломили хлопів козаки; тільки татари їх вирятували. Погромили і вирубали хлопів, і Виговський послав своїх послів під певними умовами, а тих полковників, що задумували його розрубати — побив, і інших казав постинати".

---

*) В ориг. za Dubnem, може це замість za Lubnem?

[272]) Білгород, ст. 399, л. 79.

зити, а козаків велів побити, а багато і в полон татарам віддав. З Полтави Барабаш відступив за Ворскло і прийшов з усім Зап. військом до Колонтаєва, а Виговський після цього — 1 червня вийшов до Полтави й велів усіх полтавських козаків вирубати, а жінок і дітей їх, міщан і селян всіх віддав татарам. А котрі виїхали до Барабаша, оповідають, що він усі городи по Лубні й Сулу ріку віддав татарам. Ще чекає до себе Муравським шляхом Малого Ногая, а тоді піде війною на царські городи [273]).

Наведу ще (в скороченню) оповідання про цю кампанію Івана Сербина — многословне, мало конкретне, але не безінтересне в своюму психологічному мотивуванню (в аспекті пізнішого конфлікту з Москвою): Гетьман зідно з переказаними через Хитрово бажаннями царя збирався їхати до Москви і велів усім полковникам вибрати по 20 найкращих людей, і тільки чекав від Хитрово обіцяної присилки Пушкаря. Але Хитрово з Переяслава пішов до пушкаревого табору, бачився з ним і пішов собі до Москви, не приславши його до Виговського. Пушкар сотників своїх і полк розпустив, і гетьман (задоволившися цим) вибрався до Москви — був уже в Києві, та тут йому донесено, що після виїзду Хитрово Пушкар став розсилати листи до сотників свого полку і на Запоріжжя з царськими печатками — нібито царські накази, щоб сотники і козаки збирались до нього, Пушкаря. Гетьман писав до нього, щоб він козаків не збирав і бунтів не заводив, але Пушкар на це відписав, що цар велить йому йти на Виговського війною, від гетьманства його відставити. Тоді Виговський став роздумувати: коли Хитрово Пушкаря йому не прислав, то видно таки й війну Пушкар починає з царського наказу. Послав до нього послів — відмовляти від війни, а з свого боку обіцяв держати його на полковництві до віку його, і щоб він приїхав до нього, того не вимагати. Але Пушкар не послухав, став пустошити задніпрянські городи, людей побивати і майно їх грабувати, і Виговський послав по татар. Прийшов Карач-бей з 20 тисячами, гетьман велів їм іти на Пушкаря за Дніпро, але татари не пішли — боялись, що козаки їм зрадять. Тоді Виговський з полковниками: чернігівським, ніженським, прилуцьким, київським, білоцерківським, корсунським, черкаським, чигринським, уманським, паволоцьким, ірклїївським та наказним миргородським (бо Лісницький був у Москві) вдруге присягали татарам, що від козаків ніякої зради не буде і татари шертували, що не зрадять і на неприятеля помагатимуть. Так запевнивши себе навзаєм, пішли за Дніпро. Виговський з полками корсунським і черкаським пішов також. Скликав

[273]) Там же, л. 81—2.

усіх задніпрянських полковників і пішов на Пушкаря. Пушкар вступився до Полтави, а гетьман став під Полтавою і, порадившися з полковниками, послав до Пушкаря суддю Богдановича та полк. Зеленського з таким листом, щоб Пушкар їх лишив на застав у Полтаві, а сам приїхав до нього — поклонивсь і більш бунтів не зчинав. Але Пушкар тих послів напоїв п'яних і лишив під арештом, а сам вночі вийшов з Полтави, розбив гетьманський табір і багато побив людей. Гетьман побіг до татар і рано прийшов з ними: вибив з свого табору Пушкаря, його самого вбито і з полчан його багато. Полтаву здобуто і Виговський велів її спалити, а Барабаш з Полтави втік. А гетьман з військами з Полтави вернувся до Чигрина, а татар відправив до Криму [274]).

Про погром Полтави завелось було московське листування з приводу призначення туди воєводи, що сидів тимчасово в Білгороді з іншими такими ж воєводами *in partibus* та чекав нагоди вступити в урядування. „Черкаський город Полтава тепер зруйнований і спалений без останку, коли в. государ призначив туди воєводу, то треба б цей город відбудувати зараз і спішно, до осінньої пори, щоб черкаси і міщани двори побудували і хлібом забезпечились". І пояснення: Полтава на татарській дорозі, на Бакаєвім шляху, відбудована — вона буде охороною від татарського наступу [275]).

Очевидно потерпіла не тільки вона, а багато інших городів, і містечок, і хуторів, де сиділи були пушкарівці і старшини віддавала їм і всім причетним в бунтах і виступах. В Гадячу козаки і міщани пробували боронитись уже після погрому Полтави [276]). Виговський наказав Гуляницькому здобути. Гуляницький облягав і здобув, і очевидно зробив більш менш теж, що Виговський з Полтавою [277]).

З цим гадяцьким погромом зв'язувалася сенсаційна — на жаль в подробицях своїх мало звісна, подія: скарання на смерть корсунського полковника Оникієнка. Чигринець Грицько Фомин, приїхавши в торгових справах до Путивля 4 липня, так розповідав тут цю

[274]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 270—2.

[275]) Там же, с. 181.

[276]) В Білгород. ст. 399, л. 102 маємо „слізницю" пушкарівців з Гадяча до Ромодановського, 1 с.с. червня: „Б'ємо чолом і слізно просимо: Гаврило Рибинський, Василь Богун, Лукаш Климович, полковники війська й. ц. в-ва — пожалуй нас, слуг своїх, і подай поміч якнайскорше, бо вже не можемо з ними нічого зробити. Вже три дні б'ємося з ними, а теперішнього часу прийшли під місто і обложили нас неприятелі, що не тільки на нас „дерзають", на жінок і дітей наших, а на пресвітле в-во" і т. д. — кілька разів на різні способи повторене благання помочі. Московський переклад.

[277]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 176—7.

подію [278]) — 19 (29) червня розстріляв гетьман в Чигрині корсунського полковника і 6 чоловіка значних козаків [279]) (його полку очевидно), та переяславського полковника Сулименка. Тому що посилав він їх під Гадяч ловити бунтівників і до нього відставляти, а гадяцьких міщан їм брати і рубати не велів; а ті полковники Гадяч узяли, міщан вирубали і майно їх заграбили. Тепер гетьман розшукує це майно і віддає назад тим людям, у котрих що взято. Послав також по миргородського полковника Гр. Лісницького та ніженського Гуляницького — велів їм приїхати до Чигрина. Тепер у нього в Чигрині посли турецький і шведський, невідомо з чим; при тих послах гетьман і розстріляв тих полковників і козаків".

Але козаки з Груні Черкаської (?), що були у Виговського тоді ж у Чигрині поясняли цей факт інакше: „Скарав при них гетьман корсунського полковника Оникієнка за те, що він не ходив з ним з своїм полком" [280]).

Маса людей з поруйнованих околиць, і всі, хто боялися нового панування, кидала Лівобережжя та мандрувала за московську границю. Білгородський „станичний голова" (начальник роз'їздної станиці), повернувши 10 (20) травня — себто в сам розгар розрахунку з повстанцями, оповідав в Білгороді: „Поїхав я був з Олешні на Веприк і Гадяч, але, не доїхавши Веприка, вернувся, бо ніяким чином не можна було проїхати через татар. Воюють тамошні городи, а черкаси з жінками і дітьми, утікши з Веприка, тікають до Олешні (за московську границю)". Оповідали ці втікачі, що Виговський стоїть з військом під Голтвою, а Пушкаря дійсно вбито. До них приїздив до Олешні козак з листом від Виговського, щоб вони вертали і йшли до війська, бо наступає польське військо, і він, гетьман, хоче йти проти нього за Дніпро, а Орду скоро відправить. Багато жінок і дітей полтавських козаків у нього в полку, і втікачів, які повернуться, він карати не буде. Орда, мовляв козак, в полон нікого не брала: заборонив то їй гетьман; але чи не віддасть він їй жінок і дітей тих утікачів, він не знає [281]).

Іншим разом Ромодановський доносив: прийшли з черкаських городів сотники і черкаси — черкасів більше 500 чоловіка, і почали селитися на р. Боровні, недалеко границі [282]). З місць запитували,

---

[278]) Сівського столу, ст. 187, л. 619.

[279]) „Черкас лутчих людей".

[280]) Одписка Ромодановського з місяця червня — Білгород ст. 602; л. 151.

[281]) Білгород. ст. 399, л. 67.

[282]) Акты XV, с. 182.

чи дозволяти таким виходцям селитись [283]). Виговський клопотався, щоб не дозволяли і завертали назад і нагадував, як перед тим уже просив таких заборонних розпоряджень небіжчик Б. Хм. і сам Виговський: „З багатьох черкаських городів козаки і міщани в великім числі тікають до українних городів, декотрі й селяться на землі в. государя — Великої Росії [284])" говорив він Апухтіну по повороті.

„Відти ті своєвільці приходять в черкаські городи і зчинають бунти, усобиці і кровопролиття. І тепер з самовільцями Пушкаря було багато людей з тих городів і слобід в. государя, і, наробивши всяких злочинств, вони тікають назад до тих українних городів і слобід в. государя, а города і села війська Зап. пустіють. Нехай би в. государ дав свій указ. Уже й давніш гетьман Б. Хм. і я просили його про це багато разів. А як він зволить дати свій указ і пришле когонебудь на границю (для повороту емігрантів), я сам для цієї справи приїду теж на границю, куди в. государ звелить" [285]).

Виговський і старшина правильно оцінювали, що ці маси своєвільців за московською границею будуть кадрами для нового руху, як тільки обставини сприятливо зложаться для нього. Але царський уряд тих заходів проти еміграції не зробив, вона пройшла без особливих перепон, і „Виговское разоренє", руїна Виговського, стала епохою в зрості заселення Слобідщини.

[283]) Там же.

[284]) „Велика Росія" — Слобідщина, в протиставленню до Малої Росії — Гетьманщини.

III

КОНФЛІКТИ З МОСКВОЮ І ГАДЯЦЬКА УНІЯ

Погром пушкарівців мусив здаватися Виговському і його однодумцям великим успіхом. Не тільки воєнним, стратегічним, але і соціяльним, політичним, дипломатичним. Розгромлено чернь, голоту, гультяїв, противостаршинські елементи, які не тільки що чигали „на маєток і здоров'я" правлячої тисячі України, але разом з тим підривали всю державну будову „Малої Росії"; Виговський став спасителем української державности, української „соціяльної єрархії", українського добробуту, української культури, і всі, хто були з ним зв'язані, мусили тим тісніше горнутися коло свого героя і клясового провідника, охоронця клясових інтересів. Зручно висунувши руїнницькі, погромницькі сторони руху української черні, він взяв за серце московську буржуазію, московське боярство і змусив його на хвилю забути всі політичні інтереси, зв'язані з підтримкою української усобиці. Жабківська трагедія, зручно сервована, на різні способи обертана перед очима московських політиків, зробила на них сильне враження і змусила відійти в критичний момент від своїх союзників, готових всім жертвувати за ціну підтримки проти старшини. В рішучий момент замість помочі, або принаймні царського або патріяршого благословення і милостивого слова вони прислали Пушкареві і К° гостру догану за розпочате повстання і зложили на них, устами Алфімова, всю вину кровопролиття. Випустили арештованих вигівців, що сиділи по московських в'язницях, арештували Іскру з товаришами, вислали на руки Виговського грамоти, які анулювали і відкликали всі попередні прихильні жести на адресу протистаршинської опозиції. Висловили Виговському необмежене довір'я і наказали йому абсолютний послух і покору. Одним словом — передали йому всі карти в критичний момент боротьби, замість затримати за собою ролю об'єктивного арбітра і рівноважити своїми впливами сили обох сторін.

Це був великий дипломатичний успіх, який мусив високо підняти в очах старшини і всіх командних кіл авторитет Виговського як майстра дипломатичної інтриґи. Але успіх цей був куплений занадто дорогою ціною, за нього були видані обіцянки, яких Вигов-

ський не міг сповнити, а якби навіть він завагавсь і захотів їх сповнити, — самі командні кола йому не дозволили б того. На прохання Виговського цар посилав до значніших українських міст своїх воєвод з залогами, і це, крім фактичної передачі всього контролю українського життя в їх руки, тягло за собою — разом з забезпеченням їх утримання з українських доходів — перехід до московської бюрократії всієї української адміністрації. Переведення реєстрації козацького війська під наглядом московських комісарів також зв'язане було з цією справою — передачею в руки московської бюрократії організації фінансів, контролю всіх джерел доходів, їх збору і адміністрації. Ідучи на взаводи з опозицією, що вхопилася за московську клямку, приходилось *прохати* Москву про те, що було б зарізом для себе. Піти на здійснення того, що прохалось — було б політичним самовбивством для старшини. Вона б підтяла ту саму українську державність, котру старанно боронила в боротьбі з черню. А тим часом ця небезпека вже летіла на їх голови. Воєводи з відділами війська вже стояли на границі, чекаючи щоб Виговський їх впровадив „во вверенные им города", як висловлювалась пізніша російська бюрократія. Шереметєв приїхав до Києва і там зачинав уже розпорядження, зв'язані з обрахунком українських доходів та їх адміністрацією. Момент був критичний. В хвилі, коли всякими ультральояльними обіцянками і запевненнями відвернено московську інтервенцію і поведено розправи з московськими підголосками на Україні — приходилось відрікатись від цих свіжих заяв і обіцянок, від воєвод, залог, комісарів і т. д., а за тим піти на розрив з Москвою!

Це було в високій мірі небезпечно. Опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга і третя — не менше критична. Пушкар поліг, Довгаль капітулював. Але Барабаш з запорожцями ціло втік на Запорожжя — розуміється не з тим, щоб там заспокоїтись. Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувались тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними „панами" наново. Але головно — що маси української „черні" зостались на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягнень старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі елементи і розпалити повстання з новою силою — в розмірах далеко більших, ніж це попробували зробити Стринджа, Донець, Пушкар і т. д. самими обіцянками московської підтримки.

Сам собою розрив з Москвою не міг не лякати багатьох навіть між старшиною, це був небезпечний скік у безвість, розрив з традиціями Богдана, що ніяк не хотів доводити до розриву. На цій позиції стояло й тепер багато, навіть з правобічної старшини, нібито менше заінтересованої цим зв'язком з Москвою — поскільки ці люди пильнували охорони західніх границь від польських претензій, вони не хотіли розриву з царем. Паволоцький полковник Суличич, що під час наступу на Пушкаря остерігав своїх товаришів, щоб „не стратили славної пам'яти покійного гетьмана", захопившися боротьбою з Пушкарем і відкривши полякам і орді західню границю, під цю хвилю так далеко пішов в цім напрямі, що одночасно доносив київському воєводі про зрадливу політику Виговського і радив підтримати Пушкаря [1]). Інші не йшли так далеко і не виходили з льояльности супроти гетьмана, але перспектива розриву з Москвою й їм не подобалась: вони стояли за продовження політики лавірування і захования по можності добрих відносин з усіма впливовими сусідами. А тут ставала перспектива війни.

І все таки Виговський завданням моменту вважав — за всяку ціну не пустити московських воєвод на Україну і не дозволити Москві взяти в свої руки адміністрацію. Повертаючи з-під Полтави до Чигрина з Скуратовим, він дав почути йому на цю тему зовсім несподівані балачки [2]). „Як ішов з-під Полтави до Чигрина — писав Скуратов цареві — не доїздячи Манжелії, приїхав козак з листом від білоцерківського полковника. Гетьман, їдучи, його прочитав і розсердився, так говорив: „Воєводи приїхали, нові бунти заводити! Пише мені білоцерківський полковник, що написав йому окольничий А. В. Бутурлін (київський воєвода): приїхав воєвода для Білої Церкви, і тепер він у Києві. Пиши, Андрій Васильович, а сам стережись!"

Скуратов нагадав йому, що він же сам просив царя прислати ваєвод до черкаських городів. Гетьман на це сказав: „Я писав до великого государя, щоб він прислав тисячу драгунів і тисячу салдатів — бунтівників приборкати [3]), а він прислав воєвод з ратними людьми. Та що я в. государеві пишу, на Москві з того тільки сміються! П. Тетеря і Ф. Коробка те мені розповідали, та й А. Матвєєв Ковалевському говорив, що в. государ мені гетьманом бути не дасть, і тепер я тільки нібито гетьман [4]). Але щоб воєвода мав

[1]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 137—9, два листи з того самого дня, 18 травня с. с. до київського воєводи і до київського полковника.

[2]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 128.

[3]) Ці слова стоять нижче, але я думаю, що вони сюди належать.

[4]) „нарокомъ гетманомъ нинѣ".

бути в Білій Церкві, про те я в. государеві не писав. Як приїхав, так і поїде, я йому не скажу нічого давати. Повинні були ці воєводи до мене приїхати, а від мене по городах їхати, а так я нічого не знаю, а вони по городах їдуть. Та в Києві царські люди і не перший рік сидять, а й досі безнастанно з козаками киями б'ються.

„Та тепер я з своєвільниками сам упоравсь, і мені воєводи і ратні люди непотрібні. Ці воєводи тільки бунти почнуть — так як Пушкареві попускали цієї зими: у Пушкаря царські люди з Змієва і Колонтаєва були, і тепер назад туди вернулись: воєводи їх відпускали. І як з нашої сторони лихі люди щось наброять та втечуть до царських пограничних городів, воєводи нам їх не віддають. Ну що ж, і я не буду видавати тих ворів, які з царських городів втікають до мене: однаково земля царська! Як царські воєводи будуть робить, так і я робитиму.

„А з Пушкарем в бою тепер царські люди таки були, мої німці у них барабан взяли в битві. Тішили мене грамотами, а вмисно зволікали. От у польського короля було з тим добре: про що треба, зараз і наказ! Але вам треба такого гетьмана, щоб його взяти за чуба та й водити".

Скуратов розсипався в запереченнях, контр-аргументах і докорах: „Я з тобою в бою був разом і ніяких царських людей з Пушкарем не бачив, а що ти барабаном називаєш, то це бубен, що бувають у „медвежатників", а не барабан. А хоч би й барабан — то це не доказ: козаки в московських городах могли купити. Коли тобі військо було потрібне — чому не взяв у кн. Ромодановського. А про воєвод було писано в тій же грамоті, що я тобі привіз: щоб ти написав по городах, аби їх прийняли з честю, двори їм і ратним людям давали і т. д. — ти тоді грамоту читав і про це нічого не сказав, а тепер, як воєводи приїхали, кажеш, що вони непотрібні, — ти йдеш тим проти царського указу! Але що так кажеш, що нам треба гетьмана по нашій волі — так ти великому государеві в війську Запорізькім належиш до найвірніших [5])".

Гетьман потвердив, що він цареві служить вірно, але боїться, що через воєвод підуть бунти: Царського війська мені хотілось, „щоб у війську було славно, а мені честь". Розмова про воєвод з гетьманом не поновлялась, але Скуратову довелось почути, що викрикав на цю тему в дорозі Богун: „Воєводи нам не потрібні! жінок та дітей наших переписувати приїхали?!" А до Скуратова так говорив: „До нас у Чигрин воєводою їдеш? не виїдеш здоров!". Ску-

[5]) „многихъ вѣрнѣя", с. 129; цю довгу мову подав я в скороченню.

ратов поскаржився гетьманові, той велів Богунові перестати, з таким словами: „Не час про це говорити! (не та теперешнея рѣчь)".

Приїхавши до Чигрина [6]), Виговський таки не послав наказів по городах, щоб приймати воєвод, і Скуратову ні відпуску, ні авдієнції не давав. Але відпустив Апухтіна, і в грамоті до царя — по тім короткім звідомленню про задніпрянську кампанію, та по відповідях на запитання, прислані свого часу з Апухтіним, і подяці за посилку помочі з Ромодановським — до котрої я далі перейду, він значуще поскаржився на розпорядження Шереметєва в Києві, йому донесені в останній мент: „При скінченню цієї грамоти до в. ц. в-ва прийшла до нас відомість з Києва, що приїхав туди боярин В. Б. Шереметєв і, не порадившися з нами, ні побачившися, починає багато нового: допитується невідомо яких грошей і, не порадившися з нами, воєводів по городах посилає. Не знаємо, чи був на те указ в!. ц. в-ва, а тому смиренно чолом до землі б'ємо в. ц. в-ву, аби велів йому з тим стриматися. Бо він, і на Білій Русі таке ж з християнами виробляючи, обжалував [7]) перед в. ц. в-ом козаків, сам бувши винен" [8]).

Виправлячи Апухтіна другого дня (3 н. с. липня), гетьман висловив доволі несподіваний жаль, що досі патріярх Никон не прислав йому благословенної грамоти на гетьманство. „Була до мене милость вел. государя святішого Никона всієї Великої, Малої і Білої Руси патріярха і т. д. [9]) про благословенну грамоту [10]), але з того часу, як Б. М. Хитрово поїхав, і досі цієї грамоти не було". Апухтін не без видимої іронії нагадав, що гетьман збирався приїхати до Москви, бачити царські очі і благословитись у патріярха — так патріярх, сподіваючись його приїзду, і не прислав грамоти. Виговський висловив жаль, що йому досі „через самовільців" не вдалося сповнити цього бажання — котре він і далі має [11]).

---

[6]) Скуратов пише, що приїхав він 16-го с. с. (с. 130), Апухтін — що 15-го. (Акты VII, с. 240).

[7]) „в остуду в. ц. в-ву учинялъ".

[8]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 245—6, дата в Чигрині 22 червня с. с. З приводу стилізації цієї грамоти, котру Апухтін попросив собі показати перше ніж прийняв її, вийшла небезінтересна, з історично-побутового більше ніж з політичного погляду, дискусія. В титулі царя стояв вираз „на високих полатахъ". Апухтін звернув увагу, що краще було б написати „на высокихъ престолѣхъ Російскаго царствія". Гетьман обстоював, що так завсіди писалося: за покійника Б. Х., і за його часів, але Апухтін наставав, що царського титулу треба „стеречь накрепко", і більше так не писати, і гетьман поступивсь і обіцяв — с. 244.

[9]) Розуміється, не можна бути певним, що патріярші титули сказав гетьман, а не записав дяк.

[10]) Властиво: „о благословеніи грамоты", себто: грамоты о благословеніи.

[11]) Там же, с. 244.

Реальніші розмови відбулися кілька день перед цією прощальною авдієнцією. Гетьман просив, щоб цар велів вислати втікачів, а Апухтін нагадував, щоб він не тримав при собі татар. Апухтін чув, що й тепер є у Чигрині Майметша мурза, і гетьман збирається іти в ним походом на венгерського короля (на Австрію) — про це приїхав в посольстві від хана Мустафа-ага, а царського указу на це не було. Цар велів, щоб гетьман татар відправив. Гетьман виправдувався, що Карач-бея він уже відправив і Маметшу скоро відправить, а на венгерського короля з татарами хоче послати охотників — „вольних людей, хто схоче йти своєю волею" — тому що інакше хан, упоравшися з Угорщиною, прийде потім війною на Малую Росію. Так він писав гетьманові — тому що дістав від султана такий наказ. А сам він, гетьман, без царського указу з татарами не піде і неволею нікого не пошле,, а стане з військом в пограничних городах, щоб охороняти край від татар. Але Апухтін і таку посилку охотника вважав річчю недопустимою тому, що цар велів війську бути напоготові на польського короля.

Така неприємна освідомленість Апухтіна про те, що діялося в Чигрині, мабуть, і була причиною, що гетьман в результаті цієї розмови запропонував йому взяти листи і вертати до царя [12]).

Апухтін дійсно мав причини наставати на гетьмана, щоб він відправив татар — тому, що вони призначались для походу не на Угорщину, а на московські городи — хоч плян походу в цей момент може ще й не представлявся так ясно, як місяць пізніше. Гетьман був дуже схвильований невчасною посилкою на Україну Ромодановського, про яку довідався видимо не офіційною дорогою — з царського повідомлення, як би личило,, а з якихось приватних джерел. В попередніх часах він дійсно висловлював бажання, щоб цар споміг його військам на бунтівників, але кінець кінцем йому вдалось щасливо упоратися з ними, і що вдалось без участи московського війська — це він міг уважати своїм великим плюсом. Аж тепер, коли опозиція була погромлена, ,військо йшло на Україну, під проводом Ромодановського, котрого гетьман — основно чи безосновно — вважав людиною не дуже прихильною для себе — скоршою йти на руку опозиції, і цілком ясно було, що ця невчасна його поява може послужити приводом тільки до зовсім небажаних ускладнень. В грамоті, посланій з Апухтіним, 22 с. с. червня, він писав цареві: „Що в. ц. в-во посилаєш до нас на втихомирення своєволі кн. Ромодановського з ратними людьми, за це ми тобі до землі чолом б'ємо; тільки ж за ласкою Божою, а в. ц. в-ва щастям тієї своєволі ніде

[12]) Там же, с. 243.

не чути, всюди тихо, і війська того трудити не треба: не дай Боже якої усобиці ми зараз в. ц. в-во сповістимо, а орду зараз же від себе відравили" [13]). Більше сказати не дозволяла етикета і дипломатична здержливість.

Наказ Ромодановському дано справді дуже раптово і несподівано. 2 н. с. червня Ромодановському було наказано іти на литовський фронт до Городна. Ромодановський вислав туди 20 червня н. с. частину війська і вибирався сам — коли 22 одержав наказ іти натомість в черкаські городи, до гетьмана, гамувати своєвільників, а частину війська послати до Києва, В. Б. Шереметєву [14]).

Трохи згодом ще наказ, з 6 (16) червня: завернути військо, вислане до Городна, і йти в поміч Виговському „для заспокоєння своєвільників", а поступати за інструкцією, що буде прислана з Розряду [15]). Ця інструкція заховалася при іншім наказі — В. Б. Шереметєву, того самого дня 6 (16) червня, котрим йому наказувалося координувати свою діяльність з діяльністю Ромодановського і, маючи на увазі дану йому інструкцію, з свого боку впливати на Виговського в тім же напрямі [16]).

Ця інструкція, в формі „статей" (числом 10), дуже довга і многословна, показує, що московський уряд затривожила відомість про прихід до Виговського татар, мабуть у зв'язку з інсинуаціями Барабаша і К°, що Виговський замишляє з ними похід на Москву. Висилаючи Ромодановського на Україну, московський уряд ставив йому головним завданням добитися, щоб Виговський татар відправив і таку самовільну політику на далі залишив; в залежності від того чи Виговський цього послухає, чи ні — Ромодановський має або підтримувати його і військовою силою і царським авторитетом проти непослушних, або навпаки — боронити пушкарівців проти нього. Доля цих вірнопідданих бунтівників проти гетьмана очевидно дуже займала московських політиків; їм хотілося покінчити цей конфлікт „в нічию", як то кажуть: непослушники надалі повинні слухатися гетьмана, але цим разом, тому що гетьман також поступив самовільно, він не може вимагати кари (смертної) для них: повинен їм пробачити і не мститися. Але кінець кінцем рішучим моментом має бути становище війська: коли військо в цілому підтримуватиме Виговського, віддати пушкарівців на суд ради, коли ні — настоювати на пробаченню. Все це на випадок, коли гетьман татар відправить, до Ромодановського приїде і перепроситься за своє самовільство: дати йому

13) Акты Ю.З.Р. VII, с. 246.

14) Білгород, ст. 399, л. 12, 57, 75.

15) Білгород, ст. 602, л. 98.

16) Там же, л. 45.

пробачення, запевнити в царській ласці і зажадати походу під Городно; коли ж він татар не відішле і виявлятиме далі ворожі для Москви наміри — трактувати його як неприятеля. Ромодановський мав би мобілізувати проти нього лівобічні полки і боронити Лівобічну Україну, а Шереметєв Правобічну.

Такий загальний зміст інструкції; але „статьи" Ромодановського настільки характеристичні для московської політики і в самих подробицях інтересні, що я їх наведу в скороченню.

1. Рушивши з Білгорода в черкаські городи, Ромодановський має перед собою послати під Полтаву розвідку; коли виявиться, що Виговський з своїми козаками і татарами держить в облозі Пушкаря і Барабаша з їх „дорадниками" [17]), Ромодановський має йому написати, щоб він татар відправив, а „на оборону" йому проти „заводчиків" і „своєвільників" іде до нього з царським військом він, Ромодановський.

Коли Ромодановський, прийшовши під Полтаву, застане Виговського з татарами — що він їх не відправив, Ромодановський має наставати, щоб він їх відіслав — „Доки ти кримських татар не відпустиш, не можна мені слідства робити над заводчиками і своєвільниками і по слідстві карати" [18]). Коли гетьман татар не відправить, Ромодановському треба боронити Пушкаря і товаришів, гетьманові не видавати, а говорити йому, щоб татар відправив — тоді Ромодановський буде самовільців гамувати. „А з татарами яка спілка православним християнам?" (л. 56—8).

2. Коли гетьман татар відішле і приїде до Ромодановського, тоді викликати до себе Пушкаря з його дорадниками; коли вони приїдуть, тоді Пушкаря, Барабаша, Стринджу, Донця, Чернігівця і писаря Сеньку Ляха арештувати [19]) і донести цареві. Пушкаря і тов. напоминати, аби гетьманові були послушні і бунтів не зачинали, а гетьмана намовляти, аби їм пробачив їх противність і не мстив, православної крови не проливав, в полон не розводив.

Коли ж гетьман став би домагатися кари „заводчикам", і військо з черню будуть його в тім підтримувати [20]) і того ж просити, то Ромодановський має арештувати тих „заводчиків", яких йому на-

---

[17]) „Статті" своєї дати не мають, але з того, що 6 (16) вони вже висилались Ромодановському і Шереметєву, виходить, що складано їх в перших днях червня с. с., коли ще не було відомостей про кінець Пушкаря.

[18]) Тут і в інших місцях я переводжу московську конструкцію в першу особу.

[19]) „отдать за пристава".

[20]) „за гетмана учнут стоять".

звуть; а як домагатимуться, щоб їх видати на суд ради [21], то це віддати їм на раду, „по їх правам".

Коли ж проситиме (суду і кари) тільки невелике число („немногие"), то Ромодановський має лишити обжалованих „за приставом", з гетьманом мирити і писати цареві (по резолюцію) (л. 59-62).

3. Коли б Виговський Ромодановському одписав, що він з своєвільниками упорався і царського війська на свою оборону не потребує, татар він відправив, а сам стоїть на цім боці Дніпра, Ромодановський має йти до нього і, зійшовшися, говорити: „Прислав ти до вел. государя полк. Лісницького — жалуючись на своєвільників, і в. государ велів послати на заспокоєння православних християн до Києва В. Б. Шереметєва, щоб порозумітися з тобою і з Лісницьким в справі спокою християнства — про це тобі писано. А мені в. государ велів іти на своєвільників з військом і, зійшовшися з тобою, тих своєвільників загамувати (смирить), а заводчиків укарати. А ти, гетьмане, не діждавшися В. Б. Шереметєва і посланника свого Лісницького, покликавши татар, пішов (на своєвільників), і від тих татар пролилося багато невинної християнської крови, замучено і побито непричетних до бунту, церкви і доми попалено. Не годилось тобі таких ворогів Божих до себе кликати, треба було віддати то на волю ц. в-ва і з царським військом гамувати тих своєвільників" (63—5).

4. Коли б гетьман став на те говорити: „Я жалівся в. государеві і довго чекав царського указу, а в. государ мені війська на оборону не прислав, а ті своєвільники почали бунтувати ще гірше, і багато „ворів" стало приставати до їх бунту, тому я покликав татар і пішов на своєвільників", — говорити йому так: „Як відпущено до тебе полковника Лісницького, тобі про це написано, і в усі полки послано грамоти з Опухтіним, щоб це діло скінчити без кровопролиття. Коли ж без крови не можна було загамувати своєвільників, треба було написати воєводам до Києва по військо, а татар кликати не годилось! З Києва велено було посилати військо, і коли б тільки у тебе (з'явились) царські ратні люди, непослушники, їх побачивши, тобі б покорились, і невинна християнська кров не пролилася б від тих ворогів Божих. Ти, гетьмане, татар відішли і надалі не клич, а самовільників гамуй царськими людьми. В. государ тебе жалує, у всім тобі вірить, знаючи твою вірну службу, і ніяким неприятелям тебе не видасть. Ти і надалі в. государеві служи, як присяг. А коли якісь вори, самовільники ще єсть, я з тобою разом на них іти готов" (66—8).

---

21) „на тѣх заводчиков о раде".

5. А якби гетьман завзявся (заупрямитца) — що він татар не відішле, Ромодановський має йому говорити: „Ти, гетьмане, забув Бога і страх Божий і свою присягу, як присягав у Києві (!) перед Б. М. Хитрово — спочатку тайно, перед образом Христовим, а потім явно в соборній церкві на Євангелії, при митрополиті, полковниках і всім поспільстві. В першій присязі ти свідчився Богом, що служитимеш вірно, ні з польським королем, ні з ханом ніякої спілки не мати, і жителів Малої Росії обіцяв пильнувати, щоб вони були під царською рукою без хитання і сумнівів, і на запевнення того під одпискою Б. М. Хитрово своєю рукою приписав, що царським наказам будеш послушний і во віки невідступний [22]). Ці свої обіцянки і клятви ти переступив, потай зсилався з ханом і закликав велику орду, нібито на самовільників, а замість того ці татари з тобою і з козаками багато городів знищили, церкви і доми поруйнували і попалили, кров християнську розлили. А своєвільників і непослушників небагато, всі вони наявні, в руках; тобі було писати в. государеві, а самому управи не чинити і невинної крови не проливати. А так за переступлення присяги і розлиття невинної крови приймеш ти від Бога месть в цім віці і в прийдешнім, а самовільники — М. Пушкар з своїми порадниками тепер в руках, за їх провини можна їх укарати, чого вони варті!"

„А в цій справі говорити гетьманові відповідно до обставин. Коли за гетьмана полковники, козаки і чернь стоятимуть гуртом (многие), і татари не відіслані, — то говорити йому здержливо (с убавкой смотря по тамошнему дѣлу). А як буде за нього полковників, козаків і черні стояти не багато, і татар він відішле (або в розумінню: уже відіслав) — говорити вважаючи на тамошні справи" (69—75).

6. Коли гетьман уже до приїзду Ромодановського „взяв" Пушкаря і його дорадників (а орду не відіслав), то Ромодановському стати з військом в Прилуці, раз-у-раз писати гетьманові, щоб татар відправив, а тим часом розвідувати на місці і по всяких інших містах все, що дотичить до цього заклику орди і вчиненої ними руїни. „що про це черкаси говорять, чи вони з цього задоволені (ім то надобно ль?), поступати відповідно до обставин і про все писати цареві" (76).

7. Коли б татари стали наступати на Ромодановського і його військо, він з ними має битись, а черкаським полковникам і черкасам писати до всіх городів, щоб вони його перед татарами не лишали — бо його прислано в Малую Росію з огляду на прихід поль-

---

[22]) Покорочую многословну фразеологію.

ського і кримського війська. Відповідно до того, як полковники будуть на це писати, або приїздитимуть і прохатимуть помочі на поляків і татар, Ромодановський має, зносячися з гетьманом Виговським, з полковниками і з козаками, над поляками і татарами промишляти і у всім поступати відповідно до обставин (77—8).

8. А коли б полковники, козаки і чернь стали приходити в великім числі і жалітися на гетьмана, що він покликав татар, з ними знищив край і далі їх при собі тримає, щоб далі воювати черкаські городи, і просили б „дати їм нову раду для вибору нового гетьмана по їх правам". Коли б гетьман до того часу не зійшовся з Ромодановським, і Ромодановському було відомо певно [23]), що полковники, козаки і чернь його не люблять „многие" [24]), то нехай напише гетьманові, аби до нього приїхав. Коли приїде — добре розглянути, і коли полковники, черкаси і чернь жалітимуться „многие" і проситимуть ради „и от гетмана опять отстанут и любить ево не учнутъ", — „тѣмъ полковником и черкасом и всей черни дать рада вновь полная по ихъ правамъ". Цареві донести якнайспішніш, а гетьмана і його приятелів — невелике число [25]) сказати війську, щоб стерегло (беречь) до скінчення ради. А на раді, що полковники, козаки і чернь постановлять про вибір нового гетьмана і в інших справах, — Ромодановський має виконати згідно з їх правами [26]) (79—81).

9. Коли гетьман пішов за Дніпро, не одіславши татар, Ромодановський для охорони цьогобічних городів від нападу поляків, гетьмана і татар має стати з військом в Прилуці або в інших городах добре залюднених і придатних (для постою). До гетьмана має писати, щоб він татар відіслав. Як він не відішле, і ясно буде, що він хоче зрадити цареві і з татарами воювати цьогобічні городи, або татар посилати, — має Ромодановський писати по полках (лівобічних очевидно), що гетьман присягу переступив і цареві зрадив: потай закликав татар нібито на самовільників, а повоював черкаські городи, і далі хоче воювати до решти. Тому нехай полковники і козаки спішно прибувають до нього, Ромодановського, і з ним боронять городів; бо його й прислано на охорону від поляків і татар; він буде писати цареві, і цар пришле ще більше військо проти Виговського і татар.

---

[23]) „до пряма" — дописано потім.

[24]) Я переклав би: „в переважній більшості".

[25]) „толко немногие".

[26]) „А что на раде о гетманском выборе или о иных о какихъ статьяхъ полковники и черкасы и чернь приговорят всѣ, и ему (Р-му) дѣлать все по их правам, смотря по тамошнему дѣлу".

А за Дніпро по гетьмана і татар без окремого царського указу не йти; про те, як будуть іти справи з Виговським, повідомити Шереметєва, котрому послано про це указа (правобічні операції зостаються за Шереметєвим, як далі побачимо) — л. 82—6.

10. Коли ж гетьман Ромодановському напише так, що він татар відіслав, і сам до нього приїде, — аби цар то йому вибачив, що він покликав татар, з огляду на небезпеку від своєвольників, Ромодановський має йому писати так: Коли гетьман татар відішле, до нього приїде і в усім порозуміється, то цар йому вину його пробачить — що він татар покликав поневолі, — нехай тільки татар відішле, а їде до нього без усякого сумніву і царської милости буде певен.

Коли ж гетьман, відправивши татар і приїхавши до Ромодановського, почне добиватися кари (смертної очевидно) на заводчиків і своєвільників, а крім гетьмана ніхто тієї кари не буде добиватись, то йому сказати, що своєвільники будуть під арештом до царського указу, а гетьманові не годиться домагатися їх смерти, бо і сам він варт такої ж кари за те, що переступив присягу цареві і без царського указу почав розправу з самовільниками. Якби дочекався царського указу, а татар не покликав, і з самовільниками не розправлявся (самовільно) — вони б згідно з військовим правом дістали б тепер повну кару. А так нехай їм пробачить і не мстить, а сам вірно служить цареві — цар його буде жалувати ще більше, ніяким неприятелям не видасть, і коли хтонебудь тепер буде проти нього своєволити, тому буде кара без милосердя (87—91).

Якби ради (для суду) над своєвільниками домагались полковники, козаки і вся чернь, то їх всяко від того відмовляти, такими самими міркуваннями. Коли ж відмовити від ради їх ніяк не можна буде, — „дати повну [27]) раду на тих заводчиків і самовільників і указ учинити по їх правам". А якби на заводчиків жалувались з гетьманом тільки „немногі" полковники, козаки і чернь, то обжалуваних тримати за приставом до указу, а тим часом гетьмана і його прихильників відмовляти і з самовільниками мирити.

А договорившися про все з гетьманом [28]), переказати йому царську волю, щоб ішов з козаками до Городна. Коли сам гетьман іти туди відмовлятиметься — тим що йому треба порозумітися в усяких справах з В. Б. Шереметєвим — присланим на його прохання від царя на самовільників і противників „и о всяких дѣлех христи-

[27]) „полная" — дописано.

[28]) „Да какъ о том о всемъ з гетманомъ договоръ учинитца", л. 93.

янскаго покою", — в такім разі нехай пошле до Городна з Ромодановським козаків (92—4).

Виконуючи царську волю, Ромодановський 13 (23) червня рушив з Білгорода на Україну, виславши разом з тим свого гінця [29]) до Виговського з повідомленням про свій похід і про царський указ гетьманові: татар відправити, а для порозуміння в усяких справах приїхати до Ромодановського на побачення до Прилук, чи до іншого города [30]). Але тут місія Ромодановського зараз же ускладнилася моментами, царськими статтями не передбаченими — власне тими, що їх боявся Виговський.

Тільки що Ромодановський рушив з своїм військом з Білгорода, як зараз же, не доходячи границі між Болховим і Карповим городищем — як з землі вродився — став перед ним ніхто інший як сам Яків Барабаш з ватагою в 200 козаків і в патетичній формі віддавши себе в розпорядження представника московської влади, прилучився до його війська. Ромодановський мав у кишені наказ, щоб його арештувати. Перед своїм виступом на Україну він отримав з Посольського приказу гончі листи на всіх провідників повстання: поіменний реєстр (заказ) на Пушкаря з товаришами, щоб їх арештувати, коли вони з'являться на московський границі; Ромодановський розіслав цей „заказ" до пограничних воєвод, і йому зараз прислали з Ахтирки Пушкаревого писаря Степана Ляха; до нього самого приїхав, в посольстві мовляв від кошового гетьмана Барабаша, Степан Довгаль. Имення ці були в „заказі", і Ромодановський ретельно всадив їх до арешту, а Довгалевих товаришів, котрих імен в заказі не було, відправив. Не вважаючи на це, Барабаш сміливо поліз в пащу лева. Перестрівши Ромодановського по його виїзді з Білгорода, він звернувся до Ромодановського з такою мовою: „Відомо мені стало від козаків, що були в Білгороді з Степаном Довгалем, що Довгаля і Ляха з наказу ц. в-ва посаджено до в'язниці. Так от ми всі приїхали на волю в. государя: не то, що ти за царським указом посадив наших товаришів до в'язниці, але хоч в. государ звелить нас і на смерть скарати, — нам усім краще бути на смерть скараним за царським наказом, ніж упасти до рук поганих!"

„І я за твоїм другим наказом — пише Ромодановський цареві — тим, що писаний у нас в статтях, велів Довгаля і Ляха з тюрми свободити, тримати за приставом (під домашнім арештом) і давати корм, а Яков Барабаш за мною в полку. Каже він, що й ті чер-

---

[29]) „Вороніжця Сергія Лихобритова".

[30]) Білгород, ст. 602, л. 148, 150.

каси, що по лісах і по різних городах розбіглися, теж привернуть до мого полку, в великім числі; але я ні приймати, ні відправляти без твого указу не смію — вели мені прислати твій указ" [31]). Наскільки обережно поступав Ромодановський в дійсності — чи так стримано себе вів, як запевняв оце царя, це не зовсім ясно, і можна мати в тім сумніви. Можливо, що Виговський мав підстави з попереднього вважати його своїм неприхильником, і, опинившися тепер в ролі всевладного арбітра українських відносин, Ромодановський може й справді дав противникам Виговського зміцнити своє становище більше ніж того вимагали від нього дані з Москви директиви. Але сам уже прихід московського війська на Україну без контакту з гетьманом, і присутність в цім царськім війську Барабаша, Довгаля й інших провідників чернецького повстання, служив могутнім аґітаційним засобом усім чернецьким елементам. А як побачимо зараз, Барабаш і тов. не зостались чисто пасивними прибічниками Ромодановського. Барабаш розсилав універсали, називаючи себе гетьманом, заохочуючи царською ласкою і поміччю всіх противників Виговського, обіцяв скорі перевибори гетьмана і т. д. „Самовільці" починають громадитися знову, відгрожуючися кривавою розправою старшині й її прихильникам, а серед вигівців починається паніка, вони починають тікати від лиця московської армії, несучи перед собою страх і замішання з московського пограниччя в дальші сторони. Коли напр., той же Апухтін тільки що приїхав від гетьмана на границю (могло це бути коло 10 липня н. с.), в Ромні сотник, війт, маґістрат і козаки, прийшовши до нього на подвір'я, стали оповідати, що в Подолках зібралися вже зо 2 тисячі самовільців з Лукашем Клименком, пишуть у своїх листах, що з царського наказу ідуть на Виговського і відгрожуються тим, хто до них не пристане: обіцяють знищити, зруйнувати і т. д. [32]).

А от що писав Шереметєву Скуратов з Чигрина про тамошні вісті [33]):

29 червня (с. с.) стало відомо гетьманові Ів. Виговському, що кн. Г. Г. Ромодановський іде в черкаські городи з царським військом, і з ним кошовий отаман Я. Барабаш. Люди, що прибігли до гетьмана з Гадяча і з інших місць, кажуть що їх барабашеві полки нищать, побивають і грабують. Привезли листа, де Барабаш називає себе гетьманом, і гетьман почав говорити з гнівом: „Пощо цар-

[31]) Білгород. ст. 399, л. 52, теж в стовбці 602, л. 155.

[32]) Акты Ю.З.Р. VII, с. 244—5.

[33]) Ці вісті переказує в своїй одписці Шереметєв — Білгор. 602, л. 170, походять вони з 14—15 с. с. липня очевидно.

ське військо йде, і Барабаш пощо з ними?". Велів полковникам збиратися з усіми людьми і по татар хотів послати, щоб іти на царських людей. Скуратов відговорював його, щоб він по татар не посилав, бо царські люди йдуть не на те, щоб з ним воювати, нехай пошле добре розвідати. І 30 червня [34]) гетьман послав до Ромодановського козаків, а по татар досі не посилав. А від Ромодановського приїздив карповець [35]) А. Пакушелев і оповідав, що Барабаш (справді) йде з Ромодановським: з тієї причини в війську козацькім велика тривога (сумнительство): думають, що царське військо допомагає Барабашеві. 14 липня прибігли до гетьмана вістуни, що барабашівці пограбили прилуцького полковника. А в Ромні гетьманські козаки билися з Лукашем, що сидів в Гадячу від Пушкаря, убито козаків зо 200.

Ніженському полковникові Гуляницькому доручено перевести мобілізацію пограничних полків. Ромодановський доносив цареві 11 (21) липня [36]), мовляв скількись часу перед тим стало йому відомо, що в ніженськім полку Гр. Гуляницький „безнастанно" пише універсали, велить усім козакам прибувати в полк, а хто не прийде, будуть скарані на смерть. Тепер стоїть під Ніженом і чинить козакам великі прикрості і руйнує (очевидно — непослушних і опозиційно настроєних). Прийшов до нього також чернігівський полковник з козаками, та з Стародуба, Гомля і Новгороду Сіверського козаків до 5 тисяч. Ромодановський посилав до нього, щоб він війська не збирав і бунтів не зачинав, і зібраних козаків відправив додому. Пояснював, що він, Ромодановський, прийшов не з тим, щоб їх воювати, а щоб заспокоїти усобицю і положити кінець кровопролиттю. На це Гуляницький, мовляв, переказав йому таку відповідь: „пощо ж Ромодановський прийшов з військом? Я збираю людей для охорони від війська". Посланцеві впав в око якийсь підозрілий „московський чоловік", вор з відтятими вухами — від нього мовляв іде всяке лихо, і він намовляє полковника на все зле. Ромодановський, почувши таке, послав стряпчого Гр. Косагова до Виговського, щоб він від себе наказав Гуляницькому розпустити козаків, а того московського вора прислати Ромодановському. А тим часом принесено йому, того ж дня, універсал лубенського полковника: прислали його з Пирятина сотник, війт і городовий отаман (яка контроля пішла з боку нижчих чинів над розпорядженнями вищої

---

[34]) В оригіналі помилково „іюля".

[35]) З Карпового городища — Ромодановський пішов звідти 18 (28) червня — Білгор. ст. 602, л. 148.

[36]) Білгор. ст. 399, л. 84.

старшини!): в універсалі була осторога, щоб козаки і вся чернь, з жінками і дітьми і всім добром тікали до Лубень — тому що на цей бік переходить орда. Але тривога, здається, була фальшива, татар Виговський ще не випускав.

Кінець кінцем, одержавши грамоту Виговського, привезену Апухтіним, і записи того, що чули на Україні Апухтін, Скуратов і інші, царський уряд зрозумів, що дійсно наробив зайвого „сумнительства", яке може пхнути гетьманську партію до рішучої боротьби і „зради вел. государеві". Він постановив відкликати Ромодановського і заспокоїти гетьмана.

23 н. с. липня Ромодановському послано спішного наказа — вернутися до Білгороду і військо вислати до Городна [37]).

Гетьманові 26 липня послано грамоту з піддячим Портомоїним; цар заспокоював гетьмана, щоб він не вірив польським вигадкам, які розписуються в „прелестних" листах короля і сенаторів, ніби то Шереметєва і Ромодановського прислано на гетьмана і військо Запорізьке. Шереметєв і Ромодановський послані на своєвільників, на прохання самого ж гетьмана, прислане з Гр. Лісницьким, а вірна служба гетьмана цареві відома, і він вповні на гетьмана покладається.

Щоб підняти настрій в війську, цар наказував гетьманові, „пам'ятаючи царську милость і жалування" скликати полковників і сотників, старшину і всяких людей і наказати їм, аби твердо стояли при присязі цареві, а на „прелестние" листи короля і сенаторів не піддавались, ніяких сумнівів не мали і між собою жили в любові і порозумінні. На авдієнції піддячий мав сказати гетьманові і полковникам, що цар з їх служби задоволений: жалує і милостиво похваляє, але від якихнебудь пояснень московської політики піддячому велено ухилятись, тому що мовляв жив у себе на селі, натомість пильно записати все те, що йому будуть говорити і що удасться йому розвідати [38]).

Нарешті, довідавшися, яке значення Виговський надає присутності Барабаша в московськім війську, і як гостро ставить справу видачі його, — робить ультиматум з цих двох постулятів: щоб Ромодановський з України вийшов, а Барабаша видав, — московський уряд додатково до наказу Ромодановському, щоб вернувся до Білгороду, наказав йому ще відіслати Барабаша до Києва на військовий суд.

---

[37]) Білгород. ст. 399, л. 61, 100, 107.

[38]) Грамота і наказ Портомоїну — Акты Ю.З.Р. IV, ч. 72 і 73.

Все це з одної сторони було вже запізно і не могло виправити того, що сталося, з другої сторони Ромодановський не квапився виходити з України, так що 2 (12) серпня йому послано нового наказа — негайно („без морганья") вертати до Білгороду. Це цікаво, що сам уряд відчув в його поведінці певну нечіткість: засмакував, видно, собі свою ролю на Україні і не спішився виходити — посилаючись на те, що ще йому не вдалося побачитися з гетьманом і т. д. Гетьман же до цих усних закликів Ромодановського і Шереметєва — приїхати, побачитись і т. д. — ставився як до лукавих замислів: вхопити, арештувати — як воно й справді могло бути „смотря по тамошнему дѣлу". Як ми бачили, інструкція давала Ромодановському повну змогу підстроїти скарги старшини і черні на гетьмана і на тій підставі його арештувати і віддати їм же під охорону. Тому на перші запросини Ромодановського і Шереметєва він, здається, довго не відповідав нічого.

13 (23) липня був у нього вдруге посланець Шереметєва Яків Крекшін, і привіз досить льояльного листа. Гетьман запевняв, що він „рад би того ж часу поспішити — але то не від мене одного залежить, треба наперед з усією старшиною порадитись. Я вже писав, аби якнайскорше до нас, до Чигрина, прибували; договорившися про все, не гаючись поспішитись до тебе, приятеля мого. Тільки треба з обох сторін догідне місце вибрати, щоб, з'їхавшися в невеликім числі, в милості і любові скінчити діла царські і військові [39]). А що відомо нам стало, мовляв ти тому велике військо до Києва збираєш, що ми нібито татар покликали, то ми цьому дуже дивуємось, що ви таким дурницям вірите, а нам, що вірою і правдою й. ц. в-ву служимо — не вірите. Нащо нам татари, коли ми своєволю вже приборкали? А от що ви великі війська приводите, то це не обійдеться без чималого обтяження убогих людей — так як сталося за Дніпром — що з приходом кн. Ромодановського багато людей, покинувши доми свої і худобу свою, на цей бік повтікали" [40]). Поза тим відкликався до усних розмов з Крекшіним — той їх переказував в такій формі Шереметєву.

---

[39]) Білгород. ст. 602, л. 875—6 дата: з Чигрина 13 липня. По даті приписка: „А коли які татари у нас знайдуться, то це не покликані, а в посольстві прислані". До цього Крекшін мовляв від самого гетьмана чув, що татари у нього єсть, кочують з жінками і дітьми, тисяч 15, від Чигрина верст за 60, Крекшін сам їх бачив, як приїздять до Чигрина на торг, „і по дворах п'ють". „А у гетьмана живе Маметша Сулешов, мабуть в заставі (в аманетах)" — л. 173.

[40]) Комбінуючи слова Виговського в його листі з тим, що оповідав Крекшін, Шереметєв в своїй одписці переказував їх в такій формі: до Києва сам гетьман їхати не хоче, а готов з'їхатися верстов за п'ять або за шість (л. 165).

„Поїхав би гетьман і за першим листом Шереметєва, тільки прийшла відомість про Ромодановського, що він з великим військом прийшов в черкаські городи, і з ним нібито прийшов і Барабаш з тов., що втекли з пушкаревого полку, як його гетьман побив. Тепер вони черкаські городи руйнують, доми грабують і всякі утиски чинять. Тому гетьман до Шереметєва не поїхав, а велів полковникам зібрати всі полки і стояти поготів — побоюючися царського війська і Барабашевих людей. А своїм залогам, що були за Дніпром, гетьман, довідавшися про прихід людей царських і барабашевих, велів вийти до себе за Дніпро, щоб у них не вийшло зачіпок з царськими людьми. А Барабаш розсилає від себе універсали по всіх городах, називаючи себе гетьманом; каже, що йому дано булаву і бунчук (від царя очевидно). Гетьман говорив з великим роздражненням („с большим сердцем") — аж ножем хотів себе пробити, що от Барабаш іменує себе гетьманом, і він нібито тепер у Ромодановського, — а за ласкою царською це ж він, гетьман війська Запорізького, і булава та бунчук йому дані. „Нехай би в. государ пожалував; не велів Барабашеві і тов. бути у кн. Ромодановського, а наказав їх забрати і про них свій указ учинити (щоб їх видано Виговському). Бо коли гетьманові й усьому війську Зап. царської милости не буде, і цар не звелить йому видати Барабаша з тов., і Барабаш з тов. будуть черкаські городи руйнувати, як Пушкар, — поневолі гетьманові прийдеться з Барабашем битись. Коли ж буде царська ласка — що цар звелить тих ворів і бунтівників половити і дасть указ, щоб їх гетьманові віддано, тоді гетьман і все військо Зап., побачивши таку ласку, будуть в послуху цареві і присяги своєї не порушать. І тепер він, гетьман, цареві послушний і всі накази готов з військом сповняти, аби тільки була та милість йому, щоб Барабаша не було (в царськім війську), а віддано його гетьманові: тоді перестане та ворожнеча і замішання, і кров християнська не буде розливатись".

Переказуючи ці відомості в своїй одписці цареві з 20 (30) липня [41]), Шереметєв додає, що в листі своїм Виговський йому про Барабаша не писав нічого, але це йому, Шереметєву, відомо певно, що з-за Дніпра з усіх городів люди тікають — кажуть, що Барабаш збирає людей, і також говорять, що від царя прийшло велике військо з царським наказом — черкаські городи руйнувати і витинати. Шереметєв з цього приводу розіслав по всіх городах листи — до полковників, сотників, міщан і всієї черні, щоб вони „того собі не мислили і нічого лихого від царського війська не боялись. Цар

[41]) Білгород. ст. 602, л. 166—8.

прислав Ромодановського і Шереметєва на прохання самого Виговського, для оборони від татар, поляків, від самовільників і бунтівників, для заспокоєння і тишини всім православним".

Виславши цареві звідомлення з цієї місії до Виговського, Шереметєв того ж самого дня вислав до Чигрина новий заклик до гетьмана, щоб він татар відіслав, а сам, нічого не боячися, їхав до нього на розмову і порозуміння в усяких справах. Послав з цим листом полковника київської залоги Рафаїла Корсака і капітана Стефана Яблонського. Доручив їм передати також своє листовне чи усне прохання в тій же справі митрополитові, що тоді був в Чигрині — мабуть з нагоди роковин смерти Богдана, як митрополит пояснював — закликав його Юрась Хмельниченко святити церкви, а при тім „в тих же потребах церковних завітав він і до гетьмана" [42]). Шереметєв попросив його з свого боку вплинути на гетьман, щоб він приїхав до Києва для заспокоєння замішань. Нагодився під той же час у гетьмана і посланець Ромодановського Гр. Касагов — теж з запросинами приїхати до Ромодановського на розмову і порозуміння до Прилуки. Гетьман скористав з цієї колізії двох запросин, щоб відмовитись від одного й другого.

Корсак з своєї місії привіз такого листа від гетьмана Шереметєву, з дня 24 с. с.: „Це вже другого листа передано мені через полковника Р. Корсака, котрим ти, приятелю мій, жадаєш, аби я з тобою побачився в Києві і в усяких царських і військових ділах поговорив, згідно з указом й. ц. в-ва. Сповняючи волю й. ц. в-ва і твоє бажання, я давно б побував у тебе в Києві, тільки розбиває мені мислі частими листами кн. Г. Г. Ромодановський, так що не знаю, куди маю обернутись. Пише тепер через Г. І. Касагова, аби перед тобою я з ним побачився в Прилуці для розмови в справах й. ц. в-ва: я цього листа полковникові Корсакові показував, і тепер цілком не знаю, до кого перше їхати і з ким розмову чинити. Одначе перше ніж з тобою з'їхатися, посилаю до тебе значних людей,

---

[42]) Лист митрополита до Шереметєва з Чигрина 24 с. с. липня — очевидно переданий через Корсака, митрополит до певної міри звиняється, шо поїхав до Чигрина, не побачившися з ним: не думав, що так далеко заїде, аж в дорозі дістав листа від Юрася.

„А понеже не случися нам со благородием вашим видетися на отѣзде нашем — не надѣяхом ся далече от Києва отити, аж нужда церкви святои і исправлення духовныя наступили, для которых от Києва отдалитися нам се случило, яко то до Суботова на освящения церкви, на котороє листовне от є. м. п. Юрего Хмельницкого умолени быхом, тамже в тыхже нуждах церковных і є. м. п. гетмана Іоанна Виговского посѣтихом в Чигринѣ". Білгор. ст. 602, л. 183.

старинних козаків, ти їм всякі справи й. ц. в-ва поясни і негайно відпусти, щоб і ми знали про волю й. ц. в-ва і твої бажання.

„Тільки то нам дуже дивно, що ти, приятелю наш, з таким великим військом прийшов до Києва. Можна було кількома або кільканадцятьма чоловіками відправити, як то давніше бувало — коли в великих і поважних справах й. ц. в-ва в малій купі, а не при таких військах ми розговори мали і про все добре постановляли. І то недобре стало і діється, що кн. Г. Г. Ромодановський з великим військом на Задніпр'ю такий довгий час стоїть і своєволі барабашевій дозволяє чинити людям різні обиди і кривди, від котрих, все покинувши, на цю сторону Дніпра своє здоров'я рятують, або по лісах ховаючись ні сіна косити, ні збіжжя з поля збирати не можуть, і з того велике спустошення діється. Непотрібно йому було з тим військом іти, бо ми ж писали, що вже жодної своєволі не чувати, і коли яка була, то за щастям й. ц. в-ва вже погамована. Не можемо зрозуміти, для чого то діється. Бачимо, більша віра Барабашеві дається, ніж нам і всьому військові. А відомо Богові й тобі, приятелеві нашому, що Барабаша й чути не було, як ми — а найбільше я — Малу Росію піддавали під кріпку руку й. ц. в-ва, і з тобою проти неприятелів й. ц. в-ва це ми нашу кров проливали. А тепер Барабаш „і умен і воєн", а ми нічого не знаємо і не розуміємо.

„Щодо татар, ми їх закликати до себе не думаємо; але давнім звичаєм, як бувало за небіжчика Б. Хм., вони в полях кочують для живности коням, а страху від них люди не мають ніякого.

„А що Барабаш та інші — як відомість маємо, на наше здоров'я замишляє, то маємо в Богу надію, в ту ж яму попадають, котру під нами копають [43]).

Митрополит повідомляв, що згідно з бажанням Шереметєва з гетьманом розмовляв, „і він то собі на розсудок узяв" [44]).

З усних оповідань Яблонського — записаних від нього в Москві:

Говорив гетьман: [45]) „В. государ міг би нас жалувати! в. кн. Литовське дав Бог государеві, тому що ми, козаки, від польського короля відлучились! А з королем після того що сталося?! А я в. государеві не зрадник, присягав йому двічі!

„Государевих людей треба було мені весною! А тепер як будуть государеві люди на мене наступати і буде між нами ворож-

[43]) Білгород. ст. 602, л. 178—181.

[44]) Там же, л. 182.

[45]) Переводжу на першу особу — Білгород. ст. 602, л. 185.

неча, — тоді ні польський, ні шведський король з в. государем миритися не схочуть!

„А як з В. Б. Шереметєвим з'їдуся, тоді в. государеві через гінців своїх дадуть знати, на чім договір учинено" (л. 186).

„Говорив гетьман і гетьманів батько Р. Корсакові: Як тебе в. государ посилав на службу (до Києва), ти перед ним похвалявся гетьмана Виговського взяти і до Москви привести. — Писав це гетьманові ваш москаль (так) з Києва" (189).

„Гетьманів батько говорив С. Яблонському: „Коли кн. Г. Г. (Ромодановський) з військом не вступиться і Барабаша не віддасть, буде у гетьмана з ним велика „ссора"; нехай вступиться і віддасть Барабаша! (187).

„„Гетьман говорив: „Я цареві не зрадник, служив йому правдою, гетьман Б. Хм. і все військо Зап. за моєю намовою під його високу руку піддалось, „з волі, а не з-за шаблі". Проти государевого неприятеля я стояв і кров проливав. І государ обіцяв нам вольності додати проти давнішого, а не зменшити [46]). А тепер мене перед ним обмовили невинно, нібито я йому зраджую. Я государеві писав скільки разів, але думний дяк Алмаз моїх листів не доповідає цареві вірно: переписуючи, зміняв, як йому треба, і мені на мої листи ніякого указу не було. Став (Алмаз) в оборону Пушкаря — що цареві зрадив: вирубав царський город Чугуїв. Писали з Москви Пушкаря гетьманом війська й. ц. в-ва Запорізького, а досі двох гетьманів Зап. війська не бувало. А тепер прийшов в козацькі городи кн. Ромодановський, і з ним в спілці виступив Барабаш з тов., і теж пишеться гетьманом війська й. ц. в-ва Запорізького; городи козацькі руйнують і мене хочуть в неволю взяти, а козаків усіх записати в драгуни і салдати. Так мені заплатити за мою службу! Але я піду на Барабаша, і хто за нього заступиться, я того буду бити" (190).

„Б. М. Хитрово теж мені руку дав, що Пушкаря з бутовщиками видасть, але збрехали, не видали, і та кров пролилася не від мене, Бог пошукає тієї крови на тих, хто то завів і тепер заводить.

„А до мене як царської милости не буде, я до іншого передамся, а в неволю не дамся! Наша свобода велика! Поляки над нами неправду чинили — так що з ними сталось? [47]).

[46]) „Хотѣл государь вольности нашея перед прежним прибавить, а не убавить".

[47]) „Поляки де над нами неправду чинили, да что де над ними сталось? А в неволю де не дамся. Наша де вольность велика".

„А як буде государева милость до мене і до війська Зап. — звелить своїм ратним людям відступити, а Барабаша з тов. видати, то ми і далі раді стоять за й. ц. в-во проти неприятеля — де він скаже. (А інакше) як зашлю військо від Путивля і від границі навколо, так і кн. Григорію з Барабашем ніде буде дітися у мене" (191).

„Приїздив при мені (Яблонському) до гетьмана козак з Полтави з листом, що Барабаш пише до них універсали, велить аби приїздили до нього до Прилуки. А гетьман відгрожувався: „Коли до мене будуть далі від Барабаша приїздити, так я і тих руських людей, що з ними разом приїздитимуть, велю побивати. А котрі государеві люди приїздитимуть окремо, тим ніякого насильства чинити не велю" (187).

„Писав В. Б. Шереметєв обозному переяславському, аби до Києва приїхав на переговори — щоб гетьман до Шереметєва приїхав. Він того листа і стародубців двох відіслав до гетьмана, а гетьман сказав: „Як же обозний без мого відома до боярина поїде?" (186).

„Говорив нам гетьман: „Коли окольничий з військом государевим і Барабаш з дорадниками своїми на мене і на козаків наступлять, поневолі будемо боронитись". Черкаські козаки всі в зборі, стоять обозом коло городів: київський стоїть, окопавшись за версту від Києва, ніжинський від Ніжена за 5 верст. Також у зборі полки: білоцерківський, канівський, переяславський, корсунський, черкаський, чигринський і Орда — кажуть, що стоїть їх за 5 верст від Чигрина 30 тис. Нечай з своїм полком теж напоготові. Городи укріпляють: в Ніжені копають рів і дуби ставлять. В Бахмачі [48]) ставлять дерев'яний город. А в Борзні мене (Яблон.) через город і не пустили" (184).

„Як я з полк. Корсаком їхав до Чигрина, в городах і по дорозі (бачили), як черкаси, багато, з жінками і дітьми, з майном і з худобою з-за Дніпра [49]) тікали в черкаські городи, з страху перед приходом окольничого (Ром.) і Барабаша з військом — хоч досі не було їм ніякого насильства від государевих людей. А як я (Ябл.) їхав з Києва до Москви і приїхав до Ніжена [50]) — тоді багато ніженців, почувши, що кн. Гр. Гр. з військом відступив, поїхало з Чигрина до дому" (188).

---

[48]) В ркп. Лухманс.

[49]) В ркп. „За Днепр", але з тексту ясно, що тікали на правий бік.

[50]) Це могло бути в перших днях серпня с. с.

„Ченці в Києві й по інших городах розмовляли зо мною (Ябл.) і розпитували про Соловецький манастир: бояться, що буде їм туди заслання. Київські міщани все майно вивозили з міста до манастиря: бояться війни від царських ратних людей. Також і черкаси Київського полку".

До цього додає ще кілька подробиць одписка Шереметєва 30 с. с. серпня, котрою він повідомляв царя про поворот цих посланців — Корсака і Яблонського від гетьмана і привезені ними відомості [51]): тут згадано таке, що потім не війшло до зізнань Яблонського в Москві:

Барабаш розсилає універсали й пише себе гетьманом війська Зап., Корсакові і Яблонському гетьман показував ці універсали. Корсак їх бачив і читав: Барабаш пише в них себе гетьманом війська Зап.

Гетьман домагається, щоб Ромодановський з військом з черкаських городів вийшов і Барабаша з товаришами, 15 чоловіка, йому видав. Коли не відступить і не видасть, а буде за Барабаша стояти, Виговський буде битися з Ромодановським і Барабашем. А Київ хоче обложити, воду одвести і голодом нас виморити. За Дніпро послав багато полків і сам незабаром туди хоче йти. Татар посилає під Білу Церкву, а відти мають перейти вище Києва за Дніпро. Іншим полкам велить обійти (заступати) Ромодановського від Путивля. Був у нього при Корсаку і Яблонському капітан Касагов від Ромодановського, і гетьман говорив йому з великим гнівом [52]), щоб кн. Г. Г. одійшов з військом під Путивль і Барабаша з тов. йому видав: коли не відійде і не видасть, гетьман буде з ним битись.

„Та й інші слова (погрози) з полк. Корсаком і кап. Степаном (Ябл.) переказував — тільки тих слів до одписки не писали, щоб в черкаських городах не вчинили з гонцем чогось недоброго і відписки від нього не відібрали".

За два дні перед приїздом Корсака Шереметєв послав ще такі відомості, зібрані з інших джерел [53]). „В Києві і по всіх черкаських городах з наказу гетьмана полковники збираються з усіма полками. Кажуть, що ми до Києва прийшли, а Ромодановський з Барабашем іде на те, щоб з ними битись. Пушкаренки нібито збирають гультяйство. З винниць і буд. і з усіх городів всякого стану люди в страху від того тікають.

[51]) Білгород. ст. 602, л. 200, поворот Корсака і Яблонського — 28 с. с. липня.

[52]) „Говорил с большим серцем и приказывал з угрозами".

[53]) Білгород. ст. 602, л. 196.

„Тепер гетьман звелів полковникам білоцерківському, браславському, уманському, корсунському, канівському з усім полком сходитися і чекати його під Богуславом. Київський полк стоїть під Києвом, ніженський і чернігівський під Ніженом, і переяславський іде також під Ніжен. Для чого збираються, і куди хоче іти гетьман, напевно не знати, але так кажуть, що хоче йти на государевих людей і на Барабаша".

Московський вістун, „станичний голова", Ришков розповідав про листи гетьмана, отримані миргородським полковником при кінці серпня н. с.: гетьман заповідав, що 22 серпня с. с. (1 вересня н. с.) він з Прилук прийде до Миргорода і піде війною „шляхом Сагайдачного" (Саадашного шляхом), а на Путивль пошле полковників: ніженського, прилуцького, чернігівського і переяславського [54]).

Цитований вище полк. Сербин на допитах в Москві так ретроспективно представляв тодішні настрої і ситуацію [55]):

Бувши в Чигрині, після походу на Полтаву, довідався гетьман, що Барабаш почав знову збирати своєвільників і замишляє на нього похід. Зібравши силу людей, пішов Барабаш до кн. Ромодановського, а той велів йому людей розпустити, самого ж Барабаша з військом лишив у себе в полку. Гетьман кілька разів посилав до князя, щоб видав йому Барабаша і сотників, але той їх не прислав, а гетьман, бачачи, що йому неприятелів його не видають, став так міркувати, що то з царського наказу. Стало йому відомо, що Ромодановський прийшов уже під Лубні, і Барабаш все з ним; він підозрів, що Ромодановський хоче поставити замість нього гетьманом. До того ж цар велів бути в полкових городах воєводам. Гетьман боявся за свою долю; покликавши одного разу Сербина, говорив, що як царські люди налягатимуть, він перейде до Браслава, сербинового полку: велів йому приготовити там двір і запаси для людей і коней, а коли й там не можна буде триматись, піде до Криму або до Волощини. Скликав полковників на раду до Чигрина, і на тій раді полковники говорили, що воєвод по городах не повинно бути, тільки самі полковники, як давніше. Тоді гетьман послав по татар, і прийшло їх до 40 тисяч; тоді він виправив їх за Дніпро, і сам пішов, узявши полковників: чигринського, корсунського й ірклїівського, а за Дніпром зібрав усіх задніпрянських (лівобічних) полковників і пішов на Ромодановського на те, щоб він видав йому Барабаша, і щоб воєвод в козацьких городах не було; інакше

[54]) Сівск. ст. 215, л. 14.

[55]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 272—3 і 278.

він їх до городів не пустить, велить з ними битись. Братові ж своєму, Данилові, з полковниками київським, білоцерківським, паволоцьким і браславським — цим самим Ів. Сербин, велів приступити під Київ і послати до Шереметєва, щоб вони з Києва вийшли з своїм військом і йшли до Москви. Коли б він їх не послухав — постаратись зайняти Київ і знов таки радити Шереметєву і тов., щоб вийшли з Києва. Коли ж не вдасться Києва зайняти, то дати їм спокій і чекати гетьмана: він, повернувшися, договориться тоді з Шереметєвим [56]).

Ця рада, що згадує тут Сербин, мусила відбутися в Чигрині коло 20 (30) липня: Виговський може і не видумував, коли казав посланцям Шереметєва 14 (24) про таку нараду, на котру він скликав уже полковників.

Порівнюючи його лист і розмову з середини липня с. с. і десять день пізніше, в присутності Корсака і Касагова, відчувається більша твердість тону і рішучість боротьби — цілком ультимативний тон і виразна заповідь безоглядної війни. Це можна вважати за результат тієї липневої ради — що, крім політики супроти Москви, мала обговорити також останні вісті з Польщі: результати місії Тетері, соймові ухвали [57]), готовість польського уряду йти на далекосяглі політичні поступки. Очевидно, не без впливу цих відомостей взято твердий курс супроти Москви. Очевидно, в повній мірі оцінено значення вихідної помилки, proton pseudos цієї політики — допущення московських воєвод до Києва, і рішено не тільки не приймати нових воєвод, але позбутись і київських. Подруге — рішено було сповнити те, що замишляв Богдан в 1654 р.: знищити повстанські кадри, що під протекторатом московських воєвод осідали під границею Гетьманщини на Слобідщині: випалити, вирубати ці емігрантські слободи, вивести назад або розпудити і позбавити притулку еміґрантів, що вийшли після погрому Пушкаря, і чекати догідної хвилі для нового повстання. Логічним доповненням мусили б бути аналогічні репресії на Запоріжжі — в спілці з Кримом.

Мабуть до цієї ж таки ради, а не до котроїсь ранішної належить оповідання Ів. Сербина на допиті в Москві — можливо ухильчиве, обраховане на те, щоб промостити собі дорогу до московської служби — я переказую його в скороченій і спрощеній формі, в першій особі.

---

[56]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 273—4.

[57]) Сойм засідав від 10 н. с. липня.

„Чому (Виговський) почав війну проти в. г-ря, того (не) знаю, а чув так, що король прислав до нього і до козаків, щоб він піддався, а король його зробить великим чоловіком і дасть йому в володіння всю Малу Русь, і Виговський на те польстився. Полковники ж і козаки того не знали, тільки брат його Данило та Немирич і Груша писар. А Виговський, задумавши (піддатись королеві), скликав раду — полковників і козаків, і на ній став говорити, що прислав йому в. г-р таку грамоту, щоб наказати полковникам пустити до всіх городів царських воєвод. Та щоб наказав козакам в гарній одежі не ходити тільки в кафтанах серм'яжних і лаптях, і жінки їх також щоб не носили гарної одежі і чобіт. Переписати у всіх майно і взяти всього четверту частину на государя. Хто з козаків заб'є бика, аби дав орта, а від курки деньгу. Показував на раді царську грамоту, ніби таку прислано йому, і козаки повірили і так говорили: Коли государ таке хоче з нами робити, ми такої неволі терпіти не хочемо. Про те, що він хоче піддатися польському королеві й покликати на поміч татар, він на раді не виявив. А після ради скоро государеві зрадив і війну почав; але як прийшло польське військо, [58]) а на поміч гетьманові татари, багато полковників і козаків почали говорити, що Виговський поступає не добре — піддався полякам і татарам, а від вел. государя християнського їх відлучив: краще було їм всяку неволю терпіти від государевих людей — хоч би кіньми по їх головах їздили, було б їм легше, ніж бути в підданстві у короля і ляхів. А Виговський, почувши це, багатьох полковників і заслужених (добрих) скарав на смерть, став в усім панувати (учинился им во всем силен), всі його боялися, і козацькі полки мусили воювати з царським військом тому, що боялись кари (и он против государевых людей своим полком стоял, боялся от него казни) [59]).

Про себе особисто Ів. Сербин розповів дещо на допиті в Москві 16 (26) листопада, коли його розпитувано спеціяльно про таких як він чужоземців у Запорізькім війську: як він туди попав, і чи багато було у Виговського волохів, сербів, венгрів й інших чужоземців, і служили вони за плату, чи „своєю охотою". Сербин розповів, що він з роду шляхтич з Нового Базару в Сербській землі, родич сербського митрополита Гавриїла („по родству был ему дядя" — неясно, хто кому, але мабуть митрополит був дядьком полковника). Вийшов з сербської землі років тому з п'ять, „жив у

[58]) Польське військо прийшло до гетьмана вже тоді, як Сербин попав до московського полону, так що він тут явно теоретизує.

[59]) Сівського ст. стовб. 311, л. 416—7.

Хмельницького", воював з поляками, Хмельницький його полюбив і зробив браславським полковником; було в його полку козаків тисяч з 12 або й більше .А з Виговським „як він в. г-реві зрадив, волохів, сербів і венгрів служебних людей не було, — жили у нього в дворі, небагато, чоловіка 30 або трохи більше" [60]).

В перших днях серпня н. с. був у гетьмана ігумен Мгарського манастиря Віктор Загоровський — з доручення патріярха Никона, Ртіщева і Хитрово, у котрих він оббивав пороги в Москві, їздивши по милостиню весною того року. Патр. Никон доручив йому передати Виговському його благословення і розпитати, чим він незадоволений. Не знати, чи був це наслідок жалів гетьмана, переказаних через Апухтіна, що досі немає благословенної грамоти патріярха, чи незалежно від того проворний ігумен вистарався собі таке доручення від патріярха і від бояр — референтів українських справ, щоб мати притоку побувати у гетьмана і від нього теж щонебудь випросити. Але результат був той, що в останніх днях серпня, кажу, був він у Виговського і мав з ним розмову на тему його жалів на московський уряд і його представників на Україні, і цю розмову описав в листах до патріярха і обох згаданих бояр, в однакових більше менше виразах [61]).

Гетьман „з великим жалем" поскаржився насамперед, що його обмовляють перед царем „нібито я зламав віру і присягу, а це на мене не покажеться! Аби тільки мені не було обиди від присланих (від царя очевидно), а я вірний і зичливий слуга ц. в-ва".

„Як другу обиду" вказав, що В. Б. Шереметєв в Києві не то що міщан тримає в в'язниці, але й козаків та духовних ображає, жорстоко поводиться без причини, грозиться відбирати перковні маєтності і інше робить, чого й описати не можна. За велику обиду собі вважає, що він називає себе гетьманом, а його, Виговського, за ніщо має, і не знати, робить він те з царського наказу чи ні.

„Третю обиду має від кн. Ромодановського, що, прийшовши між черкаські городи, досі про себе йому ніякої відомости не дав,

---

[60]) Сівськ. ст. 311, л. 415—6.

[61]) В актах Посольського приказу заховалося три листи його з дня 4 серпня с. с. до патріярха, в більш риторичній формі, до Ртіщева і Хитрово — в більш діловій, але зміст однаковий, а два останні листи — до Ртіщева і Хитрово, — буквально подібні — Акты Ю.З.Р. IV, ч. 74 с. 136; акти місії Загоровського в Малорос. справах 1658 р. № 11, дещо у Ейнгорна с. 118—120; і у Харламповича Малорос. вліянія, с. 346. Судячи з тієї спішности, яку підкреслює Загоровський в своїх листах, треба думати, що він написав їх негайно по повороті до свого манастиря, себто мав розмову з Виговським в 20-х днях серпня с. с., не раніш. Я зводжу докупи зміст цієї розмови з обох редакцій його реляцій.

а що гірше — тільки при собі тримає Барабаша й інших його неприятелів, йому, гетьманові, не видаючи, але ще й дозволяє їм писати листи, бунтуючи поспільство".

„Далі сказав пан гетьман: Відомо мені від козаків і московських людей, що при нім (Ромодановським) пробувають, що й на мене він похваляється: хоче вхопити. Через це я покликав під Чигрин велику орду, а коли буде милість і жалування від ц. в-ва і за ті обиди я буду задоволений, то зараз же готов татар відправити. Але маю сумніви в милості до мене й. ц. в-ва, тому що на ні одно писання відповіді не мав: писав про те, як шваґра мого вбили — нема нічого; писав через В. П. Кікіна, перемігши Пушкаря — і на це нема нічого; писав до патріярха і теж на ні один лист не дістав відповіді. Не знаю — чи не доходять мої листи, чи щось інше з ними діється".

9 (19) серпня приїхав з „царським милостивим словом" Портомоїн; їхав дуже спішно — 5 (15) був ще в Путивлю тільки. З того, що бачив, одмічає тільки, що застав у Чигрині у гетьмана багато татар. По приїзді того ж дня увечері закликано його до гетьмана. Передав царську грамоту і переказав похвали за вірну службу. Гетьман відповів такою промовою: „Служба моя і старання моє ц. в-ву відомі, досі я служив ц. в-ву і всякого добра бажав і далі рад. Тільки пишуть до мене з різних полків полковники, осавули і сотники, що В. Б. Шереметєв і Г. Г. Ромодановський призвані нібито для війни і хочуть мені кінець зробити (известь). Кн. Ромодановського люди по різних містах людей побивають і грабують, а він сам возить з собою своєвільників: Барабаша і Лукаша, і багато козаків прийняв до свого полку. Тому я для обережности, не чекаючи поки царські люди прийдуть на мене війною, сам іду за Дніпро з військом Зап. і з татарами: буду тих своєвільників шукати, а коли царські люди будуть за них стояти, або якінебудь зачіпки чинитимуть у черкаських городах, я мовчати не буду. А на Київ пошлю мого брата Данила з військом і з татарами, щоб воєвод відти вислав, а город, поставлений у Києві за царським указом — щоб знищив і розкидав; а коли не виїдуть (Шереметєв з товаришами) — обложити їх у Києві".

Портомоїн, згідно з інструкцією, вичитав похвали Виговському за вірну службу, нагадав недавні обіцянки, зложені перед Хитрово, а далі став гамувати від таких неймовірних плянів, ним висловлених: „Того тобі, гетьмане, і думати не можна, не то що говорити! В. Б. Шереметєв і Г. Г. Ромодановський прислані на твоє ж прохання, а не для війни. А що тут пишуть полковники, осавули і т. д. на царських ратних людей, тому вірити не треба!".

Гетьман на це сказав: „Не раз писав я в. государеві на Пушкаря, але ласки мені від в. государя не було довгий час. Я з Пушкарем упорався сам, і як своєвільники почали вже були заспокоюватися, прислано в черкаські городи кн. Ромодановського, а той прийняв до свого полку силу своєвільників і тримає їх у себе. А як царським указом велено йому вступитися з Прилуцького полку, його люди, йдучи дорогою, по селах людей били, грабували, всяке насильство чинили, по полях все збіжжя потолочили".

Портомоїн виправдував Ромодановського, мовляв він на те й тримає Барабаша у себе, щоб його видати гетьманові, тільки гетьман з ним не бачився, а про інших своєвільників він, Портомоїн, не чував. Гетьман на це відповів: „Я з кн. Ромодановським не бачивсь, але про своєвільників йому писав, і посланців до нього посилав не раз; а тепер я зібрав військо Зап. і татар і йду за тими своєвільниками: коли будуть їх ховати в царських городах, або полках, я за них і з государевими ратними людьми буду битись, і коли станеться государевим людям якась шкода, то вже то буде не з моєї вини".

Портомоїн намовляв, аби замість іти походом, гетьман написав в цій справі до царя, інакше нарушить присягу, і вся вина впаде на нього. Гетьман на це нібито нічого не відповів, він приймав при Портомоїні лист від Шереметєва, і так сказав: „Багато В. Б. пише про порозуміння, „та все мені з ним побачитися не вдається; як буду під Києвом, тоді про це поговоримо", і з цим відправив додому і Портомоїна і посланця Шереметєва [62]).

12 (22) серпня недалеко Чигрина (за 5 верст) стрів гетьмана — як він їхав до Бужинського перевозу, московський чоловік стародубець Курдюмов, що мав до нього справу, і пробув з ним два дні, поки гетьман перевозився через Дніпро. Оповідав, що при нім приїхав до гетьмана від Тетері з Корця „поляк Макеєвський", а гетьман Курдюмову говорив так: „Говорять москалі, нібито я від них тікаю, а я не тікаю, іду до них у гості, хоч незваний — до Сумського городу та під Білгород — шукати своєвільників, а коли вони від мене тікатимуть, то піду за ними хоч би й до Москви!". А дворяни гетьманські казали: „В. государ розіслав по наших городах своїх воєвод, щоб наші вільності знищити, а наше військо вільне, звикло жити в вільності без воєвод" [63]).

З українських літописців коротенько розповів про цей похід тільки Величко. „Схиляючись до Польщі, повідомив він короля

---

[62]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 189—191.

[63]) Сівського столу 190, л. 12.

про свою перемогу над Пушкарем і про дальші свої заміри і, покликавши з Криму орду, ще більшу ніж у попереднім поході, і прилучивши до неї козацькі полки обох сторін Дніпра, він знову рушив з Чигрина і після Успіння, пройшовши повз Лубень, виявив явну зраду супроти пресв. монарха свого. — Впав з військом до царської держави, під пограничний городок Камінне [64]), але наробив тільки трохи шкоди сільським людям, а городка, хоч добував, але нічого йому зробити не міг і, трохи покрутившися коло Веприка і також нічого корисного для себе не справивши, рушив зі стидом під Гадяч і став недалеко нього. Сюди приїхали до нього посли — комісари польського короля" (наступає оповідання про Гадяцький трактат), а відправивши королівських послів, Виговський повернув до Чигрина і розпустив військо (с. 183—6 нов. вид.).

Московські одписки і вісті дають можливість значно уточнити історію цього походу.

Козак Грицько, висланий з Білгороду на звіди, оповів: 28 серпня (с. с.) він був у Гадячі, і при нім пройшло повз Гадяч багато татар: ідуть під новий город Камінний — йшли „порознь" — (невеликою масою). А 29 серпня тою ж самою (дорогою) ішли до Гадяча полковники і багато козаків, а від Гадяча ті полки пішли теж під Кам'яний, інші ж ватаги (многіе люди) йшли іншими дорогами. До Гадяча заїздили полковники і з ними трохи козаків, і гадяцькі родичі оповідали Грицькові (на підставі очевидно того, що чули від тих приїжджих): Виговський напевно в Комишні, теж з великим військом, рушивсь і собі йде за тими передовими полками під Гадяч, а відти піде війною на Кам'яний, Суми, Недригайлів: взявши ті городи, хоче всіх людей віддати татарам і після того зложить раду. І таке ще оповідав Грицько: в Веприку вхопили 4 хетмишських черкасів, Васька Сподарюку з тов., і Васька з одним тов. повезли до гетьмана, а двох товаришів всадили до тюрми в Веприку [65]).

Воєвода м. Кам'яного, Пр. Карпов, писав Ромодановському: 1 вересня о десятій годині дня приступили татари і козаки з полків гетьмана І. Виговського під Кам'яне, і був бій: убито двох на смерть і відігнано табуни кінські і худобу, а тепер полки Виговського стоять недалеко Кам'яного. До цього Карпов додав такі відомості кам'янчанина Федька: татари і козаки стоять на Груні, 4 версти від Олешні, в великому числі. Виговського скоро ждуть до

---

[64]) Каллилноє чи Каменноє — очевидно Величко списував з якогось писаного джерела, де ця назва була написана не чітко.

[65]) Білгор. ст. 482, л. 7.

Гадяча, вже його обози туди прийшли. Барабаша в Ніжені „отняли", а царських людей, що були з ним послані, взято в полон (482 л. 575).

Тиждень пізніше той же Карпов писав Ромодановському: Гетьман з усім військом стоїть за 15 верст від Кам'яного в Липовій Долині, а татари й козаки щодня „приганяють" під Кам'яне в великім числі. 7 вересня с. с. наїздили в 4 години дня, був з ними бій і відігнали вони коней і худобу (л. 68).

Паралельно з походом на задніпрянських ворохобників, — що заразом мав метою закрити Україну від московських наступів і мішань, мали розвиватися операції, призначені на те, щоб вибити з Києва московську залогу і до решти замкнути Україну від Москви. Але ці операції скрахували самим мізерним способом і тим сильно підірвали динаміку гетьманської акції. А причиною було головно те, що серед козацької київської залоги виявилася зрада. Тим часом як полковник київський Яненко-Хмельницький вірно стояв по стороні гетьманського уряду, „наказний" Василь Дворецький, що звичайно заступав його під час виїздів, стояв на услугах московських воєводів, вчасно остеріг їх про козацький наступ на Київ і далі, очевидно, давав всякі потрібні інформації. Щоправда, сам Виговський не дуже мудро відкрив свої наміри перед посланцями Шереметєва, нібито бажаючи залякати його і московський уряд — але тим самим в значній мірі засудив на провал свої пляни.

5 (15) серпня доносив Шереметєв цареві, прийшов Дворецький і розповів: Посилали ми до Чигрина, до гетьмана за відомостями писаря Івана Якимовича, і він написав нам, що у гетьмана багато татар, і поляків він сподівається. Хоче з татарами і поляками обложити вас, воєвод: голодом виморити і воду відвести. Наказано мені, щоб (козаки і) міщани при собі майна не держали, вивезли з міста, — щоб їх татари і козаки не пограбували. До Києва прислано багато козаків, піших і кінних, в додаток до київського полку, велено їх закватирувати по міщанських домах. А по всіх городах розіслано накази старшині, щоб царських військових людей і гінців не пропускали, а затримували і арештували [66]).

Дійсно, завважує Шереметєв, козаків до Яненка все прибувало, а міщани і вся інша київська людність вивозили свої сім'ї і майно човнами і байдаками „на Дніпро", на острови, а інші виїздили з міста зовсім. Вважаючи на це, 11 (21) послав Шереметєв свого дяка до полковника Яненка і маґістрату з офіційними запитаннями,

---

[66]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 252, одписка 12 (22) серпня; я постаравсь відділити те, що належить до Дворецького, і даз це його оповідання в першій особі.

пощо це люди виїжджають? Кого бояться? Полковник сказав, що люди бояться татарського наступу і козацького грабіжу; а магістратські ще більше сказали дякові, і потім самому Шереметєву, прийшовши до нього, міщани роз'їздяться, тому що бояться Яненка і козаків.

Потім того ж дня прийшли вони знову і розповіли, що до Василькова прийшов полковник Гоголь з левенцями, тисяч 20, і міщани тим налякані. Другого дня прийшов ще „шляхтич київського полку Ян Куровський" і потвердив цю звістку, додавши, що досі левенці ніколи в війську Запорізькім не служили і до нас не приходили, а бували завсіди на Волощині.

Повідомляючи про це все царя, того самого дня Шереметєв пписав, що він цілком серйозно рахується з перспективою гетьманського наступу на Київ і попереджує, що може і не буде в стані далі повідомляти про себе, коли опиниться в облозі.

Потім 16 (26) серпня прибігли робітники, що були вислані на роботу в ліси — рубати дерево для київських укріплень — декотрі побиті, постріляні, інші пограбовані й обдерті. Розповіли, що це постріляли їх з луків татари, а побитих і пограбованих били і грабували козаки; дехто лишивсь і на місці убитий. Наступає на Київ велике військо. Воєводи вивели своє військо з укріплень і вислали розвідку. Ці „під'їздчики" під'їздили під козацьке військо, були там полковники: білоцерківський Іван Кравченко, браславський Іван Сербин, подільський Остап Гоголь. Побачивши московське військо під городом готове до бою, козацьке військо стало за Либеддю „від Києва дві версти".

Воєводи послали до них своїх людей — спитати, чого вони прийшли і татар привели, людей били і стріляли? Кравченко з товаришами своїми відповіли, що послав їх гетьман, татар з ними нема, прийдуть з Данилом Виговським: прийде він і прийшли вони для переговорів з воєводами, бо сам гетьман пішов з військом і з татарами за Дніпро, мовляв на Барабаша [67]).

Потім прийшли під Київ ще два полковники: паволоцький та Саблинський (?) з пішим військом. А 23 серпня (2 вересня) зрана присунув Данило Виговський з козацьким військом і татарами, зайняв московську худобу і став зганяти сторожеві пости. Заразом з його наказу полковник Яненко велів побивати в місті московських людей, що прийшли туди купувати хліб, і займати самий „посад"

[67]) „Для договору всяких дѣлъ" — виглядало це, як сповнення обіцянки гетьмана (вище с. 249) прислати до Шереметєва тим часом на переговори двох значних людей — поки сам гетьман матиме час до нього приїхати.

(мабуть прилеглі до московського городу частини). Шереметєв, зіставшися в городі пильнувати його оборони, вислав на Виговського своїх товаришів, і ті звели з ним бій, а в той же час Яненко повів наступ на московський город від Киселівки — забувши свою присягу, дану Шереметєву, що він гетьманського наказу не виконає і з царськими людьми в ніякім разі битися не буде. Шереметєв вислав з города проти нього стрільців і салдатів під проводом голови Зубова, і йому вдалося відгромити козаків і збити їх з позицій на Киселівці. Одночасно вів наступ Д. Виговський від Золотих Воріт, але його відбили також, і він відійшов під Печерський манастир, і туди перейшли ті полковники, що стояли над Либеддю, і тут під Печерським манастирем заложено козацький обоз, а поруч стали татари.

Вночі козаки копали шанці в двох місцях під манастирем для свого табору, але на світанку вислав на них Шереметєв своїх товаришів з усім військом, і їм удалось розбити табір і змусити козаків і татар до утечі. Яненко з своїми козаками — чи за попереднім пляном, чи помітивши цей несвоєчасний наступ московської залоги, повів приступ під московську фортецю від Щекавиці, але воєвода Борятинський підоспів з побойовища і цей приступ відбив, а Шереметєв послав частину війська на обоз Яненка, що стояв на Щекавиці, і збив його відти.

Так описує Шереметєв ці бої в своїй реляції [68]), може більш блискуче для себе ніж воно в дійсності було: його люди забрали армату, обоз, клейноти Виговського, так само Яненка. Данилові козаки з переляку кинулись тікати і потопилися у Дніпрі, а Яненкові в Почайні. Слідом одначе козаки повертаються і засідають в шанцях наново, але московське військо вибиває їх вдруге, та при стількох боях понесло невеликі утрати в убитих і ранених.

Взяті в полон козаки, числом 152, на допиті заявляли — оповідає далі Шереметєв у своїй одписці, що вони йшли на Київ „по большой неволѣ": старшина примушувала наступати, навіть рубали непослушних. Вони просили їм вибачити і пустити їх: служитимуть вірно і свою братію намовлятимуть, а ту старшину, що їх силоміць примушувала йти в бій, вони, намовившися з черню, поб'ють або поарештують і приставлять до воєводів. Шереметєв дав себе намовити і, привівши до присяги їх, пустив з листами до козаків і міщан, щоб вони не приставали до зрадників — Виговського

[68]) Реляція з 30 с. с. серпня в Актах Ю.З.Р. VII, ч. 86, її зміст переповідається потім буквально в реляції 7 (17 жовтня), Акты XV, с. 255 дд: з огляду на непевність зв'язку Шереметєв завів порядок повторяти попередні реляції в наступних: коли одна пропаде, то друга може дійде.

і старшини, а йшли до київських воєвод і присягали на вірність цареві: інакше царське військо прийде і поб'є їх і їх родини.

Так писав Шереметєв цареві; до рук гетьмана попав один з цих листів, адресований до міста Трипілля — „сотникові, осавулові, бурмістрові і отаманові городовому". В нім описується зрада гетьмана і порушення присяги — самовільним походом на Пушкаря, в спілці з татарами, нападом на Київ і походом на військо Ромодановського і пограничні царські городи; взяті в полон під Києвом козаки на допиті оповідають, що старшина їх посилала на Київ неволею, „а котрі не йшли, тих била і рубала", тому їх за присягою пущено вільно. „А ви, ц. в-ва полковники, сотники, отамани, осавули, козаки і міщани і вся чернь, — до зрадника Ів. Виговського не приставайте і вповайте на ласку вел. государя, а ми від неприятелів ваших будемо вас боронити, скільки нам Біг поможе. Ви ж з Трипілля приїздіть до Києва з запасами і товарами і нічого не бійтесь: товарів і запасів у вас дурно брати не будуть, а купуватимуть за що слід" [69]).

Як бачимо, погрози згаданої Шереметєвим, тут нема — але могли бути й такі грамоти, як він пише.

На лукавство київських міщан Шереметєв поскаржився цареві: задовго до приходу Дан. Виговського вони розповіли воєводам, що козаки кажуть їм робити фортифікації на Щекавиці („вал земляной"), але вони відмовились, і просять воєвод дозволити їм, коли б був напад на Київ, звезти сім'ї й майно до московського городу. Воєводи дали на це згоду і кілька разів потім нагадували їм, щоб вони перевозились, але вони цього не зробили, а, довідавшися, що скоро має прийти Дан. Виговський, почали вивозити своє майно на човни, на Дніпро. Воєводи посилали їх запитати, нащо вони це роблять замість перевозитися до городу, і міщани (маґістратські очевидно) відповіли, що вони це роблять з наказу гетьмана: бояться, щоб не пропасти, коли козаки город візьмуть. А коли почалася канонада з Щекавиці, найбільше в тім працювали міщанські гармати, вивезені з дрижипільської кампанії.

„А тепер стоять на островах; ми їм писали, щоб верталися до Києва, як вернуться, ми їм за те „виговоримо" і намовою приведемо до присяги", кінчить своє звідомлення про цей епізод Шереметєв.

Наведу тепер оповідання Ів. Сербина — хоч воно держане в покаянних тонах, як заяви тих козаків-бранців, переказані Ше-

[69]) Копія вписана до звідомлення Кікіна, так як її приносили від гетьмана — Акты Ю.З.Р. IV, с. 159—60; дата неповна; августа в „ " день.

реметєвим: Сербин теж оповідав це, попавши бранцем до московських рук, і, розуміється, оповідав так, щоб зробити можливо прихильне враження, і валив, що можна, на Данила Виговського та на П. Яненка, що не попали до московських рук [70]). Запис, треба сказати, зроблено досить таки безтолково, записувалось на вибір те, що було результатом спеціяльних запитань, і дещо можна зрозуміти тільки доповняючи фактами, даними одпискою Шереметєва та оповіданнями інших бранців: Василя Виговського, полковника овруцького, і татарина „Енбекова".

Всі вони представляють так — одні більш виразисто, інші менш, — що експедиція ця не на те робилася, щоб заводити війну з москалями. Особливо виразно каже це Василь Виговський, вигороджуючи і гетьмана і себе разом: посилаючи брата Данила, гетьман велів йому стати з іншим полком під Києвом і чекати розпорядження, поки у нього щось вийде з царським військом на границі; наказав йому пильнувати, щоб з Києва московські люди не ходили чатами на козацькі городи і їх не воювали, а битися йому не велів: це Данило від себе зробив — прийшовши під Київ, робив приступи і бився з царським військом „без гетьманського веленья" [71]). Не так виразно, але в тім же дусі відзивається Сербин, як то ми вище бачили [72]), і той „Енбеков": сказано їм було, що йдуть вони з Дан. Виговським не для війни, а для охорони козацьких городів від царських людей [73]).

Цим очевидно треба розуміти їх свідчення щодо контингентів, які брали участь в цих київських боях. Ів. Сербин — згідно з Шереметєвим (можливо, що він навіть приноровлявся до дат його одписок — вони могли бути йому подані при допитах) — каже, що всього війська з Дан. Виговським під Києвом — козаків, левенців і татар, було 20 тисяч, але фактично в боях бере участь цілком не-

---

[70]) Барсуков, широко описуючи в своїй біографії В. Б. Шереметєва ці київські бої за його звідомленням, закидає Костомарову, що він пише нібито козаки-бранці давали свої зізнання на муках, а про це нема звістки. Дійсно Шереметєв того не пише, а як воно було в дійсності не можна знати.

[71]) Акты XV, с. 267 (Родъ Шереметевыхъ т. V, с. 93 дд.).

[72]) Можливо, що сюди ж належать слова Сербина, записані нижче: гетьман велить братові Данилові йти під Київ і коли можна — щоб приступав і старався вигнати московську залогу, коли не можна буде робити приступів — посилати з Білої Церкви під Київ під'їзди. Акты XV, с. 276, див. нижче. Можливо, що вони належать до другої експедиції, можливо, що характеризують стратегічні завдання і першої і другої.

[73]) Акты XV, с. 279.

винне число: татар було з 500, а козаків з трьох полків яких 1000[74]) — „Багато козаків з царськими людьми битись не хоче — тікають з полків, кажуть, що до них царської неласки нема (вони не хочуть воювати), а зчинає бій і кров гетьман з полковниками і старшиною, що його тримаються. Так чи сяк грандіозні бої, в таких грандіозних рисах представлені Шереметєвим, сходять на дрібні сутички, без великого стратегічного значення, хоч і дуже немудро, з політичного погляду, зведені Данилом Виговським.

Прийшовши під Київ — оповідає Сербин, Дан. Виговський без гетьманського наказу, порадившися з Яненком, велів бити царських людей на Торгу, а татарам велів зайняти кінські табуни, а Яненко взявся з своїм полком робити приступ від Щекавиці, заразом повести канонаду і „відтяти води в Дніпрі". Сподівались, що все це примусить московську залогу до капітуляції. Так урадивши, Д. Виговський велів козакам і татарам підняти крик над Либеддю, і Яненко мав в той час наступати під город від свого табору. З понеділка на вівторок (під 23 с. с. серпня) вночі козаки з усіх полків поробили шанці коло Печерського манастиря, щоб не допускати з города до Дніпра — відтяти воду. Були в тих шанцях полковники: білоцерківський (Кравченко), Сербин і Богун, Сербинових козаків було з 300, Богунових і Кравченкових з 500. В понеділок і вівторок, як їх вибито з шанців, побито багато людей (з козацької сторони) і обози взято, і Дан. Виговський утік з бою сам-другий або сам-третій з челядниками: сівши на коня, втік на Дніпро і, сівши в човен, утік Дніпром долі. Козаки, що втекли з бою, хотіли його за те вбити, що, наробивши їм стільки лиха, тікає. Дніпром Данило приїхав до Трипілля, там узяв підводу і проїхав до Корсуня, звідти до Білої Церкви і там став збирати військо. Білоцерківський полковник Ів. Кравченко прийшов до Білої Церкви пішо, паволоцький Богун — до Торчиці в одній сорочці, Гоголь — не знайшовши дороги до Білої Церкви, опинився з своїми левенцями на Поліссі під Овручем, а Сербин тільки з трьома челядниками дістався до Браслава. Багато татар загубило коней своїх в Либеді, на грузьких місцях, з сідлами й юками і тікали піші [75]).

---

[74]) „Як Сербин прийшов з Браслава під Білу Церкву до Данила, Данило казав, що під Київ піде з ним 38 тисяч татар; а як прийшли під Київ з полками, татар в бою було всього чоловіка з 500. З самим гетьманом теж не було 40 тисяч татар (як говорили): татари завсіди рахують і „простих коней" і кошових, і без прибільшення („без прибавки") людей у війську ніколи не обійдеться — Акты IV, с. 275.

[75]) Акты XV, с. 276. — Як бачимо, ця головна битва 23 с. с. серпня в запису оповідання Сербина зовсім пропала — пор. вище с. 263.

В українській традиції ці київські бої зосталися під назвою „Скавичщини" (Скавика-Щекавиця). В т. зв. Чернігівськім літописці, що видав Мик. Білозерський, це оповідається так: „Данило Виговський підступив під город московський київський від манастиря Печерського з військом козацьким, а полк. Яненко, стоячи з козаками на Щекавиці, добував московського города з другого боку. Але коли того дня Данило напився („был весел"), Москва, вийшовши з города, Данилів обоз розбила, і тоді багато козаків згинули, а Данило ледве втік. Город Москва весь спалила перед цим наступом („прежде добывания своего"). „И тая война названа есть Скавичщина" [76]).

В тих же днях стався ще один інцидент, дрібніший, але не без значення в тодішній ситуації. Ромодановський, уже вернувшися до Білгороду, дістав з Москви вищезгаданий наказ — вислати Барабаша до Києва на руки Шереметєва, щоб віддати його Виговському, як він приїде. Грамота не заховалась, і про зміст її потім було багато спору і галасу [77]): чи Шереметєв має дійсно видати Барабаша Виговському, чи тільки приманити Барабашем до Києва і його самого вхопити. В публіку від Виговського пущено це друге толкування, але московському посланцеві, дякові Кікіну, його секретні інформатори розповідали, що, одержавши самий текст царської грамоти, гетьман переконався, що в ній не було ніякого такого лукавства [78]). Але щоб не стояло у тій царській грамоті і в супровіднім листі від Ромодановського, посланім з сторожею Барабаша, але довідавшися про те, що Ромодановський послав Барабаша до Києва, вигівці запідозріли тут нове московське лукавство і рішили Барабаша відбити.

Коли Барабаша під ескортою 200 дітей боярських, драгунів і донських козаків, з усякою можливою обережністю везли через Гоголів — резиденцію старого Виговського, Ян Виговський Кривий, як називає його Шереметєв у своїй одписці, напав „с воровскими

---

[76]) Южнорусскія лѣтописи, открытыя Н. Бѣлозерским, 1856, ст. 26.

[77]) Пізніша царська грамота Виговському (Акты IV, с. 166) — так пояснює це: „а велѣно В. Б. (Шереметьеву), съѣхався съ тобою гетманомъ, Якова Барабаша отдать подъ вашъ войсковой судъ".

[78]) Про це нижче, с. 315. З оповідання виходить, що Левщін віз тільки „приказну память" від Ромодановського і її забрано з ним (див. Акты IV, с. 153), а царську грамоту Шереметєву в цій справі везли безпосередньо з Москви, і її перехоплено окремо.

многими людьми", побив ескорт і відбив у нього Барабаша [79]). Сталось це 24 серпня с. с., а 28 прибігли до Києва три чоловіки з ескорти, порубані в цій афері, і розповіли Шереметєву про цю пригоду: що Барабаша відбито, дворянина Левшина, що Барабаша проводив, і начальника ескорти — драгунського капітана, захоплено в полон і разом з Барабашем відставлено до Переяслава, а відти до табору гетьмана. Шереметєв, довідавшися про це, був страшенно схвильований. У московського уряду вирвано сильну карту, котрою він хотів загравати проти Виговського, щоб змусити його до покори після того, як він у переговорах надавав таке значення цьому, щоб дістати Барабаша до своїх рук. Під безпосереднім вражінням цієї звістки він вислав карні експедиції під Гоголів, під Переяслав — шукаючи Барабаша і учасників цього нападу, очевидно [80]). Полк. Корсак спалив Гоголів, Бровари, Світильно, інший карний відділ спалив Баришпіль і пішов під Переяслав — де був Барабаш. Забрано значніших людей, брали їх на тортури — мабуть розпитуючи подробиці нападу.

Наче в відповідь на це, 4 (14) поновилися козацькі операції під Києвом.

Дан. Виговський, стоючи в Білій Церкві, збирав утікачів і дезертирів і почав наново під'їзди під Київ, чи то щоб тероризувати воєвод, чи відтягати їх увагу від гетьманських операцій за Дніпром. Сербин оповідає про це так: Після київського бою оповідав мені Данило Виговський, що наслідком його листів і гетьманського наказу йдуть до нього під Білу Церкву три полки: корсунський, переяславський і черкаський. Але ті полки при мені не прийшли, і думаю я, що Данило говорив це тільки, аби козаки не розбігалися з полків. Бо козаки тікали куди видно і з царськими людьми битися не хотіли. А гетьман велів Данилові йти під Київ і, коли буде можна, щоб робив приступи, аби В. Б. Шереметєв з товаришами вийшов з військом з Києва і пішов до Москви. А коли сил для приступу не вистачатиме, щоб посилав під Київ під'їзди з Білої Церкви, аби хапали язики і розпитували, що В. Б. з товаришами думає: чи збираються виходити з Києва до Москви, чи ні.

Про ці під'їзди в записі пропущено, і тільки описано фінал: коли Дан. Виговський довідався, що з Києва вийшло московське військо під Мотовилівку (див. далі), він вислав дві тисячі вибра-

---

[79]) Одписку Шереметєва 31 серп. с. с. в Актах VII, с. 256 повторено в пізнішій одписці — 7 жовтня в Актах XV, с. 261—2.

[80]) Про це оповідав Немирич 2 (12) вересня в таборі під Гадячем — Акты Ю.З.Р. IV, с. 154, ці погроми Шереметєва не мотивуються, але, міркуючи час і місце цих карних операцій, я зв'язую їх з цим гоголівським інцидентом.

ного війська з братами Костянтином і Василем, з Ів. Сербином і мурзою Мансирем 2000 вибраного війська. Під Васильковим стався бій, козаків побито і на місці полягло їх більше тисячі. З Данилом мусить бути до 5000 козаків — полковники білоцерківський, паволоцький, і інших полків Шаблинський і Корсунець [81]).

Згаданий вище татарський бранець розповів: Після бою ми побігли в степ [82]), і, відбігши верст за 20, постояли два дні, і пішли були до Криму, але, як були в Богуславі, догнав нас Данило Виговський і спинив. Мав розмови з мурзами, потайки, і вони послали козаків і татар чоловіка з 200 під Київ, і татари ті привели 26 язиків — вони й тепер у них. Прийшли під Білу Церкву і стояли тут три дні. Тут прийшла відомість, що царські люди йдуть під Мотовилівку. Данило Виг. послав під Мотовилівку полковників і козаків і Мансира мурзу — було з ними татар чоловіка з 30. З степу прийшла вість, що царські люди з-під Мотовилівки пішли під Васильків. Тоді вночі в тім степу Мансир-мурза з татарами відійшли від козаків, тільки чоловіка з 40 татар лишились з козаками (цей бранець в тім числі). Чи був Мансир з козаками, як вони напали на царських людей в Василькові, не знати — тільки татарських коней багато бачили у царських людей. А козаки говорили нам, як Київ візьмемо, воєвод і московських людей вам віддамо [83]).

Шереметєв в одписці 7 жовтня описував так: 4 (14) вересня прислав Д. Виговський з-під Білої Церкви під Київ наказного полковника Половця з 300 козаків і татар, і вони захопили московську чату, 30 чоловіка, що виїхала була „для кормів". Шереметєв вислав в під'їзд райтарів під Трипілля, та вони надибали козаків — „що збиралися на нас", і їх побито. Дан. Виговський збирав тим часом військо під Білою Церквою, а до Мотовилівки вислав полк. Василя Виговського, і той став громадити козаків і татар. Шереметєв вислав на нього воєводу Борятинського, щоб не дати йому зібрати військо, і Вас. Виговський, не давши бою, втік. Борятинський, взявши язиків, відійшов до Василькова, і тої ночі прийшли на нього від Данила Виговського, з-під Білої Церкви, його брат Костянтин Виговський, Василь Виговський, Іван Сербин і Мансир мурза з вибраними людьми, 2000 разом. Рано стався під Васильковим бій. Козаків побито, Ів. Сербин і Вас. Виговський попали до московських рук, й інших 50 чоловіка; Костянтин Виговський і Мансир мурза втекли з невеликим остатком війська до Дан. Виговського, що з Бі-

[81]) Акты XV, с. 276—7.

[82]) Так зветься рівнина на вододілі Стугин і Росі, де „чисте поле у Перепотових могил".

[83]) Акты XV, с. 278—280, в оригіналі мова державна в третій особі.

лої Церкви присунувся до Мотовилівки. Тому що Сербин і Вас. Виговський на допиті сказали про його наступ, Борятинський велів повбивати всіх менше визначних бранців, аби їх козаки не відбирали [84]).

Хронології цих боїв ні в одписці, ні в протоколах з допиту полонених не подано; може нас орієнтувати з одної сторони, що Сербин перед тим, як попав у неволю, у Білій Церкві бачив 18 (28) вересня підписка Каплонського, що приїхав до Польщі з Бєньовським [85]). З другої сторони 7 (17) жовтня посилаються вже допити Сербина й ін., очевидно після довгих допитів „в распросѣ и с пытки".

От у такій обстанові стався цей голосний Гадяцький трактат, поколіннями польських і українських істориків так часто підкреслюваний і славлений як акт великої політичної мудрости і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину, програма східньо-европейської федерації, цінна поправка до Люблинської унії, акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань (парляментарних і конституційних) і т. д.

Одначе сама вже похідна обстанова на становищу при московській границі, серед сутичок з Москвою, торгів з татарами, і всякими нагінками над „своєвільним" елементом не дуже промовляє за тим, щоб у цім акті шукати глибокої розваги, далекосяглих підсумків і формул на далеку будучину. Як побачимо далі, трактат складався нашвидку, експромптно під натиском обставин, як висловлювався сам головний його творець Бєньовський, і думається мені що і з козацької сторони мало хто загадував щось тривке на нім будувати. Найбільше клалося на Юрія Немирича, і це можливо, що він задумував якісь пляни в зв'язку з цим договором; але він сам був занадто змінною в своїх плянах людиною — це одно, а друге — він мало значив у політичних рахунках, не мав ніякого впливу, його використовували з одної й з другої сторони, але його ідеї не

---

[84]) Акты Ю.З.Р. XV, с. 262—4. Цю одписку Шереметєв переслав до Москви місцевими людьми — тому що московських людей на дорогах затримували і не перепускали. Одписку залито в віск і так повезли її ієромонах Печерського манастиря Антоній з „київським стрільцем, черкашенином Борисом Кезенком" — завдяки цьому маневрові провезли її щасливо; вона заховалася в московськім архіві з слідами цього воску, в котрім була залита. Кезенкові „за службу й за проход" дано з приказу 20 рублів і „сукно доброе" — там же с. 264, 265—6, 281—2.

[85]) Акты XV, с. 277.

проникали в ґрунт подій. Розуміється, пізнішим дослідникам було приємно знати, що в тодішніх актах брала участь і руку свою прикладала людина широких ліберальних поглядів, великої европейської освіти, безпосередньо обізнана з західніми політичними і культурними формами життя. Але його вплив перебільшено.

До самої весни 1658 р. властиво ніщо не віщувало такого різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника — шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можності вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно запевняючи польські кола в своїм бажанню відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував якомога поширити сферу своїх фактичних впливів в Зах. Україні — територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т. д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України — по Буг чи по Вислу, в залежності від обставин.

Польська сторона хвилювалась і злостилась цими козацькими претензіями, цією козацькою експансією — але за краще вважала не обгострювати, не рвати відносин до хвилі, коли можна буде розправитися з козаками начисто: коли вдасться їх посварити й розвести з Москвою, або — замиритися з Москвою й Швецією й тоді на спілку з татарами погромити козаччину, привернути її до старого служальства.

Так обидві сторони пильнували status quo, стараючись непомітними шахматними рухами малих фігур щонебудь вигадати на спірній території. Тим часом дебатувалася форма нового пожиття — можливо ефектна і приємна, здатна зовнішніми окрасами закрити і осолодити фактичні уступки противній стороні, капітуляцію перед нею.

Як ми говорили вже на своїм місці, під час першої місії Бєньовського, весною 1657 р., мабуть уже був накиданий в якихось загальних обрисах той плян „руської унії", що рік пізніше був тільки дещо конкретизований: ідея „великого князівства Руського" в паралелю „в. кн. Литовського" з аналогічною структурою, правами і привілеями, і за ціну цієї принципіяльної реституції, відновлення державної приналежности козацької України до польської Річпосполитої, гетьманський уряд дістав тиху згоду на поширення ко-

зацького патронату на західні українські землі. Тим треба пояснити, що такий драстичний пасаж, як участь козацького війська в шведсько-семигородськім наступі на польські землі, не викликав такого різкого протесту, як можна було б сподіватись. Польські правлячі кола покладались на ці запевнення реституції, дані Бєньовському, і при цих надіях бажання козацького війська прийняти в свій протекторат різні „руські" елементи за Зборівською лінією не здавалось чимсь небезпечним прихильникам такої мирної реституції. Може навіть навпаки: ідея протекторату козацького війська над шляхетсько-буржуазними елементами Західньої України — патронат і ґарантії від жовнірських насильств могли знаходити симпатичний відгомін в шляхетських колах. „Військові лежі" були загальною болячкою, а перспектива, що такий же патронат козацьке військо розгорне над шляхетськими поворотцями, коли для них розчиняться двері Козацької України, могла навіть дуже приємно настроювати шляхетську і маґнатську братію. Прихильні вісті з Волині і Полісся про ту протекцію, яку знаходили місцеві поміщики у козацьких „стражників", могли сильно впливати в такім напрямі.

Під час другої місії Бєньовського, в серпні-жовтні 1657 р. — на жаль мало знаної в подробицях — уряд Виговського, очевидно, знов таки положив натиск на необхідність заховати status quo на західній границі — вимагав, аби за козаками полишено те, що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії, і Бєньовський, в інтересах сподіваної унії, дав на це згоду іменем короля, в формі перемир'я на півроку, до Зелених свят, що тоді було уложене. Сподіваючися, що на веснянім соймі справа українсько-польська буде полагоджена дефінітивно, він гарантував, що за цей час польське військо не буде вступати на територію козацького патронату і не тривожитиме козацьких залог. Це не була легка справа, бо польські і литовські хоругви поривалися розложитися на зимові квартири і запровіянтуватися тут, козацька ж сторона дуже дражливо ставилась до кожного такого замаху на свій стан володіння і поривалася боротись за нього. 10 жовтня, напр., приходив до київського воєводи полковник Яненко-Хмельницький і оповідав, що під Пинськ і Корець, де стоять козацькі залоги, прийшли поляки і жадають, щоб козаки з цих городів вийшли. Яненко, як ми знаємо, мав доручення пильнувати цієї козацької експансії на Поліссю, і тепер збирався іти походом на оборону цих загрожених позицій, для цього просить у воєводи військової помочі. Воєвода, не маючи царського указу, розуміється, від цього відмовився і порадив звернутися з ци-

ми справами до Ромодановського, мовляв, висланого на Україну для помочі козацькому війську [86]).

Чи ходив тоді Яненко в поміч залогам, не маємо відомостей, але з одного листа гетьмана Потоцького [87]) довідуємось про екскурсію браславського полковника Сербина коло того ж часу на полудневу Волинь — „від Ляховець ку Кремінцеві", правдоподібно з тією ж метою. 18 (28) листопада алярмує гетьмана уманський полковник Ханенко: „Пише до мене сотник мій, котрого я до Межибока послав: дає відомість, що 6 хоругов ляхів приходили вночі під Межибіж, але за доброю сторожею потіхи не мали, відступили до Ляхович і стоять там; я також наказав сотникові тому, щоб того замку не здавав, поки не дістануть відомості від в. м. — тому дуже прошу в. м. ради і наказу, а від себе даю знати, що я з усім своїм полком на становищах готов" [88]). З цим листом приїздив до гетьмана цей самий межибіський сотник Федір Волошин, просячи скріпити залогу супроти небезпеки з польської сторони, і Виговський поясняв царському посланцеві стратегічну вагу цього замку — „для охорони і вістей про поляків" [90]).

По виїзді Бєньовського в листопаді 1657 р. [90]), приїхав в посольстві безпосередньо від короля київський скарбник Данило Воронич — очевидно навмисно вибрали православного пана для цієї місії [91]). Король поздоровляв нового гетьмана на гетьманстві, висловлював добрі надії на нього і заохочував до скоршого прислання по-

---

[86]) Акты Ю.З.Р. IV, с. 35.

[87]) Український Архів т. III, ч. 12, рукоп. бібл. Варшавського унів., 128 № 38.

[88]) Актг Ю.З.Р. IV, ч. 43.

[89]) Там же, с. 68—9.

[90]) Перетяткович в своїй „Інформації" (Памятники III, с. 345), каже, що Бєньовський просидів тоді у Виговського цілу осінь і зиму 1658 р., але це не вірно, 17 (27) листопада Виговський говорив Рагозіну що він Бєньовського відправив, а 20 (30) розповідали тому ж Рагозіну про Воронича, що приїхав, мовляв, від короля без листа, і гетьман тому спочатку зовсім не велів давати корму, а тепер сказав давати, але мало (Акты IV, с. 66—7). Думаю, що з ним Бєньовський прислав повідомлення про свій поворот додому (новорічний лист Виговського зараз далі) — в середині н. с. листопада був мабуть уже дома.

[91]) Заховався інтересний лист Воронича з 6 (16) січня — писаний в дорозі з Чигрина до Варшави до іншого православного пана кн. Четвертинського і друкований тепер проф. Герасимчуком в III т. Українського Архіву під ч. 26: „Функція моя до війська Зап. бере оборот відповідний бажанням й. к. м.: хиляться до покути! Аби тільки устоялось перемир'я до Зелених Свят, з королівської сторони через п. волинського установлене для припинення кровопролиття, — бо інакше прийдеться покладатись на ласку суворого (бракує слова)! Мають велику силу — але гарні слова: Хто Господь велій яко Господь наш: ти єси Бог

сольства на сподіваний сойм, щоб остаточно полагодити відносини. Примас Андрій Лещинський висловлював теж добрі надії, вдаряючи в модну тоді ноту — що такому свободолюбному народові, як козаки, легше жити з Польщею ніж під деспотичною владою московського царя. Самі листи не заховались — ми можемо судити про їх зміст тільки з листів гетьмана, посланих у відповідь з тим же Вороничем в сам день нового року.

Королеві він писав: „Не тільки за життя мого попередника я своїми порадами вів справи до того аби обопільні жалі могли прийти до пожаданого вирівняння — тим більше по тім, як провід війська Зап. з Божої волі припав на мене, я почав особливі старання коло того аби руїни, з обох боків починені серед того внутрішнього пожару, могли відбудуватися наново, і тепер не залишаю заходів, щоб усе військо без насильства привести до згоди, котра могла б зреставрувати понесені шкоди. Тому й присланому від в. кор. м. панові волинському (Бсньовському) я виявив прихильність, яку тільки міг, аби не даремні були його зусилля в дорученні від в. к. м. функції, і міг з своєї гостини привезти веселу і добру вість, а також і для того, аби пожиточною і корисною була моя зверхня влада, офірована мені волею всього війська, з котрої в. к. м. тішишся і мені в листі своїм посилаєш ґратуляцію. Покірно дякуючи за неї, заявляю, що ніколи не буду невдячним за показану мені ласку. Постановивши з паном волинським перемир'я, я веду тепер до остаточного утривалення (відносин), обережно, але твердо, наказавши всім по моїй стороні, аби не переходили лінії, котру ми на словах уставили, — з тим одначе, щоб і війська в. кор. м. її не переступали і не чинили ніяких кривд і насильств. Маю в тім добрі надії, тому що нагляд над цим доручено панові волинському, а він зуміє подбати про добро вітчини, і наша постанова (перемир'я) не буде порушена — особливо коли ще через обопільні зносини всякі замішання будуть вигладжуватися, даючи один одному належні запевнення. Що належить до моєї сторони, пильнуватиму, аби від нас не давалось ніякої оказії до ворожнечі, а коли проти моєї волі і листовного оповіщення декотрі зважилися вірватися до волинських країв, — не мали потіхи з такої своєї зухвалости: дістали належну і заслужену кару смерти. І дальших зухвальств я терпіти не буду,

творяй чудеса (один український пан потішив другого цією слов'янською цитатою в листі, писанім польською мовою). Треба сподіватись скорого сойму, на котрім будуть значні посли війська Зап. На нім треба буде заключити вічну згоду, наділивши їх без обтяження Річпополитої добрами королівськими — з котрих, від їх старост однаково мало користи, а так матимемо від них (козаків) військо, не обтяжаючи податками себе і підданих своїх" (рук. Чортор. 2446).

коли б, маючи приклад покараних, не хотіли шанувати мого наказу, і певен, що моїм заходом, а Божою поміччю наложена буде узда цій своєволі — аж до належної комбінації (полагодження) справ наших, якої собі бажаємо. Тим часом одначе — поки домашнє наше правління безпечно осяде і заспокояться всякі замішання, — мусимо стриматися від посилки послів наших — поки небо пошле нам ласкавішу оказію для таких плянів" [92]).

Таким чином ніякої спішности в переведенню унії гетьман не виявляє, а натискає на дотримування перемир'я і статус кво.

Примасові, відповідаючи на його вільнолюбні фрази, він теж дає до зрозуміння, що без належних ґарантій військо на нові договори не піде. Крайньої потреби в них нема! „Гарно в. м. висловився, що вільному народові найкраще в'язатися з вільним же, і ми того не заперечуємо; але за непевний спокій безпечности своєї міняти не мали охоти. За ласкою Божою від наших союзників не зазнали ми невірности [93]), поготів у царя, яко монарха християнського не позбавлені ласки". „То річ певна, що як при давніших договорах ми вистерігались давати якунебудь причину до порушення, страшачися кари за недодержання слова, так і теперішні наші постанови огородили суворим наказом війську Зап., аби ніхто не смів їх порушувати, вириваючись за визначену лінію, аби не стягати на себе лихої слави у сусідніх народів. Але зробили ми те не з якогось страху перед кимнебудь — бо свобідним неволі ніхто не накине, і ярма не всадить на непризвичаєних до нього, — тільки з особливої ревности до добра християнства, добре знаючи, як то наші обопільні роздори невільниками з обох наших народів наповнили майже всі чужі сторони. Тому з моєї сторони не забракне доброї волі в *слушний час*, аби тільки в. м. приложив старання і з свого боку та вплинув [94]) на їх м. пп. гетьманів, щоб вони за якиминебудь причинами не привели до упадку постановленого перемир'я і, маючи змогу стримувати своє військо, не позволяли б утискати наших людей поза лінією, визначеною шляхетським словом".

Цими ж побажаннями починає гетьман свого листа до Бєньовського з того ж дня [95]) — поздоровляючи його з щасливим поворотом до дому і висловлюючи втіху, що пильнування перемир'я і дальші переговори про згоду король вложив на нього ж таки. „Треба

[92]) Памятники III, ч. 47.

[93]) В друкованім, очевидно, помилка fidei nobilitate ?, мабуть, moblitatem. Памятнники III, с. 258.

[94]) Цього слова бракує.

[95]) Український Архів III, ч. 25, рукоп. Чарт. 402.

тільки під теперішню хвилю, аби в. м. порадою своєю вплиув на пп. гетьманів, аби заборонили хоч скількинебудь вкрадатися за умовлену нами лінію, доки не прийшло між нами до повної комбінації, — а їх упевнив, що ми також пильнуватимемо цієї межі, аби не було від наших ніякої зачіпки, і для того на тих пограниччях наших матимемо розсудних людей, здатних запобігати замішання і лагодити суперечки, з правом карати винних на місці. Адже пам'ятаєш в. м., що я собі вимовив Пинський повіт тому, що він добровільно, потребуючи нашої приязні, під певними умовами прийняв нашу протекцію. Тому як у іншім листі я скаржився в. м. на п. гетьмана литовського і упоминавсь, щоб нам цієї провінції не відбирали і кривди не завдавали, так і тепер це повторюю, аби в. м. це мав на увазі. Нагадую також, що край між Горинню і Случчю з своїми маєтностями мусить бути вільний від переходу війська як нашого [96]), так і польського, але залоги (козацькі) не мають бути виведені відти, бо це була б кривда і нам і тим, що їх просили. Тому нема вини ні за Корець — куди п. воєводич [97]) кількома листами закликав залогу, ні за інші міста, куди залоги війшли за добровільним проханням тамошніх людей і охороняють їх від усяких наїздів". Висловлюючи надії з'їхатися з Бєньовським знову денебудь — в Білій Церкві або Корсуні, гетьман просить тим часом старатись про уставлення добрих відносин — „аби хотіли з нами жити самим ділом, а не тільки словами дурити — що ми і з інших оказій будемо міркувати".

З приводу цього листа Бєньовський писав королеві: „З листів (гетьмана) само собою ясно, що ці залоги, неправильно випрошені приватними особами, стоять тепер на заваді; не можна про це говорити не викликаючи гніву, але сумління не дозволяє й замовчувати. Залога, впроваджена за Случ над Горинь, насамперед обтяжила шляхту — бо вона вимагає з її маєтностей стацій грошевих і хлібових. Подруге — не дає місця старому литовському війську, що п. воєвода виленський (гетьман литовський П. Сапіга) розложив на зимові лежі над Горинем. Які виникли у них (литовських) хоругов з тими залогами „задатки", ясно з листа Тарновського — (начальника) залоги корецької, взагалі справа дійшла до крайности. Потретє — через ці залоги гетьман запорізький має про все постійні відомості, до останніх подробиць.

---

[96]) Цього слова бракує, але зміст його вимагає.

[97]) Самуель Лещинський внук примаса, спадкоємець Кореччини по Корецьких за матір'ю, кн. Корецького — див. т. IX, с. 1318, кілька слів про нього у Липинського Z dziejów Ukrainy, с. 502.

„Тому я з свого боку написав до п. воєводи виленського і, пославши йому листи п. Тарановського, домагався, щоб він заборонив (своїм) переходити Горинь. На це прийшла відповідь, що й. м. звів хоругви над Горинь, але за Горинь переходити не велів.

„Від тих їх м., за котрих проханням впроваджено ті залоги, я домагаюсь, аби їх позбулись, але мабуть не так легко позбутись, як їх набули.

„До гетьмана Запорозького я посилав (посланця) з листами й. кор. м. і своїми і писав, щоб він ті залоги вивів, бо вони впроваджені проти нашої постанови" [98]).

Литовський гетьман на уваги Бєньовського відповідав рішучими запереченнями: „Досі частина війська кн. Литовського стояла при лінії, визначеній обопільною згодою, не викликаючи ніяких заперечень. Тепер, не знаю звідки, з'явилися закиди, ніби то з нашої причини — як то пишеш, падає ціле діло праці і зручности в. м., котра ще більші б зібрала похвали, якби всі пограниччя нашої вітчини були забезпечені пильними заходами в. м.. Особливо Пинський повіт, що ніколи не був під козацькими протекціями, і тепер цілком недоречно було б стягати такі утиски на шиї цих обивателів, що визначили себе відвагою і непорушною вірністю". І в приписці додавав: „Полковник королівський Кмитич прислав повідомлення, що кілька сотень війська Запорізького перейшло на цей бік Горині і сподіваються ще більших підмог, щоб дати відсіч нашим, які розложилися при лінії, в нічім не порушуючи перемир'я. Коли козаки наступлять і будуть воювати, я, заховуючи перемир'я, рішився дати наказ, щоб хоругви в. кн. Литовського трохи відступили від лінії — але так, щоб Пинський повіт цілий був вільний від цієї протекції, котрої нам ніяк не можна допустити. В цій справі я знову пишу до п. Виговського, наказного полковника, гаряче домагаючись, аби перемир'я зіставалося непорушеним" [99]).

Від Тарановського до Бєньовського маємо одного листа — але не того очевидно, що згадує в наведеній записці Бєньовський, він досить інтересний, так що я наведу з нього частину:

„Зволиш в. м. писати до мене, слуги свого, що не робиться згідно з замиренням, постановленим з й. м. п. гетьманом війська Зап. — моїм мил. паном, а вашої милости братом. Але свідчуся Богом, що то хтось неправдиво обмовив мене перед в. м., нібито я даю причину до розірвання замирення і шляхті кривду чиню. Я їх мос-

[98]) „Короткий начерк відомостей українських, присланий від К. Бєньовського в січні королеві, а потім канцлерові" — Памятники III, ч. 55.

[99]) Памятники III, ч. 52, дата: 15 січня, з Камінця Литовського.

тів, всю шляхту, просив з'їхатися до мене — на нікого не оглядаючись заявити, коли комунебудь сталася кривда. Нехай сумлінно скаже перед вашою милістю слуга, висланий в. м. — він, бувши у мене, чув про все, і я готов хоч би і на смерть покарати кожного, на якому б щось показалось — бо такий маю наказ добродія мого (гетьмана). Згадуєш мій добродію, що в листі до в. м. я нарікав на якусь людську неправду, — але це не дотикало в. м., котрого Біг на те покликав, аби привести до святої згоди, котрої дай Боже — але тих давніх комісарів, котрі не дотримували (угоди) — їх дотикає цей правдивий закид, і військо Зап. не раз того на собі дізнало. А в. м., добродій мій, не тільки на землі спокій будуєш, але і *там* (по смерті) будеш його мати, за молитвами тих убогих людей. Я ж цілком виконую волю мого добродія і нічого над його накази не замишляю, а і то, що пишеш мені в. м., то я з усім тим мушу до нього написати" [100]).

З цього приводу Бєньовський писав канцлерові 27 січня: „Відомо в. м., як цікавість декотрих (бо зради в тім не припускаю!) в приватнім порядку впровадила на Волинь і Поділля козацькі залоги. Я про них писав Виговському, аби він їх відкликав, бо на підставі перемир'я вони там бути не можуть. На це він в першім листі відписав мені, що він ті залоги послав за пильним проханням п. Лещинського, але обіцяє їх відкликати; тепер пише навпаки — що тих залог відкликати не може, бо їх просили приватні особи і вони були впроваджені без усякого насильства. Домагається й Пинська, даючи таку рацію, що той повіт добровільно піддавсь йому через своїх послів. Взагалі не витримує послідовности, а інтерпретує речі на свою користь. Я, сповняючи свій обов'язок, відписав йому на той останній лист, що з нашої сторони досі не зайшло нічого противного перемир'ю, а з його боку терпимо насильство — через впровадження залог, що, почавши від Полонного, обтяжують Костянтинів, Заслав, Межибіж, Острог, Гощу, Степань, Межирич, Корець. Пильно наставав на нього, щоб він їх відкликав і справді тримався перемир'я. Правда, ті залоги *поводяться скромно* — але, збираючи живність, не проминають і шляхетських домів. Тарновський старшим тієї залоги, що стоїть у Межиричу, це маєтність п. Лещинського, воєводича дерптського; я до нього пишу раз-у-раз, жадаючи справедливости і доводячи, що це діється проти наших постанов, що вони війшли за лінію. Чемно мене збуває, але своє робить! З Виговським кореспондую неустанно, — тим коли не поможу, то пев-

---

[100]) Памятники III, ч. 53, дата з Межирича 26 січня.

но не пошкоджу, але тим не заперечую сильніших засобів, коли вони є. Настрій серед плебсу для того дуже відповідний" [101]).

Наведу ще цікавого листа до Бєньовського від „Федора Михайловича, полковника подільського, стражника пограничного, губернатора замку Межибізького", як він себе підписує (мабуть це той сам Федір Волошин, що тримав залогу в Межибізькім замку в листопаді з титулом сотника): „Писання, вислане до в. м. в моїй неприсутності від п. Данила Степановича, осавула полку мого, наказного (полковника), отримало відповідь, яка вже застала й мене в повороті від й. м. п. гетьмана війська Запорізького, добродія мого, і з неї зміркував, що в. м., як охоронець („директор") святої згоди між Річпосполитою і військом Запорізьким, остерігаєш нас, що ми даємо привід до розірвання пактів. Але того і в мислях наших не маємо! Мабуть маєш на гадці і те, що я посилав до Ожоговець і до Маначина аби дістати хліба, і то не насильством, а з проханням. Це чоловікові лицарському вільно — але що тамошні обивателі не були так делікатні аби дати — то й нема про що споритись! Більше ми терпимо кривди в нашім хлібі з того, що хоругов пана Скури з Ляховець вибирає хліб за Случчю — проти змісту пактів. А ми, свідчимося Богом, робимо то тільки за асиґнацією, даною від й. м. п. гетьмана війська Зап., і то обережно, маючи на пам'яті: „Святий спокою — добре з тобою!" Не підозрівай того, в. м., ніби то ми мали робити для якоїсь зачіпки, — але якби й за границею випросили б собі хліба, як люди військові, уйшло б то (треба пробачити) — при такім убогім становищу для такої чималої купи" [102]).

Мабуть з приводу цього листа, Бєньовський хвалився перед королем, пересилаючи йому копію, що цей полковник почав з Межибожа посуватися під Ляхівці „не без шкоди шляхетським маєтностям", але він, Бєньовський, його спинив (uiołem)" [103]).

Для характеристики відносин до місцевих українських елементів цікаве листування іншого „пограничного стражника", вище згаданого вже „полковника пинського і турівського" Костянтина Виговського з кн. Четвертинським — воно пізніше часом, походить уже з літа, але ретроспективно освітлює взагалі тутешні відносини. Старий князь пише 1 липня (мабуть н. ст.) — розуміється по-польськи, як годиться українському патріотові тих часів: „Вельможний

[101]) Trafilibyśmy na dispositissimam plebem, — Памятники III, ч. 54, дата: з Полонного 27 січня.

[102]) Памятники III, ч. 56, дата: з Межибожа 31 січня.

[103]) Там же с. 285.

мосціпане полковнику пинський і турівський, мій мосціпане й брате! Прийшов єси з військом до Пинського повіту, а моя Володимерецька маєтність, хоч належить до воєводства Волинського і повіту Луцького, але о межу з Пинським, сильно зіпсована і спалена — тому приходиться мені прохати в. м., м. м. п., і я покірно прошу, щоб вона з вашої ласки була в охороні їх м. рицарства війська Запорозького. Певен я, що як ясновельможний, гідної пам'яти й. м. п. Хмельницький, великий гетьман, оборонець релігії нашої православної, оборонцем був також і мені з сином моїм, паном минським, — таку ж ласку покаже мені і ясновельм. й. м. п. Виговський, великий гетьман Запорозький — споріднений з сином моїм: я його універсали і листи для перечитання в. м. посилаю. Знали то їх милості, що я військові Запорозькому з давніх часів був зичливим приятелем і, мешкаючи в Животові, позичав гроші на військові потреби за гетьманства й. м. пана Петражицького Кулаги! Віддав би я сам поклін в. м., тільки вік мій підойшлий перепону учинив — бо з ласки Найвищого маю літ 80 і кілька — а син мій як сенатор на сойм мусив поїхати, і лишивши це на милостиву ласку в. м., котру я від в. м., як одважного мужа і щасливого вождя, сподіваюсь одержати в моїм низькім проханню — так само, як від їх м. панів гетьманів"[104]).

На це Четвертинський дістав такого охоронного універсала: „Константинъ Выговский, полковникъ войска є. ц. в-ва Запарозкого туровский, — паном сотникомъ, асавуломъ, атаманомъ, также залогамъ по розных городах найдуючимъ ся, также всему товариству войска є. ц. в-ва Запорозкого у полку моємъ найдуючимъ ся сурово приказуємъ: аби нихто у Володимерцахъ мѣсте и селахъ до него належачихъ — маєтности князя є. м. Четвертинского, подкоморого браславского, жадноє и найменшоє, так наєздом яко мимоєздомъ и витяганємъ яких колвекъ стаций або подачокъ привъди не важилъ се чинити. Я єжели бы хто не слухаючи нашого универсалу якуюколвек хоть найменшую кривду важилъ ся чинити, теды каждый таковый за найменшою скаргою отъ насъ сурово каранъ будетъ. З Турова дня 24 іюня року 1658. Константинъ Выговский полковникъ пинский" [105]).

При тім такий супровідний лист до князя — уже польською мовою: „Добре знаю, що за попереднього гетьмана славної пам'яти небіжчика Б. Хм. ваша княжа мость не поніс в маєтностях своїх ніякої шкоди. Поготів теперішній гетьман, вельм. й. м. пан Вигов-

[104]) Український Архів т. III, ч. 66 (з рукоп. Чартор.).

[105]) Там же ч. 59 — видано з копії, тому я подекуди поправив помилки, що могли з'явитися при копіюванню.

ський, мій брат — виявляє свою приязнь в. кн. мості — як то з листа побачив. Тож і маєтність в. кн. мості, Володимирецька на йм'я, знаходячися в моїй окрузі, не потерпіла жодної кривди, я певен. Зволь в. кн. м. тримати її безпечно, бо і на будучі часи я *бажаю собі здобувати приязнь людей зацних* — особливо ж споріднених. Поручаючи мої служби і т. д. В. кн. м. цілком зичливий приятель і слуга К. В. полковник пинський і турівський" [106]).

Заохочений такою чемністю, князь зараз же виписав скаргу учинному своякові, що його прихильний універсал не зробив враження на його підручних. Його сотник прислав трьох „молодців" по стацію до Володимирця, і слуги князя пробували закритися листами гетьмана і полковника, показали їх п. сотникові і просили лишити їх в спокою, але потіхи не мали: сотник їх вилаяв, побив, арештував і повіз з собою. Старий князь „хоч тим розжалений, але не тратячи надії на ласку" полковника, просить його випустити з в'язниці арештованого і вчинити справедливість за нанесену кривду — „мені давньому слузі ясновельможних ї. м. п. гетьманів запорізьких і вашої мості, мого мил. пана" [107]). Відповіді не маємо, але нема сумніву, що при загальній тенденції панів стражників, „а особливо супроти споріднених", справа старого князя була залагоджена вповні прихильно.

Остаточною метою цих „стражників" і полковників було — привести місцеву шляхту до аналогічних декларацій „субмісії", яку свого часу дала шляхта пинська. Бєньовському вдалося вилапати один такий соймик, скликаний з такою метою в корецьких маєтностях, десь в місяці лютім тим же Тарновським.

„Не годиться промовчати перфідії деяких „забіжанців" і арендарів з-над Гориня, що, підтримуючи Тарновського, (начальника) залоги [108]) корецької, не тільки потайки, але й явно, підмовили його на те, що він видав універсала, аби погоринська шляхта з'їхалася до нього на раду на 18 січня, під загрозою смерти. Коли мене про це остережено, я написав Тарновському, в міру його зрозуміння, те, що мені диктували такі його сміливі заходи: заявив йому, що не тільки від нас має він сподіватись заслуженої кари, але й у гетьмана запорізького певне смерть його не минує, коли я йому це напи-

---

[106]) Укр. Арх. III, ч. 61.

[107]) Там же ч. 62.

[108]) Бєньовський уживає слово załoga в значенню уряду, начальника залоги.

шу. Посланець мій якраз попав на цей соймик і вже застав листа до п. Виговського, написаного і підписаного: висилали з ним якогось Новаківського, і нічого вже не бракувало для висилки, тільки мали зібрати йому на дорогу. Зміст того листа був такий, що вони признають своїм протектором п. Виговського [109]) і просять його, аби він Тарновського не відкликав, а навпаки — йому прислав поміч. З приїздом мого посланця стратили фантазію: один привидця, нібито маршалок, порвавши листа, втік; інші розбіглися. Взагалі — не хотячи нікого ображати — моя чуйність багатьом стає на заваді. Але прошу покірно, щоб це (що пишу) не шкодило репутації мого воєводства, о воно завсіди заховувало вірність і честь, і тепер безсумнівно дотримує і дотримає; навпаки — велике обурення (rug) між нами (на цю козацьку акцію), але ніхто не сміє піднятись на своєвільних на власну руку. В цій акції, запевняю, не було нікого з оселої шляхти мого воєводства, тільки арендарі і забіжанці. Бажав би я зловити того привидця та дати йому в приклад іншим, і це можна буде зробити, коли буде така інструкція" [110]).

Особливо багато старань прикладав гетьманський уряд і військо, щоб утримати в своїх руках Пинський повіт — цю крайню козацьку „провінцію" на північнім заході, що могла б послужити мостом на Побужжя, цінною ланкою у зносинах з Швецією, Прусією і т. д. Принципіяльну вагу мало також, що це була вже територія в. кн. Литовського, котре козаччина так сильно хотіла взяти в свій протекторат. Але саме з цих причин, як ми вже почасти бачили і зараз ще побачимо, — козацькі претензії на неї особливо завзято опротестовувалися з польської сторони. Козакофільська течія, яку вдалось роздмухати в ній в торішніх обставинах, поборювалася з усіх сторін — елементами полонофільськими, ройялістськими і просто різними кар'єристами, що, помітивши зміну обставин на некористь козацької експансії, спішили щось заробити, маніфестуючи свою вірність „Короні" — хоч би у формі „кадуків" на уряди і маєтки людей, що переводили „суб'єкцію" козацькому гетьманові і тепер обвинувачувалися в державній зраді.

Як тільки прийшла відомість про смерть Хмельницького, так зараз купка отаких „патріотів" скликала на день 20 серпня свій з'їзд, на котрім опротестувала акт „суб'єкції", зложений гетьманові маршалком і видала відповідну „маніфестацію", вписану того ж дня до пинських гродських книг — тому що підстароста і писар гродський належали до учасників маніфестації. На чолі цієї компа-

[109]) **Za protektora p. Wyhowskiego przyjmują.**

[110]) **Памятники III, с. 284.**

нії бачимо місцевого уніятського владику Квасининського-Злотого, далі повітового хорунжого Орду, згаданого підстаросту Вл. Войну, другого Войну — земського писаря, і ще 18 осіб: компанія невеличка, яка одначе тим більшого старалась наробити лоскоту. В згаданій маніфестації вони підкреслюють, що весь час Пинський повіт заховував вірність королеві — аж поки „не знайшла злість відповідного собі знаряддя, що спровадила до повіту спочатку охорону (patrocinium), а далі ця охорона перетворилась в „тиранство", що перед усім виявляло себе в нагінках на „правовірну релігію" (religio orthodoxa — що має означати унію): владицтво пинське силоміць відібрано від „взірцевого і побожного пастиря і посажено іншу особу", маєтки церковні повідбирано, приватні також підпали наїздам і всяким насильствам, „так що страшно сказати". „А найголовніше — посли, виправлені до пана Хмельницького тільки з тим, щоб просити спокійного сусідства і охорони від венгерського своєвільства і тиранства, замість того привезли, в особі маршалка нашого, суб'єкцію вічній неволі і виречення законного нашого монарха. А для закріплення цього злочинного діла визначено на день 23 (соймик щоб зложити) [111]) присягу на вічне підданство гетьманам запорізьким, і проголошено загальний похід проти братії нашої, скликаної в Короні і в кн. Литовськім" [112]). Далі наступають обвинувачення маршала Єльського, що він не малі гроші, зібрані шляхтою на забезпечення спокою повіту, вжив „на фальшиву промоцію особи своєї": добув собі (від гетьмана очевидно) полковництво, право життя і смерти, безапеляційну юрисдикцію і под. і використовує ці прерогативи на збагачення своєї родини і под. Протестанти заявляють, що вони не хочуть підлягати цим претензіям, „бо нікого не можемо собі брати за найвищого пана за життя короля — поготів п. гетьмана запорізького, що й сам не домагається того, будучи членом нашої вітчини". Відмовляються складати йому присягу, щоб не стягнути на себе вини державної зради. Протестують проти поведінки свого маршалка і проти привезеного ним гетьманського універсалу, „що він називає дипломом". Закидають йому, що для приватних своїх інтересів проти намірів шляхти підступно і незаконно зложив сам присягу „на таємні пункти" і тепер хоче привести до присяги шляхту, і заповідають йому процес перед королівським судом [113]).

[111]) Тут кілька слів упущено, доповнюю їх на підставі гетьманського універсалу 29 червня — див. в т. IX, с. 1401—3.

[112]) Це місце теж неясне, через оті прогалини, я його реставрую наздогад.

[113]) Акты изд. виленскою коммиссіею т. XXXIV; ч. 98.

Маршалок Єльський чекав очевидно приїзду Груші, визначеного на комісара від гетьмана, і якби він був приїхав своєчасно, можливо, що до цього виступу патріотів і не прийшло б. Але Груша спізнився, приїхав по терміні, і дав змогу Орді і К° організувати деякі сили, опираючись на підтримку гетьмана литовського Сапіги, і навести страх на партію Єльського. Коли маршалок на визначений день, 23 серпня, приїхав на соймик і хотів зложити звідомлення з своєї місії до Хмельницького, його стріла опозиція з гострими закидами: „ніякої реляції не хотіли слухать, і до кола свого не допустили — мало що на шаблях не рознесли". Заявили, що ніякої суб'єкції не признають, знають тільки короля і, щоб очиститися перед ним з допущених Єльським нелояльностей, висилають до нього депутацію з вірнопідданчими заявами. Так пише кн. Четвертинському один з шляхтичів [114]) — сам не бувши на цім соймику, оповідає те, що чув, але що при тім називає конкретно осіб визначених в депутацію, можна думати, що ці відомості досить реальні. Тільки після цього приїхав Груша — але з дуже незначною, як видно, військовою силою [115]), очевидно покладаючись на добровільну субмісію пинської шляхти і це була друга помилка, яка дуже підкопала престиж українського уряду в цій далекій „провінції". Коли Груша з Єльським скликали шляхту до присяги, до Пинська, опозиція зібралася в одній з поблизьких королівщин і, переконавшися, що сили Груші малі, та ще він захворів в додатку, вони стали громадити воєнну силу, війшли до пинського замку і, маючи Пинськ в руках, виступили ще з рішучішим протестом проти всякої „суб'єкції" гетьманові, а що за спиною цієї шляхти стояло військо в. кн. Литовського, Груша, не спромігшися на ніяку акцію, доволі непоказно ретирувався з своєї провінції. От як оповідає це якийсь анонімний учасник:

„Дня 27 серпня по смерті Хмельницького приїхав пан Груша від всього війська Зап., щоб відібрати від нас присягу через маршалка. Пан хорунжий, порозумівшися з панами старшими урядниками, обіслав нас — всю братію, аби ми всі зібралися — кому миле життя і честь. Дав Бог, що нас зібралось в короткім часі немало і ми стали радити, щоб воно було з доброю славою і безпекою для

[114]) Рукоп. бібл. Чорторийських 2446, л. 78.

[115]) Інакше пише Четвертинському його кореспондент: „В Пинську чимало козаків — прислані на те, щоб відібрати від Пинських повітів присягу згідно з дипломом Хмельницького — але шляхта однодушно того відмовила" — Укр. Архів III, ч. 2, бібл. Чортор. 2446.

нас усіх. Ставши в королівськім селі Полочиновичах [116]), вислали ми в посольстві братію, питаючи, з чим п. Груша приїхав, і заразом даючи про себе знати, що хоч ми й збираємось до громади, але нехай нічого не боїться, бо ми нічого злого не задумуємо. П. Груша відповів, що хоче з нами розмовитись. Кілька день стратили ми на переговорах, поки збереться більша громада. Стояли обережно і на поготів'ю кожної ночі, аби козаки не надумали чогось противного: з обох сторін була обережність. Нарешті 4 вересня рішились ми їхати до Пинська з великою відвагою. Застали п. Грушу хворого в ліжку і в 200 коней відвідали його (dalismy visitę). Довідавшись, чого хоче, з'їхались до замку і звідти четверо нас вислано до нього, аби подав на письмі пункти — чого військо Зап. жадає від нашого повіту. Подав він через нас пункти — дуже тяжкі і незносні, так що дивуватись треба було. Тут ми не згодились на жодну річ — скорше готові були дати шиї наші під неприятельський меч, ніж пристати на таку чисто тиранську неволю — особливо на знесення унії, на присягу (гетьманові) і щоб ми помагали їм знищити Орду. Зараз по присязі наблизились ми до них, того самого дня, 4 вересня, але декларацію відклали на ранок, але через деяких посполитих до них дійшла відомість, що ми не пристаємо, і, не чекаючи декларації, козаки зараз уступилися з Пинська — побоюючись скорої помочі нашому повітові від війська (литовського). — пішли всі, так що ми за ними посилали листи з братерського (шляхетського) кола. Хвала Богові, що це гультяйство, відходячи, мирно з нами обійшлось! Але якби ми були не зібрались, то були б нам себе показали! І так з погрозами і похвалами на повіт наш поїхали. Ми ж по сесії нашій вислали до п. гетьмана пп. Є. Протасовича і Головню з Заріччя, щоб, повідомивши про все, що сталось, просили зарадити, щоб ми по цім були безпечні свого життя і майна. З тим братія роз'їхались, але на день 10 вересня всі мають знову з'їхатися до Пинська, і там маємо радитись про дальше забезпечення наше. Пан маршалок наш дуже квінту спустив, бо панове браття не допускають його до зборів" [117]).

Новий соймик відбувся фактично 18 вересня на заклик хорунжого Орди, що покликався на універсал Сопіги — заклик організуватися „для відсічі ребелії козацькій". Шляхта ухвалила змобілізуватись, вибрала полковниками і ротмистрами ту ж саму ком-

---

[116]) Нечітко, Липинський читає: Пуларановичах (Україна на переломі, с. 230).

[117]) Рукоп. бібл. Чорторийських 2105, с. 75.

панію: Орду і його однодумців, наділивши їх широкими правами і таким чином ніби остаточно затоптано акцію Єльського і тов.

Не знати, коли, як і наскільки гетьманський уряд виправив цю свою помилку і відновив свій протекторат над пинською шляхтою. Вище ми чули київські балачки в місяці жовтні про рятування Пинська від поляків. В грудні гетьман писав Бєньовському: „Висилаю залогу до Пинська, сповняючи прохання тамошніх обивателів і обов'язок опіки над ними, прийнятий нами на себе. Думаю, що те не вразить ні короля й. м., ні всі інші стани, і поготів не буде перешкодою нашим постановам (перемир'ю), бо ж вони (обивателі пинські) добровільно зажадали нашої приязні, за певними умовами, котрих і ми тепер, як своєї власности, домагаємось. При тім (змушує до того) і спочуття моє п. маршалкові пинському — старцеві зламаному не стільки віком, скільки відвагою і трудами воєнними і тим, що на лихо йому обернулась його прислуга землякам („одноповітникам"): злими обмовами споганили його славу у короля, набрехавши, що він з свого замислу запродав їх у неволю — не пам'ятаючи їх власними руками підписаної інструкції. Привели до забуття його заслуги і шановні прикмети, позбавили його маєтку і викинули з нього — маючи на увазі, щоб через оправдання його не спала вина на їх голову, і не впали самі в лапку, наставлену на його ноги. Але сподіваюсь, що без того не обійдеться: для кращого вияснення пошлю королеві автентичні їх підписи, і він з того зможе зрозуміти, як вони налягали (на маршалка), щоб він узяв на себе посольство до гідної пам'яти попередника нашого, а не сам силоміць — як то вони удають, взяв на себе цю функцію. Ми хоч і покладаємось на Божу обіцянку, що він ніколи не дасть правді утонути, але рветься нам серце, коли бачимо зневагу такого шановного старця, дивуємось, що ті, які верблюда ковтають — чисті, а ті, що й чаркою не согрішили — стали винні. Бачимо, що й нинішній двір грішить тими ж хибами, що й давніший: правда при дверях стоїть, а брехні — одні в двері стукають, а інші пошани зазнають. З огляду, що він не має іншого оборонця, пильно прохаю за нього в. м. — аби зволив розвіяти фальшиві обмови і заткати неправедні уста, як звик єси завсіди правду боронити. Також і для інших, що разом з п. маршалком попали під цю обмову, зволь випросити у короля й. м., щоб вернув свою ласку і запевнив її. Бо ж не можемо облишати таких, що мали б терпіти на честі і маєтку за те, що з нами зв'язались" [118]).

[118]) Памятники III, ч. 46.

Бєньовський опинився таким чином в доволі прикрім становищу між претензіями на Пинськ гетьмана запорізького і рішучою опозицією їм збоку гетьмана литовського. В цитованій уже записці своїй він так поясняв цю справу, при кінці січня: „В справі Пинська, як я писав у своїй реляції, так і тепер повторюю, що по тім, як п. маршалок пинський і його товариш виконали присягу Хмельницькому і признали суб'єкцію, Хм. зараз послав туди Грушу, щоб прийняти в володіння, і фактично Груша там пробував. Це все ділялось між першим моїм від'їздом з України і другим поворотом на Україну. Коли під час договору (про перемир'я) я домагався, щоб Грушу відкликано, вони заявили і стали на тім, що це має бути відложене до загального договору, тому що вони війшли туди на прохання шляхти, заприсяжене її послами. Я ж, хоч бачив в тім посольстві явну зраду, не міг іти дальше в цій справі, і як все інше, так і це взяв до короля й. м. Тим часом по моїм останнім від'їзді з України хоругви кн. Литовського вигнали ті залоги з Пинська, і гетьман запорізький бачить у цім порушення перемир'я і в листі своїм грозить послати туди військо. Подумати тільки — чи можна сподіватись якихнебудь добрих успіхів при такім безладнім поступованню, коли один щось зробить, а другий зіпсує" [119]).

Але я дуже сумніваюсь чи козацьке військо перевело нову окупацію Пинська після цього. Хоч Кость Виговський носить титул полковника пинського і турівського, але в Пинську щось його не видно й не чути — виступає в Турові та в Давидгородку. В червні він видав такий універсал до шляхти на території між Горинею і Стиром: „Константин Выговский пулковник войска є. ц. в. Запорозкого пинський и туровський — всемъ вобецъ и каждому зособна — яко ихъ мстямъ паномъ шляхте такъ высшого яко и нижшого стану в пулъку моємъ межи рекою Горинею а рекою Стыромъ найдуючимъ ся доношу до вѣдомости. — Ижъ я зблизивши ся в той трактъ собе отъ є. м. пана гетмана войска Запорозкого, брата моєго поданый, а отъ него маючи собѣ устъную зъ в. мстями моими милостивыми панъствы полецоную мову, — теды упрашаю, абысте в. м. мои мстивые панове, жадного не обавляючися небезпеченства, хотѣли до мене на денъ семинадцятый мця июня водлуг старого календаря до Давыдгородка зъѣхати, где мои м. панове волю є. м. пана гетмана, брата моєго през мене услышите. А єжели в. м. мои м. панове не зъѣдете ся, а мѣло би в. м. що на потомъ поткати, — чого я собѣ не зичу, — теди прошу абист в. м., м. м. п., мене в

[119]) Памятники III, с. 270.

томъ не виновали. Що я в. м., м. м. п. ознайпмивши, себе самого ласце в. м. м. м. п. оддаю. З Давигородка, дня 13 мця июня року 1658" [120]).

Правдоподібно, полковник хотів організувати повторення торішньої деклярації — але — часи були вже не ті! Прихильники козацького протекторату присіли після пинського погрому. Єльському і його однодумцям приятелі випросили на соймі, в місяці серпні, пробачення у короля, повернення урядів і маєтностей [121]). Під час гадяцьких переговорів гетьман зобов'язувався вивести залоги з країв за Случчю. Проте якась шляхетська організація козакофільська „в тракті турівськім і Давидгородецькім" трималась далі навіть „і по учиненій згоді", протягом всього 1659 р., як показує заява пинського військового Гедройця в грудні того року [122]).

В лютім приїхав до Бєньовського звісний нам гетьманський аґент Феодосій Томкович, львівський купець, що торгував на Україні й виконував фінансові й політичні доручення Хмельницького і Виговського. Бувши в Чигрині, Бєньовський також користав з його послуг і доручив йому пересилку своєї кореспонденції [123]); Виговський атестував його Бєньовському як людину щиро віддану королеві і варту всякого довір'я, і так Бєньовський атестував його королеві. Не знати, кому він служив вірніше, чи дурив більше менше всіх однаково, але Бєньовський був переконаний, що на його слова можна вповні спуститись, знає він все — Виговський не має від нього секретів. В січні 1658 р. він виїхав з Чигрина з листом від Виговського до Бєньовського (дата 9 січня) і з листами до короля, гетьмана, канцлера. У Бєньовського з'явився 10 лютого, прогаяв кілька днів з причини хвороби і поїхав через Львів до короля, що скликав тоді з'їзд сенаторів і деяких довірених шляхтичів у Варшаві. Томкович свою місію представляв так, що Виговський доручив йому переконатися у короля і сенаторів, наскільки певно інформував його Бєньовський — чи може він бути певним щирих і приязних відносин польського двору і уряду. Кубаля приймає за певне, що під

---

120) Український Архів III, ч. 56.

121) Акты изд. виленск. ком. XXXIV, ч. 115.

122) Там же ч. 123.

123) Кубаля (Wojny Duńskie, с. 94) не зовсім вірно представляє, нібито Бєньовський його і привіз до Чигрина, і з того часу Томкович війшов в довір'я на гетьманськім дворі, в дійсності його знали там і раніш, як показують рекомендації Хмельницького і Виговського з березня 1657 р.

час чигринських переговорів Бєньовський договорювався з Виговським як союзником двору в його плянах збільшення королівської влади, обмеження прав сойму і под. [124]). Феодосій запевняв Бєньовського, що становище Виговського настільки прикре, що він радо вернувся б до короля, коли б мав певність, що тут йому не зрадять. В Москві йому не довіряють, трактують згірдно, ставлять неможливі до виконання вимоги; і на Україні не має він міцної позиції: Запоріжжя проти нього, з старшиною відносини теж не щирі. З родиною Хмельницьких, специяльно з Юрасем, теж не добре: Виговський їздив недавно до Гадяча зількома тисячами козаків — викопати скарби старого гетьмана і тим викликав неприязнь Юрася. Шукає підтримки Орди і турків — але ця політика не подобається на Україні: запорожці, вся чернь і навіть старшина проти неї. Старшина підозріває, що гетьман, опираючися на татар, замишляє перемінити всіх неприхильних йому полковників „і взагалі придавити козаків (tyrannice uiąc kozaków) — бо інакше не утримається".

„Одним словом, дійшов я того секрету, що всі ненавидять Виговського" — і через те хиляться в польський бік. Логічно це не умотивовано, і дійсно логічно пов'язати одно з другим мабуть було трудно — але так запевняв Феодосій, і Бєньовський, і король, і сенатори радо цьому вірили. „Треба кувати, поки тепле", пише Бєньовський королеві в результаті своїх розмов з Феодосієм. „Тому по виїзді від мене цього грека я вислав справного посланця до Виговського і до інших з старшини, кого вважав відповідним, аби не вагаючись висилав до короля послів з новим уповноваженням і взагалі аби кінчив справу. Нехай цього ніхто не боїться: я сподіваюсь, що не помилюсь, бо пізнав до ґрунту ту хлопську монархію!" [125]).

Ще дивніші секрети витягли у Феодосія в Варшаві — Виговські й інші прихильники згоди вважали бажаним для її переведення, щоб польське військо було присунене до границь [126]). Зібрані на „конвокації" сенатори ухвалили всяко піти назустріч цим змаганням до замирення; постановлено вислати комісарів для переговорів, але коли прийшлось виготовляти їм інструкцію, це не пішло

[124]) Wojny Duńskie, c. 63.

[125]) Реляція в Памятниках III. ч. 62.

[126]) Відомості з конвокації 14/III — Walewski, Historya wyzwolenia II дт. 52, у Кубалі с. 433: „Щодо козаків ухвалено загально — війти з ними в порозуміння (чи в договір), послати до них депутатів і запропонувати їм різні способи. Але інструкція депутатам ще не зформульована. Щоб їх до згоди понудити, буде послане на їх границю сильне військо — так як радять це самі провідники козацькі, ті, що бажають згоди".

гладко, за те щодо посунення війська на границю наказ дано без затримки, і гетьмани почали пересувати військо під Дубно. Бєньовський з цього приводу підняв тривогу. Висловив побоювання, що таке пересунення війська над граничну лінію Виговський прийме за нарушення перемир'я. Звертав увагу, що Феодосія зле зрозуміли: він переказував бажання Виговського і К°, щоб польське військо було напоготові і тоді, як з їх сторони буде дано знати — щоб воно посунулось на границю. Що Феодосій ще не вернувся до Виговського з своєї місії, і, не маючи його реляцій, він може зле зрозуміти ці польські маневри і т. д. [127]). Посилався в тім на відомості, привезені йому Тетерею — що в тім часі (в березні) з'явився на Волині, в Межиричі, з дорученням від Виговського — бути постійним посередником в українсько-польських зносинах, тримати постійно зв'язок з Бєньовським, лагодити пограничні непорозуміння і підготовляти ґрунт для договору [128]). Він запевняв в щирих бажаннях згоди у Виговського і старшини, але з його слів загалом виходило, що справа договору і повороту України до Польщі не така дозріла: є тільки добрі заміри для того. Перед усім же треба дбати про те, щоб перемир'я підтримувалось, не було ніяких неприємностей на граничній лінії і т. д. Тетеря готов робити все для того — обіцяв відкликати залоги, які викликали якінебудь непорозуміння — напр. з Кореччини, з огляду на неприємності і підозріння, які тутешня залога стягала на її ініціятора, С. Лєщинського і под. [129]).

Березневі конференції з Тетерею мали важне значення в розвою української акції, але про них знаємо головно те тільки, що написав Бєньовський королеві [130]). Від Тетері маємо реляцію гетьманові, але вона писана очевидно для сторонніх очей — про перспективи замирення Польщі з Швецією, з побажаннями, щоб Москва випередила Швецію в замиренню, мовляв в інтересах України і т. под. [131]). Бєньовський написав чимало інтересного.

---

[127]) Памятники III, ч. 66.

[128]) „З доручення Виговського і війська Зап. переїздить до Корця і Межирича полк. Тетеря, щоб тут мешкати і зчаста порозуміватися з п. Бєньовським і вияснити, на яких пунктах і умовах могла бути зложена згода; в тих переговорах як умисно до того призначений і заприсяжений писар їздив я — відвозив писані деклярації п. канцлерові, а той негайно відсилав їх до Варшави і гетьманам". Інформація Перетятковича, с. 344.

[129]) Памятники III, ч. 66.

[130]) З рукоп. Чортор. 399, л. 255 видано у Кубалі, **Wojny Duńskie**, дод. с. 538, на жаль, лист без дати.

[131]) Акты IV, с. 104, дата „из Межирѣчь 16 марта" — але це день очевидно одержання (с. ст.), а не висилки з Межирича.

„Основна умова гетьмана запорізького, щоб в. к. м. закінчив трактати з королем шведським — хоч би навіть зі шкодою своєю. Бо коли б москаль ту згоду випередив і трактати з шведами заключнв, (гетьман) не обіцяє успіху (унії). Бо тоді цар в очах козаків став би непереможним, і Україна волею-неволею мусила б терпіти його тиранію [132]). Остерігає нас виразно, що москаль дуже добивається тієї згоди з шведом, а з нами поступає не щиро: обіцяє шведові по Вислу, а решту собі. Має намір, осідлавши Україну, впровадити військо до Польщі й зайняти по Вислу; царський посол Хитрой уже проголосив на Україні війну з Польщею.

„Другий пункт — аби в. к. м. якнайскорше послав до хана, щоб він своє військо вивів у поле, не чекаючи весняної пори.

„Третє — аби війська наші були готові, але не зближалися — про це я зношуся з пп. гетьманами.

„Четверте — аби замкнено землю польську і українську, для заховання секретів — тому що перебіжчики, купці часто утруднюють справи своїми реляціями. Для цього й залоги відкликаю — тільки з козаків полишено в Межиричу, і то з тим, щоб нікуди не виходили з Межирича. Тарновського Тетеря засудив на горло — я його випросив на пляцу з рук ката, — але (Тетеря) забрав все таки його до гетьмана — за шию (на аркані) попровадили. На підставі цього я вислав універсали в. к. м., і нові листи, щоб до скінчення комісії (з козаками) ніхто не важився їздити на Україну, під карою смерти, і зношуся з п. краківським (С. Потоцьким), щоб пильно стережено границь.

„П'яте — аби посполите рушення було готове, на випадок потреби помогти козакам проти московських сил; тому прошу дуже і бажаю, аби вже тепер були видані універсали, — бо певно не обійдеться без того, щоб не треба було підтримати акцію [133]) зброєю.

„Довірочно розпитував я Тетерю — як безсумнівно вірного в. к. м., чи довіряти Виговському? не одмінить? Ручив за нього, але з певним ваганням [134]). Говорив так, що його збивають події; додав, що по виїзді вже чув, що в тих днях Пушкаренко дістався до рук Виговського — потім, як його люди розійшлися через голод: хто зна, чи цей успіх не змінить його намірів щодо нас. Але — казав Тетеря — думає він, що скорше таки Виговський буде примушений дотримати обіцянки, тому що з усіх сторін важать на його голову. Юрій Хм. противиться йому і виразно шукає підтримки.

---

[132]) Якраз навпаки тому, що писав Тетеря в своїм листі до Виговського.
[133]) **Praktykę** — властиво інтригу, дещо менш інтересне скорочую
[134]) **Haesitanter.**

Запоріжжя непохитно вороже і чекає тільки весни. Значна частина полковників неприхильна. Цар сприяє про око, але в серці таїть неприязнь і рад би його знищити — от і тепер йому велів приїхати.

„Отже — настоював я — чого сподіватись, коли Виговський не дотримає? На те запевняв мене, що як присяг, так в такім випадку відступить він (Тетеря) від Виговського і, маючи між козаками популярність, відтягне більшу частину і з ними перейде на сторону в. к. м. Не маю сумнівів, що він це сповнить, ґарантії його вірности такі:

1. присяга, виконана урочисто по всій формі;

2. все обіцяне підписав він своєю рукою — те що я послав в. к. м.;

3. рідного сестринця свого, одинокого свого родича, Пекулицького на ім'я, він полишив при мені на застав, нібито для студій: я його своїм коштом пристойно примістив в Луцьку, наказавши отцям єзуїтам, аби яклагідніш поводилися з ним;

4. його самого (Тетерю) надумав я тут оженити — бо перша його жінка, рідна сестра Виговського, померла йому;

5. фактично осідається він на Волині і торгує Гощу у п. Киселевої, вдови воєводи київського.

Сподіваюсь, що ласка в. к. м. і мої приятельські зносини утримають його. Щоб заохотити, я, крім інших обіцянок, різних дарунків з мого добра, дав йому запис на 6 тис. зол., забезпечивши їх на моїм фільварку Корсові — за ту акцію [135]), що він тепер веде. Крім того дав я йому асекурацію іменем в. к. м., що йому буде повернено все, що він видасть на акцію між козаками — бо без того не обійдеться. Подібну ж асекурацію видав йому для Виговського — що йому будуть повернені видатки „на практику", але не вище 10—20 тисяч. Також прирік йому, що не буде відмовлено шляхетства тим, що будуть того гідні.

„З тим виправив його в дорогу і бажаю йому щастя. Обіцяв він мені, що на Великдень приїде до мене послом від Виговського до в. к. м. — аби уже з в. к. м. самим обговорити і закінчити — як я то вже писав". (В закінченні листа прохання грошей на видатки — 15 тисяч).

Таким чином Тетеря — при всіх авансах, виразно застерігався проти посунення польського війська — не то що на Україну, але навіть в сферу козацьких залог.

Рішучий протест проти таких плянів висловив і Виговський, вислухавши звідомлення Томковича і Тетері в місяці травні, перед

[135]) Властиво інтриґу — praktykuje.

походом за Дніпро. Висилаючи Феодосія знову, він остерігає Бєньовського від фальшивих висновків, зроблених попередніми реляціями Феодосія, нібито козаччина в такім труднім становищу, що мусить шукати помочі Польщі і її війська. Попередні заяви тільки свідчили прихильність до Польщі, а не були наслідком крайности; нинішня ситуація незвичайно сприятлива для дальших переговорів (не більше!) і, упустивши її, прийшлося б довго чекати такої нової констеляції. Остерігає також від хибної тактики декотрих польських політиків: починати від замирення Польщі з Москвою (рахуючи, що козаки тоді самі собою прийдуть до Польщі) [136]). Довідавшися про пляни скупчення польського війська під Дубном, Виговський якнайрішучіше протестує проти такої провокації [137]). 20 травня, з-під Полтави пише Бєньовському роздражненого листа з приводу „універсалів декого з шляхти", котрим заповідають своє скоре панування на Україні в зв'язку з наступом польського війська: бачить у тому вияв нещирости в відносинах до нього і представляє всю небезпеку такого обороту, коли, скориставши з теперішньої української усобиці, польське військо переступить граничну лінію і зіпсує всі нахили до згоди. „Не трудно, впавши з кількома тисячами, наробити шкоди: побіда! але серця, розжалені такою зачіпкою, ніколи потім уже не привернулися б! Краще думати про будуче погодження, без усяких зачіпок, аніж потім починати переговори наново. Тому дуже просимо в. м., аби згідно з даним словом стримуэ війська свої від нападу. Бо я над тим думаю, як би всю Річпосполиту задоволити своїм старанням, привівши наші краї до слушної комбінації. Тільки того треба триматись, що контрактувати нам треба язиком і посольствами, а не шаблею і військом" [138]).

Політика Виговського чи гетьманського уряду в цім часі таким чином ясна: не дати полякам використати української усобиці для походу на Україну і утримати в цілості західню лінію — все це ціною обіцянок тієї повної „комбінації", „компланації" і т. д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок — теж по можності більше „язиком", чим на ділі. Тетеря під час свого першого побуту в Межиричі (в березні) надавав різних обіцянок щодо виводу залог з західньої границі [139]); під час другого (в травні) умовився з Бєньовським і підписав якусь „капітуляцію згоди" [140]). З Томковичем в травні Виговський вислав королеві начерк польсько-

[136]) Памятники III, ч. 70, лист з Чигрина 5 травня.
[137]) Там же ч. 71, лист з Голтви 15 березня — старий стиль!
[138]) Лист „спід Полуозера" 20 травня (с. с.). Памятники III. ч. 74.
[139]) Памятники III, с. 289.
[140]) Там же с. 305.

української унії — котрому потім довелося лягти основою гадяцького трактату. З Польщі Томкович мав їхати до шведського короля — намовляти його на замирення з Польщею [141]).

Цими перспективами й обіцянками справді вдалось утримати Польщу від наступу і зламання української границі під час війни з Пушкарем — хоч як була спокуслива ситуація, і воєнна партія поривалася скористуватися з неї.

Бєньовський твердо обстоював перемир'я, вповні покладався на запевнення Виговського і Тетері і, користаючи з даної йому повновласти, „як директор згоди" енергійно перетинав аґресивні пляни войовників. Особливо гетьманові литовському Сопізі кортіло вибити козаків з захопленої ними території. 26 травня він писав Бєньовському, користаючи з антракту, що наступив у зносинах Бєньовського з Виговським: „З огляду, що Тетеря не приїхав на свята [142]), так як обіцяв, і не дав знати, що його затримало, слушно можемо побоюватися, що така мовчанка може походити з ради, що мала відбутись у них 7-го нинішнього місяця, бо гетьман помилився в своїх надіях — звернувши на себе увагу [143]) і маючи занадто мало сили (щоб вести політику об'єднання з Польщею) — або сам нас дурить, як то діється з нами звичайно, через нещасливу нашу довірливість [144]). І так п. воєвода краківський (Потоцький) почав посувати військо, а в. м. уважаєш, що не треба дуже наступати в надії кращих наслідків від того нашого вичікування? Не знаю, як то прийдеться затримати військо коронне і литовське в такім короткім часі на однім місці. Треба б нагородити упущений час, в котрий ми самі потомились і військо виголодили в тісноті минулого кватирування" — і т. д. [145]).

Ю. Любомирський, покищо ще маршалок, але в кількох місяцях потім наділений польною булавою, як фактичний начальник війська попри цілком уже ветхім Потоцькім, — доводив необхідність за всяку ціну і якнайскорше замиритися з шведами і всі сили кинути на оружну реституцію України в інтересах, мовляв, самого Виговського і його партії. „Я тієї гадки — писав він Бєньовському 16 травня, в відповідь на його міркування про необхідність пильного заховування умов перемир'я — що з шведами доконче потреба вчинити згоду — і всі сили — тепер в більшій частині відірвані в той бік (на шведський фронт), кинути цілком на цю сторону. Кож-

[141]) Там же с. 304.

[142]) Свята Великодні очевидно — 21 квітня н. с.

[143]) Московського уряду або „черні".

[144]) Закид Бєньовському.

ний мусить признати, що в. м. багато діла зробив, багато своєю розвагою осягнув, перетягнувши до Річпосполитої Виговського і Тетерю — найперші голови козацькі. І безсумнівно, що коли б ті початки підтримано більш реальними засобами, а не будовано пляни на фантастичних ідеях (imaginariis ideis) — могли б ми надіятись на згоду і щасливе заспокоєння вітчини з цієї сторони. Але двір надуживає щасливих початків в. м. — покладається на них так, начебто був забезпечений справжнім договором і не тільки не готовить ніяких сил для цієї сторони, але й тих невеликих, що тут — уриває і шле до Прусії: всю силу обертає на здобування окремих фортець, а тут провінції, народи гинуть! Литва і Руські краї сходять на пусте слово серед цих небезпечних перспектив [146]). А коли б замиривши Прусію ми обернули б усі війська сюди, — і страхом примусили б приступити до Річпосполитої цю чернь, що тепер уперто тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас, ми тим способом багато помогли б самому Виговському! І хоч він пише, що відкликання війська зробить добрий вплив на ці уперті маси [147]), — але коли ми так відслонимо і обеззброїмо ці краї, — я дуже сумніваюсь, щоб сам Виговський був такий необережний, так легкодушно ризикував би своїм щастям і безпечністю — схотів би опертись на такій слабій стіні, бачачи нас безсилих і на всі боки розірваних. Самі переговори показують, що він робить цей акцес до нас, аби забезпечити себе: бо супроти Москви і козаків він з Тетерею бояться за свої голови — будучи не тільки позбавлені влади, але й всіми ненавиджені й поставлені в небезпечній позиції. Тому він радить нам миритись з шведами, миритись з Москвою. Бажає, щоб ми підтримували союз з татарами — хоч і нещирий. Бажає аби ми мали своїми приятелями обох господарів. Пощо ж бажає нам такого скріплення? Очевидно тому, що небагато вірить своїй і нашій силі. Тому робить усе, аби Корона була безпечна — щоб він з Тетерею мали де сховатися в такім забезпеченім прибіжищу!"

Беньовський з цілої сили відбивав ці аргументи, доводячи, що на Виговського і Тетерю вповні можна покластися, і треба йти за їх порадами. В середині червня він з тріюмфом переслав королеві — як доказ справедливости своєї діягнози — лист Виговського, писаний ним з-під Полтави („з Пів-озера") 20 (30) травня. Виговський писав:

---

[145]) Памятники III, ч. 75, вибираю, що ясніше, з досить плутаного тексту (оригінал, але не знати, чи добре відчитаний!).

[146]) Фраза не дуже ясна — хоч це теж ніби з оригіналу. Пам. III, ч. 72.

[147]) Знову дуже неясна фраза, але загальний хід думок не лишає місця сумніву.

„Вже дійсно наспів час взятися за руки, коли Бог дає тому оказію, прихиляючи серця старшини до свого природженого пана — до чого і я прикладаю старання, щоб здійснити те, що ми (з тобою) здавна бажали в наших склонних до того гадках. На те я умисно доручив цю справу Тетері, наділивши його всякими правами і повновластями для переговорів. Треба тільки, аби ти вистарався від короля і королеви асекурації і від пп. сенаторів упевнення мені й домові моєму, аби я безпечно міг спиратися на панську ласку. Побачиш, що північні присмаки [148]) вже не будуть мати наді мною ніякої сили — хоч би й схотіли вони (москалі) давати обіцянки більші від попередніх і солодити незчислимими дарунками. А коли б я в тім (вас) здурив — заклинаю себе, щоб земля мене пожерла і всякі прокляття нехай би на мене впали. Під умовою тільки, щоб і мені було сповнено те, що я з іншими буду жадати" [149]).

Всякі конкретніші справи відкладаються до усного викладу Тетері, і тільки в приписці: „Добре було допильнувати справи тепер, бо маючи братерство з тими ж, що і ви, хотіли б ми щось добре зробити — очевидний натяк на можливість спільної акції проти Москви, разом з татарами — так як це інтерпретує Бєньовський (нижче). Лист виглядає так, ніби його віз сам Тетеря, але Бєньовський одержав його перед приїздом Тетері на Волинь: чи сам гетьман чи Тетеря послав його наперед, це не ясно. Тиждень пізніше гетьман написав „з табору з-під Полтави 27 мая" ще другого листа, потверджуючи повновласті Тетері, свої запевнення вірности, додаючи пильні остереження щодо секретности переговорів, з огляду на тривожні відомості, принесені з Литви — нібито цареві даються якісь обіцянки на шкоду козаків. Виговський видимо побоюється, щоб його зносини і заяви не були видані московській стороні, для того щоб настроїти царя щиріш і прихильніш до польської, і остерігає Бєньовського, щоб не давав зіпсути „такими малими задирками (некоректностями) так добре налагодженої і малощо недокінченої (справи)" [150]).

Три листи, в тижневих відступах вислані від гетьмана під час задніпрянського походу і більше менше своєчасно отримані у Бєньовського, свідчать, як старанно були налагоджені з обох сторін

---

148) Septembrionale condimenta, в розумінню: московські примани.

149) Укр. Архів III, ч. 52, дата: z taboru pod Połuieziorem d. 20 maia в листі Бєньовського, Памятники III, ч. 77, цей лист Виговського датується новим стилем — 30 травня, і зазначено, що пересланий Бєньовському він був через Кам'янець-Подільський.

150) Укр. Архів III, ч. 53, бібл. Красінських, рукоп. 312.

тодішні зносини, за поміччю спеціяльних посланців і кур'єрів, і в якім дійсно тіснім і напруженім контакті пробував з своїм польським приятелем гетьман в цім критичнім для нього моменті — розправі з революцією української черні. З свого боку Бєньовський все робив, щоб в такім самім напруженню і інтересі до всіх перипетій наростаючого порозуміння тримати короля, і його страшно дратувало віддалення королівської резиденції й неможливість розірватись — покинути волинську границю, щоб взяти особисту участь в переговорах короля з послами Виговського: Томковичем, потім Тетерею. Пробує його намовити переїхати до Львова, або хоч до Люблина, а свою неприсутність силкується якомога нагородити темпераментом своїх листів.

Одержавши наведеного вище листа Виговського з 20 (30) травня, він переслав його королеві з цікавим коментарем — старагаючись надати якнайбільше уваги свідченням гетьмана:

,Лист, що його посилаю, варт слушної уваги в кожнім своїм пункті. Спеціяльно от що — вже багато старшини він відірвав на сторону в. к. м. і тільки домагається приспішення „подачі рук". Подруге, з повновластю вислав Тетерю — того Тетерю, цілком вірного в. к. м., що вже зо мною обговорив в Межиричу і підписав „капітуляцію згоди". Потретє, в словах: „треба тільки"... дає зрозуміти, чого хоче — а саме, щоб він і дім його були певні ласки в. к. м.; варто відзначити, що про козаків він не згадує, і тим відкидаються єретичні видумки Немирича, що зродилися в його голові без відома Виговського. Почетверте, це що царської приязні він вирікається з такими сильними прокльонами. Поп'яте, що умовно ставить: „щоб і мені сповнено те, що я з іншими буду жадати". Чого він хоче, ми знаємо. Не пише: „з усіма", тільки „з іншими", себто з тією старшиною, котру він, згідно з обіцянкою своєю, перетягнув на сторону в. к. м. від Півночі. Нарешті цілком ясно запевняє, що готов з нами на Москву, і запевняє в приязні татар".

З огляду на вагу цих заяв Бєньовський рекомендує королеві тримати зміст його в секреті, так само і про місію Тетері, з котрим Бєньовський ладиться побачитися в секреті, щоб не пішли якісь поголоски, навіть не всім сенаторам це об'являти. А тим часом послати ті запевнення від короля і від королеви, котрих собі бажає Виговський. Бєньовський нагадує, що вже раз за його порадою король послав з ним власноручну „картку" Виговському, котра, на його погляд, послужила основою для щасливого розвою всієї цієї справи, і цим разом виписує королеві взірець такого листа, просячи не відступати від цього проекту, коли б навіть королеві відраджували такого листа: „Пане гетьмане запорозький! Не можемо виписати,

з якою приємністю приймаю я заяви твоєї прихильности і вірности... Не май сумнівів в ласці нашій — не тільки супроти тебе, але і всіх, кому ти добра бажаєш, — бо ти її заслужив важними твоїми заслугами. Все, що ти постановляєш з паном волинським, будь певен, що ми і Рчп. то признаємо" і т. д. [151]).

Цей лист не має дати, але другий — очевидно з тих же днів, мабуть дещо пізніший — значений днем 22 червня, так само лист до підканцлера [152]). Бєньовський повторює прохання — держати в секреті ці переговори, аж до повного їх завершення, і не гаяти часу, слухаючи прихильників московського замирення. Тим часом вислав до Виговського від себе посланця, Стжалковського, з листом своїм і гетьмана Потоцького, і що три дні посилатиме до нього кур'єрів, запевняючи його в ласці короля, а короля просить прислати для дальшої пересилки: лист Виговському від короля, лист від сенату, і зо 20 листів до старшини, без адрес — їх очевидно хотів вписати Бєньовський з своїм товаришем Євлашевським і роздати відповідно обставин, кому буде треба. Казімір Євлашевський, каштелян смоленський, визначений на переговори з Виговським, уже прибув до Бєньовського, щоб їхати разом до Виговського, але з огляду на заповіджений приїзд Тетері, лишивсь у Бєньовського; свій лист до короля він додав до листів Бєньовського, підтримуючи його тактику. Бєньовський з Тетерею обіцяв приїхати до короля на сойм до Варшави — коли королеві не можна перенести його до Львова або хоч би до Люблина, що було б на його думку корисним — „бо від тих країв залежить тепер весь успіх".

Король не міг сповнити цього побажання, але загалом він настроєний не менше оптимістично — йшов за вказівками Бєньовського, віривши в можливість полагодження українського питання, і був готов на далекосяглі уступки козаччині. На початку сойму, відкритого в Варшаві дня 10 липня, австрійські посли — граф Коловрат і барон Л'Ізоля — мали з ним розмову на цю тему: викладали йому, як важно, щоб цей сойм залагодив нарешті козацьку справу, „аби вже на цім соймі угодою кріпкою і тривкою повернено тілові Річпосполитої цей дорогоцінний член, котрого відділення було джерелом всіх нещасть, які впали на Польщу". Король на це заявив, що й він жадібно прагне цього і пильно використає нинішню нагоду, коли Виговський переміг московську партію (відомість про погром і смерть Пушкаря вже прийшла); він уважає його вимоги взагалі можливими — крім скасування унії. Загалом же нові від-

[151]) Памятники III, ч. 77.
[152]) Памятники III, ч. 78 і 79.

носини Польщі до України представлялися австрійським послам — на підставі цих дискусій, в таких формах:

„Формою, в котрій козаки наново з'єднаються з Короною Польською, не буде підданство, як раніш, але рід унії, на взір в. к. Литовського: на взір його козаки будуть користуватися певними привілеями в республіці, будуть призначати своїх достойників, посилатимуть послів на сойм і творитимуть своє окреме тіло в тілі республіки, приблизно на тих же умовах, як литвини [153]). Бо це далеко краще може забезпечити тривку згоду, ніж наново підбивати їх під ярмо польської шляхти" [154]).

Досить несподіваний був такий лібералізм в порівнянню з завзяттям на козацтво в рр. 1653—4, але не треба забувати, що потім, під час шведського наступу, Ян Казімір знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само, як за часів Володислава, різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхетської самоволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії [155]). Ще більше, ніж король, покладала надії на козацьку підтримку королева Марія Людовика, що крім підтримки цим монархічним плянам сподівалася за поміччю козаків визволитися з ненависної їй залежности від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польськім престолі, передати польську корону французькій династії і под. Король і королева очевидно з повною готовістю виконали бажання Беньовського — вислали на його руки листи до Виговського, повні всяких ласкавих обіцянок (не маємо їх — але є відповідь — з дня 29 липня), і своїми впливами підтримували угодові течії на дворі і в сенаті.

Між польськими магнатами теж були люди, які бажали тривкого замирення з козаччиною і годилися на уступки. Завдяки багатому листуванню, що лишилось від познанського воєводи Лещинського з цих років, маємо нагоду пізнати одного з таких приятелів

[153]) Ratio ac modus quo praefati Cosaci reunientur Coronae Polonicae non erit ut antea per adsolutam subiectionem, sed per quandam speciem accesionis et communionis ad instar magni Lithuaniae ducatus, ad cuius normam suis gaudebunt privilegiis ac officiales proprios nominabunt, deputabunt ad comitia et velut proprium ac perticulare corpus in ipso reipublicae corpore consiituent, iisdem ferme conditionibus ac praerogativis prout Lithuani.

[154]) Укр. Архів III, ч. 71 — доповнення депеші Коловрата і Лізолі з дня 14 липня, надрукованої в збірці Прібрама (Archiv für oesterr. Geschichte LXX ч. 107), з опущенням цього місця.

[155]) Про це у Кубалі, Wojny Duńskie, с. 63 дд.

тривкого порозуміння і згоди з військом козацьким. Цей освічений магнат, „республіканин на римський взірець", апологет шляхетської вільности, як його характеризує Кубаля, вважав вартими поважання козацькі почуття гідности і свободолюбности, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задоволити їх домагання автономії, і под. „Фундамен нашого щастя — згода з козаками", пише він до Ю. Любомирського в березні 1658 р., під час варшавського з'їзду, що між іншим виробив також інструкцію для трактату з ними. „Основою того кладу забезпечення козаків від помсти нашої сторони (під цю хвилю) і свободи в будуччині, котрої вони й варті, бо лицарський чоловік ані може, ані повинен зносити неволі (servilia)! Чому ж би й козаків не вийняти з юрисдикції панів тих маєтків, де вони проживають, оселі реєстровців чому не мали б мати забезпечених вільностей? Хіба мало у нас убогої шляхти, що сидить на війтівствах шляхетських і духовних, або млинарів — котрим не вільно чинити ніякого насильства з титулу шляхетських прав, і хоч вони наші бенефіціярії, але трактувати їх як несвобідних (serviliter) право не дозволяє. Маємо такий приклад у нас в Великопольщі, що біскуп познанський свого війта-шляхтича, але такого, що з предків своїх сидів на війтівстві, велів різками вибити: така кара невільнича могла бути обжалувана, і, програвши справу на трибуналі, біскуп мусив погодитись і заплатити 5 тис. зл. Чому подібних імунітетів не мали б і козаки ті, що мешкають в шляхетських маєтностях, так щоб належати до гродського суду, а не до (юрисдикції) свого пана? Адже ж татари на Литві не підлягають обмеженням несвобідного стану, тому тільки що несуть воєнну службу. А ми самі? тільки через лицарські діла предків наших! заслуги нас визначають, а не рід: він од Адама — один рід для всіх. Тому вважаю це можливою формою: поскільки вони не добиваються шляхетства і не цінять його, нехай тоді зостаються свобідні під титулом козацьким, а якби хто з них добивався шляхетства — не відмовляти. Тільки Свята Трійця не мала початку, а наші шляхетства мусили мати, у мене славніший той, котрим починається шляхетство, ніж там, де воно вироджується через нездатність — так що й свого шляхетства боронити не хоче або не годен. Яка ж сила нашої братії показала себе такими дефективними (deficientes) в теперішніх завірюхах! нехай говорять, що хочуть, а тільки нам, витривалішим, завдячують вони це, що лишилися шляхтою! Майно, а не свободу любили ті, що (шведському) королеві і королівству піддавались, і ця їх невитривалість варта була того, щоб зносити тиранство, коли піддавалися без застережень (шведському) королівству — бо що швед — то тиран. А козаки варті нашого поша-

нования за свою витривалість в допильнованні своєї свободи. Варті того, щоб ми прийняли їх до своєї верстви. В обороні свободи вони будуть не менше завзяті, поскільки завважать, що з нами їх свобода безпечніша ніж під іншими протекторами. Бо нам з козаками добре бувало і може бути добре, а у інших протекторів їх свобода завсіди викликає підозріння і вони все більше на те мусять вважати, щоб їх (козаків) нищити, а не консервувати..." [156]).

В іншім листі, писанім в лютім, Лещинський пише йому ж: „Навіть якби козаки домагались окремої провінції, я не дуже б противився — аби тільки вони від нас залежали. Не тільки тому, що ми не маємо сили козаків побороти, але й тому також, коли б тільки та провінція стояла в якімсь зв'язку з нами, то відірватись вона б не могла, з самої природи своєї, і мусила б знову з нами зростися. Хімери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голляндією або Швейцарією [157]): кожний з тих народів має інші приятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозріливі: і турок не потерпить, щоб таке множество ходило на море, ані москвитин не хотів (такого множества), даючи їм ті закони, що вони (тепер) відкинули. А полишені самі на себе вони впадуть — і з нами з'єднаються, тільки треба вміти походити, а тут (у Польщі) привести до спокою. Самим спокоєм козаки будуть переможені — тільки треба домашні справи упорядкувати. Насамперед покасувати кадуки [158]), бо їх багато роздано проти самих основ свободи, і дуже часто без усякої правної підстави дозволено відібрати маєтки. Щодо релігії, то перед усім треба пильнувати консервовання нашої релігії, а вже в другій черзі — повертати інших, і то наукою, моральністю, взірцем, а не нищенням людей: поки трималось першого, ішло то нам краще, а як почали навертати силоміць, то й наша віра пропала: стараючись забезпечити свою, знищили нашу" [159]).

На відкриття сойму посилає він на бажання королеви просторий меморіял королеві, висловлюючи такі ж думки [160]): „Сам Бог показує нам дорогу, коли козаки самі, нічим не примушені хочуть вернутись до нас, — бо бачать, що ні їх свобода без нас не може

---

[156]) Ркп. Чортор. 388, л. 383. Уривок у Кубалі, додаток 19.

[157]) Відірватися від Польщі, як Швейцарія і Голляндія відірвалися від Австро-Еспанської імперії.

[158]) Привілеї видані на майно причетних до повстань, чи засуджених за зраду.

[159]) Там же л. 388 у Кубалі дод. 18.

[160]) Укр. Архів III, ч. 67, за двома копіями.

устоятися, ні наша без них: коли сполучимось, то не блиск, але сила вітчини нашої повернеться скоро. Тому треба трактувати з ними з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні — тому, що трактували їх згорда, не як людей — не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по-невільничому, без всяких застережень для своєї свободи — а ті (козаки) так завзято стояли за свої вільності, що годилися скорше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування! (с. 52).

„Для скоршого замирення вважаю дуже розумною раду п. маршалка (Любомирського): вести переговори не через багатьох, а через одного — такого як пан волинський, що показав свій досвід і зручність і знайшов спосіб трактувати з ними щиро й інтимно. Треба тільки їм показати, що ні ми (без них), ні вони без нас не можемо бути цілі.

„Жадання їх, так як виложив їх п. Теодозій (Томкович) на конвокації, не такі трудні, як здаються. Викликає незадоволення (scandala, соблазнь) пункт, де вони хочуть бути окремим народом (gens seorsiva), і мати своїх достойників [161]). Я не вважаю за потрібне ділитися на нації і відкривати дорогу партійній боротьбі — завсіди небезпечній для Річпосполитої. Але я й не думаю, що то буде розділ: можна згодитись з такою умовою, щоб це була унія така, як Литовська: аби один нарід не мав прерогативи перед другим, тільки той самий порядок (ordinem receptum) — бо порядком консервуються держави, а при перевазі одних над другими скоро повстають замішання.

Другим дуже потрібним застереженням уважаю — не віддавати під контролю сторонніх монархів, хоч би й найправедніших.

Нехай буде гарантія та сама, як здавна бувала: обопільна любов і приязнь, справедливість, свобода — не загрозлива свободі інших [162]). Бо заграничні (держави) нас не можуть підтримувати — хіба викликати замішання, і не може наша свобода іншим способом устоятися, як тільки тим, що не ми будемо козаків боронити, а нас козаки, або вживу іншої термінології, народного ймення: Україна або Русь [163]). Бо козаки не можуть бути безпечні, коли не будуть

[161]) Urzędników в розумінні вищих чинів, міністрів.

[162]) Покорочую цю реторику.

[163]) Raczey utar alia phrasi — gentis nomine: Ukraina sive Rus. Україна як національне ім'я!

сполучені з нами в свободі. Бо свобода ненависна владущим [164]), і цей войовничий нарід різними видумками буде скоро знищений (під московською владою), а сполучені з нами, без порушення їх інтересів [165]) — вони будуть незламною нашою силою. І досвід їх уже навчив (у тім) — як їм почали відбирати раз надані права" (с. 53).

Автор вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами: з козаками, з Москвою, з Швецією; рахується з аргументацією прихильників замирення з Москвою в першу чергу, але обстоює першенство замирення з козаками, і старається довести, що, обережно трактуючи справу, можна здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку — з шведами, супроти котрих тоді можна буде поставитися найбільш рішуче і твердо.

„Укладати згоду з козаками якнайкращими (найчеснішими) способами: щиро, чесно, в повнім довір'ю, гарантуючи безпечність, всяку вигоду, й запобігати найтяжчими карами всяким порушенням того. Але вважати, щоб, трактуючи з козаками, не скандалізувати Москви, не відіпхнути від згоди і не прийти до нової війни з ними. Козакам же треба показати, що інтерес шведів не інший, як той, щоб поділити, чи розшарпати наше королівство на провінції, а це і нам і козакам погибельне... Тому погодімся між собою, не з іншою метою, як для того, щоб погодитися з Москвою: погодившися між собою, дістанемо умови (згоди) більш почесні і певні, а подруге — бажання козацькі в тім, щоб, погодившися з Москвою, спільними силами приступити до якогось благородного, сміливого діла — без котрого ми не вирятуємось [166]) (с. 54).

„Пояснити козакам, що хоч би ми не погодилися з шведами (зараз), вони не можуть бути для нас небезпечні. Нехай не скандалізуються (теперішнім станом) — хоч вони ще в Прусії, але то довго не потриває. Послати панові волинському листи електорів до шведського короля, або інструкцію, котрою вони намовляють його до замирення з нами і грозять (на противний випадок). Добре пояснити панові волинському, що курфюрст (бранденбурзький) має запевнену поміч від цілої імперії (проти Швеції) — доказав мені він те листом й приватними деклараціями колегії електорів і інших князів. При тім мати на увазі, що сама Швеція не бажає війни — як показує вчорашня відомість з Гамбурга, цілком певна, що швед-

[164]) Очевидно мова про Москву.

[165]) Тут копія несправна, я цю фразу справляю, як можу.

[166]) Натяк на боротьбу з мусульманським світом, ясніш див. нижче.

ський сойм не згоджується на ніякі податки. Все це пишу на те, аби продовження шведської війни не скандалізувало козаків: шведський король нам нічого не пошкодить. А крім того ми пильно заходитимемося коло згоди з ним — але то штукар, цього тижня з ним не покінчимо, але мусить прийти (до згоди) — сила наша і союзників, котрих маємо проти нього, приведуть до того, а щоб це було ясно панові волинському, виписую сили наші і союзників" (рахунки пропускаю, с. 55). „Виписую це, аби п. волинському було ясно, що ми можемо протистати шведові в Прусії і заатакувати його в Імперії — про що йдуть тепер наради, щодо способу і часу, а тим часом всякими способами будемо піклуватися про згоду. Фальшивим чуткам, що швед розсіює, нехай вони (козаки) не вірять. Ми настільки маємо сили, що і на Україну зможемо послати військо, коли буде потреба помогти козакам, досить його маємо — тільки що піхоти мало у пп. гетьманів.

„Потім, як погодимося з козаками — що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою — аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не війшла в союз з шведами: поінформувати пп. комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо, не вернувши собі козаків, ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Додати, що ми не вирікаємось по-давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею — тільки щоб не видумувала якихось нових неподібних кондицій, а йшла ясно, — щоб будучі королі забезпечили недотикальність нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу — доложивши і те, для забезпечення свободи і усунення якихнебудь побоювань, аби (цар) вивів залоги і з України і з Литви (с. 56).

‚А щоб козаки не скандалізувались пляном сукцесії і не боялись помсти за те, що відступили від Москви, то вияснити козакам, що плян цей нічим не згрожує нам і їм. Насамперед — будучи разом („в унії"), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд — аби тільки добре об'єднались. Подруге — плян цей безпечно загамує війну і продовжить перемир'я. Потретє — стурбує шведа, так що він хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись" (с. 57).

„Додати козакам і те, відповідно їх бажанням [167]) — як то мені казав і пан Теодозій, і пан Ахілес, що їздив послом до козаків,

[167]) Iaka jest kozaków intentia: — місце не зовсім ясне.

„що сам розум наказує позбутись своєвільного елементу [168]) як нашого, так і козацького, бо вони не зносили б війни і скоро посварились би [169]). Щоб оминути цю небезпеку, ми волею чи неволею мусимо пуститись на благородне і сміливе діло: бо не вернеться до нас обопільне довір'я, доки з обох сторін не обмиємо забруканих рук наших в крові неприятеля християнства. Нехай фантазує, хто як хоче, спокою мати не будемо інакше, як позбувшися цього елементу: будемо мати або внутрішню війну, або зовнішню. Треба про це завчасу думати, але публічно не дискутувати, а Москву до того приводити: вона сама до того має охоту, цар московський жадний слави, а яка може бути більша слава, як не та, щоб, організувавши славну війну, приступити до такого благородного і сміливого діла; про способи улегшення цієї війни відкладаю до Варшави.

„Вертаюся знову до згоди, котрої загально бажаю християнству: треба трактувати і з шведом, бо він не може довго вести війни, особливо як нам удасться замиритися з Москвою і з козаками— хоч би і з деякою невигодою для нас. Тільки не відкладаймо, не дорожімся [170]) з козаками і Москвою: аби тільки дійти до згоди — тоді швед побачить себе в явній небезпеці і буде змушений до замирення.

„Таким чином всі три трактати — коли їх таким способом вести, не суперечать один другому — треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент — заспокоєння козаків, бо за тим прийде або швед, або Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі — тільки не треба приводити його до крайности, або до нарушення його слави занадто суворими умовами" (58).

Одиноку заковику Лещинський бачить в козацькім постуляті скасування унії він так само, як і король. Признає противним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблюватися в це релігійне питання, полишаючи його богословам, і ширше збирається про це говорити в Варшаві. Вважає, що богословський вихід тут може знайдеться без великого труду, „бо грецький обряд, хоч і відмінний від римського, самої релігії не заперечує". Нагадує, що розв'язка була вже знайдена перед війною, „і коли б зістався в живих покійний канцлер, що почав був цю справу, вона б таки прийшла до скутку" (54).

Така була позиція прихильників згоди по польськім боці.

---

[168]) Licentiosam multitudinem — своєвільного множества, козацької і жовнірської своєвільної черні.

[169]) Українське і польське своєвільство.

[170]) Nie scrupulujmy.

На жаль, найменше маємо мотивації саме з української сторони. Головним промотором угоди в цій стадії виступає з української сторони Тетеря, але саме те, як він виступає, позбавляє його ролю всякого ідеологічного значення. Поки була надія, що на Україні заснується сильна і тривка старшинсько-шляхетська держава під протекторатом Москви, Тетеря запопадливо заходився будувати собі політично-впливову і матеріяльно забезпечену позицію під цими ауспіциями. В переговорах з московським урядом в 1654 і ще більше в 1657 він виявляв велику вирозумілість і податність на бажання і вимоги московських політиків, зробив якнайкраще враження на них — так що вони ставили його в приклад старшині і бажали його бачити на віленськім з'їзді українським представником в тій надії, що він буде твердо підтримувати московські домагання і зуміє дійсно їх підтримати, не так як ті, мовляв, піяки і недоріки, що були прислані від гетьмана на віленський з'їзд 1656 року. З весни 1658 року він виступає головним діячем угоди з Польщею, але представляє тут не принципову, а крайнє-опортуністичну сторону, забігаючи наперед з своїми послугами, переліцитовуючи в уступках Виговського, промощуючи стежку даному моментові, не дбаючи про дальші наслідки. Таким показав себе в весняних переговорах, щедро надававши обіцянок щодо виводу козацьких залог і скасування козацьких займанщин на західній границі — чого гетьманський уряд і сам Виговський ані хотіли, ані погоджувались з тим. Тепер, в хвилі, коли король і магнати, як Лещинський, признають необхідність серйозних політичних уступок козаччині, засуджують дотеперішню політику Польщі, супроти неї, надають козаччині рішаюче значення в справі реституції Річпосполитої, — Тетеря, прибувши до Беньовського як повновласний представник козаччини, як речник її домагань, списує з ним в початках липня, майже в тих самих днях, коли Лещинський писав в Берліні свою записку, свій проект угоди з Річпосполитою, рівночасно з повною резиґнацією з тих „єретичних вигадок", котрим готові були йти назустріч король і його інтимні дорадники. Документ цей, недавно відшуканий В. І. Герасимчуком, варт того, щоб його навести в цілості — настільки яскраве світло кидає він на цих козацьких „реальних політиків" (покорочую тільки неінтересну фразеологію):

„Пункти на супліку війська Запорізького, уложені вельм. каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорізького Павлом Тетерею і подані на увагу й. кор. мил. і всієї Рчп. — без порушення прав комісії" (що мас їх остаточно ухвалити).

„З огляду, що гетьман з військом Зап. з любови до свого пана і вітчини, зрікаючись усяких сторонніх протекторів [171]), добровільно повертає до свого власного пана, — король й. м. з усією Рчп. покривають вічною амнестією, що Біг допустив по обох сторонах. Гарантують, що ні його маєстат, ні сенат, ні вся Рчп., ні хтонебудь з приватних осіб не буде мститися ні козацтву, ні окремим особам і, дарувавши обопільно всі воєнні прикрості, ні явної, ні потаємної помсти або інтриґи замишляти не буде.

„Касуються всі кадуки (конфіскати), проголошені на козаків і на шляхту, що приставала до війська Зап. від початку війни. І так як сама амнестія й ім'я її повинні бути святі, і всі ті особи привертаються до попередньої чести і майна, до такої одности, згоди, любови, права і пана, як перед тим були, — то застерігається кара за порушення договору на всякого, хто приватно чи публічно закидав би комунебудь зраду, порушуючи святу одність.

„Тому також касуються і всі процеси про видачу підданих, обвинувачених у своєволі, особливо в воєводствах Київськім, Волинськім, Браславськім і Чернігівськім.

„Релігія грецька старинна, та що не в унії, має зіставатися при давніх правах і привілеях: свобідно має вживатися на соймах і в трибуналах, і для кращого пильнування (її прав) митрополит київський і владики луцький і львівський мають засідати в сенаті. Також у люблинськім трибуналі мають засідати депутати, вибрані від тих же епископій, а в трибуналі в. кн. Литовського — від литовських епископій по одному від кожної.

„Світські люди, неуніяти, особливо міщани львівські, перемиські, люблинські, віленські мають бути зрівняні з міщанами римського обряду в усіх прерогативах, в торгівлі, в участі в маґістраті.

„Церкви, забрані уніятами, мають бути повернені неуніятам з усіма маєтностями по всіх воєводствах Корони і в. кн. Литовського; так само епископії, архимандрії, ігуменства, і на відібрання і передачу їх мають бути визначені комісари від сойму.

„Військо Запорізьке, як потрібне Річпосполитій, свідчать походи, відправлені з безсмертною славою, — тому, хотячи мати його в найкращім порядку, і в такій великості, котрої вимагає потреба Річпосполитої, треба йому потвердити всякі вільності, надані привілеями найясн. королів польських, і зіставити при давніх вільностях і звичаях.

„Консистенції (пробутки) полишаються їм згідно з давніми звичаями по містах, містечках, хуторах і селах.

---

[171]) Розуміється головно московський.

„Суди мають відправляти вільно, під юрисдикцією гетьмана запорізького; також і всілякі напитки(!).

„Диґнітарства і сенаторства в воєводствах Київськім, Браславськім і Чернігівськім мають роздаватися шляхті грецької релігії — неуніятам, — не порушуючи теперішніх (держателів цих урядів).

„Ці пункти мають бути включені до конституцій і вважатися за непорушний закон. Крім того мають бути скріплені присягою архиєпископа гнезненського і біскупа віленського і чотирьох гетьманів обох народів, а з другої сторони (козацької) — присягою гетьмана, обозного, осавулів і судіїв генеральних і всіх полковників.

„Від цього часу гетьман з військом Зап. теперішній і наступний, вирікшися всяких сторонніх протекторів, мають вічними часами зіставатися в вірності, послуху і підданстві й. к. м. і всієї Річпосполитої.

„Всім покривдженим з обох сторін відкривається вільний і безперечний поворот і переїзд до власностей своїх. Гетьман зап. має збороняти своєвільства і їх гамувати. Але щоб і шляхта не давала оказій до розірвання (згоди), від сойму будуть визначені депутати від Корони і в. кн. Литовського, і вони судитимуть шляхтичів в кримінальних справах без апеляції — форма тих судів має бути описана і влючена до конституцій на вічні часи.

„Школи в Києві мають бути відкриті назавсігди, з тими ж привілеями і імунітетами, як краківська академія, і крім неї інших шкіл у Києві не має бути, спеціяльно отців єзуїтів.

„Також в в. кн. Литовському дається одна академія, і місце їй має бути визначене — тільки не в Вільні, і в тім місці отці єзуїти не мають діставати ніяких фундацій.

„Гетьмана запорізького подаватиме (затверджуватиме) король; на булаву йому призначається Чигиринське староство.

„А все це має розумітись не за остаточне рішення, а за „намову" (проект) — до затвердження вашої корол. м. і всієї Річп., без нарушення прав комісії.

„В Гощі 5 липня 1658. Павло Тетеря".

На жаль, ми не маємо коментарів Беньовського, пересланих ним королеві разом з цими пунктами: там мусив він дещо сказати про те, як він добився їх від Тетері і в якім аспекті. Бо ми не повинні забувати того, що він написав про весняні розмови з ним: з сумнівами висловлюючись про щирість Виговського, він обіцяв на випадок непевности Виговського на власну руку повести політику абсолютної відданости Річпосполитій та її королеві. В цім аспекті мусимо розглядати і ці липневі пункти: вони представляли собою до-

магання Виговського, начисто кастровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом, бачимо багато подібного, місцями — буквально тотожнього [172]), очевидно — Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, — але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких „єретичних видумок" Немирича — не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившихся до білоцерківських. Не тільки викреслено всяку „удільність" України, „в. кн. Руське", але й вимежовання козацької території: „пункти" повертали назад навіть від зборівських пактів!

Це те, що брався взяти на себе Тетеря і шукати для того суголосні, згідливі елементи серед старшини і козаків. Акт ліцитації Тетері супроти Виговського — хто дешевше візьме. Здається, що так і взяли її в двірських колах: не вхопилися за таку дешеву пропозицію, і не відступили від попередньої постанови — йти на великі політичні уступки, аби лише вернути собі Україну. Можна про це судити з того, що повновласті комісарам в цім напрямі взагалі не обмежено!

Що говорилося на соймі і під час сойму з приводу козацьких домагань і зокрема цих Тетериних пунктів, — взагалі знаємо дуже мало. Кубаля, йдучи за Костомаровим, розповідає про Носача, що приїздив послом від Виговського, про його запальну, різку промову, домагання скасування унії, що викликало протест нунція і бискупів [173]). Але Костомаром покликується при тім на Рудавського, а у Рудавського в оповіданню про сойм нема згадки про це — цілком зрозуміло — тому що Носач приїздив на сойм наступного року, а на соймі 1658 р. козацьких послів не було.

Деякі відгомони пунктів Тетері і його балачок з Беньовським можна б добачати з реляції австрійських послів з сойму 8 вересня [174]).

Вони розповідають про політику Виговського взагалі: по смерті Хмельницького більша частина козаків пішла за Виговським, що

---

[172]) Див. нижче с. 338.

[173]) Wojny Duńskie, c. 206. Перед тим повторив це оповідання Костомарова Герасимчук у (Виговщина і Гадяцький трактат, с. 88). хоча сам відзначив. що з звідомлень Лізолі виходить, що послів від Виговського на соймі не було прим. 3).

Непевним здається мені й лист Виговського до короля, записаний в збірці Голінського з датою 4 серпня і приточений Кубалею до сойму, він здається мені зфабрикованим на підставі того, що розповідалось за пропозиції Виговського; це не його стиль і змістом він не відповідає цій стадії переговорів.

[174]) Це місце пропущене в виданню Прібрама с. 439, його подає Герасимчук в Укр. Архіві III під ч. 80.

не зносив московського панування, відновив союз з татарами, щоб позбутись його, і *сам бувши з роду поляком,* пильно заходився коло відновлення зв'язку (reunionem) козаків з Польщею. Але для того мусив зломити московську партію Пушкаря, і дійсно знищив його і привів до загибелі. Після цієї перемоги відновив свої пропозиції Польщі, стараючись як скорше провести цю справу — але радив вести її делікатно — „тому що він не має абсолютної влади над цим варварським народом і вважає неможливим одним махом з повної свободи, здобутої такими зусиллями і небезпеками, вернути його назад до старої неволі". „Тому його замисел такий, що насамперед треба договоритися з поляками про певні умови, а коли вже буде осягнене порозуміння, тоді посунути польське військо на границі Руси, а він, Виговський, з своїми однодумцями, удаючи страх перед польським військом, прибільшуючи його сили і численність, буде радити козакам замиритися з Польщею, як найкращий вихід, і запропонує ті умови, що вже тепер потай уложить з поляками: немає сумніву, що впливу його і його однодумців вистачить на те, аби потягнути за цією думкою й решту — почасти страхом, почасти намовами".

„Дуже багато польських сенаторів вважають потрібним для улегшення переговорів з козаками прилучити їх на взір в. кн. Литовського — як вільні від колишньої неволі свобідні штати республіки (liberos status Reipublicae). Але що *він* відступив від цього домагання і подає надію, що козаків можна буде привести до старого послушенства, з невеликими змінами, то досі не виявилося потреби удаватися до таких засобів".

Текстуально ці слова нібито говорять про Виговського, але в дійсності вони належать очевидно до заяв, зложених Тетерею Бєньовському, і його пунктів. Як я відзначив, вони не вплинули на вкорочення тих повновластей, що були дані соймом комісарам, уповноваженим на переговори з козаками. Бєньовський таки й не приїздив до Варшави, пильнуючи пограниччя, його товариш з комісії, каштелян смоленський Євлашевський, приїздив по інструкції і виїхав на комісію не пізніш перших днів серпня [175]), а сойм протягся ще до кінця серпня н. с.

Уже після виїзду комісарів брат львівського владики Адам Желиборський привіз листи від Виговського, писані у відповідь на листи короля і королевої: гетьман свідчив свої бажання привести до сполуки України з Польщею, як на свідка своєї щирости і прихильности посилався на львівського владику Желиборського; зая-

[175]) Укр. Архів III, ч. 81. Чортор. рукоп. 387.

вив свій намір почати війну з Москвою — щоб запевнити свободу Україні і улегшити її перехід до Польщі. „Бо москаль задумав обманством панувати над Україною — чого йому Боже не дай, а як тепер за мого рейменту Україна вийде з-під його влади, то вже тяжко йому буде потім її до того привести" [176]). Заразом прийшли відомості — не знати чи в формі писаної декляраціі гетьмана, чи в формі звідомлення того Желиборського, що гетьман таки настоює на старих політичних постулятах, котрих зрікався Тетеря — політичної автономії на взір в. кн. Литовського, права на окреме військо і побирання на це доходів з українських королівщин, тощо. Про це довідуємося з листа Яна Лещинського, 5 н. с. вересня [177]) — у котрого король питав думки про всякі біжучі політичні справи і між ними про ці, привезені від гетьмана, відомості. „Признаюсь — писав він, — що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова — мовляв Виговський домагається окремої держави (seorsivum statum), і другий пункт — вільний наем війська в Польщі — чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними союзниками (independentes socis), а не горожанами единої республіки (corporis unius reipublicae). Звідки такі пляни, легко догадатися: хтось там хоче бути гетьманом того нового наємного війська" — натяк мабуть на Немирича [178]) — котрому радить показати особливу ласку і дати високу гідність в в. кн. Руськім — „коли вже він став русином, як заявляє" — себто залишив аріянство і прийняв руську віру. Радить також дати наказ Бєньовському, щоб ішов назустріч козацьким бажанням, перемагаючи свої персональні антипатії, з огляду на пильну потребу скорого закінчення переговорів — „щоб атакувати неприятеля" (очевидно козацькими списами). Очевидно, чи з реляцій Ад. Желиборського, що був у нього з тими відомостями [179]), чи з інших помічень, Лещинський набрав того переконання, що Бєньовський не досить добре настроєний до Виговського — за котрим стояв Немирич, і занадто тягне за Тетерею,

[176]) Лист до короля — Литерат. Сборник с. 550, лист до королеви у Валевського Historya wyzwoloney Rzeczypospolitey, I, дод. 4 і Укр. Архів III, ч. 75, оба з Чигрина 29 липня.

[177]) Лист видрукований у Кубалі, дод. 10.

[178]) Найвиразніше на це вказують дальші міркування Лещинського, що це наємне військо формуватимуть шведські офіцери.

[179]) В листі своїм Лещинський називає його „братом арцибіскупа львівського", але це мова про владику львівського — ясно виходить це, коли порівняти те, що пишеться в листах Виговського до королеви і королеви до Желиборського про місію брата владики і ролю самого владики, і те, що говорить Лещинський про свої розмови з „братом арцибіскупа".

як дешевшим контрагентом. Розповідає свою розмову з Желиборським — як він виясняв йому небезпеку, що може мати для самого гетьмана це наємне військо — „безсумнівно з шведськими офіцерами". Желиборський брався їхати назад до гетьмана і переказати йому, що буде сказано. З цього приводу виписано до Виговського купу листів з запевненнями в усяких благодатях, і постаралися пустити в рух всякі пружини, які могли його настроїти сприятливо. Крім нового митрополита, Діонісія Балабана, що шукав королівської ласки, аби затримати надалі в своїх руках луцьке владицтво і різні бенефіції, вдалися до посередництва львівського владики, що також мав різні справи і дезидерати в королівській канцелярії. Заховалися листи до нього, написані від короля і королеви 6 і 7 вересня н. с. [180]). Король повідомляє його про успішний розвій переговорів з гетьманом запорізьким, про свій намір незадовго скликати сойм спеціяльно для затвердження цього договору, просить владику з свого боку не залишити нічого, щоб і своїм впливом „вести шл. гетьмана до того, аби докінчив зачате діло", а за це обіцяє корисно полагодити справи владики (в той мент він клопотався про Перегинський маєток свого владицтва). Королева висловила йому компліменти за його заходи коло замирення з козаками і за ці деклярації, котрі владика одержав від Виговського „через своє писання і свого посланця" і т. д. На жаль, не маємо листів короля і королеви, посланих з Желиборським, тільки доволі загальникові листи Лещинського до гетьмана і Немирича. Гетьмана запевняє, що всі його бажання будуть сповнені [181]), — як то він мабуть уже міг зміркувати з перших розмов з комісарами. Немирича „асекурував" в королівській ласці „тим певнішій, коли в. м., полишивши давніші блуди, вернувся до нас — бо між грецькою і римською вірою не добачувано нічого крім дуже субтельних відмін — щиро ґратулюю з того Божого просвіщення, а за себе запевняю, що не пропущу ніякої нагоди, щоб усе зробити для фортуни і слави в. м. [182]).

Могло тих листів бути ще дуже багато, але головне було, очевидно, в директивах комісарам (особливо Бєньовському) — не дорожитись, іти назустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Москвою і Швецією попали знову на мертві точки.

[180]) З митрополичого архіву видобув їх Зубрицький — надр. в Suplementum ad Historica Russiae Mon., с. 487—8.

[181]) Quantum ad desideria w. m. p. — w tych cale ucontentowany zostaniesz, — лист з датою 3 вересня, Варшава, в Укр. Арх. III, ч. 85.

[182]) Укр. Архів III, ч. 86, з датою 5 вересня.

Один з дворян Євлашевського оповідав, що комісія поїхала з Варшави 15 н. с. серпня [183]). Секретар Бєньовського Криштоф Перетяткович багато літ пізніше, в 1680-х рр., списуючи свої спомини про цю комісію [184]), починає її від весілля, що справляла у Львові в серпні вдова кн. Домініка Заславського, виходячи вдруге заміж за Михайла Радивила. Може бути, що не так для весілля, скільки на те, аби позичити на дорогу грошей у львівських банкірів, при такій блискучій оказії — але в кожнім разі комісари почали свою відповідальну місію від цього магнатського бенкету, і тільки 22 серпня — за кілька день перед закінченням сойму, рушили вони зі Львова в дорогу. Їхали на Чигрин, але довідались, що Виговський за Дніпром, і поїхали за ним туди і доїхали в Комишні над Хоролом, пів дороги між Миргородом і Гадячем [185]).

„9 вересня в'їхали ми до обозу Запорізького війська в сам вечір" — записує анонімний дневничок котрогось іншого учасника [186]). Військо було охотне, стрічало нас далеко перед обозом в полі, кінне і піше, густо стріляючи з рушниць. Коли в'їздили на майдан, піхота стояла з двох сторін з корогвами, схиляла корогви до землі і при тім дала такого огню, наче небо відкрилося. А коли (комісари) зсіли з коней перед гетьманським наметом, вдарено з

---

183) Акты Ю.З.Р. IV с. 165—6.

184) „Ця Informatio usługi ku Rptey urodz. Krzysztopha Peretiatkowicza" заховалась, як „облята" — документ вписаний до луцьких гродських книг Перетятковичем, щоб доказати свої права на вдячність уряду Річпосполитої, котрої від нього мовляв не зазнав. Мабуть і написав він його тоді ж, в 1683 р. через чверть століття після подій. Тим пояснюються різні недокладності, з них найбільш разюча та, що Перетяткович поплутав осінній похід Виговського під Кам'яне в 1658 р., з Конотопською битвою 1659. Розуміється, там, де Перетяткович говорить про свої персональні переживання, можна більше покладатися на докладність його пам'яти. Але все таки і тут потрібна деяка оглядність чи обережність. Підношу це тому, що Антонович свого часу сотворив цьому мемуарові досить високу репутацію, і з нею він лишився в київських наукових колах (в польській історіографії на нього не звернули уваги — ні на рос. переклад „студента Стрельчевского", що з'явився в київських Унивеp. Известіяхъ 1873 р. (кн. 9) — очевидно з ініціятиви того ж Антоновича, ні на польський оригінальний текст, включений до III т. Пам'ятників Київ. комісії в другім виданню 1898 р., ч. 94 — (Кубаля ані згадав його).

185) Означення місця дає звідомлення Кікіна — зараз нижче.

186) Він вписаний до збірки Голінського ркп. 189 ч. 1043, на цій підставі В. І. Герасимчук вважав Голінського його автором і учасником комісії (с. 94). Але Голінський, мабуть, дістав цей дневничок з других рук. Виданий у Кубалі в додатках, ч. 21, але з прогалинами і помилками письмо збірки дуже не розбірне.

10 гармат — думаю, що ехо о московські міста відбивалось, бо обоз (козацький) стояв тоді за Комишнею [187]) 4 милі.

„10-го московський посол приїхав о полудні [188]). Стрічали його так само, як і нас — тільки меншою купою. Піхота дала огню, але з гармат на майдані не стріляно. Другого дня зрана дано авдієнцію Москві, а нам козаки дали авдієнцію аж перед вечером, після москаля".

Таким чином в другій декаді вересня в таборі Виговського йшли паралельно переговори з польськими комісарами і з московським посланцем. Очевидно, Виговський зробив це навмисно; інакше він міг би затримати посольства в різних місцях і вести з ними переговори цілком окремо. Коли він звів їх фактично разом (хоча зноситися і порозуміватися змоги їм не дав), то видно рахував на певний психологічний вплив такої сумісности — що, відчуваючи цей паралелізм, обидві сторони будуть в переговорах податніші.

Московський посланець, Василь Михайлович Кікін полишив досить докладне звідомлення з свого побуту у Виговського [189]), і коли б він хоч у деякій мірі був поінформований про переговори з поляками, це дало б нам незвичайно цінний образ цього моменту; але і так — хоч його звідомлення заховалося в дуже дефектній формі (початок зігнив і обсипався, багато бракує) — воно все таки більше ніж інше джерело дає уявлення про ситуацію, і ми тому почнемо від нього — подаючи, що в парафразі, а що в повнім тексті.

Гетьман вислав з Комишні на зустріч дякові козаків і з ними підписка і провів до Комишні. Дяк питав підписка, пощо гетьман зібрав таке велике військо і покликав татар, на якого неприятеля він іде і чи має на те царський наказ? Підписок відповів — очевидно за даною інструкцією, що гетьман дуже журиться, не бачучи до себе царської милости. Сподівався від царя оборони від бунтівників і своєвільників. Тим часом Ромодановський (замість помогти на своєвільників) привів з собою найгірших бунтівників: Барабаша, Лукаша й інш., і ті наробили людям грабіжу і знищення, побрали в полон і листи „на ссору" порозсилали. Гетьман послав до Шереметєва на розмову в государських справах свого брата Данила замість себе, а Шереметєв напав на нього і побив козаків, що були з ним.

[187]) У Кубалі za Komissią, в ориґ. ясно: zakomisną.

[188]) Згаданий вище Курдюмов зазначує, що 27 с. с. серпня (6 вересня) він проїхав через Сенчу „до Чигрина" себто до гетьманової квартири — Сівськ. ст. 190 л. 13.

[189]) Видане в Актах Ю.З.Р. IV, ч. 79.

„Гетьман Ів. Виговський, ще бувши писарем, працював для його царського величества, служив вірно, і Малу Росію привів в підданство під високу руку й. ц. в-ва, а тепер видно бути Великій Росії — Великою Росією, а Малій Росії — Малою Росією — що ж, і в Малій Росії єсть військо непереможне" [190]).

Кікін звернув підпискові увагу на такі його — „непристойні слова" — з чийого наказу він так говорить і відділяє Велику Росію від Малої? Підписок сказав, що говорить він з наказу гетьмана — на це Кікін сказав, що за такі непристойні слова годиться язики втинати! „Отторженную вѣтвь ко естественному корені — к Великой Росіи присовокупил Бог", за слізними проханнями її жителів. Цар визволив Малу Росію від лядської неволі, це треба пам'ятати. А гетьманові на брак царської ласки нема чого нарікати: цар пам'ятає його службу і держить в ласці своїй і гетьмана і військо, а таких непристойних слів говорити не годиться.

На цім розмова скінчилася. Другого дня (10 вересня н. с.) козацький табір з татарами пересунувся з Комишні до Липової Долини, „за три милі" (горі Хоролом). Того дня, мовляв, приїхали польські посли — Беньовський і Євлашевський. Кікін мав розмову з попом, що прийшов по милостиню: говорив піп про зраду Виговського, що він не хоче бути в підданстві цареві, його серби, арнаути й ляхи чинять велике насильство людям, а тепер ще татари до кінця їх знищили, але вони сподіваються, що Бог приведе всіх царських ворогів під його ноги (145—6).

Наступного дня, 10 н. с. вересня прийшов від гетьмана ротмистр Ян, поляк, що був приділений Кікіну за пристава, і переказав йому гетьманського наказа — прибути до нового гетьманського становища. В супроводі козаків і поляків, чоловіка зі 100, Кікін поїхав. За дві милі від табору зустрів його чигринський полковник з козаками, чоловіка з 200: злізши з коней, підійшли пішо і привітали його від гетьмана: „Прислав нас гетьман для почести, чекає твого приїзду до табору з великою любов'ю". Потім за милю від табору стріли його давніший осавул Ковалевський з підписком Борисовичем, і козаків з 300. За верству від табору „прийшов" Немирич з іншим старшиною (ім'я пропало). Перед обозом стояли шпалером кінні полки під короговами, між ними піше військо; полковники і сотники кланялись, піше військо стріляло з рушниць, але на погляд Кікіна стрільба була несправна, і військо (піше) було „ху-

---

[190]) (Щось бракує) „буди Великая Росія Великою Росіею, а Малая Росія Малою Росіею, понеже суть и в Малой Росіи войско незвитяжо...", с. 145.

де і безодежне". В таборі поставлено для Кікіна турецького намета недалеко гетьманського і там закватировано (146).

Другого дня, 1 (11) вересня прийшов від гетьмана осавул Скоробогатько і запросив Кікіна до гетьмана на авдієнцію, приведено йому гетьманського коня, щоб їхати до гетьмана. „В шатрових полах" гетьманського намету його стрів гетьман з старшиною. Були тут: судді Федір Лобода і Герман, полковники: ніженський Гуляницький, черкаський Федір Джулай, корсунський Креховецький, переяславський Чучар, ...канівський Семенець, ...Силич, прилуцький Дорошенко, чигринський (Богаченко), військовий писар Груша, осавули Фесько Вовк і Скоробогатько, Ю. Немирич ,Федір Коробка й інші неназвані [191]). Війшовши до шатра, Кікін спитав про здоров'я (тільки), за що гетьман з старшиною „чолом били"; підписок прочитав наголос царську грамоту і по цім гетьман спитав Кікіна, які йому справи від царя приказані. Той об'явив такий царський наказ: гетьман має вислати двох полковників з полками в пограничні городи, вони мають там стояти і чекати присилки від воєводи Юрія Долгорукого: як тільки новий з'їзд польських представників з московськими (що мав відбутися в Вільні — припускалося в серпні, але в дійсності ніяк відбутися не міг) буде зірваний без порозуміння, так вони за вказівками московських воєвод мають наступати (на в. кн. Литовське) — тільки щоб нічого не робили на власну руку, не займали ніяких городів, а у всім виконували інструкції воєвод. Про це цар написав також Нечаєві [192]) — нехай гетьман і від себе йому то потвердить, щоб він також ішов „на схід" з воєводами. А сам гетьман з Шереметєвим мають стерегти українні черкаські городи від ляхів і татар (147).

На це гетьман відказав, що полковників він ніяк послати не може, тому що Шереметєв чинить кривди людям, вирубав без вини (Київ) і церкви попалив. Кікін став доводити, що Шереметєва прислано не для руйнування, а для оборони України на прохання самого ж гетьмана (себто — неймовірно, щоб він щось подібне міг робити). Але гетьман на це відповів: „Бачить вел. государ: боярин що хоче, то броїть" [193]).

Кікін не став розвивати цього пункту, очевидно — тому що не мав на це інструкції, і перейшов до другого пункту: чому гетьман замкнув українську границю, не пускає вже місяць московських лю-

---

[191]) Оригінал в цім місці сильно обгнив і має багато прогалин, але цілих осіб, здається, не бракує.

[192]) Ім'я пропало, але з змісту не трудно доміркуватись.

[193]) Фраза з прогалинами: „Ба... государ ...рин что хочет то броит", с. 148,

дей до українських городів, а котрі приїхали, тих затримано, і на якого царського неприятеля зібрав він військо і привів татар?

Гетьман відповів: „Багато незносних обид, велику руїну, убивства і грабіж в війську Зап. учинив кн. Ромодановський. Нарушив права наші споконвічні, надані війську Зап. від королів польських і в. князів литовських. Полковника на полковництво прилуцьке посадив і тим при мені — живім гетьмані — надану мені від ц. в-ва владу собі присвоїв [194]). В військо прийшовши, невідомо пощо розбудив заспокоєні вже бунти, привів з собою ворів і бунтівників війська Зап.: Барабаша, Лукаша й інших, і той Барабаш, при нім будучи, писав і розсилав по городах наших свої універсали, „на ссору и смуту", називав себе в них гетьманом війська Зап. і закликав усіх полковників, щоб вони стояли при нім, Барабашеві, і при великім князі Гр. Гр. Ромодановському. А такого титулу кн. Ромодановському видумувати не годилось: один тільки вел. государ великим князем над нами.

„А я князеві тричі писав, аби він у черкаські городи з царськими військами не приходив, тому що бунтівники і непослушники війська Зап. всі заспокоєні, а котрі ще бунтівники і зрадники війська Зап. лишились — як Барабаш, Лукаш, Довгаль — нехай би він (Ром.) прислав до мене.

„І про це я також кн. Г. Г. писав, що Барабаш себе пише „гетьманом війська Зап.", а князя Г. Г. „великим князем", посилав і універсали його. Але Г. Г. моєї присилки не послухав; прийшов у військо Зап. ніби то для погамовання бунтівників і своєвільців, а Барабаша, Лукаша і Довгаля та інших своєвільників до мене не прислав. А як указом царським велено йому було з черкаських городів іти до Білгорода, він, ідучи з черкаських городів, чинив великі обиди православним християнам, багато дітей від матерів у полон позабирав. Тому я, порадившися з старшиною, зібрав військо і татар покликав і буду мститися за всі свої кривди кн. Гр. Гр. і зрадникам війська Зап., що при нім пробувають" (48—9).

На доказ був показаний Кікіну і прочитаний наголос лист Ромодановського, що він видав на прилуцьке полковництво Якову Воронченкові: „Б. м. вел. государя і т. д. окольничий і воєвода кн. Г. Г. Ромодановський прилуцького полку осавулам, сотникам, отаманам, козакам і міщанам. Били ви чолом в. государеві, що ваш прилуцький полковник Петро Дорошенко до гетьмана (поїхав)і пол-

[194]) В кількох місцях пропали слова і розбивають зміст цих фраз, але його можна вхопити досить докладно.

ковннка (у вас) нема. Тож за указом в. государя велів я [195]) бути в Прилуцькім полку полковником на місце П. Дорошенка Якову Ворончeнкові — до указу в. государя".

Далі прочитано три листи від Як. Барабаша до різних міст, до старшини і козаків — щоб вони відступили від зрадника Ів. Виговського, а були з ним (Барабашем) і великим князем Гр. Гр. Ромодановським (149).

Далі гетьман став викладати свої жалі на Шереметєва: „Я [196]) до нього послав брата свого Данила не на війну, а на розмову в государських ділах, а з ним кілька полків (тільки) на те, щоб Шереметєв шкоди йому не зробив. А сам не поїхав тому, що В. Б. Шереметєв на моє здоров'я важить [197]). — хоче стратити моє здоров'я [198]). А В. Б. Шереметєв напав несподівано на мого брата, багато побив козаків і міщан. Тільки Данило по-дурному поступив, не велів (боронитись), а його, боярина, з усіми людьми, скажу, порохом „випхнути".

Кікін, мовляв, вибухнув на це красномовною філіпікою (не знати чи дійсно так сказаною, чи пізніше вистилізованою в такій формі для звідомлення) — нагадав, як козаки просились під царя, як багато зробив він для визволення і оборони Малої Росії. „А тепер цей союз Христової любови мав би розірватись? Ви хочете битись з кн. Ромодановським і царськими людьми? Стережіться, щоб не стягнути на себе праведного гніву Божого за своє віроломство — як уже маєте початок його в тім, що сталося в Києві!" (150).

Гетьман на це відповів: „Боже борони! ми від царської високої руки не відступаємо. Але за те, що В. Б. Шереметєв і Г. Г. Ромодановський наробили Малій Росії багато лиха, права наші поламали, церкви Божі попалили, черців і черниць і різні християнські душі невинно помордували, ми будемо мстити і управлятись, поки нас стане! Так ми і за королів польських за права свої стояли і билися!".

Кікін, мовляв, виясняв [199]), що „це не діло царських підданих — між собою управлятись і усобицю заводити". Шереметєв і Ромодановський „люди чесні і великородні", не годиться на них такого говорити, а коли щось недобре від них сталось, треба про те писати цареві, а не зводити війну. Нехай гетьман військо розпустить,

[195]) В оригіналі в третій особі.

[196]) В оригіналі в третій особі.

[197]) В друк.: „вадитъ".

[198]) В розумінню „життя".

[199]) І ця промова його „нсхищренна", але я не вважаю потрібним переказувати всього того красномовства.

татар відішле, і надалі в ніякі змови з ними не входить, крім підтримання спокою (151—2).

„Гетьман сказав: Того і в гадці нашій нема, аби, не упоравшись з неприятелями нашими, що наробили лиха війську Запорозькому, нам додому розходитися і татар відпустити. Ми не то що татар, але й турка на помсту за наші обиди притягнемо!" (152).

На нові намови дяка і погрози, що коли тепер гетьман не послухає — татар не відішле і зачіпок з царським військом не облишить, цар справді пришле на нього військо, і аж тоді „будетъ разоренье вам от (самих) себя", він додав: „Я переказував з стольником Василем: дати знати й. ц. в-ву, що Г. Г. Ромодановський, бувши в війську Зап., багато кривди і руїни наробив, Барабаша й інших зрадників і бунтівників, і своєвільників проти війська Зап. у себе тримає, а нам у військо Зап. не віддає. Тепер з стольником П. Скуратовим про те ж й. ц. в-ву написав. Але ц. в-во наді мною і над усім військом Зап. милости своєї не показав, бунтівників і зрадників прислати до нас не зволив і Гр. Гр. Ромодановському за його кривди ніякого указу не було. Тому я, порадившися з усією старшиною і покликавши татар, іду управлятися з бунтівниками і самовільниками, і з тим, хто буде їх боронити" (152).

Кікін сказав: „В. государ тебе і військо Зап. пожалував: велів послати Янка(!) Барабаша до Києва, до боярина В. Б. Шереметєва, і велено йому віддати вам на ваш військовий суд, як ти приїдеш до В. Б. Шереметєва для государських справ. Про видачу Барабаша послано грамоту В. Б. Шереметєву. Ти, гетьмане, і вся старшина будьте тільки вірні ц. в-ву і не хитаючись шукайте йому всякого добра, а всякі небилиці забудьте і на ласку царську вповайте!" (153).

Кікін похвалився цією царською ласкою, не знаючи, що Барабаш уже в руках Виговського, і той його тут оголомшив: „Я про Барабаша ц. в-ву чолом бив. А тепер він у моїх руках: відбили його козаки і приставили до мене" [200]).

„Корсунський полковник Креховецький сказав: „Як побачили ви гетьмана з військом, так і Барабаша тоді послали!"

„А полковник Джулай: „Москва все зрадлива!" [201]).

„І тут стали читати „пам'ять" (інструкцію) Я. Левшіну, — в ній писано, що Янку (!) Барабаша провадити з великою обережністю, щоб дорогою не втік, нічого лихого з собою не вчинив, і воров-

[200]) Фраза ця дуже поточена прогалинами — с. 152.

[201]) „Москва де все... зрадлива".

ські люди щоб його в дорозі не відбили [202]). Прочитавши, стали говорити: Пощо було стільки людей посилати в проводи Барабашеві? Було б досить 5—6. А війська Зап. 200—300-ма не побити! А тими словами — „щоб вори не відбили" окольничий нас ганьбить — зве нас ворами".

Кікін на це сказав [203]): „Чи годилось вам такі нехристиянські злості і грубості чинити, царських людей побивати, Барабаша відбивати? Його і без того віддано було на ваш суд: що йому належало, те б йому (і присудили). А що написано в пам'яті про ворів — щоб не відбили Барабаша, це не про вас, а про тих, що бунтували і до Барабаша приставали".

Так пояснивши справу, перейшов він до інших. Видумує полковник Гуляницький, нібито Ромодановський рубав черкаські городи, буцім то дав бунчук і булаву Барабашеві. Це очевидно впливи того московського „бѣглого человѣка вора, у которого за многіе воровства уши рѣзаны". Цю справу треба б розсудити військовим судом, того московського втікача відіслати до вел. государя, і надалі таких „ворів" в війську Зап. не держати, щоб від них не заводилося злого умислу. „А Креховецькому і Джулаєві таких непристойних слів не годилось говорити — їх і подумати страшно!"

На це Гуляницький відказав „с клятвою", що у нього такого вора з різаними ухами нема і не було. А що Ромодановський в війську Зап. наробив всякої кривди, грабіжу і смертного вбивства, так це вони і тепер всім військом Зап. заявляють і будуть за це мститись. „Бувши під владою королів польських і в. князів литовських, ми теж за свої права і вольності стояли і бились і з неволі визволились" (153—4).

Розуміється, чути таке, що козаки, визволені мовляв царем з лядської неволі, тепер говорили про боротьбу з Москвою за права і вільності, ставили її на одну лінію з Польщею, — московському дякові було незносно, і він виголосив — як вірити його звідомленню — ще третю красномовну філіпіку на тему „неблагодаренія и суровой и безчеловѣчной дерзости". Але гетьман на це тільки ще раз повторив своє: „Ми цар. в-ву не здрайці, але неприятелям своїм, котрі нам зле мислять і від государської милости одлучають, — мститися будемо!".

„І так поговоривши і поспоривши, сказали дякові, щоб ішов собі, а гетьман з старшиною, порадившися, будуть мати з ним розмову іншого дня" (154).

---

202) Скорочую.

203) Скорочую.

Другого дня, 2 (12) вересня — записує польський дневничок [204]) — привезено до гетьманського табору Барабаша. Москва, мовляв, його послала в оковах до Києва „для бунтів та практики" — нібито для того, щоб видати гетьманові, а як гетьман „в невеликій" купі приїде по нього до Шереметєва, тоді його самого мали зловити і відіслати: так сам Барабаш розповів перед гетьманом. Козаки надибали його окованого в возі і, розігнавши Москву, що його вела, забрали до гетьмана.

Очевидно в зв'язку з цим прийшов до Кікіна того дня від гетьмана Немирич з підписком Борисевичем [205]) і так говорили:

„Прислав нас гетьман сказати: під Києвом В. Б. Шереметєв великі дива поробив — козаків побив невинно, а тепер прийшла гетьманові відомість, що він царським іменем посилає військо городи і міста палити і руйнувати, православних християн невинно мучити. Город Баришполе випалив і вирубав, ідуть просто на Переяслав. За Дніпро вислано з військом полк. Корсака, й той повоював Бровари, Гоголів, Світильну й інші міста. Ухопив багато значних (самых добрых) людей, бере їх на муки. Ти б, дяче, послав від себе до В. Б. Шереметєва, аби прав. християн не нищив, церков Божих, замків і дворів не палив, людей не мордував".

Кікін відповів, що він не має права давати якінебудь вказівки Шереметєву. А просить взагалі відпустити, бо його вислано нашвидку. Нехай би гетьман виготовив листа до царя і з ним відправив.

Після цього, того ж дня прийшов військовий осавул Фесько Вовк з такими відомостями, нібито в секреті від гетьмана: Гетьман сьогодня їздив до Карач-бея і з ним радився з приводу того нещастя, що В. Б. Шереметєв не то що побив Данила Виговського з усім його військом [206]), але ще й вислав царське військо в дальні місця. Надумали послати під Київ ще ніженського полковника Гуляницького та переяславський полк, а Карач-бей пошле 3 тис. татар. Барабаш у Переяславі, гетьман велів його привезти до обозу, мабуть буде завтра або позавтра. Під Білгород і Путивль і під українські городи за московською границею („в сторонѣ цар. в-ва") послано розвідку.

Вовк обіцяв і надалі служити і всякі вісті давати, тому дяк дав йому дві пари соболів і частував чим мав (155).

---

[204]) Зі збірки Голінського — виданий у Кубалі. Wojny Duńskie, с. 547, деякі місця дуже нечіткі і проф. Кордуба інакше читає ніж неб. Кубаля.

[205]) Звідомлення Кікіна в IV т. Актів Ю.З.Р., с. 154.

[206]) Тут в друкованім тексті неясно, я пропускаю: „и Вас. Борисовича не токмо осадили".

Другого дня, 3 (13) о шостій годині (себто в полудне) привезли до гетьмана Барабаша в кайданах. Фесько Вовк, прийшовши до Кікіна, розповів: Виговський з старшиною розпитували Барабаша, за чиїм наказом він називався і писався гетьманом, чи мав на це царські грамоти або усний наказ. Брали його й на муки, але Барабаш повторював, що царського наказу на це не мав, і грамот йому таких не присилано: гетьманом називався сам з своєї ініціятиви — „хотів попробувати свого щастя".

Потім прийшов козак ніженського полку Яцко: приніс відомості, що ніженські козаки затримали в дорозі й приставили до гетьмана київського піддячого Василя — що був при воєводах, а гетьман велів його відіслати до Карач-бея. Також дітей боярських, взятих під Недриайловим (на московській границі), велів віддати татарам.

Нарешті прийшов на секретну розмову колишній осавул військовий Ковалевський. Дяк питав його, як це гетьман і старшина зважилися на таку страшну річ: іти з татарами на царські городи, переступивши присягу? Ковалевський на це сказав: „Такі замисли і порушення присяги в небагатьох людях. Ні я, ні інші того не робили б, коли б не страх смертної кари від гетьмана. Я через те й уряд свій покинув, побачивши його неприхильність цареві і зраду. А котрі в війську, пам'ятаючи Бога, попробували піднести свій голос, тих гетьман різними лютими муками замучив і на смерть віддав. Всі козаки в війську бачать велику руїну від гетьмана, але мусять терпіти — боячись його і шаблі татарської".

Далі сказав: хоче гетьман і старшина послати мене в посольстві до й. ц. в-ва, але я не смію, бо ми прогнівали вел. государя, і я боюсь, що мене затримають і зашлють.

Кікін заспокоював його — щоб він їхав послом, нічого не боявся, а гетьмана і старшину намовляв, щоб вони в. государя не гнівали, на його городи з татарами не ходили. Те, на що скаржиться гетьман (поведінка Ромодановського і Шереметєва) — „то дѣло сыскное", треба над тим перевести слідство, а не зчинати війну і кровопролиття.

Стільки з тієї розмови. Крім того записує Кікін під тим днем першу авдієнцію польських послів у гетьмана і у Карач-бея. Як ми бачили, у поляків записано це ще під 1 (11), вечером.

4 (14) вересня прийшов до Кікіна Немирич і від гетьмана запросив прийти на розмову з гетьманом і старшиною, що відбуватиметься в шатрі Немирича. Кікін пішов, і за ним туди прийшли дехто з старшини: суддя Герман, переяславський полковник Чучар і бувший наказний полковник переяславський Сомченко, черкаський

Джулай, кілька сотників, Скоробогатько — тут названий осавулом полковим, і один з підписків. Гетьман сам не прийшов, Немирич і полковники пояснили, що він їм доручив обговорити з Кікіним справу Барабаша. „Наказував ти нам покладатися на ласку государську, а направду нема її ні до гетьмана, ні до війська! От цей бунтівник і зрадник війська Зап. Барабаш називав себе гетьманом, по городах розсилав універсали, підіймаючи бунт, наробив руїни і кровопролиття, а як гетьман з військом і татарами пішов на того зрадника й інших злочинців, так цар, почувши про наш похід, велів Барабаша послати до Києва — нібито щоб видати війську на право. А Барабаш на допиті перед гетьманом і всіми нами сказав, що послано його було до Києва не для того, щоб видати війську, а на те, щоб Виговського ухопити, як він приїде; теж саме сказав і Янко Барабаш [207]). Переїздчики з царських полків також свідчать про царську неласку: що була від царя грамота Ромодановському, аби воював гетьмана і старшину, зловив їх і побив. Тому ми себе самі своїми головами боронити будемо і неприятелів своїх воювати [208]).

На це Кікін нібито відповів довгою красномовною промовою, доказуючи, що словам таких засудженців і взагалі всяким воровським словам не можна вірити, для прикладу згадав Германові, що говорив на нього Стринджа: мовляв Герман змовився з ними, повстанцями, що вхопить гетьмана і їм видасть живцем.

При тім взагалі докоряв їм за бунт і усобицю і т. д. Вислухавши цю промову, Немирич з полковниками пішли до гетьмана і вернулися з запросинами на обід. За обідом гетьман пив здоров'я царя і царевича, але в розмові знову зачепив цю ж тему — царську неласку, намір „приманити" — Барабашем до Києва „к рукам Шереметєва". Кікін повторював те, що перед тим говорив старшині.

„Барабаш під той час стояв при шатрових полах прикований до гармати. Гетьман розпитував його, що діється в Білгороді і чи багато війська з кн. Гр. Гр.. Барабаш казав, що війська багато, і напоготові в Білгороді 130 воєвод, що мають бути по городах Малої Росії. Дяк Василь (Кікін) на це завважив, що Барабаш говорить це на сварку: 130 воєвод в Білгороді нема і не було, прислано до Білгорода тільки 10 воєвод, що мають бути в городах Малої Росії, як ти, гетьмане, договорився з Б. Хитрово" (158).

---

[207]) Тут — с. 157 ясно відрізняється оцей Янко Барабаш від кошового Якова в попереднім (с. 153) Янком, очевидно, називається той же кошовий Яків.

[208]) Сильно скорочую і спрощую цю промову, як її наводить Кікін: в останній фразі пропущено кілька слів.

Під кінець Кікін повторив гетьманові своє прохання, щоб його відправлено. Гетьман відповів, що він хотів би з ним послати своїх посланців до царя, але вони не відважуються їхати до Москви, бо там шведські посли. Кікін пояснив, що шведських послів не затримувано, вони так довго жили в Москві „своїм упорством", і тепер з честю відпущені.

Ввечері прийшов до нього від гетьмана згаданий уже „козак Яцковский" і повідомив, що гетьман рішив його, Кікіна, відпустити і провести для безпечности на Гадяч, Рашівку, Миргород, Лубні до Путивля. Але при тім показав згаданий уже вище примірник тих листів, що розсилає Шереметєв по київській околиці: в нім Виговського проголошено зрадником, Шереметєв закликав людність до нього не приставати, а віддатися під його опіку. „Чи то не велика досада гетьманові, що його воєвода так безчестить?" — спитав Яцковський. Кікін сухо відповів: „Гетьман сам безчестить себе: коли б того так не робилось, так би й не писалось" (160).

Другого дня, 5 (15) прийшов на секретну розмову Фесько Вовк, розповів, що гетьманові прислано з Ніжена перехоплену царську грамоту до Шереметєва: наказано в ній видати Барабаша гетьманові і всьому війську. Коли гетьман таке почув, „довго сидів збентежений", а старшина почала говорити, що виходить — вибралися вони в похід даремно, коли цар їх своєї ласки не позбавив (як виходить з тієї грамоти).

„І не знають, що тепер робити: запрохали татар (до походу) з тим, що будуть брати в полон і віддавати татарам тих козаків, які живуть в Сумах та інших нових городах, та царських людей (московських підданих)" — а тепер, розумій — виходить, що тих царських городів воювати не годиться. Гетьман сказав, що в такім разі прийдеться видати татарам на ясир кілька Полтавського полку [209]) — очевидно як кару за пушкарівське повстання...

Коли таким чином для гетьмана і старшини нібито ситуація вияснилася в тім напрямі, що підозріння її до Москви були прибільшені чи передчасні, коли не зовсім безпідставні, — то в таборі, для ширшої публіки, далі підтримувалася версія, що Москва замишляла кінець гетьманові і всій вірній йому старшині. Сюди належить широко спопуляризоване новішою історіографією оповідання Коховського [210]), мовляв в тім часі на Дніпрі під Києвом зловлено цар-

---

[209]) Фраза ця в оригіналі дуже знищена, але зміст можна собі уявити ясно — приблизно в тих словах, як я це написав.

[210]) Climacteres, II с. 308, Костомаров нового вид. с. 355, Волк-Карачевський, с. 35, Герасимчук с. 96, Кубаля с. 109.

ського гінця з наказом Шереметєву: прислати до Москви гетьмана і всіх учасників угоди з Польщею — доданий нібито був і реєстр полковників, котрих треба було або вхопити, або принаймні позбавити урядів [211]). Коли цього листа принесено на раду і сконстатовано його автентичність, він викликав страшне обурення, і старшина і козаки сприсяглися до крови боронити загрожених і розірвати з Москвою. У Коховського це оповідається без ближчих хронологічних вказівок, і з стилізації виходить так, наче б то це сталось за якийсь час перед приїздом польських комісарів. Але ми маємо цей епізод в дневничку збірки Голінського під днем 5 (15) вересня — себто якраз під тим днем, як Фесько Вовк оповідає Кікіну про переловлений і приставлений з Ніжена лист царя, і нема сумніву, що тут мова про той самий епізод, тільки розповіджено його в інших аспектах: одну версію про переловлені листи пущено між публіку [212]), іншу переказав Фесько Вовк, а чи не було ще яких, цього також твердо не можна сказати.

„Приведено трьох москалів — читаємо в дневничку, — зловлено їх, коли вони їхали до Києва з листами, а писано в них про життя (o zdrowiu) гетьмана Зап., а потім, як знищать його і військо (Зап.), знищити і Річпосполиту — нашу.

Допитувано їх прикованими до гармати. Це нам помогло: по цім щиріш повели трактати з нами, бо перед тим так говорили: Ми пана не потребуємо, маємо царя — хоч і йдемо з військом, на те аби цар велів нам видати зрадників військових, що з Москвою — як Барабаш, Золотаренко, давніший полковник паволоцький та інші.

„До того ще й їх ліґа з шведами досі тривала, і ці дві речі нам були несприятливі, так що ми ледве не від'їхали, не докінчивши справи. За ті дні, що ми були в обозі, військо все далі поступало під Москву, зайшли ми на саму границю з військом і з ордами — були великі, і Карач-бей був гетьманом над ними. Двічі були (у нього) пп. комісари і гетьман [213]); не рада орда цьому замиренню (козаків з поляками), як ми могли зрозуміти. А ліга з шведами (проти Польщі) вже заникла, як я розумію, бо (гетьман) має слати послів до короля й. м. (польського), а від нього до короля шведського, аби занехав війну з нами".

---

[211]) або: вигнати з краю, вираз двозначний.

[212]) В оповіданню Коховського про гадяцьку унію є кілька моментів, які так близько сходяться з дневничком збірки Голінського, що треба прийняти його залежність від дневничка: дата приїзду комісарів, стріча, приїзд московського гінця, але поруч того різна плутанина з інших джерел.

[213]) Пропускаю записку більш автобіографічного значення: „перед тим, поки ще ми в'їхали до обозу, був я у Карач-бея з Яжиною, від пп. комісарів".

До цієї короткої, зате сучасної записки приточу довше, але вже з далекої перспективи стилізоване оповідання Перетятковича й даю його тому в свобіднішій передачі:

„Застали ми під Гадячем у гетьмана московського дяка. Щедро обіцяв він від царя різні вільності, і завдяки тому, а також балачкам старого Виговського-батька і брата гетьмана Данила [214]), багато старшини, а поготів черні — хилилося на московський бік. То ж в якій небезпеці життя пробували ми всі там — Бог свідком! У кожного при шатрі двоє самопальників, і так лишались на ніч — один в головах, а другий в ногах. Так було цілий тиждень, поки трактати складались, писались і зчаста переписувались.

Весь тиждень покойовий гетьманський Война і Карач-беїв товмач Сосницький рано і ввечір були у нас, раз-у-раз нібито жартом давали знати, яка то смерть нас чекає — або відсилка до царя. Як бентежили нас ці жарти, легко зрозуміти. Коли в середу в переддень підписання трактату, як сьогодня пам'ятаю [215]), присилає по мене пан Бєньовський, аби я прийшов до його намету. Застаю його самого одного в плачу перед образом руським Пречистої, починає нам говорити, що ми пропали! Чому? — питаю. — Бо дяк перекабатив на бік царя все військо; кінець нам! Я ніскільки не стривожений відказав: Хоч нам Война і Сосницький жартом казали, але ще Бог з нами і Пречиста! — Чи маєте тут когось знайомого? — Не маю, тільки Тетерю — тільки він наш! — Що ж будемо робити? Кажу йому: Маємо стільки блянкетів королівських, канцлерських, гетьманських, пишім до Карач-бея [216]), просім його іменем короля і Річпосполитої, аби з нами кінчив договір, а не з дяком, а поки те напишемо, пошлім Сосницького з якимсь дарунком". Бєньовському це сподобалось: зняв з себе гаманика, багато вишитого золотом і сріблом, і , вложивши туди кількадесят червоних, послав Сосницького з двома молодшими, повідомляючи про свій приїзд і переговори, які він провадить іменем короля і Рчп. Ми тим часом понаписували все (очевидно на тих блянкетах варшавських) — різні листи до Карач-бея від імени канцлера чи інших осіб. Посланці повернулись з заявою Карач-бея, що прийме вдячно. Не гаючись, о вечір-

---

[214]) Данила Виговського під Гадячем не було!

[215]) Трактат підписаний у вівторок, 17 вересня, значить дата не годиться; і так, як представлено далі, що в переддень підписання договору Бєньовський зробив першу візиту Карач-беєві, це не згоджується з анонімним дневничком, що комісари були у Карач-бея двічі; коли те, що описує Перетяткович. відбулося, то мусило статися раніш.

[216]) Пояснення: „присяжний брат гетьманський, стояв він в пів милі від війська Зап. з 40 тисячами".

нійній годині поїхали ми до Карач-бея, застали його в кам'яниці[217]), сидів на оксамитнім матрасі [218]) і не вийшов; коли підвівся, комісари наші попросили у нього через товмача розмови, і п. Бєньовський оповів, в якій справі приїхав і віддав ті, нашвидку написані, листи. Зараз їх прочитано і перетовмачено; Карач-бей приложив руки до грудей і поклонився — як то у них звичай (на знак згоди і обіцянки). Тількищо ми це скінчили, гетьман зількома полковнликами учинили раду [219]). Потім, вийшовши з намету, добру годину суперечалися між собою, даючи рації за і проти. Господь Бог і Пречиста зробили це, що Карач-беєва приязнь і намови вплинули на проголошення пожаданої нами згоди. Повернувши від Карач-бея, я ще раз переписав ці пакти, котрі за тиждень вже з десять разів і переписував. Поки зійшло [220]) сонце, переписав я востаннє акт обопільної згоди. Другого дня, в четвер, наші комісари і гетьман їх підписав, і на знак військового тріюмфу гарматами проголошено цей акт" [221]).

В цім свідченню про рішучу ролю Карач-бея на закінчення договору — після попередніх ухилянь гетьмана і старшини — властиве значення цього оповідання, мало певного в подробицях. Звідомлення Кікіна дає нам змогу доповнити ситуацію важним фактом — що в переддень підписання договору Виговський зложив з Москвою перемир'я. Кікін так це оповідає:

6 (16) прийшов переяславський полковник С. Чичар, прилуцький Дорошенко і Немирич і від імени гетьмана заговорили ще раз про „незносні кривди" війську Зап. від Шереметєва і Ромодановського; ці кривди змусили гетьмана до нинішнього походу в спілці з татарами. „Ти на розговорі радив нам, щоб ми це занехаяли і крови не проливали, а послали б (про ті кривди) до в. государя. Але ніхто не відважується їхати посланцем — боїться, що їх затримають. Тому гетьман, пам'ятаючи, що ти і до попереднього гетьмана і до нього приїздив з добрими дорученнями і тепер, як бачимо, бажаєш запобігти кровопролиттю, переказує тобі від себе й старшини. Коли ти все те, що гетьман і старшина і все військо жаліються на незнос-

---

217) Стрільчевський переклав „в палатке".

218) Na axamitnym materacu.

219) Текст доволі неясний, тому не диво, що Стрільчевський і Герасимчук перекладають різні місця інакше. Я переклав так, як уважав найправдоподібніш. Можна вагатися — чи гетьман з полковниками приїхали до Карач-бея, чи закликали його на раду до себе, але ясно виходить, що це була рішуча нічна нарада гетьмана з Карач-беєм, хоч в тексті Карач-бея не названо.

220) В друк: zaszło.

221) Памятники III, с. 345—7.

ні кривди свої, донесеш в. государеві, — то гетьман тебе до ц. в-ва відпустить" [222]).

Кікін висловив на це свою думку, що гетьманові все таки краще було б послати своїх посланців, а тим часом військо розпустити, татар відіслати і всяку усобицю і „задори" припинити; він же, Кікін, у всякім разі, що від гетьмана і від старшини чув, цар. в-ву донесе.

Полковники і Немирич сказали, що вони то гетьману перекажуть, і з тим пішли. Потім прийшов Немирич сам і запросив Кікіна на розмову до гетьмана. Прийшовши, почув Кікін від гетьмана таке:

„Говорив сси мені і всій старшині, щоб ми військо і татар відправили, і я над цим радив з старшиною. Розпустити військо і відіслати татар мені ніяк не можна, тому що Г. Г. Ромодановський стоїть напоготові й посилає царське військо під військо козацьке, ловить язиків; а В. Б. Шереметєв воює наші городи. Я (навпаки) чекаю з години на годину калгу з татарами, вони вже на цім боці Дніпра, і по хана я послав, щоб він з Угорщини до мене йшов".

Кікін „многими и пространными словами" відмовляв його від того, але гетьман рішуче відрік (отказал впрямь), що він війська не розпустить, татар до себе в поміч чекає ще більше і піде війною на Г. Г. Ромодановського і на його государські українні городи.

Тоді Кікін став намовляти, щоб він про все написав цареві і, пославши цього листа з ним, Кікіним, чекав царського рішення, а тим часом стримався від якихнебудь воєнних кроків і татар стримав (не розпускаючи) — „войною на украинные городы ходити не велѣлъ".

Гетьман на це сказав: „Військо зійшлося і затримувати його не можу, бо в цих місцях запасів ніяких не приготовлено, стояти на однім місці й чинити шкоди тутешнім міщанам і селянам — нема пощо. Мушу йти на неприятелів своїх, що наробили в війську Зап. стільки кривд і убивств" [223]).

Кікін поновив свої намови, між іншим нагадав, що свого часу він бачив листа гетьмана до Хитрово з проханням, щоб Ромодановського відкликано з України — там він арґументував тільки тим, що своєволя вже затихла і нема чого трудити царського війська; про якісь насильства і руїну від нього він не писав, а тепер виду-

[222]) Акты Ю.З.Р., IV с. 160—1, скорочую.

[223]) „А идетъ де онъ, гетманъ и съ войскомъ, которые при немъ, управлятись съ неприятели своими, которые починили въ войскѣ Запорожскомъ незносные кривды и обиды и смертные убивства" — с. 162.

мує всякі обиди і грабіжі ,,мимо всякіе истинны правды". Гетьман на це сказав: ,,Як я писав до Б. М. Хитрово, я ще не мав повних відомостей про всі незносні кривди від кн. Ромодановського і його людей; а як мені стали відомі всі кривди і насильства, грабіжі, нищення і убивства, я, порадившися з старшиною, зібрав військо і татар покликав, і йду мстити за свої обиди: буду битися, доки нас усіх стане!" (162).

Кікін знову почав його умовляти, між іншим ужив такого дивного аргументу, що українні городи царські до війни не приготовані: ,,Як я до тебе, гетьмане, їхав,в городах в. г-ря для осади нічого не приготовлено, запасів не перевезено, людей для облоги не скликано, пашенні і всякі інші люди на полях збіжжя жнуть". Це очевидно, промовляло за те, щоб коли мститися так мститися зараз, але ,,по многимъ разговорамъ" гетьман дав згоду на перемир'я: ,,Я тебе відпущу і в. г-реві напишу докладно і ждатиму царського указу від цього дня три тижні і чотири дні" (себто до Покрови).

Кікін став просити довшого часу: ,,Я за дебелістю своєю так скоро до ц. в-ва не поспію!" — і гетьман причинив йому ще три дні: ,,Більше як чотири тижні царського указу чекати не будемо, після 4 тижнів будемо битися з кн. Ромодановським і з *зрадниками нашими черкасами*, що оселилися в нових городах".

Далі почав скаржитися на референта українських справ Алмаза Івановича: ,,Котрі листи я посилаю до й. ц. в-ва у всяких потребах війська Зап., приймає їх від посланців посольський думний дяк Алмаз Іванів, а перед ц. в-вом не читає їх (,,подлинныхъ листовъ"), а приносить з них списки. Він же мені й війську Зап. не зичливий, і думаю я, що робить списки невірно. Я теж, як був писарем за Б. Хм., то коли був якийсь лист до гетьмана від мого ворога, то читав не так, як було написано — щоб гетьмана на нього розгнівати. Нехай би в. государ велів віддати мої листи котромусь своєму ближньому чоловікові, і щоб він читав в. государеві мої листи ,,подлинні" [224]).

Кікін розуміється почав боронити свого патрона; гетьман посилався на те, що так йому кажуть усі посланці, які бували в Москві. Кікін відповідав, що ці посланці — ,,пьяницы и баламуты" — умисно його так настроюють. Цар до гетьмана і війська ,,щедръ и милостивъ", треба на його ласку вповати, а ніяким ,,смутнымъ и ссорнымъ рѣчамъ" не вірити. На тім розмова з гетьманом скінчилась, але того ж дня прийшли до Кікіна ,,попрощатися, як старі знайомі, Федір Лобода і Федір Коробка — очевидно під враженням ос-

[224]) Акты IV, с. 163, скорочую.

таннього погодження з польськими комісарами. Повідомили Кікіна, що гетьман рішив його таки відправити до царя — хоча Креховецький, Джулай і Тетеря радили затримати і віддати татарам; татари також безнастанно докучали цим гетьманові, а він відговорювався, що хоче послати Кікіна до Чигрина на роботу — „город будувати". Потиху Лобода сказав при тім Кікіну: „Найбільший заводчик в зраді Павло Тетеря, все нинішнє літо прожив в Корці — з ляхами умовлявсь як би то визволитися з підданства ц. в-ву".

Другого дня — в сам день підписання договору з поляками, 7 (17) прийшов Немирич і „Данило Німець" і запросили до гетьмана на відпуск. При цім Кікін допитувавсь у Немирича, чому дають йому маршрут на Гадяч—Лубні, коли це дорога не до Путивля, а до Чигрина — до Путивля було б ближче їхати на Ромни. Немирич пояснив, що на дорозі до Ромен стоять татари, тому гетьман посилає довшою, але безпечнішою дорогою. Кікін пішов до гетьмана, і той передав листа до царя з такими, мовляв, словами: „Просимо й. ц. в-во в наших великих обидах, як написано в листі, щоб він змилосердивсь і звелів учинити справедливість. Що я стою з військом, причина не від мене, але від тих, що наробили лиха війську Зап." — А коли Кікін на це ще раз повторив свої поради: послати посланців до царя, а військо і татар відпустити, гетьман сказав: „Війська не розпущу, а чекатиму царського указу від цього дня чотири тижні" (115).

З тим Кікін пішов і того ж дня виїхав на Гадяч і Миргород. Під Миргородом довелось почути йому від одного сільського отамана таке: „Прийшла вчора відомість, що хана з татарами й уманського полковника Михайла Ханенка з козаками в Уграх в горах засипало, так що й не виїдуть уже; бодай таке ж нещастя і гетьманові, щоб він на свого государя зброї не підіймав. Ми, весь Миргородський полк, до нього не хочемо йти і з години на годину чекаємо царських воєводів, щоб до них пристати і того зрадника бити". В соборній церкві миргородський протопоп говорив проповідь проти усобиці. А в Лохвиці, 9 (19) з'їхався він з польським посольством, що їхало від гетьмана до Польщі, і один з дворян Євлашевського, Кароль, за обіцянки дарунку розповів дещо про комісію — настільки загально, що ці його оповідання не мають для нас ніякого інтересу: виправдувався, що справи комісії відомі тільки писареві заприсяженому на те, щоб нікому нічого не оповідати.

В Ромнах Кікін застав затриманих дітей боярських — їх відпустили разом з ним. Але знову прийшлось зробити значний круг, щоб об'їхати небезпечні місця, бо гетьманські козаки царським лю-

дям „чинять задори" і побивають. На тім уривається звідомлення Кікіна.

Мабуть Виговський умисно поспішив вислати Кікіна, щоб без нього закінчити формальності, зв'язані з трактатом унії, — переведені того ж дня мабуть, як він поїхав — 7 (17) вересня. Як саме їх переведено — наскільки військові маси були допущені до участи в проголошенню унії, це лишається невідомим, і на мій погляд дуже сумнівно, щоб ця справа, хоч би формально, була санкціонована загальною радою. Правда, Коховський досить докладно описує таку раду, навіть широку промову Бєньовського, в котрій похваляється заявлений козацькими послами намір вернутися під владу польського короля, описує гірке становище під деспотичною владою московського царя, під експлуатацією їх засобів, їх багатств і праці в інтересах Московщини й т. д., навіть похвальні оклики козацтва: Harast Howorit!, і коротко переказує відповідь Виговського („не без ораторського хисту — бо з молоду напрактикувався в суді"), котрою він обіцяв непохитну вірність і послух королеві за себе і за військо. Цей образ без застережень повторяється сучасними істориками — як рада 6 (16) вересня [225]), що мовляв завершила переговори й оформила фактично вже осягнене порозуміння гетьманського уряду з комісарами [226]). Але поминаючи, що у Коховського це очевидно рада вступна, що попереджає переговори, а не фінал, начеркнений Коховським образок і промову Бєньовського вважаю літературним твором, літературною фікцією, а не переповідженням чийогось фактичного звідомлення.

Є ще коротке оповідання в збірці Голінського с. 1044.

Кінець кінцем маємо акти — але без коментарів учасників в них можна тільки з більшою або меншою правдоподібностю витягнути певні висновки. Маємо два тексти трактату, обидва в оригіналі з датою 6 вересня 1658, з підписом гетьмана і печаттю військовою, але без підпису комісарів. Один ідентичний з тим, що потім був прийнятий соймом 1659 р. і видрукований в його постановах (потім в volumina legum) — текст офіційно прийнятий, ми його називаємо далі текстом другим, бо він в розвою умови стоїть на

---

[225]) У Кубалі, очевидно недоглядом, 16 ст. ст.

[226]) Вовк-Карачевський с. 36—7. Герасимчук с. 96—7. Кубаля с. 113—15. Костомаров подав свобідну парафразу промови Бєньовського за Коховським — властиво за польською його переробкою — **Historya panowania Jana Kazimierza**, Кубаля свобідно переробив переробку у Костомарова, і вийшла промова до-

пізнішім місці, і в збірці бібл. Чорторийських, в збірці актів унії не дурно теж стоїть на друім місці (ркп. 402 л. 293—305).

сить гарна — але доволі далека від свого прототипу. Наведу для порівняння оце місце:

Коховський с. 313:

Погляньте на цивільне правління і політичні способи адміністрування вашої країни. Колись військо Зап. прегарно і добровільно служило королям — тепер мусять слухати тільки суворих наказів, що приходять здалека. Давніш воно вибирало своїх старшин і по своїй волі скидало, тепер є такий, що накидає вам своїх послушників, а тих, що вам подобаються, нищить через убивників. Проливаючи кров свою, ви б'єтесь для чужого народу, ризикуючи своїм життям, здобуваєте тріюмфи неприязному панові, що для того тільки включає Україну між свої титули, аби її просторами і мужністю козаків захистити від татарських нападів свою північну країну.

Вони орють, вони жнуть — хлібороби ваші, а він, перетопивши ці багатства в дорогий метал, наповняє вашим золотом Москву, що сама не родить золота. Відібравши від вас увесь метал, цей жадний старець (жебрак) не минає і гармат ваших мідяних, а справляє їх горі рікою до Москви. Він і залізо вирве з вашого вжитку — боячись особливо того, що ви носите при вашім боці. Чи до смаку вам, запорожці, ощадність того народу? чи має убога гунька*) бути одежею козаків, а личаки, обув'ям? І пощо такий суворий закон? Скромність чи багатство одежі залежить від достатку, багатство чи незаможність дає правила убранню кожного. А що закони проти розкоші тільки законодавцеві, що береться означати спсіб вашого життя, кидає анатему на прийняті у вашого народу забави, обмежує ваше приватне життя, збиваю-

Кубаля с 515:

А як (цар) поступає в справах світських, так ви за польського панування не знали. Мусите слухати суворих наказів. Давніш вибирали-сьте старшину, тепер є вже такі, що накидають вам своїх невільників, а тих, що вам подобаються, хочуть позбавити життя.

Всі доходи збирає собі цар. Не дозволяє бідному козакові пити горілки, меду ані пива. Велить вам носити московські кожухи і личаки, старинні звичаї хоче знищити і ледве що за людей вас уважає, рад би був і язики вам повідтинати, аби ви не говорили, і очі повиколювати, аби не дивились, і держить вас, поки нас, поляків, кров'ю вашою не звоює, а тоді вас за Біле озеро переселить, а Україну населить своїми московськими хлопами.

---

*) Gausape — грубого виробу вовняна тканина, або повсть.

Текст, що ми далі називаємо першим (402 с. 281—290), має в кількох місцях важні відміни — вимагає більше від Річпосполитої: повного скасування унії, виключного права православної шляхти на уряди в трьох східніх воєводствах, а не в самім тільки воєводстві Київськім; війська Зап. має бути 60 тис., а не 30, як у II тексті; наємного війська гетьман може тримати скільки хоче, і на утримання його мають іти доходи з трьох воєвідств; в заграничній політиці ставиться дезидерат — не змушувати війська Зап. до розриву з Москвою [227]).

В секретній декларації, взятій від Виговського комісарами „при закінченню комісії", він робить деякі уступки від 1 ред. в такій формі, як це потім маємо в II тексті — щодо реєстру і наємного війська. Уступки, зроблені цією декларацією, потім уже не викликають дискусії.

Натомість пункти, незачеплені декларацією, були відкинені королівською радою (спеціяльно згадується справа унії і виключне право православних на уряди в трьох воєводствах, а не в самім тільки Київськім) і в цій справі аж двічі їздив до Виговського Перетяткович, щоб дістати від нього поправки до гадяцького акту, і за дру-

---

чи з того для себе доходи. А Рчп. польська нічого більше від вас не вимагає, запорожці, крім вірности і покірности. В столі, в одежі заховуйте ваші старі звичаї! Ми не ганимо ні розкішного життя, ні економного, які б не були наші власні звичаї чи правила.

Отже, чи відчуваєте, в якій зневазі живете? Він (цар) вам, як зможе — і світ від очей відбере! Він сердиться, що ви дихаєте, що ви говорите, що людський вигляд маєте. Охоплений гнівом, він хоче вирвати у вас саму цю землю, на котрій ви живете — цю батьківщину, предків ваших осідок, — призначив на переселення ваше з дітьми вашими — якщо тому можна вірити, велику пустиню за Білим Озером, а Україну хоче заповнити мужиками (буквально „від Золотої Баби" з Уральських сторін)...

[227]) Текст перший видав М. Стадник при своїй студії про Гадяцьку унію в Записках Укр. Наук. Тов. в Києві, кн. VIII. Текст другої ред. — Герасимчук в своїй студії про Гадяцьку унію, Зап. Наук. Тов. Шевченка т. LXXXVII, відб. с. 98 і потім в Укр. Архіві, т. III.

гим разом дійсно вдалось добути від Виговського текст з виправками. Очевидно це й є наш другий текст, фактично списаний, як каже Перетяткович, 29 квітня 1659 р., але з старою датою 6 (16) вересня 1658 р.

Далі подаю І текст, а там, де в ІІ-му відміни — в двох стовпцях (скорочуючи титули і різну етикетальну фразеологію':

„В ім'я Боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним!

„Комісія між станами Корони Польської і в. кн. Литовського з одної сторони і вельм. гетьманом і військом Зап. з другої — докінчена дня 6 (16) вересня 1658 р. вельм. Стан. Казім. Бєньовським і Казім. Людв. Євлашевським — визначеними з сойму від найясн. короля Яна Казіміра комісарами, з вельм. гетьманом Ів. Виговським і всім військом Зап., в обозі під Гадячем. — Дай, Боже, щоб щасливо і вічно тривало!

„Вельм. гетьман Зап. з усім військом Зап. на вищезгаданім місці, прийнявши нас, комісарів, як годиться пристойно і вдячно і зваживши нашу повновласть комісарську, надану нам повагою сoймовою, деклярував з усім військом:

„Як не з доброї волі, а тільки з мусу, притиснене різними опресіями, військо Зап. приступило до своєї оборони, — так тепер, коли й. корол. м., пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім замішанню, закликає нас до одности, — вони не погорджують ласкою й. кор. м. і покірно приймають цю поблажливість (клеменцію) доброго пана, приступають до цієї комісії, а далі до спільної наради щодо згоди, щирости і обопільної любови. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все, що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво вічними часами.

„Згоду вічну й нерозривну постановили ми таким чином:

„1 [228]). Релігія грецька старинна, така, з якою Русь приступила до Корони Пол., аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Пол. і в. кн. Лит., — так далеко, як сягає язик народу Руського. На соймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях в відвідуванню хворих з святощами, в хованню померлих і взагалі у всім — так як свобідно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

[228]) Тут стоїть цифра 1, але дальший текст не розбито на такі нумеровані пункти; для перегляддности я поставив цифри й далі — але в скобках. Офіційний текст, включений до Volumina Legum, також не має цього поділу на пункти.

,,Тій же грецькій релігії дається право свобідного фундування нових церков і манастирів, так само поновлення і поправляння старих.

,,Церкви і маєтності, здавна надані на церкви старинної грецької віри, мають зіставатися за греками [229]) православними старинними. Після того, як зложено буде присягу вірности, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Зап. тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Рчп., касується і в Короні і в в. кн. Лит. — і хто хоче, нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького неуніятського богослуження [230]).

А тої віри, що противна вірі грецько-православній і множить непорозуміння між народом римським і старогрецьким, церков і манастирів фундувати і фундуші помножати не повинен і не може ніхто — ні з стану світського, ні з духовного, ні з сенаторського, ні з шляхетського, ні в маєтностях духовних, королівських, ні в приватних ніяким чином силою цієї конституції.

Римську ж віру дозволяється виконувати свобідно в воєводстві Київськім, Браславськім і Чернігівськім.

,,Світські пани римської віри — дідичі й урядники й. кор. м. — не матимуть ніякої юрисдикції над духовними і світськими людьми, ані над ченцями — тільки їх законний пастир.

,,А що в спільній вітчині мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому о. митрополит київський теперішній і його наступники з 4 владиками: луцьким, львівським, перемиським і холмським [231]) засідатимуть в сенаті в своїм порядку, з тими ж правами і правом голосу, як духовні римського обряду, тільки митрополитові призначається місце після арцибіскупа львівського, а владикам після біскупів своїх повітів.

---

[229]) В розумінню людей православної віри.

[230]) A unia ktora dotąd Rsptą mieszała tak się znosi w Koronie y (w) W. X. Lit. — aby kto chce do rzymskiego, a kto chce do greckiego nie uniatskiego nabozenstwa wracał.

[231]) В другім тексті додано: ,,з п'ятим — мстиславським в в. кн. Лит.'', теж в Volum. legum.

В воєводстві Київськім, Браславськім і Чернігівськім сенаторські диґнітарства мають роздаватися тільки шляхтичам грецького обряду — до того здатним, що походять і мають маєтність у тих воєводствах.

Теперішні держателі урядів зістаються при них. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воєводств має бути гетьман військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоєводи та інших урядників. Це буде належати (до гетьмана) і застерігається на цей раз тільки доки він прийде до посідання воєводства київського.

В Київськім воєводстві сенаторські диґнітарства мають даватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів. В воєводстві Браславськім і Чернігівськім ті ж уряди сенаторські мають даватись по черзі то одному, то другому обрядові, так що по уступленню сенатора грецького обряду має наступити сенатор римського обряду. Але в усіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, що походять з тих воєводств і мають у них маєтність. І теперішні держателі урядів зістаються при них.

„Також по містах коронних і в. кн. Лит., як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вільностей і свобід, і грецька релігія, не має бути нікому перешкодою до маґістрату.

„В Києві король й. м. і стани коронні позволяють заснувати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, маґістрів і студентів ніякої секти: аріянської, кальвинської, лютерської. А щоб студентам і учням не було ніякої оказії до бійок, всякі інші школи, які були в Києві перед тим, й. кор. м. накаже перенести деінде.

„Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і в. кн. Лит.[232]). позволяють (заснувати) там, де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою, як київська: щоб у ній не було професорів, маґістрів і студентів секти аріянської, кальвинської і лютерської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

232) В старім вид. Єрлича Войціцького помилково: „в. кн. Лит."

„Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно ставити, свобідно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контроверсії — але не ображаючи маєстату кор. і без пасквілів на короля й. м.

„(2). А що вельм. гетьман з військом Зап., від Рчп. відірваним, з любови до короля, пана свого і власної вітчини, повертається (до них), вирікаючися заграничних протекцій, то й. кор. м. і всі стани кор. і в. кн. Лит. вічною амнестією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив Біг — полишаючи то маєстатові Його, як офіру за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без виїмку — як у війську Зап., так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі якимнебудь чином пробували чи пробувають при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні корол. маєстат, ні сенат, ні вся Рчп., ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного зосібна, від найвищих до найменших. Навпаки, пробачивши собі обопільно християнським серцем, щиро, свідчачися страшним Богом, всякі неприємності і все, що діялося під час війн, вони ні явно, ні потай не замишлятимуть ніяких пімст, ні практик. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для якихнебудь потайних (skrętne) замислів.

„Всякі кадуки (конфіскації), випрошені кимнебудь під тими, що пробувають в війську Зап. і під шляхтою, що приставала до гетьмана і війська Зап. і до шведів, і роздані від початку війни, — тепер всі без виїмку касуються і будуть скасовані законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові, ні власності чиїйнебудь. Де б вони (постанови про конфіскацію) не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг (судових) еліміновані, і їх власникам надається право заволодіння — проти котрого не можна посилатися на ніякі кадуки під карою інфамії.

„А що і зміст і саме ім'я амнестії повинно бути святе, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одности, згоди, любови, права і пана, як було перед війною, — то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публічно, чи в приватнім зібранню закидати комусь зраду, — такий має підпадатись карам за нарушення договору, і в усяких оказіях, де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має переводитися пильно слідство [233]).

---

[233]) Ці постанови про амнестію і скасовання конфіскат буквально сходяться з „пунктами" Тетері, тільки в тексті 6 (16) вересня розвиваються ширше:

„Вся Річпосполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського і належних до них провінцій відновляється цілком такою, як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за

Пункти Тетері:

Ponieważ hetman z woyskiem Zap. z miłości przeciwko panu i własney ojczyzny, z dobrey woli swey, do tegoż własnego pana, odstępując wszelakich postronnych protectyi powraca, tedy i. k. m. p. nasz mił. ze wszystką Rzptą to cokolwiek p. bog dopuścił na oboią stroną za grzechy zobopolne maiestatowi iego oddawszy wieczną amnystią to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa.

Assecuruiąc, iż żadney zemsty ani majestat pański ani senat, ani wszystka Rzpta ani żaden z prywatnych przeciwko kozakom y żadnemu z osobna nie będzie praetendował, y owszem wszystkie niesmaki wojenne zobopolnie sobie podarowawszy żaden na drugiego ani jawnej ani potaiemnej nie ma knować pomsty y praktyki і т. д.

Акт Гадяцький:

A ponieważ w. hetman z woyskiem Zap. od Rzptey oderwanym z miłości przeciwko i. k. mci panu swemu mił. y własnej oyczyznie wszelakich odstępując postronnych protectyi powraca, tedy i. k. m. p. nasz mił. y wszystkie stany koronne w. x. Lit. to cokolwiek pan bog na obie strony dopuścił, maiestatowi iego świętemu za grzechy spolne ofiarowawszy, wieczną amnistią to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa. Assecuruiąc wszelkiey condyciey ludzie od namnieszego do naywiększego nikogo nie wyimuiąc tak zposrodku woyska Zap. iako też stanu szlachetskiego urzędnikow iako y prywatnych ludzi będących, tych zgoła wszystkich, ktorzykolwiek iakimkolwiek sposobem przy w. hetmanach, tak zeszłym iako y teraznieyszym zostawali y zostaią y żadney zemsty ani maiestat pański ani senat ani wszystka rzpta, na ostatek ani żaden z prywatnych przeciwko nim y każdemu z-osobna od naywiększych do namnieyszych nie będzie praetendował. Y owszem wszystkie niesmaki y to wszystko, cokolwiek podczas woien działo się, całe sercem chrześcianskim pod świadectwem strasznego boga zobopolnie bona fide sobie podarowawszy żadney ieden na drugiego ani iawney ani potaiemney nie ma knować pomsty y praktyki, nie daiąc się uwodzić ani żadney absolutiey, ieśliby chcieli czynić dowcipy skrętne, uwolniaiąc z przesięgi.

недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Рчп., не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав і визнає християнську релігію — чи римську чи грецьку, всі лишаються в спокою, при вільності. Хіба якісь засуди або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в відсутності.

(3) Війська Зап. число має бути 60 тисяч, під. владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вільностями їх.

Скільки наємного („затяжного") війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана.

Війська Зап. число має бути 30 тисяч, або скільки гетьман Зап. подасть у реєстрі [234]).

Наємного війська 10 тис. — котре так же, як і Запорозьке, має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених Річпосполитою на соймі податків з воєводств Київського, Браславського, Чернігівського і інших має платитися тому військові.

„Пробувати [235]) військо Зап. має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності, надані (їм) привілеями найясніших королів польських, потверджуються: вони (козаки) зістаються при стародавних вільностях і звичаях своїх, що не тільки в нічім не обмежуються, але навпаки — потверджуються всякою повагою. Ніякий державець корол. маєтностей, ні староста, ні пан дідичний, ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від якихнебудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні й. в. кн. Лит. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі напитки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають зіставатись при козаках свобідно, згідно з їх звичаями.

„Зокрема кого гетьман війська Руського подасть й. кор. мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшої заохоти до служби й. кор. мил., тим усім без якихнебудь труднощів буде уділена нобілітація, з наданням всякої шляхетської вільности. Але так тре-

[234]) Додаток цей треба розуміти очевидно в зв'язку з секретною декларацією гетьмана.

[235]) Властиво — мати кватирі, consistentia.

ба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто [236]).

„Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воєводство Київське, Браславське, Чернігівське. Тільки наємне військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воєводств за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Руси і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такім разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ руських.

„(4) Для скріплення і більшої певности цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воєводства Київського, Браславського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воєводства Київського, Браславського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство)

не віддаляючи від того уряду рідних братів вельм. гетьмана руського [237]).

„Двір minnica для биття всяких грошей має бути заложений в Києві, або де буде признано зручнішим — однієї якости і металу і з королівською особою (портретом).

„Податки, які Рпта ухвалюватиме на соймі, в воєв. Київськім, Браславськім і Чернігівськім мають уживатися на наємне військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

„Спільні ради і спільні сили всіх тих народів проти кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта мала вільну навігацію на Чорне море.

„Коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлось почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене.

„Коли ж би цар не схотів вернути провінцій Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в. кн. Лит.

[236]) Неясно, чи не більше, як сто, чи не менше, як сто? В р. 1655 сойм годився на максимальне число нобілітованих 6 тис. — супроти наміру короля допустити все козацтво для шляхетських прерогатив — див. т. IX, с. 1092 і 1095.

[237]) Додано в II тексті і потім в Vol. legum.

і військо Руське Запорозьке, під реґіментом свого гетьмана, і воювати.

„Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до шведського [238]) або до запорозького війська і тепер вертаються до батьківщини, — мають їм бути повернені і служби їх в війську кор. і в. кн. Лит. мають бути компенсовані і оплачені [239]).

„(5) Гетьмани з військом Зап. — теперішні і наступні, — відступивши від усяких заграничних протекторів [240]), більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій і будуть пробувати вічно.

Але так, щоб це не порушувало братерства, зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілости Річпосполитої — то і царем московським [241]).

Але так, щоб це не порушувало братерства, зав'язаного з ханом кримським.

„Посольств від заграничних (гетьман) не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м.

„Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість.

„(6) Всяким приватним особам з обох сторін — в тім і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до біскупств, пробоств, каноній, плебаній і до належних до них маєтностей в воєводствах Київськім, Браславськім, Чернігівськім, Подільськім, також у в. кн. Лит., на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до костьолів, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, доживотних, заставних і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воєводствах і в в. кн. Лит., на Білій Русі і на Сіверщині.

---

[238]) В II тексті пропущено шведське військо, і так само в Volum. legum.

[239]) В тім розумінню очевидно, що все, вислужене перед виходом з польського війська, має їм бути тепер виплачене.

[240]) Protectyi.

[241]) Y ieśli może być salva integritae Reipublicae — cara moskiewskiego. Значення таке — що коли можна буде це зробити без порушення інтересів Рчп., то гетьман може не розривати з Москвою. В II тексті це право пропущене.

„Але час повороту визначить король й. м., порозумівшись з гетьманом зап., і спосіб реіндукації (повороту у володіння) має заховуватися такий, що ніхто не має повертатися до свого володіння інакше як за універсалом й. корол. м. і вельм. гетьмана запорізького. В цім має бути порозуміння обох сторін.

„Для судження всяких справ, як кримінальних, так і поточних, має бути в тих трьох воєводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але крім того мають бути окремі судові староства в Овручу і Житомирі.

„(7) А для кращої певности [242]) — тому що гетьман з військом Зап. і ці воєводства, що були відірвалися, відкидають всяку протекцію інших народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівних і шановні до шановних повертають [243]), — тому, для певнішого дотримання нинішнього акту, король і Річпосполита дозволяють народові Руському (мати) осібних [244]) канцлерів, маршалків і підскарбів з правами сенаторів і інші уряди народу Руського.

„Вони (канцлери) мають виконати присягу за ротою урядників коронних з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навпаки — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту — в конституціях і декретах соймових, рескриптах задворних, привілеях і універсалах.

„До уряду і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні надання митрополії, епископії, ігуменства і бенефіції, що належать до надавання королівського в воєводстві Руськім, Київськім, Волинськім, Подільськім, Браславськім і Чернігівськім, а в воєводстві Київськім, Браславськім і Чернігівськім — всі надання духовні і світські. Також суд в королівських містах і всякі декрети — задворні й судові — тільки в названих трьох воєводствах.

„А що проти цього акту вийшло б з канцелярії коронної або в. кн. Лит., то буде неважне, і той, що добув такий привілей, не тільки його тратить, але підпадає ще карі в 10 тис. кіп литовських, а судити його за це в королівськім суді за спеціяльним реєстром.

„Аби з суперечок за підданих, обвинувачених в своєвільстві, не виходило нових замішань, — касуються всякі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, починені під час

[242]) Мабуть — певности українців щодо своїх прав і свобід в унії з Польщею.

[243]) Dobrowolnie iako wolni do wolnych, równi do równych y zacni do zacnych powracaią — сакраментальна фраза, про котру дивись вище думки Лещинського.

[244]) Osobnych — v. Vol. leg. wolnych.

внутрішньої війни, — зеські, городські, трибунальські, також і декрети трибунальські, винесені в тих справах — особливо щодо воєводства Київського, Волинського, Браславського й Чернігівського.

„При складанні договору з царем московським, коли б до того прийшло, король й. м. і стани коронні і в. кн. Лит. мають вимагати ненарушеної репутації (реабілітації) вельм. гетьмана і нинішнього договору.

„Пп. комісари і в. гетьман князівства Руського фактично ствердили нинішню комісію своєю присягою — як то свідчать їх підписи на ротах присяги. Понад то буде ця комісія конфірмована — від сенату присягою превел. кс. арцибіскупа гнезненського, біскупа віленського, всіх чотирьох гетьманів і канцлерів обох народів, а від кола рицарського — присягою маршалка посольської палати, що має бути скликаний якнайскорше, — в присутності послів, які будуть прислані від в. гетьмана і війська Зап.

„А що до присяги короля й. м., то з своєї доброти панської він її на покірне прохання війська Зап. зволить учинити — це пп. комісари асекурують.

„Полковники ж, сотники і вся старшина війська Зап. виконають свої присяги після сойму, на котрім будуть виконані нинішні постанови, — в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від сойму.

„А щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу, вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію (постанови соймові), ухвалена соймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана".

На цім кінчився перший текст, наступає дата:

„Діялося в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного".

Але по цій даті перед підписом додано ще два пункти:

„До булави великої руської належатиме Чигринське староство, як то значиться в привілею, наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м.

„Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. м.

„Конвокація воєводства Київського, Браславського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскорше".

Під цим підпис: Іван Виговський гетьман війська кн. Руських рукою власною — і печатка.

В II тексті дата стоїть на кінці, після цих приписок, і підписано (при печатці) таке: Іван Виговський гетьман військ Запорізьких рукою власною іменем всього війська.

Це потверджує, що II текст писаний після I-го, і стилізація підписів має теж своє значення — що під II текстом Виговський підписався тільки гетьманом війська Запорізького.

До цього акту Виговський долучив таку секретну декларацію, передану королеві і в ориґіналі заховану в тім же збірнику актів бібл. Чорторийських ч. 402:

„Декларація вельм. Івана Виговського, гетьмана військ Зап., на деякі пункти, описані в комісії, заключеній під Гадячем, подана ним при скінченню тієї ж комісії.

„На пункт, в котрім війську Зап. дозволено число 60 тисяч. При виконанню його треба розуміти, що цю цифру дозволено з огляду на теперішній час, аби чернь не утруднила згоди з цього приводу, коли б її зменшено під цю пору. В дійсності, по тім, як війна з царем московським заспокоїться, в реєстрі не має бути більше 30 тис., а наємного 10 тис., з тим, аби наємне було під владою тільки теперішнього гетьмана.

„Полку чауського з Білої Руси, і козаків з інших місць на Білій Русі зараз не можна випровадити з огляду на небезпеку, щоб вони не перекинулися до царя московського. Але по скінченню війни з царем, яснов. гетьман запорізький повинен вивести всіх козаків з Білої Руси і в. кн. Лит.

„Передача церков і маєтків (церковних) має відбутися протягом півроку після того, як стан духовний і шляхетський вернеться до своїх маєтків.

„Для внутрішньої безпечности і скоршого випровадження Москви з Києва король й. м. пошле гетьманові військ Зап. чужоземного війська зараз тисячу, а як треба буде більше, то хоч і 5 тис. — з котрим Тетеря поспішить якнайскорше. Хліб тому війську вельм. гетьман зап. визначить коло Білої Церкви (приписано рукою Виговського: або де буде вважати за зручніше).

„Всі залоги між Случчю і Горинню гетьман зносить зараз і видасть універсал аби вийшли".

Підписано: Ів. Виговський, в. гетьман в. кн. Руського, і печать.

На ці акти другого дня, 7 (17), зложено присягу в такій формі:

„Я, Іван, своїм і всього війська Зап. іменем присягаю Всемог. Богові в Трійці Святій Єдиному на те, що я з військом Зап. у всім буду справуватися згідно з комісією, котру я постановив з вельм. пп. комісарами своїм іменем і іменем війська Зап., і наступники мої — гетьмани військ Руських — також будуть справуватися з військом. Так мені Боже поможи і мука Христова. А ця присяга буде дійсна, коли виконають присягу король і вичислені особи. Ів. В., гетьман в. кн. Руського".

Генеральна старшина і полковники виставили таку „субмісію". „Мы, обозный, судѣи, есаулы войсковые, полковники, так своим яко панов сотников, атаманов и всеи черни войска Запорозского именем даємо на себе тую субмисію с печатю войсковою и подписами рук наших на реч ниже йменованую тым способом:

„Поневаж найяснѣйший Ян-Казимер Король є. м. пан наш мил. тепер счасливе пануючий през вельможных й. м. п. комисаров ухвалою сеймовою до нас высланых: п. Станислава Казимера Беневского, каштеляна волынского, и пана Людвика Казимера Євлашевского, кашт. смоленского, милостиве декляровал, же нас, войско Зап., хотячи мѣти яко рицерских людей под протекцією своєю и под оную тепер берет, пустивши тоє все в вѣчноє запомнѣньє, счо ся кольвек през тыє замешанья стало, —

„Прето ми тую мил. ласку є. кор. м., п. н. м., яко дедичного пана, и всей Речы Посполитой вдячне и миле принявши, обецуємо по собѣ тоє, же так тепер яко и напотом вѣчными часы не будем руки на короля є. м., п. н. м., и всю Речь Посполитую подносити и противко не воєвати. И овшем — яко пана дедичного во всем так як из стародавных часов бывало и яко повинность наша рыцарская яко вѣрных подданых ку паном прирожоным кажет слухати волю є. кор. м., п. н. м. полнити. И присягою тоє публичною перед комисарами є. к. м. на тоє выслаными потвердити.

„Але то под такою кондицією, жебы теж и нас є. к. м., п. н. м., взаєм, і вся Речь Посполитая — так станы духовные яко и свѣцкиє, водлуг просьбы нашоє нас, войско Зап., во всем уконтентовали и присягою так своєю королевскою, яко и всеи Речи Посполитой на утвержене уже вѣчного и николи не розерваного покою змоцнили — так яко бы то вѣчными часы тоє не нарушено от всѣх наступаючих найяснѣйших королев полских было.

„И на тоє сеє наше писанє даємо.

„Писано в таборѣ под Гадячем року 1658 мѣсяца сентемврия семого дня.

„Тимош Носач єнералный обозный войска Запорозкого рукою. Самойло Богданович, Герман Гапонович судѣ войсковыє, Иляш Богаченко полковник чигринский. Федор Джулай полковник черкаский, Семен (?) Левонович полковник каневский. А. (?) Креховецкий полковник корсунский, власна рука, Григорий Гуляницкий полковник нижинский, рука власная, Петро Дорошенко полковник прилуцкий, рукою власною" [245]).

---

[245]) Ркп. Чорторийських 402, с. 239, видано у Кубалі, дод. 23, але дуже

Що можна сказати з приводу цих актів в зв'язку з усіми тими відомостями, що ми маємо про ці переговори?

Навіть не дуже уважно приглядаючись гадяцькому актові (текстові), ясно видно, що він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постуляту української автономії, „вел. кн. Руського". Можемо в повній мірі прийняти звістку Перетятковича, що протягом тижня акт цей пероблювано й переписувано разів з десять, і нарешті нашвидку, вночі виготовлено цю останню редакцію. Переробками цими приведено її до повного хаосу, і від головного постуляту — оцього „в. кн. Руського": означення прав третього, новопризнаного члена Річпосполитої — народу Руського, зосталися тільки цілком непоказні сліди, не говорячи вже, що зіпхнуто його на сам кінець, замість від нього, як головного постуляту, почати. Це пункт сьомий нашої нумерації — але в нім навіть не згадується це „в. кн. Руське". Воно заціліло в інших місцях принагідно — в титулі гетьмана й то не в повній формі („гетьман князівств Руських", „військ руських" тощо) — ця повна форма: „в. кн. Руського" виступає в петиції на сойм — „т. зв. екзекуції Гадяцьких пактів", доказуючи тим, що не з волі і бажання старшини в уніоннім акті цю повну формулу замінено такими, приблизними субституціями. Декларативно воно, це поняття, в уніоннім акті не виступає ні тут, ні в 7 пункті, ні деінде. Навпаки, акт старанно маскує це формулою реституції довоєнних відносин. Річпосполита, зложена з цих трьох народів: польського, литовського і руського (замість сказати — з трьох державних одиниць"), „відновляється цілком такою, як була перед війною" (п. 2) — коли ніякого в. кн. Руського не було. Правда, нібито мова йде при тім про територіяльне status quo, не зменшення території і границь передвоєнних, але при тім говориться про захування і старих політичних прав і старих конфесій, так що гасло передвоєнних норм проголошується на всіх ділянках публічного життя. А з нового постуляту — політичної автономії Руси, чи в. кн. Руського, на перевірку тільки й лишається конкретного, що капулерство, чи „печатарство" руське, що має фактично контролювати виконання постанов цієї нової унії. Глухо згадуються інші уряди: маршалка, підскарбія „й інші"; яка конкретно їх роля, не вияснясться цілком: це голі рамки, що мають бути заповнені живим змістом тільки дальшою активністю творців унії. Такі самі рамки — це „конвокація" — збори сенаторів, диґнітарів чи може й усієї шляхти трьох українських воєводств, суро-

несправно, тому я не притримувався його ортографії, видимо виправленої якимсь галичанином для видання під сучасну російську граматику.

гат місцевого сойму. Конкретніше — це той трибунал, що його має організувати українська шляхта — субститут колишнього луцького трибуналу, заснованого при першій унії. Цілком проблематичною величиною являється наємне військо, що має утримуватися з доходів трьох воєводств і пробувати під начальством гетьмана: має воно бути гарантією гетьманської влади і автономії проти переваги „Корони" — чи противагою війську Запорізькому? Це друге фактично певніше: може бути, що аргументувалось перед ширшими козацькими колами інтересами автономности Руси, але в дійсності малося дати українській шляхті зброю проти переваги козацтва, особливо — козацької черні [246].

Коли на пункті структури і прав нової української держави опозиція комісарів дала тільки неясність і хаотичність, то на пункті її територіяльного обсягу вона задала цілком ясний погром змаганням козацького (чи старшинського) осередку до об'єднання в „Козако-руській державі" (вживши термінології Величка) всіх земель українських — разом з білоруськими (з цими, може, не в цілості, то принаймні частинно).

З одного боку цілком виразно виступає етнографічний критерій — „доки сягає руська мова" (в розумінню української і білоруської), або підмінюючи поняття народности поняттям віри — „доки досягли церкви грецького обряду". Це те, що розуміється під поняттям „народу Руського". В ідеї „князівства Руські" і його уряду, „війська руські", гетьманат руський або „військ руських", *границі народу Руського* з Москвою — очевидно повинні розтягтися на всю цю територію; ця постулірована, неокреслена актом виразно державність руського народу повинна обіймати всі ці землі, доки сягає руська мова і доки — в залежності від мови — мають сягати права „грецької віри".

В дійсності тільки право грецької віри, властиво тут навіть тільки деякі права — реституція церков і рівноправність міщан грецької і римської віри виразно розтягаються на всю етнографічну територію „руську": куди сягає руська мова, має право грецька віра, куди сягає грецька віра — мають міщани грецької віри право на маґістратські уряди рівно з католиками.

На всі землі Корони і в. кн. Литовського очевидно розтягається контроля капулерів руських, щоб з ніяких установ не виходили акти, противні постановам унійного акту. Але це сказано глухо. Натомість сказано виразно, що контрасигнування королівських гра-

---

[246]) Цю сторону справедливо відчув Липинський — Z dziejów Ukrainy, с. 598.

мот руськими капулерами розтягується не на всю цю руську територію, а тільки на 6 воєводств коронних (Руське, Подільське, Волинське, Київське, Браславське й Чернігівське) — і то тільки на справи духовні, надання якихнебудь урядів і бенефіцій („gratiae" — жалування). На територію в. кн. Литовського ця компетенція не розтягається. В справах же світських функція капулерів обмежується тільки козацькою територією в тіснішім розумінню — трьома східніми українськими воєводствами. Це властива державно-юридична територія „князівств Руських", інші державні права народу руського крім деяких релігійних ґарантій (крім вичисленого вище ще участь галицьких владиків у сенаті) не виходять поза цю територію.

В збірці Голінського вичислено „пункти згоди з козаками", числом 18 і потім додано: „тих пунктів козаки подали були нашим комісарам 22, але їх обтято [247]): добивалися князівства абсолютно Руського [248]) — при нім воєводства Волинського, Руського, Подільського, Белзького в Короні, а в в. кн. Литовськім — Пинська, Бихова, Стародуба, Овруча та інших земель — але те все обтято і не дано на те згоди". Серед тих, ніби прийнятих, 18-ти є також екстраваґанції в змісті і стилізації, напр.: „Аби повернено люблинську церкву (4). Аби сойм був по черзі раз у Львові, другий у Луцьку, це відложено до волі короля й. м., также і трибунал — часто говорили: „Нам далеко їздити до Люблина, нехай буде нам тут трибунал" (6). „Біскупа в Києві не хотіли мати і костьол тільки один, в Хвастові призначали резиденцію біскупові, але потім погодилися" (7). Можливо, що запис належить авторові дневничка і відзначає дещо з живих уст [249]).

---

[247]) Utarto.

[248]) Absolute Ruskiego.

[249]) Наведу ще дещо небезінтересне стилізацією:

„Жовнір польський ніде не має гіберни і становищ відправляти, тільки тоді йти на Україну, коли військо Зап. не може подолати неприятеля свого і Річпосполитої — як Орда, й інші противники Корони" (11). „Пан не має в'їздити до українських маєтностей з великою купою — з хоругвами, а тільки з кільканадцятьма кіньми" (12). „Гетьман запорозький має бути доживотний, як і у нас: дістає стілець у сенаті, і гідності — як цей Київське воєводство, Чигрин з усіма приналежностями, себто Черкаси, Переяслав та інші королівські міста і Бар дається на запорозьку булаву — тільки, як він шляхтич, а якби по нім був плебей — то гідностей не давати"... (13).

Про жидів: „Коли хочуть бути на Україні, нехай наші будуть, як не хочуть, нехай переселюються (chcą li bidz niech będą w Ukrainie dla nas, nie chcą li — transeant) (16). Осол. 189, с. 1044—6.

Таким чином мовчки відтиналися козацькі займанщини на Волині, Поділлі, в Пинськім Поліссю, в воєводствах Минськім, Мстиславськім, Новгородськім (район Чауського полку). Того, що не важилися написати виразно в акті, те договорювалося в секретній декларації Виговського: він обов'язувався вивести залоги з Волині (очевидно разом з тим — з Поділля і Берестейщини), при першій можливості зліквідувати Чауський полк. Козаччина вирікалася всієї політичної роботи, що запопадливо велася протягом останніх п'яти літ, була властиво нервом козацької політики — об'єднання української і сумежних частин білоруської території під патронатом війська Запорізького.

Завдавалися й інші болючі удари політичній самостійності й авторитетові війська — напр. на пункті заграничних зносин. Старшина старалася обстояти свої фактичні зносини і догсвори з Кримом і навіть з Москвою, але принципово, буквою гадяцького акту позбавлялася всяких дипломатичних зносин.

Нема сумніву, що гетьманський осередок і старшина мали інші вимоги і не були індиферентними до цих ампутацій їх державних домагань. В згаданій інструкції козацьким послам на сойм 1659 р. (так зв. „Екзекуції гадяцьких пактів") маємо домагання, щоб „до в. княз. Руського були прилучені воєводства Волинське, Руське і Подільське". Про скасування Чауського полку гетьман у своїй декларації признає, що явно поставити цього пункту не можна, бо білоруська козаччина могла б перекинутися на московський бік.

Може бути питання, наскільки болізно відчував ці ампутації сам Виговський. Ми бачили вище запевнення Бєньовського, що він зовсім не поділяв „єретичних видумок Немирича" і дбав тільки про власну небезпеку. Таку репутацію виписав йому потім і Рудавський: „тепер відомо, що Виговський тим договором хотів тільки здобути королівську ласку, щоб потім утекти з величезними скарбами, зібраними ще Хмельницьким". Але це мало ймовірно; ідея об'єднання українських земель і їх політичної окремішности настільки тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах Хмельницького і по його смерті, що цьому трудно повірити. Він не легко зносив ті уступки з цих постулятів, котрі видирала від нього Польща, користаючи з його трудного становища, і ті живі подробиці, записані Перетятковичем з цих моментів (далі їх побачимо), дійсно дихають правдою життя, хоч може й помиляються в деяких подробицях. Виговський мусив належати до тих, що з болем давали виривати з державного пляну української політики живі шмат-

ки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода.

В чім же полягали ті спеціяльні труднощі Виговського і тов., що змушували їх до таких болючих уступок? Очевидно багато значив провал піднятих проти Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда — як стільки вже разів перед тим — оповідання Перетятковича про порозуміння, осягнене комісарами з Карач-беєм: це могло справді переломити всі запечення Виговського і старшини. Карач-бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде додому.

Але супроти неподатности комісарів в угоді Виговському і тов. пропала охота йти на рішучий розрив з Москвою і здаватись на ласку польську. Ясно було, що й те, на що комісари годилися, вони не годилися радо і не давали ґарантій, що воно буде прийнято й переведено — так як то й дійсно сталось потім. Від Виговського жадали секретної відмови від того, що признавалося в офіційнім тексті. Це не віщувало нічого доброго на будуче. Тому гетьман кінець кінцем пішов на перемир'я з Москвою і відкинув плян походу за московську границю. Може хотів за той час побачити, яке становище займуть в справі угоди двір і сенатори.

Може сподівався дочекатися присилки польського війська. Може думав, що Москва піде на поступки і на замирення з ним. Взяв політику вичікування поміж Польщею, Москвою і Швецією — це ясно. З-за такого понівеченого і непевного щодо своєї будучности „шматка паперу" рішуче не варто було палити за собою мости.

Трудно вгадати, чи учасники цього акту — з української і польської сторони, в повній мірі відчували інші ще, основні небезпечності, заложені в нім: конкуренцію козацького і шляхетського елементу, що в нім містилася. Тим часом тут якраз була найслабша сторона акту, який можна було провести в життя тільки фуксом — за поміччю неясностей, недоговорень і масковань або під непереможним натиском обставин. В основі своїй гадяцька унія — унія шляхетська, яка має забезпечити політичні впливи української шляхти, більше того — відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціяльної верстви, вернути те, чим вона колись була або бажала бути. Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась зформулювати його соціяльно-політичну ролю і забезпечити її, Гадяцька унія

постулірує, *домагається* такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціяльно-економічних бажань і мрій будує цю нову унію. Питання амнестії, скасовання конфіскат, повернення всього, на що могла претендувати ця шляхта, що зв'язалася з козаками (до речі пригадано і шведів, без прямого логічно зв'язку), розроблені в гадяцькім акті з особливою покладністю. Постанови про релігійні права, поставлені в головах акту і також нібито з великою увагою розроблені, в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти. Виходячи з релігійної рівноправности православної і римської людности, для недобитків православної шляхти виторговується привілейоване становище на українській території Річпосполитої: шляхта хотіла всі шість українських воєводств, комісари згодилися на три, сенат потім зрізав це ще більше, лишивши тільки Київське воєводство в такім виключнім володінню, а Браславське і Чернігівське тільки на половину. Домагаючися виключного права на всякі уряди і держави цієї руської території, ставлячи — доволі прозоро — різні труднощі для повороту до тутешніх маєтків утікачів-католиків, висловлюючи різні побажання (в петиції на сойм 1659 р.) щодо відібрання з їх рук (через компенсації в інших провінціях) урядів і держав, розданих до цього часу, — українські шляхтичі сподівалися в короткім часі, під патронатом козацького війська і нової унійної хартії, утворити нову економічну базу (в вигляді цих урядів і держав) — котра б дала їм змогу помірятися на два фронти — і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом.

Голова держави — гетьман переставав бути вибранцем тільки самого війська: його вибиратимуть „стани" в. кн. Руського; які саме, в якім представництві (наскільки б мали бути представлені міста, які пропорційні взаємовідносини мали б бути між військом та іншими станами), це не було пояснено, і це давало задаток сильних непорозумінь і колізій при реалізації цього пункту, але принцип чи тенденції були ясні. В руках гетьмана мала бути самостійна сила поруч війська Запорізького — військо наємне, затяжне, утримуване з податків, складаних станами, і очевидно в тій чи іншій формі залежне від них; фактично воно могло б складатися з шляхти, бути під командуванням шляхетських офіцерів і т. д. Кермування загальне, кермування справами краю очевидно мало б перейти до цього шляхетського передпарляменту — „конвокації", що мав би підготовляти справи для сойму і т. д.

Принцип нобілітації визначніших представників козацтва мав нібито перекинути міст між цими двома таборами — шляхетським і козацьким і злагодити їх колізії. Значна кількість козаків за ре-

комендацією гетьмана мала дістати від короля шляхетські права. Старшина могла сподіватися стати причетними шляхетським привілеям — не мала чого дивитися на них заздрісними очима [250]). Але цілком ясно, що в останнім рахунку це означало тільки скріплення шляхетської верстви супроти козацької маси. Визначні представники старшини мали скріпити її не тільки аритметично, але і в її специфічній вазі (удельный вес), вносячи з собою придбані в війську впливи і майно, не розриваючи з військом, але збільшуючи їх коштом коефіцієнт значення шляхетської верстви.

Розуміється, поруч того можна говорити також про збільшення цією дорогою впливів війська на шляхетську верству. Але ясно, що в дійсності вага мала лежати на першім результаті — зросту ролі й значення шляхти як верстви і пересякнення її ідеологією козацької старшини, козацьких верхів.

Цими заходами і плянами відповідали старшинські верхи на рух черні, демократичних елементів війська, їх гасла боротьби з панськими прагненнями старшини. Старшина не вірікалась цих прагнень і тенденцій; супроти того, що чернь шукала собі допомоги й опертя в московській адміністрації — заведенню нейтрального, як їй здавалось — воєводського правління, старшина поставила проблему обґрунтування і скріплення своїх клясових змагань в рамках польської конституції. З цього становища — в конкретнім зв'язку з боротьбою з черню, що зайняла цей рік 1657/8, треба оцінювати формальне заключення Гадяцького акту, спішність в його складанню і прийманню, і різні поступки, пороблені задля скоршої його реалізації, — хоч принцип кооперації старшини з шляхтою, заміни козацького монізму козацько-шляхетським дуалізмом з'явився значно раніш.

Ми бачили вище, що цей плян — оперти українську державність на шляхті — дозрів і розвинувся головно в зв'язку з плянами прилучення західніх земель до Козацької України. При оформленню відносин до Москви в 1654 р. були теж пляни зробити з шляхти привілейовану верству Козацької України, перший між її станами, відродивши її станові привілеї польських часів, — але з цих плянів нічого не вийшло: шляхетські елементи були занадто розпорошені й слабі супроти козацької стихії і фактично розпливалися

[250]) Тут знову виникає питання, вже зазначене вище: хто обмежував приступ старшини до шляхетства, і як розуміти 100 нобілітованих в полку — як minimum чи maximum? Чи польська шляхта устами комісарів, чи українська шляхта зменшила цифру супроти проєкту 1655 року? Хто противився широкому вливанню козацтва до шляхетського стану? В цій хвилі не можу дати категоричної відповіді на це питання.

серед козацької старшини, не рішаючися згромадитися разом в одній верстві і заявити свої претензії (пор. заяви Богдановича і Тетері в Москві — *на випадок* організації шляхетської верстви). В Західній Україні не можна було приступити до організації козацької верстви — хоча б у формах, практикованих на Білорусі, і тут українська державність мусила спертися на шляхті; пинська хартія була пробою такого базування української державности — найбільш яскравою й конкретною, яку ми знаємо. В обставинах тодішньої безкозацької західньоукраїнської дійсности така конструкція української держави в цих західніх провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванню Гадяцького акту. Єдине — ці західньоукраїнські провінції могли оправдати таку дуалістичну козацько-шляхетську конструкцію цієї нової політичної концепції — а цих західніх провінцій в складі її не знайшлось. В обставинах же східньоукраїнських воєводств така концепція козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим, як на політиканську витівку — замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал. З хвилею, коли ця концепція мусила б бути винесена на розгляд ширших козацьких кіл, вона неминуче повинна була викликати їх гостре незадоволення і бути поставлена в вину старшинському осередкові, як злісний замах на ролю і значення козаччини, як інтриґанська спроба розщіпити козацтво, посіяти ворожнечу між його низами й верхами — нобілітованими чи втягненими орбітою цих надій на нобілітацію. Повинна бути поставлена в вину авторам угоди і накликати на них гнів і кару. Так воно й сталося дійсно.

Такий наш суд про гадяцьку угоду. Вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна. Обрахована на Україну і Білорусь, в цілості вона могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східньою Україною, вона тратила його цілком. В тій покаліченій формі, яку вона одержала в останніх торгах під Гадячем, ідеальну форму цієї концепції, яка могла стояти перед очима її творців, як Немирич, ледве можемо вгадувати — за поміччю пізніших петицій, програмної промови самого Немирича на соймі і т. под. В тім вигляді, як вона з'явилась на світ, вона не обіцяла нічого доброго, і ми побачимо далі, як ті, що трималися і проводили її, цією дорогою мостили собі стежки до повороту до коронних провінцій, — а не до нового державного українського будівництва на підвалинах, зазначених гадяць-

ким актом. Тому так детально розроблені в нім пункти про амнестію, кадуки і т. д. Учасники думали найбільше про те, щоб під покровом цих постанов вимкнутися з козацької України, вернутися до своїх маєтків волинських, подільських і т. д., або дістати нові королівські надання за такий патріотичний акт і дожити віку коронними панами і достойниками. Мостив цю стежку Тетеря, мостив і Виговський, мостило багато інших.

Тим не менше — не тільки серед істориків України, але і Польщі, гадяцький акт мав своїх прихильників. Їх очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія „вільних і рівних", „з'єднання народів", з другого боку — ці широкі концесії українській освіті, релігійній толеранції і под., і жаль обіймав їх, що всі ці прегарні речі були засуджені на пропаще через конфлікт з демократичним домаганням мас. За взірець польських поглядів нехай послужить ця характеристика краківського професора Антона Валевського в його „історії визволеної Річпосполитої" 1870 р.: „Цей славний трактат завсіди буде пам'яткою слави Річпосполитої. Бо він був актом історичної справедливости супроти руського [251]) народу, реставрації польської згідливости, що привела до унії з Прусією, Литвою, Курляндією і т. д. Руська народність, овіяна під протекторатом Польщі духом просвіщеного Заходу, дозрівала і набувала свідомости свого значення і домагалась його призвання актами; польська великодушність, спутана пристрастями, але ще не згасла — дала то Русі. Тільки сліпий запал міг припустити, що поруч раптового зросту Москви Польща зможе обійтися без щирої помочі руської народности; ті, що мислили, бажали зробити з неї заборолo проти Москви — фортецю, обсадженуількома (а тепер уже кільканадцятьма мільйонами) войовничого руського народу, що побідними битвами здобув собі право на самостійність. Його відродження могло бути заразом і відродженням сил Польщі, зобов'язаної до вдячности Виговському, Бєньовському, а перед усім королеві — за довершення такого великого діла" [252]).

Костомаров писав в 1860-х рр.: „Гурток значних людей, що підіймалися над масою своєю освітою і розумним поняттям громадського ладу, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно зв'язаної з Польською Короною і в. кн. Литовським. Зложено славну гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброто, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере, чому воно не здійснилося?

---

[251]) Руський в австро-польській термінології — український.

[252]) Historya wyzwoloney Rzeczypospolitey с. 27.

Чому нарід одних із цих доброчинців своїх прогнав, інших і побив? Як це він не зрозумів моральної вартости незалежности, громадської свободи й освіти, що їм обіцяла ця умова?.. Але, приглянувшися до справи ближче, побачите, що нарід не зовсім неправий, і в своїй темноті маса бачила ясніше, ніж той освічений гурток її провідників" [253]).

З молодших істориків доволі виразно висловив свій погляд Орест Левицький, виявляючи тодішні думки київського історичного гуртка учнів Антоновича:

„Не можучи входити в детальний розбір, скажемо тільки, що Гадяцькі статті своєю широтою, глибоким і многостороннім нормуванням („регламентацієй") всіх сторін громадського життя — включно до торгівлі, промислу, просвіти, науки і т. д., підіймаються високо над вузькою односторонне-військовою конституцією, наданою Україні статтями Б. Хмельницького і з більшими чи меншими змінами повторюваною всіми договорними статтями наступних гетьманів".

„До речі завважимо, що найголовніша і заразом — найрозумніша частина Гадяцьких статтей належала европейсько-освіченій людині — Юрію Немиричеві. Сам гетьман Виговський нездужав піднятись настільки, щоб стати на рівені персонального безкористя в такій важній справі, як вироблення і переведення проекта (нового) політичного й соціяльного життя свого краю і бути співробітником Немирича. Беньовський доносив своєму урядові, що Виговський дбає головно за те, „щоб він і його дім були певні королівської ласки, навіть не згадуючи про козаків, і таким чином усуваються єретичні гадки, породжені головою Немирича без відома Виговського" (Розуміється пункти Гадяцького договору про повну автономність України)" — Очерк с. 57.

Сам Антонович висловлювався здержливіш: підкреслювати позитивні сторони гадяцького трактату не було з-руки, але де міг, він доволі ясно висував їх. „З боку Польщі робилися для України великі поступки з національного погляду. Україна об'являлась державою в справах внутрішніх вільною і незалежною, з'єднаною з Польщею під назвою в. кн. Руського, на правах в. кн. Литовського. Усі уряди мусили зайняти тільки місцеві люди — русини. Великі уступки робить Польща і в просвітній сфері: добилися згоди на те, щоб скрізь по Україні вільно було закладати друкарні, друкувати книжки без усякої цензури. Крім того мали заснуватися на

[253]) Науково-публіцистичні писання Костомарова, с. 62.

Україні два університети" — але „нарід не міг прийняти ідеалу" Виговського і тов. [254]).

Різчий тон в оцінці взяв Вовк-Карачевський, розвиваючи тезу суперечности шляхетських тенденцій угоди з інтересами народу, висунену вже Костомаровим. „Здавалось — договір дуже і дуже корисний, чого й бажати! нічого начебто не забуто, все застережено, а побачимо, що не тільки його не здійснено, а він загубив свого автора, видно чогось йому бракувало, щось забули — а забули саме найголовніше — нарід; договір був дуже корисний для старшини, з цього погляду він був бездоганний, але про нарід ні слова, ані слова про урегулювання відносин, ні слова про полегшення становища народу" (с. 38). Ще різче осудив гадяцький акт Стадник. „Зі становища правнодержавного, як і суспільного України можемо зачислити цей факт угоди, як її в кінці ухвалено, до одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні" [255]).

Ряд влучних завважень про негативні сторони Гадяцької угоди зробив нарешті В. Липинський. На його погляд, „з великих державних плянів Хмельницького, підкреслених так виразно ще в Корсунськім трактаті Виговського з Швецією, тут лишилась сама тільки ідея: „в. кн. Руське", але нещасливий принцип угоди опутав ту велику ідею цілим рядом застережень і додатків, опутав і обезвладнив. Це в. кн. Руське мало обіймати не цілу Руську землю, а тільки три воєводства; мало становити не самостійний державний організм, а тільки автономну частину Річпосполитої, з спільним соймом і сенатом. Уряд гетьмана угода понижала до становища першого сенатора тих трьох воєводств — тільки звільненого від обов'язу резидування при королі. Зрікся гетьман і з такої важливої прерогативи, як приймання заграничних посольств... Як бачимо плян і наміри Б. Хм. підпали основним змінам. Надалі цементом будови в. кн. Руського мав бути не устрій козацький — глибоко закорінене в народніх масах військо Зап., а устрій шляхетський, зформований на польський взірець і під впливом польських державних інтересів. Козаччина в Гадяцькім трактаті сходила на міліцію, гетьман і шляхта українська тільки для ока — аби козацька чернь не хвилювалась.

[254]) Бесіди про часи козацькі на Україні, с. 99—000. Порівняти біографію Виговського в збірці „Исторические дѣятели Югозападной России, 1883 р." — написану К. М. Мельник, за викладами Антоновича і ним проредаговану: вичисляються всі позитивні сторони договору, що мали, очевидно, самі за себе говорити, а потім вказана „негативна сторона — та, що в договорі не означено відносини великих власників до тих, що мешкали на їх землях, і це давало простір самоволі шляхти" (с. 44).

[255]) Записки Українського Наукового Товариства в Києві, кн. VIII, с. 25.

просили 60 тис. реєстру, а в окремій декларації згоджувалися на 30" і т. д. [256]).

Тепер ще два слова про закінчення комісії. В анонімнім дневничку записано, що комісія виїхала з козацького табору 18 вересня, „разом з військом, бувши за 2 милі від Камінного (Kamionki) — московського міста, де понад тисячу гармат і сила ручної стрільби, як нам казали".

10 (20) вересня вони були в Лохвиці — одночасно з Кікіним. Кікін записав, що з комісарами їхав в посольстві до короля Тетеря й Іван Ковалівський; того ж дня вони поїхали далі [257]). 18 (28) бачив Іван Сербин під Білою Церквою підписка гетьманської канцелярії Герасима Каплонського, що їхав з послами. Він розповів Сербинові, що лист гетьмана до короля, посланий з послами, писав якраз він, Герасим: в нім, мовляв, гетьман пише, що готов помиритися з поляками на тім, щоб козацька Україна („покамѣста Черкасы завоевали") була під володінням гетьмана і ті поляки, які хотіли б вернутися до своїх маєтностей, щоб піддавалися під присуд війська — „были б козаками"; коли ж король і поляки не пристануть на такі умови, він,гетьман, буде з ними воювати [258]).

З пізнішого листа Євлашевського побачимо далі, що козацькі посли в дорозі відстали і тим пояснюється, що коли вони були ще тільки під Білою Церквою, того самого дня 28 вересня маємо листа Бєньовського і Євлашевського з Межирича — вони спішать повідомити віленських комісарів про заключений договір з козаками, аби ті могли використати цей факт в переговорах з Москвою: „16-го скінчили ми трактати з п. гетьманом і військом Зап. під Гадячем, в кількох милях від московської границі, серед великих військ козацьких і татарських. Після того, як ці пакти ствердженo підписами і присягою і гарматами проголошено, військо козацьке і татарське пішло під Білгород. і така надія, що й. ц. в-во буде мати досить! [259]). Шеремет спалив Київ і урвав козакам кількасот, тому що були не готові, далі лишається в Києві з кільканадцятьма тисячами. Полки з цієї сторони Дніпра збиралися під Богуславом, до них прилучено і частину Орди. Козаків з Москвою нема зовсім, навіть і Барабаша вхопили козаки і при нас віддали п. Гетьманові

---

256) Z dzieyów Ukrainy, с. 595—8 (скорочено).

257) Акты Ю.З.Р. IV, 166.

258) Акты XV, с. 277—8.

259) Ich carskie weliczestwo będzie miało z petrzebę — іронічна фраза.

зап., і з ними разом чимало москалів, зловлених разом з тим Барабашем" [260]).

2 жовтня пише Євлашевський з Олики до віленського біскупа, описує тутешні тріюмфи з приводу „пожаданого спокою", просить наказати такі ж церковні паради в своїй єпархії і додає кілька цікавих подробиць про переведення договору: і він, і комісари були в великій небезпеці, через великі інтриґи Кікіна, „і вже заносилось на те — коли ми не могли акцептувати умов, видуманих Немиричем, що нам мали голови постинати, а з Москвою згоду скласти і зараз двома шляхами з ордою впасти до Польщі і Литви; пильно коло того ходив і шведський секретар Данило. Але коли ми вже уложили листа до короля й. м., прощаючися з ним і вітчиною, чекали свого кінця, — все обернулось на добре: посла московського відіслано до в'язниці — впав у яму, котру нам копав, а ми повертаємо з тріюмфом і пожаданою згодою!" [261]).

Потім маємо ще його листа до короля з Люблина, 13 жовтня, де він коротко повторює — на випадок, коли б не дійшли його попередні листи з Паволочі і Вільська, як заключено і заприсяжено згоду, „і дня 18 вересня оголошено посполиьство арматою" [262]), а далі пояснює причини свого запізнення в дорозі — „Мусили ми в Луцьку чекати козацьких послів, котрі тільки 7 жовтня на ніч приїхали до Луцька; того ж дня, списавшися з п. волинським, що був в Полоннім, так ми між собою умовились, що я їду передом, на кілька миль — для спосібнішої вигоди в дорозі послам, вони за мною, а п. волинський за ними. А що до Сокаля приїхав п. гетьман коронний (Потоцький), і я в Володимирі дістав від нього листа, котрим він пильно домагався побачення, але мені трудно було вертатись, — то я справив то до п. волинського, що був в дорозі в Лохачах, і повідомив його, що п. гетьман в Сокалі. А бачитися з ним дуже було потрібно — не тільки щоб був поінформований, але і в справі війська, що він рушив був до Горині — аби його затримати або попросту завернути. Бо хоч п. Виговський потребує від. кор. м. і Рчп. війська — але огнистого — має його з собою повести п. Тетеря, що їде з нами" [262]).

В королівській квартирі першу вість про підписання договору одержано 8 жовтня, від гінця, присланого Виговським; він оповідав, що москалів вигнано звідусіль, і козаки хочуть з ними воювати. Була велика радість в сподіванню козацької помочі („матимемо тепер

[260]) Теки Нарушевича 151, ст. 456.
[261]) Там же с. 469.
[262]) Там же с. 491.

пішого війська, скільки схочемо"). Робили штучні огні і різні забави [264]).

28 жовтня приймали на авдієнції Тетерю. Він проголосив „гарну і розумну промову" — мовляв, вважає себе щасливим, що його вибрано на те, аби запевнити короля в їх підданстві („так він висловився"), — троє послів їдуть за ним, щоб зложити присягу іменем всього козацтва на вірність і послух королеві і Короні. Після короля був прийнятий також королевою. Зробив дуже гарне враження — „поставний, гарних манер, убраний був в сукню зеленого оксамиту з золотими ґудзиками" [265]).

---

[263]) Lettres de P. des Noyers, c. 451.

[264]) Там же, c. 460.

ПОКАЖЧИК ОСІБ

ПОКАЖЧИК МІСЦЬ

ЗМІСТ X ТОМУ

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ініціятива перевидання десятитомової Історії України-Руси — монументальної наукової праці академіка, проф. М. С. Грушевського належить українському видавцеві на еміграції А. А. Білоусові.

Слабий стан здоров'я А. А. Білоуса та й брак достатніх коштів стали серйозною перешкодою до здійснення цього шляхетного задуму. Потрібні були люди і бодай невеличкі додаткові кошти. Повстало питання про організацію видавничого товариства, яке б перебрало на себе здійснення пляну перевидання десятитомової Історії України-Руси М. Грушевського.

Незабаром таке товариство знайшлося, прибрало собі назву „Книгоспілка" і взяло на себе завдання перевидати історичну працю Грушевського, велику своїми розмірами, а в умовах еміграційних ще й зовсім некомерційну.

Та невдовзі ініціятор перевидання — А. А. Білоус помер, а згодом зайшли й інші зміни, в наслідок яких продовження й викінчення видання залишилось „Книгоспілці" в складі лише двох членів.

Українське суспільство на еміграції привітно зустріло розпочате „Книгоспілкою" видання, хоч його розміри та фінансова кволість Видавництва (що ні для кого не було секретом) давали підстави для сумніву в тому, чи „Книгоспілка" зможе довести до щасливого кінця перевидання величезних десяти томів Історії України-Руси. Так могло й статися, якби широкі кола української еміграції не прийшли на допомогу Видавництву своєю передплатою.

Хоч і поволі, але невпинно кількість передплатників зростала і тим давала змогу „Книгоспілці" впевнено йти по шляху виконання взятого на себе зобов'язання.

Передплатники вирішили проблему перетворення Історії України-Руси з бібліографічної рідкости на видання, що його тепер уже легко можна набути, видання, яке сьогодні є вже в кількох сотнях приватних і публічних бібліотек та бібліотек високих шкіл по багатьох країнах світу.

Історична і наукова правда про Україну і її народ, якої так завжди прагнув Автор Історії України-Руси, знову пішла у широкий світ. За це Вельмишановним Передплатникам цього нашого видання складаємо нашу найсердечнішу подяку.

Перші дев'ять томів (десять книг) видано фотографічним способом, а десятий том набрано на лінотипі.

В кінці десятого тому ми вмістили два додатки розміром на 222 стор. друку петитом, що їх опрацював І. М. Крилов. Тими додатками є: Загальний алфавітний зміст та Загальний алфавітний покажчик імен і речей всіх десяти томів.

Наші додатки є першою спробою вкласти в абетковий порядок всі розділи, теми й підтеми змісту та всі матеріяли покажчика з тим, щоб допомогти в роботі всім, хто користуватиметься монументальною працею академіка, професора М. С. Грушевського.

Загальний покажчик і Загальний зміст укладено на підставі матеріялів, вміщених в кожному томі десятитомника.

Ми свідомі того, що ця наша перша спроба укладання Загального змісту і Загального покажчика так об'ємистої праці не є бездоганною, що вона, напевно, має свої недоліки, а тому просимо наших Шановних Читачів не брати нам того за зле.

„КНИГОСПІЛКА"

Балинський О. Крилов І.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК ІМЕН І РЕЧЕЙ

Загальний абетковий покажчик доведено до другої літери. Одноманітні, споріднені чи надто близькі своїм змістом слова погруповано. В покажчикові є два види нумерацій: римськими цифрами позначено томи, а арабськими сторінки томів.

Користуючись Загальним покажчиком, треба мати на увазі ще й таке:

I. Якщо назва групи (проста чи складна) є незмінною для багатьох томів, її не повторюється перед кожним томом:

Антоній Печерський II 61; III 483, 546.

II. Коли в загальній назві групи є відмінності, перед томом, що становить ті відмінності, подано відповідні позначення їх, а вже далі поставлено номер тому і сторінки.

Кирило полк. наказ. коз. IX 209: — чигр. коз. IX 685; — брян. пушкар IX 387; — коз. X 75.

III. В тому разі, коли групова назва зі всіма її відмінностями не виходить за межі одного тому, нумерацію тому, як правило, подано лише один раз:

Копицький ротм. VII 147-8: — Станислав шл. 148-9.

IV. У зв'язку з тим, що восьмий том складається з трьох частин, з яких кожна має свою паґінацію, в покажчикові при визначеннях тому восьмого показано й його частину: VIII-1, VIII-2, VIII-3.

Литвиненко Вас. послан. IX 728, 795,

ЗАГАЛЬНИЙ ЗМІСТ:

До „Загального змісту" внесено всі розділи, теми й підтеми „Змісту" кожного тому десятитомника й розташовано їх в абетковому порядкові з тим, що найменша підтема розкривається до посторінкової теми-питання.

Всі розділи, теми й підтеми в „Загальному змісті" подано з позначенням тому, книги, частини і сторінки, де їх віднайти в десятитомнику.

Зміст кожного розділу розкрито до тем, а зміст кожної теми в свою чергу розкрито до підтем, які, як нам здається, надаються до самостійного їх виокремлення.

Зміст кожної підтеми чи теми (коли підтеми не надаються до виділення) розкрито до посторінкових питань з позначенням біля кожного з них сторінки. Щоб зорієнтуватися, як рзміщуються розділи, теми й підтеми в нашому „Загальному змісті десятитомника", подамо такий приклад: Розділ — „Від Куруківщини до Кумейщини" Ви знайдете під літерою „В". В ньому розкрито п'ять самостійних тем:

„В атмосфері льояльности . . .
Напруження і конфлікт . . .
Безкоролів'я . . .
Козацькі справи . . .
Війни 1637-1638 рр. . ."

Всі ці п'ять тем у свою чергу розміщено в загальному абетковому порядкові. Кожну з цих п'яти тем розкрито в підтемах. Напр. тема „В атмосфері льояльности . . ." має свої три підтеми:

Шукання модус вівенді . . .
Опортуністичні настрої . . .
Морські походи . . .

Всі підтеми п'яти згаданих тем розділу так само розміщено в „Загальному змісті" в абетковому порядку, а вже їх зміст розкрито до посторінкових питань.

Та поза основним текстом в кожному томі десятитомника Автор подає надзвичайно багато цінних матеріялів, переносячи їх в „Екскурси", „Примітки", „Доповнення", „Додатки".

Ці матеріяли також внесено до „Загального змісту" в абетковому порядку відповідно назві питання із зазначенням, в дужках коло них, звідки те питання взято та де його віднайти в десятитомнику — том, книга, частина, сторінка. (Напр. — Присяга Богуна . . . (в „Доповненнях") . . , Т. 9, кн. 2, ст. 1158);

Всі питання — назви розділів, тем і підтем, що їх внесено до „Загального змісту" в абетковому порядку надруковано чорним шрифтом, а розкриття їх змісту світлим шрифтом.

Щоб легше було орієнтуватися в періоді, який освітлює та чи інша тема чи підтема, що їх в „Загальному змісті" внесено до абеткового ряду (а вони — те-

ми чи підтеми — часто мають однакову назву), в дужках подано окремі пояснення. Напр.: 1. В „Загальному змісті" Ви знаходите питання: „Місія Бутурліна", а що тих місій було кілька, Ви знайдете в дужках позначення, яке й зорієнтує Вас, про місію якого саме року йдеться. 2. В „Загальному змісті" Ви читаєте: „Панорама місць", а в дужках подано — (Україна періоду Хмельниччини) і т. д.

Видавництво „Книгоспілка"

THE LIST

of the countries and cities which have "History of Ukraine-Rus'" by Mykhailo Hrushevsky, published by "Knyho-spilka" in New York

(July 1958)

Argentina
- Buenos Aires

Australia
- Bankstown
- Belmor
- East Melbourne
- Fitzroy
- Glenroy
- Hyde Park
- Lidcombe
- Newport
- Sunshine
- Sydney
- Wentworthville
- West Footscray

Austria
- Wien

Belgium
- Louvain

Brazil
- Monte Alegre Via Piral do Sul
- Prudentopolis

Canada
- Athabasca
- Edmonton
- Fort Williams
- Fruitland
- Hamilton
- High Prairie
- Komarno
- Lachine
- Montreal
- Mundare
- North Surrey
- Oshawa
- Ottawa
- Port-Arthur
- Saskatoon
- Toronto
- Vancouver
- Vonda
- Winnipeg

Denmark
- Copenhagen

England
- London
- Oxford

France
- Paris

Germany
- Bonn
- Furth i. Wald
- Himmelpforte/Niederelse
- Mainz
- Marburg
- München

Italia
- Roma

Netherlands
- Leiden

Norway
- Oslo

Spain
- Madrid

S w e d e n

Göteburg

T u r k e y

Istanbul

U S A

Ann Arbor
Astoria
Babylon
Baltimore
Bayonne
Beloit
Binghamton
Bloomington
Boston
Bronx
Brooklyn
Buffalo
Cambridge
Carteret
Chester
Chicago
Cleveland
Clifton
Cohoes
Denver
Detroit
Duarte
Elizabeth
Elmira
Foresthill
Fort Wayne
Fracĸville
Gainesville
Gamden
Glen Cove
Hartford
Henryton
Hudson
Indianapolis
Irvington
Jackson (Mich.)
Jackson (Tenn.)
Jamaica
Jersey City
Kerrville
Long Island City
Lorain
Los Angeles
Mahwah
Metuchen
Minneapolis
Monterey
New Canaan
New Haven
Newark
New Market
New York
Norman
Northampton
Notre Dame
Oakdale
Orrtanna
Passaic
Paterson
Philadelphia
Pontiak
Portland
Poughkeepsie
Princeton
Richmond
Richmond Hill
Rochester
Rossele
Scranton
Seattle
Stamford
St. Paul
St. Joseph
Syracuse
Trenton
Utica
Washington
Youngstown

КАНАДА
США
АТЛАНТИЧНИЙ
ОКЕАН
ТИХИЙ
ОКЕАН
ПІВДЕННА
АМЕРИКА

Г. К

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	*Рядок*	*Кол.*	*Надруковано*	*Треба*
12	12 зн.	—	написам	написав
18	13 зн.	—	своїх	своїх,
24	10 зн.	—	Желябужського	Желябужського,
25	18 зг.	—	Ждановичом	Ждановичем
26	7 зн.	—	він буде. Кікін	він буде, Кікін
36	7 зг.	—	і т. д.	і т. д.,
43	11 зг.	—	-Казиміра	— Казіміра
44	12 зн.	—	інвиктиви	інвективи
46	17 зг.	—	піддані,,.	піддані . . .
57	12 зг.	—	Колутер	Колугер
58	18 зн.	—	геть пізніше —	геть пізніше) —
68	14 зн.	—	Ліліскрон	Лілієкрон
69	12 зг.	—	курфірст	курфюрст
	13 зг.	—	-бурський	-бурзький
98	10 зг.	—	проектував	проєктував
	16 зг.	—	проект	проєкт
106	11 зн.	—	запарожці	запорожці
119	2 зг.	—	окольничоо	окольничого
120	14 зг.	—	зільшою . . . проганлиною	більшою . . . прогалиною
	18 зн.	—	-ті	-ти
121	15 зг.	—	Вильні	Вільні
124	14 зг.	—	відомосте	відомостей
147	19 зг.	—	Сибульник	Цибульник
160	11 зг.	—	гоіродових	городових
164	6 зг.	—	насаупу	наступу
165	3 зг.	—	вечерою	вечерею
	11 зг.	—	сміграцією	еміґрацією
167	17 зг.	—	баорабашівці	барабашівці
168	7 зн.	—	Борисивочу	Борисовичу
170	14 зг.	—	залого	залогою
173	9 зг.	—	козаів	козаків
175	9 зн.	—	виленському	віленському
176	1 зг.	—	у Вильні	у Вільні
	7 зг.	—	устріч	зустріч
177	16 зн.	—	епископа	єпископа
	11 зн.	—	гогорив	говорив
179	2 зг.	—	забунтнвав	забунтував
	13 зг.	—	виленський	віленський
181	7 зн.	—	Виговськоо	Виговського
184	5 зн.	—	в ним	з ним
185	16 зг.	—	козаків)	козаків
	3 зн.	—	Филимоновичом	Филимоновичем
186	8 зн.	—	Бережицьким	Бережецьким
187-92	в наголовку	—	Бережницького	Бережецького
188	7 зг.	—	винуат	винуват
189	20 зн.	—	зіравшися	зібравшися

Стор.	*Рядок*	*Кол.*	*Надруковано*	*Треба*
190	1 зг.	—	вюди	всюди
195	10 зн.	—	повідоми	повідомити
199	7 зг.	—	- Казимиром	-Казіміром
	10 зг.	—	усобиця,,	усобиця,
200	5 зг.	—	церкві,,	церкві,
	15 зг.	—	дітеп	дітей
203	7 зг.	—	тасячі	тисячі
205	7 зг.	—	бараніські	баранівські
207	16 зг.	—	рамоту	грамоту
209	13 зн.	—	, вони	вони
211	12 зг.	—	наступати,,	наступати,
212	19 зн.	—	езвинні	безвинні
216	19 зн.	—	гетьманство	гетьманство
219	5 зг.	—	міщани	міщан
220	16 зг.	—	наш,,	наш,
	13 зн.	—	моїх,,	моїх,
226	1 зг.	—	Виовський	Виговський
236	14 зг.	—	пошле,,	пошле,
	15 зн.	—	личило,,	личило,
	10 зн.	—	,військо	військо
244	19 зн.	—	Коли напр.,	Коли, напр.,
262	13 зг.	—	ппсав	писав
268	17 зн.	—	черкасьький	черкаський
276	10 зн.	—	виленський	віленський
277	1 зг.	—	виленського	віленського
306	8 зг.	—	ауспіциями	ауспіціями
307	11 зн.	—	епископії	єпископії
308	11 зн.	—	проект	проєкт
322	13 зн.	—	Недриайловим	Недригайловим
351	6 зг.	—	покладністю	докладністю
374	6 зг.	—	Бережницького	Бережецького
383	4 і 9 зг.	пр. кол.	Станіслав	Станислав
410	12 зг.	л. ,,	Додошенко	Дорошенко
417	20 зн.	,, ,,	Злоторанко	Золотаренко
	,, зн.	пр. ,,	Дитрович	Дмитрович
422	4 зг.	л. ,,	Канмембт	Канмембет
435	12 зн.	пр. ,,	Липинський V,	Липинський В.
	2 зн.	,, ,,	рядок зайвий	
457	21 зн.	,, ,,	ппсар	писар
458	13 зг.	,, ,,	Пдгірці	Підгірці
463	17 зг.	л. ,,	Погайна	Почайна
521	20 зн.	—	укр-рукськ.	укр-руськ.
535	18 зг.	—	у гетьман	у гетьмана
541	12 зн.	—	Між зимою	Між зимовою
549	15 зн.	—	Бережницького	Бережецького
578	21 зг.	—	-дорогочинської	- дорогичинської
591	18 зн.	—	Фізийний	Фізичний